

प्रथमसंस्करणम्—१९४३

पुनर्मुद्रणम्—१९६२

प्रकाशक

मा. पु. मण्डित

श्रीभरविन्दाधम पांडिचेरी-२

प्रकाशनस्य सर्वाधिकारस्वामिनः

श्री दे. सु. विद्याभित्रमहोदयस्य विशेषानुमत्या

© दे सु. विद्यामित्रः

मुद्रकः

श्रीभरविन्दाधम-मुद्रणालय

पांडिचेरी-२

290/4/61/500

विज्ञापनम्

(प्रथमावृत्तिगतम्)

प्राच्येषु काव्यकण्ठगणपतिशास्त्रीति विश्रुतो भगवान्वासिष्ठमुनिर्वहन् वेद-
शास्त्रमाहित्यग्रन्थान् प्राणपीत् । तत्रेदं मुख्यतमम् उमासहस्रम् नाम स्तोत्रमाहि-
त्यरत्नम् । अस्य प्रकाशनाय स्वर्गस्थस्य गुरोर्ग्रन्थकृत. प्रियपुत्रेभ्य श्रीमहादेव-
शास्त्रिभ्यः प्राप्ताधिकार अहं महदिदं कर्तव्यं सेवनं निर्वर्तितवानस्मि ।
एतन्मुद्रयित्वा प्राकाश्यं नेतव्यम् इति बहूना तच्छिष्याणां चिरन्तनोऽभिलाषः
मफलोऽभवदद्य । उपस्थिते विपमेऽस्मिन् मुद्रणप्रकाशनोपकरणेष्वसामान्यधर्मसा-
ध्येषु सर्वेश्वरानुग्रहादकल्पे कर्तुमिदं कङ्क्षुर्यमिति गुर्वतदस्मद्भाग्यम् । अत्र विषये
बहवः सुहृदः कृतज्ञतापुरस्सरं स्मरणीयाः । तेषामिह कतिमनानां वा नामानि
मम्रेमगौरवम् उल्लिख्यन्ते—

अस्मत्प्रियसुहृत् सदृशनभाप्य-मातृतत्त्वप्रकाशादिग्रन्थकृत् तत्रभवान् ब्रह्म-
श्रीकपालिशस्त्री बाल्यादारभ्य उमासहस्रकवेरन्तेवासी (मम्प्रति श्रीअरविन्दा-
श्रमवासी) ग्रन्थस्य सम्पादनेन कविजीवितसङ्क्षेप-ग्रन्थोपोद्धान-व्याख्यान-
विरचनैश्च सस्कृतभारतीम् उपासमानान् सामान्यतः, अस्मदादीन् वासिष्ठमुनि-
भक्तान् विशेषतश्च अधमर्णाननानीत् ॥

माननीयोऽस्माकं सुहृन्मणिः श्रीमान् सुन्दरपण्डितः (एम्. पि. पण्डित,
अङ्ग्लोकेट्) असाधारणेनादरेण मुद्रणसामग्रीसम्पादनादिकार्यधुर सुभरा विधाय
मुद्रणपूरणाय नक्तदिवं तपसेव परिश्रमं कुर्वाणः कार्याणि चालयन् प्रशसनीया
मेवामकरोत् इति महनीयमस्येदमाचरितम् ॥

आर्योऽस्मदाबाल्यमित्र विश्वामित्रो (डि. एम्. विश्वामित्र, बकील)
वासिष्ठमुनिप्रवरानुचराणामग्रगण्यः सोत्साहः ग्रन्थस्य प्रकाशन-प्रचारण-औपयिक-
प्रदर्शनेन कर्तव्येषु प्रायेण निर्णायकोऽभवत् ॥

तत्रभवान् ब्रह्मघोषण्डितराजुशास्त्री (टि. आर्. मुद्राण्यशास्त्री),
 आर्यः श्रीमान् विश्वनाथश्चोभौ अरुणाचलवागिनी भगवद्रमणमहर्षिभक्तौ
 वामिष्ठमुने प्रियशिष्यौ मुद्रणपत्रशोधने भूयिष्ठं भागम् अहरताम्, अन्यथा च
 प्रकाशने श्रद्धामवध्नीताम् ॥

अन्ते चेद् वक्तव्यम् । अस्मदीयनन्दिनीमुद्रणालयकार्यकारिण चिरञ्जी-
 वित अस्मदायादकुलपुत्रा सोत्लासं सभक्तिश्रद्धं शुद्धं च मुद्रण रमणीय
 निरवतंसमिति प्रीतोऽस्मि मुनयाम् ॥

शिरसि
 २२-१-१९४३

इति सत्तामाराधकः प्रकाशकः,
 सीताराम-विघ्नेश्वर-भट्टनि.

निवेदनम्

अत्र प्रथमं नावदुमामहेश्वरस्य आदर्शपुस्तकाल्लेखो भवति । ग्रन्थकृता स्व-
हस्तलिखितानि चत्वारि पुस्तकानि मिलितानि समवलोक्य प्रकाशनाय पुस्तक-
द्वयमुपातम् । चतुर्थेऽपि पुस्तकेषु प्रथमम् आन्ध्रलिपिषु लिखितम् । इदं च
प्राचीनं, रचनकालो (क्रि. श. १९०७) दत्तः । ग्रन्थकृदनुग्रहाभ्यर्चनं मान-
नीयेनास्मन्मित्रेण आर्य-शेखरस्वामिना (एम्. शेखरस्वामि अव्यर, अङ्गोर्केट्)
अत्रोपयोगाय दत्तम् । पुस्तकस्य दलानां प्रान्तेषु नत्र नत्र मन्त्रकाण्डश्लोक-
भागानां क्वचिद् भावप्रदर्शनाय विषया सूचिताः । मन्त्रकाला मङ्गल्याः श्लोकानां
पाठाः सङ्ख्याः क्रमश्च उत्तरकालीनग्रन्थाद्भिद्यन्ते ॥

द्वितीयं नागरलिपिषु लिखितम् । अत्रापि लेखनकालो (क्रि. श. १९०२
मवत्सरस्य पूर्वभागः) दत्तः । 'गिरमि'-नगरान् ग्रन्थकृतः शिष्यवर्गादस्म-
त्त्रियमुद्बुद्धा श्रीमता मुन्दरपण्डितेन (एम्. पि पण्डित, अङ्गोर्केट्) लिखितम् ।
उत्तरकालीनपुस्तकात् भिन्नं मन्त्रकाण्डश्लोकमङ्गल्याक्रमेषु । इदं पुस्तकद्वयं श्लो-
कानां व्याख्याने क्वचिदुपयुक्तमभूत् ॥

तृतीयं आन्ध्रलिपिलिखितम् । इदमपि द्वितीयमिव 'गिरमि'तः प्रापितम्
अस्य प्रकाशनस्य आदर्शपुस्तकं भवति । अस्य लेखनकालो न दत्तः ॥

चतुर्थं भगवान् श्रीअरविन्दः मयि कृपाविशेषेणात्रोपयोगाय दत्त्वा मामन्व-
ग्रहीत् । अस्मिं हि ग्रन्थकारः नागरलिपिषु स्वहस्तलिखितमिदं क्रि. श. १९२८
मवत्सरे ममर्पितवान् । अस्मिन् पुस्तके प्रथमदलस्य गिरमि लेखनम्पारम्भ-
दिवसः समाप्तिदिवसश्च दत्तौ । "आरम्भः— १५-८-१९२२, समाप्ति —
४-९-१९२२" इति लिखितं दृश्यते । अत्र प्रतिस्वरकं विषया सूचिताः ।
नास्त्यपरो भेदस्तृतीयचतुर्थयोः । अत्यन्तविरलः पाठभेदो दृश्यमानः व्याख्याने
दलस्य पादे वा दत्तः ॥

अथ च गिरमि-वकील आर्यः श्रीमान् विश्वामित्रः स्वोयं पुस्तकप्रतिलेखम्
आदावेव प्रेषितवान् । अरुणाचलादन्यच्च प्रतिलेखपुस्तकमर्पितम् । अनयोः

शायनस्तुल्य एव पाठः । त्वन्निष्ठाठभेदोऽङ्गिञ्चित्तरः । यद्यपि प्रकाशनाय ग्रन्थकृल्लिखितपुस्तकलाभेन ग्रामाण्यमगन्दिग्य ज्ञानं, तयाऽङ्गि पूर्वोक्तयोस्ते पाठ-भेदाः सूचिताः ये ग्रन्थकृल्लिखितपुस्तकद्वयस्यान्यतरेण मवादमभजनः । अलम्-तावता आदर्शपुस्तकसम्पादनमधिकृत्य ॥

अथेह मुमुक्षूतनामधेयानां मुहुर्दामुपकारिणा सामांदममुल्याग स्मरणं भवति—अस्मत्प्रियमुहुर्दार्थो विश्वाभिन्न (डि एम् विश्वाभिन्न, वकील) प्रथममुमासहस्यस्य मध्याख्यम् अव्याख्यं वा प्रकाशने बद्धपरिकरो व्याख्याविद-नाय मामुदयोजयन् । मध्याख्यस्योमासहस्यस्य प्रकाशने कुतूहली ससृज-वासिनाप्रणीरुदार श्रीमान् सुन्दरपण्डितः बहुप्रकारैरस्मिन् प्रकाशने स्वीय बहु-मुखं सत्त्वं व्यलासयत्, आदर्शपुस्तकानि लम्भयित्वा तेषां शोधने साहाय्यम-करोत्, व्याख्यानप्रणयनाय मा प्रोत्साह्य अन्यच्च यावदपेक्ष कर्तव्येषु समधि-तवान् । आद्योर्बहुजन्मसञ्चितेव वर्षेपूगर्वाधिता मैत्री अस्य ग्रन्थस्य सम्पाद-नाय व्याख्यानरचनाय प्रकाशनाय च निमित्तमभूदिति दिङ्मात्रमुक्तम् ॥

अस्मत् सस्कृतसाहित्यग्रन्थानधीयान् सुधीर्नैष्ठिको माधवपण्डित (एम् पि. पण्डित, वि ए वि कोम्) सहोदर सुन्दरपण्डितस्य कनीयान् प्रेषान् मम बहुविधं साहाय्यम् अकरोत् । श्लोकसूचिकापरिकल्पनादिभिः परिधर्मैः सोल्लास बहुतरा मदीयं भारमवतार्य स्वयमवासीत् ॥

अस्मदीयप्रियमुहुर्दो चिरञ्जीविनौ, विद्वद्वरेण्यो ब्रह्मश्रीराजुशास्त्री, नैष्ठिकः साधुसाहित्य श्री विश्वनाथस्वामी मुद्रणपत्रशोधने साहाय्यं कृत्वा अन्यथा च निजोत्साहं फलितमकुल्लताम् ॥

अन्ते चेदं भवति । अस्मिन् पावने कार्ये गुरोरग्रन्थप्रकाशने सादर प्रवृ-त्ताय भगवद्वासिष्ठगणपतिभक्तिपराय प्रकाशकाय चिरञ्जीविने श्रीमते सीता-राम-विष्णुदेवर-भट्टनये देवतानुग्रहप्रार्थनाभरा अस्मदाशिष्यो भूयस्य सन्तु ॥

अग्य ग्रन्थस्य स्वीय प्रकाशनाधिकारं अन्यस्मिन्वा सङ्क्रमय्य कर्तव्यं मुकुत माधिनवने अस्मदाचार्यपुत्राय श्रीमते चिरञ्जीविने महादेवशास्त्रिणे सर्वदेवरो दिदन्तु सर्वं कल्याणम् ॥

श्रीअरविन्दाश्रम, नवल्ली (पाण्डिचेरी, फ्रेंच इण्डिया)

चित्रभानु म मार्गशीर्ष-पूणिमा

सम्पादक

२२-१२-१९४२

ति वि. कपालिशस्त्री

व्याख्यातुर्विज्ञप्तिः

अथ व्याख्यामधिकृत्येदं वक्तव्यम् । आन्ध्रलिपिलिखितमादर्शपुस्तकमेव श्लोकानां व्याख्यानमप्याधारोऽभवत् । कविजीवितादि विरचय्य ग्रन्थः सव्याख्या मुद्रणाय प्रेषितः । नतो मुद्रणे प्रचलति, नागरलिपिलिखितं श्रीरविन्दोपं पुस्तकं लब्धम् । ईवाद् द्वयोस्तुभ्य आसीत् पाठः, तथा स्रवकश्लोकसङ्ख्या-क्रमाच्च । द्वित्रेष्वेव स्थलेषु दृष्टाः पाठभेदाः श्लोकद्वयाख्याने पत्रस्य पादे वा सूचिताः । एकत्र (१५ म. ४ श्लो.) 'विश्ववस्तुषु निरस्तविशेषः' इति पुस्तकद्वयेऽपि दृश्यते । तथार्थे 'विशेषा' इति अरुणाचलम्यशिववर्ग-पाठानुसारेण सुद्रितम् । अस्य पाठस्य ग्रन्थकृल्लिखित-आदर्शपुस्तकालाभेऽपि आप्तवाग्विश्वाभात् पाठस्य मौष्टवाच्च ग्रन्थकृता जननरकाले तथा संस्कृतं म्यादिन्यममि । अन्यत्र (२५ म. २५ श्लो.) 'पूर्णांश्वरे' इति आन्ध्रलिपिलिखितम् अवलोक्य श्लोको व्याख्यातः । मुद्रणानन्तरं 'पूर्णांश्वरे' इति अरुणाचलपाठं विज्ञाय अपरलब्धं नागरलिपिपुस्तकेऽपि तथा स्थितं दृष्ट्वा पुस्तकस्यान्तं संस्करणपत्रे 'अश्वरे पूर्णा' इति तदनुसारेण व्याख्या च दत्ता ॥

अयं व्याख्यायां पूर्वोपा पद्धतिमनुवृत्त्य व्युत्पिन्मूना मुखवाद्यां श्लोकानाम् अन्वयमूत्वेन व्याख्यानं विरचितम् । तत्र नत्र निषण्डव उदाहृताः । आवश्यकेषु स्थलेषु मन्दिग्वेषु वा व्याकरणं निरूपितम् । यत्र श्लोकाद्यो विस्पष्ट-स्तत्र विग्रहवाक्यदानमात्रेण व्याख्यानं समापितम् । गुल्फाक्षयमन्ति प्रौढस्य कवेरस्य कवितायां सर्वत्र विलमिता । तस्मान् पदप्रयोजनानि 'पर्याप्तो ह्येकः पुलाकः स्यात्वा निदर्शनाय' इति क्वचिदेव सूचितानि । नानि पुनः पाठकै-रुह्यानि, विद्वद्भिः सहृदयैराम्बाधानीति व्याख्यायां न लब्धोऽवकाशमन्तेषाम् । अथ प्रतिपादिताश्चालङ्काराः । तेषां लक्षणोदाहरणे 'इति लक्षणान्' इत्यु-क्तम्यलेषु चन्द्रालोकलक्षणादिनि बोध्यम् । अलङ्कारोपनिप्रदर्शने नालं चन्द्रा-लोक इति यथोचितं मम्मट-विश्वनाथ-दीक्षित-जगन्नाथानां ग्रन्था आश्रितान्मत्र नत्र नामन उल्लिखिताश्च । यद्यप्येकस्मिन् श्लोके क्वचिदमङ्गीर्णालङ्कारा

अनेके दर्शयितुं शक्याः, तथाऽपि ग्रन्थविम्बरमिषा न दर्शिताः । तावता न समृष्टिसङ्कलङ्कारा नोपपादिता । अलङ्कारनिर्णये प्रायेण कुवलयानन्दकारोऽनुमृतः । यत्रालङ्कारमीमांसकानां विप्रतिपत्तयः नत्र रसगङ्गाधरकारविमर्शोऽप्यन्तमुपयुक्तोऽभूत् ॥

अथ च दर्शयन्मनुसृत्य निन्दति-आक्षिपति-जयति-प्रतिगर्जन्तीत्यादिसादृश्य-मूचकपदेषु प्रयुक्तेषु उपमेत्येव गृहीतं, न तु प्रतीपमिति । तावता न प्रतीपस्य पृथगलङ्कारता नोपात्ता । अत्र चक्षुष्यं नमासतोऽभिधीयते ।

यद्यपि प्रतीपस्योपमाभेदतया पृथगलङ्कारता नाभिमतैवेकैषा, तथाऽपि अपरव्यतीक्ष्णतादीनां मतमादरणीयत्वेनावलम्बितम् । तन्मतस्रण्डनधुरीणैः रस-गङ्गाधरकारैः प्रतीपस्योपमाभेदता प्रतिपादयद्भिरपि प्राचामनुरोधेन प्रतीप निरूपितमिति चावधारितम् । अत एवेह व्याख्यायां बहुषु स्थलेषु प्रतीप प्रतिपादितम् । परन्तु हसति-निन्दति-प्रतिस्पर्धते-द्वेष्टीत्यादीनि पदान्युपमायां चमत्कारितया प्रयुज्यन्ते । तस्मान्न तादृशपदप्रयोगमात्रेण प्रतीपमिति वक्तुं युक्तम् । यत्रोपमानतिरस्कार एव चमत्कारप्रयोजकतया विवक्षितस्तत्र प्रतीपमिति गृहीतं, यत्र माधर्म्यमेव चमत्कारितया विवक्षितं तत्रोपमेवेति च । चमत्कारनिदानभेदो ह्यलङ्कारभेदे निदानम् । अथ च भेद उभात्महृदयलोकमेवमुदाहृत्य प्रदर्शयिष्यते । 'मृदोका मधुरतया' (१८ स्त २५ श्लो) इत्यत्र कविः स्वप्रणीतप्रहर्षिणीवृत्तरचितपद्यानां शशामाधुर्यं सुधामहिमान् गङ्गागाम्भीर्यं च विवक्षुः तेषां शशादीनां माधुर्यादिभिन्नित्वं गायति । अतोऽत्रोपमेवेति कथितं, न तु प्रतीपमिति, यत्र कवीश्वरेण प्रौढेन वार्जपि भक्ताप्रगण्येन बद्धा प्रहर्षिणीश्रेणी शशैव मधुरा, मुधेव महिमवती, गङ्गेव गम्भीरेति माधर्म्यमेव विवक्षितं, न तु उपमानमृताशयादितिरस्करणमिति ग्रहणं मूलपक्षं भवेत्सहृदयानाम् । यदीह कविना शशा मम प्रहर्षिणीव मधुरा, गङ्गा मम प्रहर्षिणीव गम्भीरेत्याद्युपमानतिरस्कार एव विवक्षित इति ग्रहणमुत्पन्नं भवति सहृदयस्य, तदा प्रतीपं दुर्वारम् । एव सहृदयहृदयमाक्षिपेण विवक्षानिर्णयेन चमत्कारि-भेदनिर्देशरङ्कारभेदो ग्राह्यः ॥

एव सर्वत्र प्रतीपप्रतीपमित्येव उपमेव वक्तुं शक्येति मा भूत् । चमत्कार-फलवतमा उपमानतिरस्कारविवक्षायां प्रतीपमेवेति ग्राह्यम् । तथा च 'स्वद्वि-मोक्षितनिर्भेदलोचने' (१२ स्त ४ श्लो) इत्यत्र गङ्गाशमभेदे परमेश्वर-भक्तोपाशयानां उपमेयभूतासर्वनीचिर्लोचिनाया मोन्दयोन्मथंतीनाय प्रमोदोप-

मानभूत-भृगीविलोकिन-तिरस्कृतिः विवक्षिता चमत्कृतिमादधातीति प्रतीपमेवो-
पपादितमिति आलङ्कारिकसरणिदिङ्मात्रं प्रदर्शिता । बलङ्कारनल्लक्षण-
निष्कर्षोपपादनेषु आलङ्कारिकाणां विप्रनिपत्तीर्यवाधुनन् अवधाय तत्र ययामति
मारागम् आदाय निर्णीता उपपादिताश्च नत्र नत्रालङ्काराः । इदं च स्यात्-
नुगममलङ्कारजिज्ञासूना, विद्वत्सो रसिकाश्च आराचिता स्युरित्याशंसे ॥

कविजीविनसङ्क्षेपं उमामहृष्यमम्भवमन्दर्भं समासतो ग्रन्थस्योपोद्घातं
वाङ्मुखं व्याख्यायाश्च पश्यता महाशयानां ग्रन्थस्य गरिमा मुगमो भवेदित्य-
मंशयम् । यद्यपि अस्मदाचार्यस्य भगवतो वासिष्ठमुनेः लोकोत्तरवाग्विलास-
विवरणेनैव नीतोऽस्मि घन्यता, तथाऽपि, यदि मदीयोऽयं परिधमः संस्कृत-
वाग्रमिकानाराधयेत्, यदि च काव्याधीनिनाम् उपकाराय भवेन्, ततोऽपि यदि
मुद्रमावहेदीपद्वा विदुषां, मन्येयैव घन्यतरमात्मानम् अनुचरोऽहं धीराणाम् ।

‘आपरितोपाद्दिदुषा न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम् ।

बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेत् ॥’

विषयसूचिका

वार्त्तिष्ठो गणरत्तिमुनि	१
महर्षेदेगन-उरदेशलाभ	९
उमासहस्रम्	१४
उमासहस्रप्रभा-व्याख्या	१७

प्रथमं शतकम्

स्तवकमख्या विषय	वृत्त	पादवम्
१. व्योमशरीरा, स्त्रीरूपा च	आर्षा	१९
२. सर्गादिवर्णनम्	पञ्चवामर	३२
३. शशरीरायाश्च साधनम्	तनुमध्या	४८
४. आध्यात्मिकविभूतय	गीति	५६

द्वितीयं शतकम्

५. वर्णिय	उपजाति	६८
६. माहाभाग्यम्	मदलेखा	८१
७. व्योमशरीरा, गान्धर्वादिबभूतयश्च	वसन्तलिका	९०
८. चरित्रकथम्	अनुष्टुप्	१०५

तृतीयं शतकम्

९. मन्दलाग	आर्षा	११६
१०. वंशादिशादानवर्णनम्	लज्जिता	१०५

मनवकमंग्या विषय वृत्त पाठ्यम्

११.	पादादिकेशान्नवर्णनम्	आर्या	१३७
१२	शृङ्गारवर्णनम्	रयोदता	१४७

चतुर्थं शतकम्

१३	कटाक्ष	त्रिष्टुब्धविशेष (उपजाति.)	१५८
१४.	काली गौरी कुण्डलिनी च	उपगीति.	१६८
१५	शक्तेः स्वागतम्	स्वागता	१७८
१६	अध्यात्म शक्तिवैभवं	कुमारललिता	१८९

पञ्चमं शतकम्

१७	मदकरीशक्ति	चम्पकमाला	१९७
१८	रूपविशेषा. कुण्डलिनीनमूलात्मन्	प्रहृषिणी	२०७
१९.	ध्येयललिनारूपम्	प्रमाणिका	२१८
२०.	सर्वसारमयी	मणिवन्धः	२२६

षष्ठं शतकम् .

२१.	अर्धनारीश्वर	अनुष्टुप्	२३५
२२	हरकुटुम्बकम्	वियोगिनी	२४४
२३	प्रकीर्णकम् (गायनोगभिनम्)	नरमनोगमा	२५४
२४.	प्रकीर्णकम्	मुप्रतिष्ठा	२६२

सप्तमं शतकम्

२५.	क्षेत्रमाला	इन्द्रवज्रा	२७०
२६.	अपीतकुचाम्बा	दोवकम्	२८०

स्तवमंथ्या विषयः	वृत्तं	पान्थम्
२७ प्रचण्डचण्डी	मिसरिणी	२८९
२८. रेणुकादिवर्णनम्	वसन्ततिलका	३०४

अष्टमं शतकम्

२९. नवविद्यभजनम्	मदलेखा	३१५
३०. मानगपूजा	प्रमाणिकन	३२३
३१. नामवर्भवम्	उपजाति	३३१
३२. भक्तिपयोगण	आर्यागीतिः	३४०

नवमं शतकम्

३३ जपो योगोर्षणं च	वशस्थम्	३४९
३४. प्रार्थना	हरिणी	३५९
३५. प्रार्थना	शकरी (इन्दुवदना)	३७१
३६. प्रकीर्णकम्	अनिशकरी (तूणकम्)	३८२

दशमं शतकम्

३७. पञ्चविचारः	अनुष्टुप्	३९३
३८. दशमहाविद्या.	पादावुलकम्	४०५
३९. प्रायोन्मोमसरीश	इन्द्रवज्रा	४१४
४०. दीपगीतम्	पादानृचकम्	४२२

उमासहस्रम्

श्रीमहर्षेन्तेवासो गणपतिमुनिः

श्रीः

वासिष्ठो गणपतिमुनिः

उमासहस्रस्य महतोऽस्य स्तोत्रसाहित्यस्य प्रणेता काव्यकण्ठपदलाञ्छनो
भगवान् अस्मदाचार्यो वासिष्ठगणपतिमुनिः। सर्वतोमुखी चास्य नैष्ठिक-
गिरात्मणेर्माननीयचरितस्य मेधामयी जीवितप्रभा। सा च यत्सर्वं प्राप्ताऽपि
तस्य सीमानमवाप्य स्वायत्तीकरणाय प्रभुरभूत्। वेदाः शास्त्राणि तपो जपः
कवितेत्येतानि प्रज्ञां निमगंज्वलितां समुज्ज्वात्य जीवितमपूरयन्नस्य। अत
एव राष्ट्रीयविषयो लोकवार्ता सङ्क्षेपेन धर्मोद्धारः अस्पृश्यतेत्येवमादिषु सन्न-
मप्यस्य चित्तं कादाचित्केनैव मनस्तेषु व्यापार्य कृतवान्सहस्रस्य कैङ्कर्यम्।
बहुविस्तरमस्य चरितं सङ्क्षेपेणास्यानुमपि बहुशतपत्रात्मकः प्रबन्धो निबद्धयेत।
तच्च पावनं माननीयं च कृत्यं कोऽपि पुण्यपुरुषो निपुणतरं निर्वाहयेदित्या-
शयाञ्च कविजीवितस्य कतिचनानि सप्तममत्रोऽभिधास्यामः, येनास्य
महानुभावस्य लोकोत्तरकविनामुल्लासयन्ती जन्मनः सिद्धात्माधारणी प्रतिभा
च प्रतिभायात्पाठकमहाशयानाम्॥

अयं च पित्रोस्त्रयाणां पुत्राणां मध्यमः। अस्य जन्मनः प्राक्काशी-
क्षेत्रं गतवत्, पितुर्नरसिंहशास्त्रिणः किमपि देवनाग्रमादभरं दिव्यं दर्शनमभूत्।
तत्र विष्णोस्वरमन्त्रिणो स्थितस्य तस्योपकण्ठमागतः कोऽपि शिगुरिः। स च
गणाधिपतेर्देवाग्निर्गन्तस्तमुपगम्यान्वर्धनमयमत्। नतो वाराणस्याः प्रत्यागता-
त्पितुरयं, मध्यमः पुत्रोऽजायत। बहुभिर्निर्जनैर्गणपतेरेवावगतोऽयं शिगुरिति
दृग्भीर्नरसिंहशास्त्री गणपतिरित्यस्य नाम चकार। ज्ञातस्य गणपतेरापठ-
यं बालग्रहदोषजो मूर्च्छादिबिकारः प्लीहरोगो ज्वरबाधेत्यामयाना बहूनामा-
लयाज्जमभूच्छरीरम्। श्राप्ते तु पठे यत्, निमित्तमात्रेण चिकित्साविशेषेण

सर्वबाधाविनिर्मुक्तस्य बालस्य बुद्धिमामः सपदि व्यक्तं विलसितुमारभन्त ।
पूर्वं * वंशजा इवास्य पिताऽप्यायुर्वेदे दैवज्ञतन्त्रे तन्त्रशास्त्रे च विचारदः । श्रो-
विद्योपास्तिरेतकुलजाना कुलघनम् । साधुव्युत्पन्नाना नानाशास्त्राभिज्ञाना-
मस्मिन्कुले सम्भूतमिम काले ज्योतिषादिविद्या प्राप्तना संस्कारा इव स्वयं
प्रपेदिरे । दशमे वर्षे पञ्चाङ्गं गणयितुं श्रमयितुं श्रमयितुं श्रमयितुं श्रमयितुं श्रमयितुं
करणेन मृङ्गसन्देशमिति काव्यभरीरचत् । अन्यानि च पद्यानि कवयन्
कवितामविरतमुपास्त । सा च वंशिता मनोरमा चतुर्दशवार्षिक बालकवि-
मौहादिव वद्रे । वयोऽनुर्लभं कवितायामौदित्यं रामणीयकं च तदानीमेव
दृष्टे । अत्रेदं निदर्शनं भवति ॥

“इह कैपाञ्चिवंषा चेन्न सन्तोषाय का क्षतिः ।

किमानन्दाय काकानां बालकांकिलकाकली ॥”

इत्यादि । काव्याधीति समाप्य व्याकरणमलङ्कारशास्त्रं च शिक्षमाण
एव बाल्मीकि-व्यासनिबन्धौ सविस्तरं व्याचरयत् । महामारुतं तु बहुकुलो-
ऽपाठीत् । अनेन सुध्यक्तधोविश्रमो जातः । तपसा सर्वं साध्यमिति दृढो-
ऽमूर्तिश्चयः । तदा तपोऽभिलाषी बालो महत्काकादङ्गी पितुरनुमत्या तीर्थ-
यात्रामारभन् । यात्य एव कृतोद्गाहोऽप्यष्टादशवर्षदेशीयो देशान्तरेषु सत्र सत्र
क्षेत्रेषु भुषनेश्वरादिषु तपस्वरत्नवाल्मीकः । प्रागेव पितुर्महोपासकात् श्रीविद्या-
दिमन्त्रदीक्षा प्राप्तम्यास्य मन्त्रबलात्तपसा स्तोत्रेण चाराधनेन प्रत्यक्षो भवे-
त्साम्बमूर्तिः सर्वेश्वरो भगवानित्यावात्यल्लडा श्रद्धा वपसा सहार्कयिष्टः । ततः
वासीशेत्रं गतवानां तस्मिन्काले विधुतपाण्डुर्यैः शिवकुमारपण्डितैः सह
परिचयो जातः ॥

* आन्ध्रराष्ट्रे विद्यालपत्तनमण्डले ‘बौबिलि’-मत्स्यातनः कुमुदीपलरामा
(बलवराय) धामोऽमलदेवजन्मस्थलम् । अस्य पूर्वं चोलदेशीयकुम्भपोण-
मणोराम-‘बलद्विगमान्’-अग्रहारवाग्निनः । श्रुत्वेदिनः बौण्डिन्यसप्तोत्राः ।
नैषामान्धदेशमागतत्वा याला परस्मिन्पट्या भवत्सराः । अम्यलमोमपात्रि-
कुलोपापय ण्ते ॥ चैवेज्जनकालः बहुपान्यपातितबहुलाष्टमी (श्री. रा.
१८-११-१८३८)

अथ कास्यां वसतोऽप्योन्नता घाता "गौडेषु विश्रुते नवद्वीपनगरे पाण्डि-
त्यपरीक्षायै प्रचलिष्यति" पण्डितपरिषद् इति । मुहुदां प्रेरणया तत्र परीक्षि-
ष्यमाणवर्गे प्रवेशलाभाय पत्रनेकं शिवकुमारपण्डितेभ्यो लब्ध्वा नवद्वीपं प्रस्थितः ।
स च लेखः परिषत्कार्यनिर्वाहकेभ्यः शितिकण्ठवाचस्पतिभ्यो दत्तः । दत्तस्य
शिरसि हनूमन्तं कीर्तयद्रामायणश्लोकार्थं "देवानुरक्तभीकेषु बहुशो दृष्टविक्रमः"
इति लिखितमवलोक्य तृप्तो वाचस्पतिरनुमतिमत्स्य परीक्षायै लग्नयामास ।
आगतः परिषद्विषयः । शरीरेण कृणोऽस्माकं युवा समृद्धः साहित्यसंपदा भुव-
नमेव तृणोकुर्वत्या दृष्ट्या दीप्तः समां प्रविष्टः । प्रविशंन्नेवायनेकविशतिवर्षो
वर्षिष्ठं कञ्चन गम्भीराह्वयं समुपविष्टं निर्दिश्य पार्श्वगं प्रवेशकपुरुषमप्रा-
धीत् "कोऽसौ महाशय" इति । स स्वम्बिकादत्तो नामानुकविरिमं प्रश्नमा-
कर्ष्य स्वयमुत्तरदानव्याजेनास्य परीक्षा परीक्षकः प्रारब्धवान् । बाल्य एव
सिद्धकवेरस्य महान्तमनुभावमाविष्कुर्वन्नयं रसवान्कथाघट्टः । तं किञ्चिदिव
सविस्तरमावेदयामः ॥

अम्बिकादत्तः "सत्वरकवितासविता गौडोऽहं कश्चिदम्बिकादत्तः" इति
स्वकवितासामर्थ्यं स्वं देशं नाम च सप्राप्तं पद्यार्पणं प्रोक्तवान् । अस्माकं
युवा कविश्च तत्सदृशमेव पद्यं पूरयेदिति परीक्षकस्य भावमवबुद्धवान् । ततः
सपदि प्रत्युत्तरदानाय नवेर्मुखात्तदोगतहृदयसमावर्जनपटुः कोकिलकावली-
मञ्जुला निर्गता भारती ॥

गणपतिः "गणपतिरिति कविकुलपतिरतिदक्षो दाक्षिणात्योऽहम्" इति
पद्यं पूरयित्वा "भवान् दत्तः, अहं त्वीरतः" इति चमत्कारः । भवानम्बि-
कादत्तो दत्तपुत्रः, अहं गणपतिरौरस इत्यभिप्रायेणैवमभाषीत् ॥

ततः परीक्षोपक्रान्ता । पद्यपूरणाय दत्ताः समस्याः । द्वयोरनुद्युनोरु-
त्तरार्थे दत्ते परीक्षकैः । पूर्वार्धार्थामेवं पूरितवान् परीक्षितः ॥

हिहिम्वा भीमदयिता निदाधे घर्मपीडिता । (पूरणम्)

स्तनवस्त्रं परित्यज्य वधूः स्वशुरमिच्छति ॥ (किन्त्वनवदचरिता)

इति समस्या ॥

चतुर्थ्यां नाद्रशुकस्य चन्द्रदशनशङ्कया । (इति पूरितम्)

वत्सरस्त्वं कदा गौरी पतिवक्त्रं न पश्यति । इति समस्या ॥

तृतीया समस्या । अत्र चतुर्थः पादो दत्तः मिभिः पादैरेवं पूरिता ॥

राहुश्चिकोणे च गुरुस्तृतीये कलत्रभावे च घरातनूजः ।

लग्ने च कोष्ठे यदि बालकः स्यान् सूर्यं गच्छाद्येन सर्वं विनष्टः ॥

(न त्वमावास्या)

चतुर्थ्यां समस्यायां च अन्त्यः पादो दत्तः, एवं श्लोकः पूरितः ॥

सतीविषोणेन विषण्णचेतसः प्रभोः शयानस्य हिमालये गिरी ।

शिवस्य चूडाकलित सुधाशया पिपीलिका चुम्बति चन्द्रमण्डलम् ॥

एवं सप्तिति समस्यापूरणे जाग्वल्यमानाऽस्य प्रतिभाविजृम्भिता निर-
गल्लवविताधारा विद्वत्समाजं सम्मोहयामासेति किमत्र चित्रम् ?

ततः परीक्षायां प्रचलन्त्यां द्वौ श्लोकौ व्याख्यानाय परीक्षकैर्दत्तौ । तत्रैकः
“रतुम क वामाक्षि” इति काव्यप्रकाशोदाहृतसामान्यश्लोकः । अन्यस्तु रघु-
वंशानवमसर्गस्य “न मृगयामिरति” इति । उपक्रान्ता च व्याख्या अनगल्लमा
धारया वाग्बीर्यामृतमाक्षिष्कुर्वाणा कर्णकुहटैः समाराबां हूयमानि प्रविश्य बहु-
तरां रसाद्राणि व्यतानीत् । वयसा यवीयसः तेजसा प्रबुद्धस्याशुधाराकवेरस्य
रसनाप्ररञ्जे नृत्यन्ती वाणी क्षणमेकत्र स्थलितेव दृष्ट्वा परिपदप्रासनम-
लङ्कुर्वता स्वयमाशुक्विनाऽम्बिकादत्तेन । सर्वासामिति स्थले सर्वेषामिति
स्थलितम् । लघ्वावसरः परीक्षको “विरम तावत्” इत्यवोचत् ॥

अम्बिकादत्तः—

अनवद्ये ननु पद्ये मद्ये हृद्येऽपि ते स्तलति वाणी ।

सर्तकं त्रिभुवनसारा तारा नाराधिता भवता ॥”

(किं मरस्वती नोपामिता स्वया यदेवमपशब्दं प्रयुञ्जत इतीममर्थमभि-
दधति तदीयश्लोकेः दोषमद्राक्षीदोपज्ञोऽस्माकं युवा । एवमभियुवतः प्रत्यभि-
योगेनेदमाह ॥)

गणपतिः—“नेह शारदाद्यो विदोष्यलिङ्गः सार इति वचनप्ये तारा तारा
इति प्रामाण्यमाधु प्रयुक्तं भवता” इति श्रुवन्नेवमप्राक्षीत् ॥

“मुघां हसन्ती भघु चाक्षिपन्ती यशो हरन्ती दयिताघरस्य ।
न तेज्जलमास्यं कविता करोति नोपास्यते किं दयिताधेदेहः ॥”

(स्त्री तारा नोपासिता किमिति मा पृच्छसि, त्वया किं पुमान्नोपासितः ? इति प्रतिप्रश्नः)

अम्बिकादत्तः—

“उच्चैः कुञ्जर मा कार्पाबृंहितानि मदोदतः ।
कुम्भिकुम्भामिपाहारी शेते सम्प्रति केसरी ॥”

गणपतिः—युनश्च दोषः । न कर्मधारयान्मत्वर्थीयः (कुम्भिकुम्भामिपाहार इति बहुव्रीहिः स्यात् । हारी केसरी इति प्रासायासाधु प्रयुक्तम्)

“समासीनो रसाले चेन्मौनमावह भौकले ।
लोक. करोतु सत्कारं भत्वा त्वामपि कोकिलम् ॥”

अम्बिकादत्तः—

“ज्योतिरिद्गण न किञ्च मन्यसे यत्त्वमेव तिमिरेषु लक्ष्यसे ।”

गणपतिः—

“किञ्च दीप भवने विभाससे वायुना बहिरहो विधूयसे ॥”

अशान्तरे शितिकण्ठवाचस्पतिरिमं वादमुपसहर्तुं द्वारमदर्शयत् । परस्पर-
व्यक्तिगता निन्दामपवर्ग्यं, गौड-दाक्षिणात्याकुभावपि परस्परजातिदूषणेनोप-
संहरतामिमं घट्टनिति माध्यस्थ्यमकरोत् ॥

अम्बिकादत्तः—

“भट्टोऽसिलोऽष्टोपरि वारवध्वा निपीय मध्वारभते विहारम् ॥”

प्रत्युत्पन्नमतिर्गणपतिः—

“असुव्ययो वाऽस्तु वसुव्ययो वाऽप्यमी न भीनव्यसनं त्यजन्ति ॥”

अथ परीक्षायाः समाप्तौ रसिकाग्रणीरम्बिकादत्तः परीक्षा तीर्णवन्तं वृद्धो
युवानं गणपतिमादिल्लप्यन्नामोदवचनैः सन्नृप्तिं प्राचीकटत् । गणपतिश्च सवि-
नयमवोचत् “वादेऽस्मिन् ममापराधाः क्षान्तव्याः” इति । “सर्वानपराधान्

तव 'मीद्वयं पर्यमाक्षीत्' इति सोऽभणत् । (अमी न - मीनेत्यत्र मीद्वयम्)
 *तदानीमेवास्मै 'काव्यकण्ठ' इत्युपहारः पण्डितपरिषदा दत्तः ॥ -

पञ्चविंशे वर्षे प्रचलति द्रविडदेशमागतः पञ्चपान् वत्सरान् यात्रास्व-
 यापयत् । प्रथमं काञ्चीक्षेत्रं ततोऽरुणाचलं चागमत् । तत्रैकं वत्सरमवा-
 त्सीत् । तत्रान्तरेऽरुणाद्रौ वसन्तं "ब्राह्मणस्वामिन" प्रसङ्गतो द्विरद्राक्षीत् ।
 अरुणाचलालत्रस्याय तदुपकण्ठप्रदेशेषु कञ्चित्कालमुवास । - ततः परमेवास्य

*श्री. श. १९०० सं.

नवद्वीपपण्डितैस्तं प्रशंसापत्रम् अस्मदाचार्याणां प्रियशिष्यैः श्रीमद्भिः के.
 जि. मुक्ताय्यशास्त्रिभिः (अप्पु) सुरक्षित सादरप्रेम्णाऽत्रोपयोगाय प्रदक्षितम् ।
 मूलपत्रस्यायं प्रतिलेखो भवति ॥

॥ प्रशंसापत्रम् ॥

। श्रीमद्गणपतिशास्त्रिन् ।

संसारे मत्स्वस्मिन् कवित्वमित्यसमुद्रसमुत्थममृतम् । सुदुर्लभं च तत्
 लोकाधिकसीमागवद्यात् सुप्रमदं दैवानुकम्पया वा यः कश्चिदिह ममधिकुरे
 स च भूयोऽपि स्वर्गीय इति सम्पूहमालोक्यमानो गुणपक्षपातिभिर्विद्वद्भि-
 नितरामाद्रियते ॥

अतो यद्य श्रीमद्भिरसाधारणकवित्वमिह प्रकट्य सुधियः सर्वे सन्तो-
 यमाशदिताः तेनैव चरितार्था भवद्वीपवामिनः कोविदा वयमनेपगुणैकधाम्ने
 विज्ञानपटून् प्रदेशान्तर्गतकलवराईग्रामवसनये श्रीमद्गणपतिशास्त्रिणे सुभ्य-
 माशीर्वादपूर्वकमिमं दण्डिकमुपहरामः ॥

प्राचीनैस्तैः कविबुलवरैः काव्यिदामादिभिर्वा

रम्या र्चनार्थं वदनुगता गैव भूयादितानीम् ।

गद्गिदंतो य इह रक्षितः 'काव्यकण्ठो'पहारः

तेन श्रीमानिह भुवि भवानुग्गलश्चापि भूयान् ॥

१८२९ अष्टादशवर्षावधौऽष्टम्याष्टमिदशमे । श्रीपुतराजहृत्पुत्रसंप्रदानतः ।
 उद्धारपत्रस्यापगतान् चतुर्दशानां पण्डितानां मामानि स्वहस्तलिखितानि
 दृश्यन्ते ॥

जीवितस्यापरः—काण्डः । द्रविडदेशप्रेषाणि गच्छन्—तत्र तत्राप्यावधाननैपुण्यो
 बुधजनगोष्ठीष्वभिज्ञसमासु प्रदर्शयामास । राजते—स्मृतिपत्रप्रज्ञा—सद्गुणा-
 लङ्कारा सरसकविता वसंवदा काव्यकण्ठस्य ।—अस्मिन्नेव काले “अग्निमीड”
 इत्यारभ्य “सुसहासती” त्यन्तम् ऋग्वेदे सस्वरमर्षात्प सादनीयं नाभ्यं च सम-
 वलोकितवान् । गूडान्—मात्रवर्णिकभावांस्तपप्रभावादवबुद्धयः गहनानि देव-
 तातत्त्वानि च विज्ञाय क्वचिदन्तेवाप्तिभ्यः सहृदयेभ्यश्च न्यरूपयत् । जैमिनीय-
 तर्कवार्त्तिकदिशास्त्रप्रन्थानन्तरमेव—व्यरीरचत् । अस्मिन्नेव समयेऽप्यमहा-
 नुभावस्य प्रभावो बहुधा व्यजृम्भत । भगवतो रमणस्य महर्षेः कण्ठाकटाक्ष-
 स्यात्पदं चाभूत् ।—स्वयं च बहुभ्यः शिष्येभ्यो मन्त्रदीक्षामदत्त । मन्त्रमूर्ते-
 रस्योपदेशप्रभावः—कैषाञ्चिदस्मात्स्वभूतपूर्वेष्वनुभववात्मना व्यलासीत् । अद्भुत-
 मासीदिदं यदस्यैव कण्ठस्वरः जपत्युपदिष्टे शिष्ये धूयमाणो जपभारमव-
 तार्य जपं स्वयं निरपतयत् ।

“अनुष्ठराणामन्येषां वा रसिकानां” मध्ये समासीनस्य कथाप्रसङ्गेष्वस्य
 वक्त्रारविन्दान्मुहुर्मुहुश्चन्द्रोदयैव यैर्वाणी—वाणी—वहन्ती—सम्मदतरङ्गप्ला-
 वितानस्मदादीन्—पवित्रान् वीर्यवतरांश्च व्यधासीत् । इह स्थालीपुलाकन्या-
 येन कानिचित्प्रास्ताविकानि पद्यान्मुदाहरामः ।—“उपविष्टेष्वस्मात्वेकस्त्वम-
 प्राक्षीत् “किमपि ध्यायतीव भवान्” इति । सपद्युत्तरमिदमदत्त—“दशां
 देशस्यतां प्रतिपदमयं ध्यायति जनः” इति तुरीयः पादः प्रथमं निर्गतः ।
 ततः क्षणात् शिखरिणीवद्भूमिदं पद्यं पूरयित्वा, हरिण्या द्वे पद्ये गीते । तत्रे-
 वमेकं भवति ॥

“अरिभिरदयैः ज्ञान्तायै ते मुहुर्मुहुर्दुःखतैः

करमविकलं दातुं धीरो न कोऽपि विलोक्षते ।

इव तव दयितास्ते ते पूर्वं घरे भरतादयो

यदजितमुजादुर्यस्यायास्तवाम्ब न भीरभूत् ॥” इति ॥

अथ मद्रपुर्यामासीद्विधृतो विद्वत्कुलशेखरो वेद-वेङ्कटरायशास्त्री । सह
 तेन सल्लापे प्रस्ताववशात् किमपि पृष्टोऽयं जटित्येवमुत्तरमब्रवीत्—

“स्यतु सर्वज्ञागिरोममिदीधितिदोषप्रदर्शनेऽपि पटुः ।

—भवता यच्छाः यच्छाहरिणदृशो हासनवशास्त्री ॥”

इति ॥ (अत्र सर्वज्ञ-शिरोमणि-दीधितिपदेषु श्लेषः । सर्वज्ञस्य महाविदुषः शिरोमणिमट्टाचार्यस्य दीधित्याख्यनैयायिकग्रन्थेऽपि दोषप्रदर्शने पटुरयं शास्त्री । पक्षे, सर्वज्ञस्य शिवस्य शिरोमणेश्चन्द्रस्य दीधितौ दोषदर्शने पटुर्मन्दहासो देव्याः)

अयंकदाऽष्टावधाने घण्टास्तके प्रणीयमाने, घण्टादशाशेन पद्याना पञ्च-विंशतिमगासीत् । लेखकाश्च लिखितुं नाशक्नुवन् । कीर्तिरोषो महामना-वि. कृष्णस्वाम्यायं तमदृष्टपूर्वं वाग्विक्रममवलोक्य जाताश्चर्योऽस्मदाचार्यं बहुधा बहु मेने । अथदा "पेक्स्पियर"-प्रणीतस्य "माक्वेत्"आख्यस्य आङ्ग्ल-नाटकस्य कथामनधीताङ्गलगिरोऽस्याख्यायाद्युधारया तस्याः संस्कृतपदान्य-स्माकमेकेन पृष्टमात्रः, "‘डूकन्’ नाम महीपतिः समभवत् स्काट्लाण्डुदेशे पुरा" इत्यारब्धवान् ॥

श्री. ग. १९०७ सवत्सरात्प्रागेवाष्टावधानक्रीडां समाप्य तपसि गाढा-सक्तमभूदस्य चित्तम् । तस्मादस्मत्समागमसमये काव्यालापानवर्जयन्नपि तीव्रे तपसि बद्धदृष्टिरभूत् । प्रसङ्गवतान् अष्टावधानकथा आचक्षणेऽस्मिन् सकृद्वा द्रष्टव्यमष्टावधानमिति कुनूहलं क्षणं मामाविष्टम् । तद्विदित्वा शिष्यवत्सले-ऽस्मदाचार्यं "एयोऽहं प्रदर्शयामि कांश्चनानां" इति ब्रुवत्येव कश्चन विदितपूर्वं. संस्तुतामिह आन्धविद्वानागतः । कुशलप्रस्तावर "कवितामहिम्नस्य भवदभिप्रायो वमन्ततिलकया वक्तव्य" इत्यभ्यधितवान् । लेखफलके पदपञ्चाशत्स्थानात्मकं काण्ठं विलिख्य यथानिर्दिष्टं स्थानेष्वक्षर-विन्यासाचार्यहस्ते फलकं गृह्णन् । स्वयं स्थानानि निर्दिष्टवान् । पौर्वा-पर्यव्यतित्रमेण निर्दिश्यमानेषु स्थानेषु एकैकमक्षरं यथास्थानं न्यास्यदाचार्यः । एवमेव क्षणं विरम्यासनं गृह्णन् । तच्च "नूल" इति स्थले । तत्रैव कवितामुद्दिश्य ग्वं मुख्यमभिप्रायमाविरकार्षीत् । तदिदं पद्यं भवति ॥

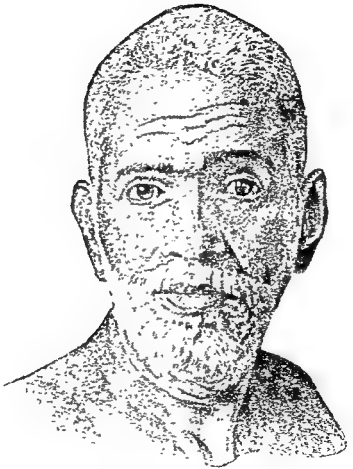
“श्रीति ददति विपुला धियमलनोति

निर्माति नूनममयं दुरितं धुनोति ।

आर्शिकरोति हृदयान्यपि देवानां

रश्मिं शुभाय न भवेन्नविता विदोषा ॥”

“बाध्यं यममर्ज्यहन्” इत्यादि काव्यस्य प्रयोजनमाहः । तस्य नूतनममय-निर्माणं च भवतीत्ययं शब्दमुच्यते । अत्रायं शायेणाधुनिकानामत्यन्तमभिमतो

भगवान् श्रीरमणमहर्षिः

भवति । “राजा कालस्य कारणम्” इत्याहुः । “कविः कालस्य कारणम्” इति च बहुदेशचरित्रशोधनैरुपपादनक्षममित्याचार्यस्याशयः ॥

अवधानप्रणयनेषु कविसार्वभौमेऽस्मिन् तत्र तत्र समासु पद्यानि द्रुवति, लेखकैर्लिखितेषु पद्येषु इदानीं द्वे खण्डकाव्ये एकं घण्टाशतकं च लभ्यान्व-
वक्षिष्टानि सुरक्षितानि भवन्ति । अत्र* तत्त्वघण्टाशतकस्थमुपराहारश्लोकमुदा-
हृत्य कविर्वैभवघट्टमुपसहराम् । स एष श्लोको भवति ॥

वेदान्तशास्त्रशतकान्तकलान्विचार्य

प्राचामृगापमदृशा मतमाददानः ।

क्षेत्रे फणोश्चरकलाजनितस्य पुसो

घण्टाशत गणपतिः कविराडकार्पात् ॥

॥ अथ महर्पेर्दर्शनम्—उपदेशलाभः ॥

श्री. श. १९०७ संवत्सरे, अरुणाचलक्षेत्रे तपश्चरत्याचार्ये सशयार्तमिव
मुहूर्तमात्रमस्य चलित वित्तम् । “अकरव बाल्यादारभ्य शतलक्षजपेन पञ्चा-
क्षरपुरश्चर्याम् । जप्ताः—श्रीविद्याद्याश्च मन्त्रा । एकवाराशनोपवासादि-
कृच्छ्रवर्तैरपि नाद्यापि भगवान् प्रसन्नोऽभूत् । शास्त्राणि न मृषा भवन्ति ।
कोऽपि स्यान्मम साधनविधाने लोप । किं करवाणि ? अथवा निगमागम-
घास्त्रपुराणेतिहासान् सम्यग्विचारितवत् श्रद्धावतोऽपि मम तपःस्वरूपमेव न
विदितं भवेत्” इति अस्य ध्यायन एव, ज्वलिता काचन धीरिममाविवेश ।
“इह गिरी गुहाया स वसति ब्राह्मणस्वामी । बहो कालान्मनोमवलम्ब्य तपसि
तिष्ठति । तपस स्वरूप तस्य विदितमेव भवेत् । भवतु, अधुनैव त दृष्ट्वा
प्रक्ष्यामि” इति सद्य एव जपस्थल विहायोत्थितः । स सोमवासरः कार्तिक-
शुक्लचतुर्दशीदिवसः (श्री. श. १८ ११ १९०७), नभोमणेरनभोमध्यात्पश्चि-
माभिमुख चलितस्य गत घटिकाद्वयम् । अनेन पिरिभास्व्य बहिर्गुहायाः समु-
पविष्टो दृष्टो ब्राह्मणस्वामी । अरुणाचलक्षेत्रे ते कृतिकोत्सवदिवसाः ।

*पश्चिमाब्धितीरे “बडभाण्डेश्वरा” ख्ये बलरामक्षेत्रे तत्त्वघण्टाशतक
प्रणीतम् ॥

तेषु ब्राह्मणस्वामिनो वासस्थलमपि जनसङ्कुलं भवेत् । तस्मिन् दिवसे तु विजनमासीत् । दैवमनुकूलमिति धैर्यमवलम्ब्योत्साहवान्विनयेन स्वामिनं समुपासयत् । निकटं गत्वा दृष्टमात्रस्य तस्य भोनीन्द्रस्य दक्षिणं चरणं दक्षिणेन हस्तेन, वामं बाहेन चोभाक्पुष्पसङ्गुहा साष्टाङ्गं प्रणिपत्योत्थाय व्यजिज्ञपत्—“अधीतानि शास्त्राणि । बहुमस्तपश्चरितम् । जप्ताश्च मन्त्राः तपसः स्वरूपं त्वजानन्मिवात्मानं पश्यामि । भवानिह तपसि स्थितो वेदेति श्रद्धे । अनुगृह्यतामयं जन” इति ॥

तदा स मुनिपुङ्गव इमं प्रत्यभिजने आन्ध्रोज्यं विद्वान् काव्यकण्ठगणपति-
शास्त्रीति । यतोऽत्र द्वित्रेभ्यः सवत्सरेभ्यः पूर्वं जपितो भौनस्वामिनमेतं द्विर-
दर्शत् किलास्मदाचार्यः । तदानीमेकदा *शुक्लाम्बरधरमिति श्लोकस्य ब्राह्मण-
स्वामिपरतया तत्सन्निधावेवानेन व्याख्यानमस्मार्यात् गुहावासी । तदानीं हर-
सहस्रं नाम स्तोत्रं विरच्यारुणाचन्द्रेश्वरसन्निधौ गीतवतोऽस्य मधुरविचित्रो
वाणीविशालस्तरक्षेत्रवासिना विदितचरोऽभूत् । आवालवृद्ध कीर्तितकाव्यबैभव-
मेतं क्षणादभिज्ञाय, बहोः कालान्तरिब बहिश्च भौनी स्वामी कञ्चित् कालं
कृष्णार्द्रदृशा मिश्रवस्त्रेवेममद्राक्षीत् । तत उभयोरपि जीवितयोर्नूतनं काण्डं
सम्भवतःपन्ती भौनिसार्वभौमस्य हृदयादुपदेशभारती काव्यकण्ठाय मुक्ताकण्ठ-
ववाटा द्राविडया निस्समार । अयमस्याः संस्कृतानुवादो भवति—“अहम-
हमिति कुत आयातीति विचार्यभ्रुदयस्थले लीयते, तदेव तपः । जप्यमान-
स्य मन्त्रस्य ध्वनिः कुत उदेतीति विचारिते, उदयस्थले मनो लीनं भवेत् ।
तदेव तपः ।” इति । इमं च गुरुपदेन “अहमिति स्मृतिः क्व नु विभासते ।
इदमनुस्मरन्तपदि स्मरते ॥” इत्यनेन गीतेन अनन्तर निबद्धवान् कविः ।
गृहीत्वेममुपदेशं तृणोज्यमावन्दमानः कतिपयघटिकास्तत्र ब्राह्मणस्वामिनोऽधुना
मुक्ताद्वामोन्मस्य स्वगुरोः प्रत्यक्षलब्धयोः पादारविन्दयोः सन्निधाने ध्यानमा-
स्थायोदायात्तपोधनोऽयमस्मदाचार्यः । प्रस्थानसमये पारस्वर्तितनं कञ्चन

* अयं च श्रमिद्धो गणेशस्त्वितः ॥ ब्राह्मणस्वामी च शुक्लाम्बरधरः
शुभ्रगीतनयः । अरण्यवल्गावम्बिनो व्यापनगीतो विष्णुः । गणेश
गोपमानोऽयं देहवर्णः । मनश्चिन्तयद्विरहवार इत्यन्तकरणचतुष्टयं भुङ्क्ते
तस्मान् चतुर्भुक् ॥ उत्तरार्धे न विशेषः ॥

पुरुषममुष्य नामधेयमप्राक्षीत् । - तस्मादुत्तरं - वचः - पूर्वाथमे वेङ्कटरामाय
इत्याकर्ष्यं - 'रमण' इति - सङ्क्षेपरमणीयं - नाम चकार । - महानयं - परतत्त्वस्य
द्रष्टेति - हेतोर्महर्षिरिति - निजेष्णुयायिवर्गेष्वस्यापयत् । तदारभ्य रमणो
महर्षिरिति प्रसिद्धिः प्रसरन्ती - जयति ॥ -

ततो देव्या प्रसादादेवाय सिद्धो गुह्येभ्य इति कृतज्ञो भक्तिपरवशतयो-
मा देवीमधिकृत्य पद्यानां 'सहस्रेण' 'उमासहस्र' नाम स्तोत्रकाव्यमरीरचत् ।
तच्च विंशत्या दिवसानां समाप्तिं नेतव्यमिति वृत्तत्रयेण समारब्धम् । दिने
दिने चलदेवाभूद्वचनम् । विंशे तु दिवसे शतद्रयाधिकानि पद्यानि रचयितव्या-
न्यवशिष्टान्यभूवन् । गिरेरङ्के बहिराम्गुहाया स्वगुरोर्महर्षे सन्निधावुप-
विष्टस्तत्कालनिबद्धान् द्विशताधिकश्लोकात्लेखकैः चतुर्भिः शिष्यैरलेखयत् ।
रात्रेर्द्वितीये - मुहूर्ते प्रारम्भाधरात्रे - समाप्तवान् । - विजृम्भिताऽस्याऽऽशुधारा
सारस्यतत्रभाषस्य । - तावन्तं कालं निमीलितनेत्र उपविष्ट एवासीद् भगवान्
महर्षिः । ग्रन्थे सम्पूर्णं त्विदमुन्मीलितलोचनः प्राह "किं मयोक्तं सर्वं
लिखितम्" इति । - आचार्यस्येतेरेपा चायमाश्चर्यमजीजनन्महर्षेः प्रश्नः । भग-
वान् महर्षिः - कृष्णामूर्तिरपाधान्तर्ध्यानात् सद्यो निर्गतः बाह्यस्य भुवनस्य
अन्तरस्य च विशेषमपश्यन्नेवं पृच्छति । - अस्यानुग्रहविशेषादेव प्रेरितो दिव्या-
वेशः एव निदानमर्धरात्रान्तरेव ग्रन्थसमापनस्येति प्रश्नस्य भावमवबुद्ध्य "अयं
किम् । - सर्वमनुगृहीतं गृहीत्वा ग्रन्थमिदानीं समाप्तवानस्मी" ति गुरोः प्रश्न-
स्योत्तरमवोचदन्तेवासी । अत एव प्रथमं प्लवङ्गसवत्सरे निबद्धस्योमासह-
स्रस्यान्ते लिखितेषु श्लोकेष्वयं दृश्यते -

"यदस्य महतः काले पार यातोऽस्मि कर्मणः ।

अनुग्रहोऽयमाचार्यरमणस्य महात्मनः ॥"

इति । तत्रैव रचनकालोऽपि दत्तो द्वाभ्याम् । -

"प्लवङ्गे कार्तिके कृष्णे पष्ट्या भङ्गलवासरे ।

स्तोत्रमेतत्समारब्धं तटे शोणधराभूतः ॥

एकादश्या शुक्लपक्षे मार्गशीर्षे रवेदिने ।

नीतः समाप्तिं विश्रुत्या दिनानां व्रतिना मया ॥"

इति । इमं पावनं ग्रन्थं कालान्तरेषु तपसोऽङ्गतया सप्तवारं सस्कृतवान्कवि-
कुलेश्वरः । ग्रन्थमधिकृत्यान्यत्र विचार्यते । प्रकृतमनुसरामः ॥

अयैकदाऽस्मिन्नेव काले रात्रौ भगवतो महर्षेः सन्निधौ स्वशिष्यैः सहाचार्यै समुपविष्टे, स्तोत्राणि गायति, श्रीमहर्षेर्मस्तकादूर्ध्वं नमस्त. किमपि ज्योतिर्नक्षत्राकृति पटुकृत्वस्तस्मिन्प्रवतीर्णमदृश्यत । अनेनासाधारणदर्शनेन भगवान्मरणः साक्षात्कार्तिकेयस्याद्यतो भुवि सञ्जात इत्यस्मदाचार्यस्य प्रत्यभासीत् । ततः परमेव “यानायात्र न केकिना कुलपति”रिति श्लोकाष्टकेन स्वगुरुं रमणमस्तोपीत् । ततः क्षेत्रान्तराणि जिगमिषुरहणाचलात् प्रस्थानसमये महर्षि गुरुमिदं किलापृच्छत् “किमलम् अहमूलान्वेषणमिष्टार्यसिद्धये, उत मन्त्रध्यानमवश्यम् ?” इति । “आद्यमेव पर्याप्त”मिति प्रतिवचो गृहीत्वा प्रतस्थे ॥

दक्षिणदेशे कन्याकुमारीक्षेत्रावधि बहूनि तीर्थानि गत्वा तत्र तत्र मूर्तीरस्तोपीत् । पश्चिमान्धितोरे गोकर्णे कञ्चित्कालमुवास । दीर्घकालवासक्षेत्रेषु विश्रुतम् उत्कलेषु भुवनेश्वरक्षेत्रं प्रथमं गणनीयम् । अत्र हि बाल्ये मन्त्रसाधनेन भुवनेश्वरी किलाराधितवान् । अत्र ह्येव स्वप्ने काचन स्त्री जिह्वायामस्य मधु निक्षिप्यान्तर्धानमगात् । अनन्तरमेव कविता वशिताञ्जुदित्वाचार्यमुखादस्माभिः श्रुतम् । आग्नेोत्कलमध्ये मध्ये वयसि महेन्द्रपर्वते च तपस्तप्तम् । गोकर्णप्रान्तेषु चिरमवासीत् । द्रविडेषु आदाविवान्तेऽप्यहणाचलस्यलमेव चिरकालवामभूरभूदस्य । अत्र हि स्वगुरोर्महर्षेरावासः । अत्र ह्येव पुनः पुनर्गुरुमग्निधामागत्योपितः । अत्रैव महर्षो योगानुभूतयः समपद्यन्त । अत्रैवाग्निगुहायां तपसि स्थितस्य महानुभावस्य निरोग्रन्विभेदेन शीर्षकपाले मित्रे । अस्मान् कपालभेदादेव “व्यपोह्य शीर्षकपाले भूरित्यग्नौ प्रतिनिष्ठति” इति श्रुतेर्गहनो भावः तन्मुखादेवास्माभिरवबुद्धः ॥

अथान्याधुषोजरार्थं प्रायेण ऋग्वेदार्थविचारादिना सम्पूरितम् । मन्त्रार्थविचारे विलक्षणो भवत्यनेन दक्षिणः पन्थाः । सर्ववेदभाष्यकृतं सायणभाष्यं बहुमन्यमानोऽपि तद्भाष्यमाहाय्येनैव बहुषु स्थलेषु सहितायु मन्त्रार्थान् अन्यथा व्याख्यामीन् । मानववर्णिकानां गहनार्थबोधनाय ऋग्भाष्योपोद्धातव्यवप्यान् । वेदमन्त्रेषु मन्त्रद्रष्टृषु चादिनीयाऽप्य भक्तिः । वेदेषु वञ्चिद्गुप्तान् अस्त्रमन्त्रान् दृष्ट्वा, ‘अलौकिकोपायप्रदं वा मन्त्रा’ इति शिष्येषु ईदृशी भक्ति यदा च प्रत्यनिष्ठिष्यन् । वेदानधिष्ठित्य आचार्यानिपत्येदं वशिष्टस्य द्रष्टव्यम् ॥

ब्राह्मणानाम् उपनिषदां च मूल मन्त्रसंहिता इत्याचार्यस्य सिद्धान्तः । उप-
निषदा विधिज्ञेयत्वं यथाऽस्य नाभिमतम्, तथा मन्त्राणां कर्माङ्गत्वनियमोऽपि
नाभिमतः । मन्त्रमूलादेव द्वे शाखे भवतः । तत्रैका कर्मकाण्डात्मिका अपरा
ज्ञानकाण्डात्मिका चेति । कर्मसु विनियुक्ता बहवो मन्त्रा अध्यात्मपरतया
व्याख्येयाः । सर्वेषां मन्त्राणां कर्मपरतया व्याख्यानमसमञ्जसमित्येवमादयो
भावाः स्वप्रणीतेषु ग्रन्थेषूपपाद्यन्ते ॥

आचार्यं पूर्वोत्तरमीमांसयोर्विमर्शं कृत्वा ग्रन्थान् न्यबध्नात् । ज्योतिषा-
युर्वेदतन्त्रशास्त्रीयग्रन्थाश्च प्रणीताः । भाववैशिष्ट्यं तु सर्वत्र प्रणीतेषु स्फुटं
दृश्यते । भारतचरित्रविमर्शने विक्रान्तोऽसौ भारतसङ्ग्रहं नाम विमर्शग्रन्थम्
अत्यन्तसरलया रीत्या व्यरीरचत् । चरित्रकथावस्तु निर्माय “पूर्णा” इति
कथा नवीनकथाशैल्या सर्वेषुणशोभितया भाषया हृदयङ्गमया निबद्धवान् ।
अत्र नवीना संस्कृतवचनशैली दीर्घसमासजटिलवाक्यविवर्जिता आधुनिका-
नामामोदमादधीत । अथोमाशतक, शिवशतक, इन्द्राणीसप्तशती, प्रचण्ड-
चण्डीत्रिशती, अग्निवाय्वादिगीतमालेत्यादिपरस्सहस्राणि पद्यानि स्तोत्रगिरां
सन्दर्भस्याभिनवानि प्रतिमानानि व्यतानीत् ॥

अथ सस्कृतवाङ्मयेऽस्यात्यन्तप्रियपूज्यौ द्वौ कोशौ । तत्रैको ब्रह्मकोशः
ऋग्वेदसंहिता, अन्यस्तु वेदादिशास्त्ररहस्यकोशो महाभारतसंहिता । महा-
भाष्यं वा पठनीयं राज्यं वा शासनीयमित्यभिप्रेक्षितानां प्रशस्तिरस्य सुतराम-
भिन्ता । त्रीणि भाष्याणि रचयरीत्यपेक्षया प्रियतमात्यस्य । तत्रापि पात-
ञ्जल महाभाष्यम् अग्रे स्थानमवहदस्य हृदये । शाबरं भाष्यं द्वितीयं, शारी-
रकभाष्यं भगवत्पादानां तृतीयम् ॥

सङ्क्षोद्धारो देशदोम सर्वसमयसाधरस्यं मान्त्रवर्णिकदेवतातरुप्रकाशन-
मित्येतेष्वआचार्यस्यासीज्जीवितसहचरी ज्वलन्ती महती काङ्क्षा । तदर्थः
स्तुतयश्शतशो दृश्यन्ते तदीयग्रन्थेषु । बहो. कालात्पूर्वम् एवमगासीत्—

“आन्ते त्वदीयनाम पावनाच्च पावन यस्य पुण्यपूरुषस्य पूरुषार्धविग्रहे ।
सैरिभासुरेन्द्रहन्त्रि सम्मदाय भूयसे बन्धनालयोऽपि तस्य नन्दनं वनं यथा ॥”
इति । महती काचन दैवी विभूतिर्मानुषीं तनुमाधित्य भूमौ कञ्चि-
त्कालं विलसितेत्यसंशयम् । अथवा वैष्णवसमयत्रयस्तम्बो निगमान्तदेशिकः

आत्मानं १हरेषंष्टाया अवतारमाह । तथा बुधैरुपपत्तिभूमनोत्प्रेक्ष्यत इति
चमत्कारेण म्यं भावमाविश्वकार । आनन्दतीर्थं आचार्यस्तु आत्मानं वायो-
स्तृतीयं रूपमाह । गणपतिराचार्यः गणाधिपतेरंशतो जात इति स्वय-
मेवोमासहस्रेऽन्यत्र च श्रूते । अतिमानुषवागीर्यंसमृद्धस्तपोधनो बहूलविद्या-
विलासी भगवान् वामिष्ठो गणपतिमुनिराचार्यः स्वीयभूविलासलाञ्छनानि
सजीवानि स्वीये भक्तवृन्दे गद्यपद्यात्मके वाङ्मये च निधाय २स्वस्यान-
मुत्क्रान्तो विजयते । अन्ते चास्य महनीयं भावमुच्चैर्दधता जयवादेनोमा-
सहस्रपद्येनोपमहराम ॥

जयतु भरतक्षोणीखण्ड विपादविर्वाजितं
जयतु गणपस्तस्य क्षेमं विधातुमना मुनि ।
जयतु रमणस्तस्याचार्यो महर्षिकुलाचलो
जयतु च तयोर्माता पूता महेशविलासिनी ॥

(उमासहस्रे स्त. ३४ श्लो. २४)

॥ उमासहस्रम् ॥

महर्षिदं स्तोत्रकाव्यम् । उमा देवीमधिकृत्य दशभिः पद्यशतकैर्निबद्धम् ।
नैष्ठिको महाकविस्त्वपमोऽद्भुतया स्तोत्रैरगासीद् भगवती सर्वेश्वरीम् । अतो
मन्त्रप्रायाणि भवन्त्येतानि पद्यानि । एषा केषाञ्चिद्दीर्घवत्तरस्व दृष्टफलक-

१वित्रामिनी विबुधवैरिवस्थिनीना
पद्यासनेन परिचारविधौ प्रयुक्ता ।
उत्प्रेक्ष्यते बुधत्रैरुपपत्तिभूमना
षष्टा हरेः समजनिष्ट यदात्मनेति ॥ (महान्यमूर्खोदयम्)

२महाभारतनात्पर्यनिर्णये (अ. ३१ श्लो. ८१)

"यस्य त्रीप्सुदितानी"त्यारम्भ "मध्वो यस्तु तृतीयमेतदमुता ग्रन्थ-
श्रुतः वेदावे" इति ॥

१२५२७-१९३६ धानुगंवत्गर-श्रावणशुद्धमङ्गमी ।

तया प्रस्फुट भवति भक्तानाम् । सहजनिष्ठस्य सद्गुरोः सन्निधौ तपस्तपता
कविना निर्मितोऽयं पावनः पारायणग्रन्थो भवति भक्तानां श्रद्धालूनाम् । अतः
एव प्रथमं ग्रन्थे समाप्तिं नीते 'सिद्धिगिरा कवीश्वरेणैवमुक्तम्—

“यदि गायन्निमं ग्रन्थमुत्तरेदापदं कृती ।

महिमा स महेश्वर्याः शीर्षं स्यादुन्नतं न मे ॥

अयमम्बापदप्रीतेरुद्गारो वाङ्मयाकृतिः ।

अर्थः कश्चिदनेनापि सता यदि मया जितम् ॥”

पञ्चविंशतिपद्यात्मकानां स्तवकानां चत्वारिंशता निबद्धेयं स्तोत्रसाहस्री ।
एकवृत्तनिबद्ध एकैकोऽपि स्तवकः । अत्र सर्गप्रकारः, सर्वेश्वर्याः परमार्थ-
स्वरूपं, वैदिक-तान्त्रिकदेवतानां स्वरूपाणि, देवतानुग्रहोपायः, देव्याः प्रसादा-
द्योगानुभूतयः, दशमहाविद्यानां तत्त्वं, तासामुपास्तिविधिफलानि, औपनिषद-
विद्यासाधनानि—इत्यादीनि गहनानि तपसा शास्त्रचर्चया अनुभूत्या चान्तः
प्रविश्य लब्ध्वा रसोत्तरकवितया स्फुटानि सम्पादितानि जेजीयन्ते ।
अनेन “कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे” इत्यालङ्कारिकानामभिमततमं प्रधानं
काव्यप्रयोजनं रिरसो. कान्तस्य कान्तेव रहस्योपदेशात्सहृदयस्य रतिं
कुर्वाणा साधनोति कवेर्भारती ॥

अथास्य ग्रन्थस्य विषयान् कविगीतं श्लोकैर्ब्रूमः ॥

“दक्षितं रमणस्पर्धेयवद्वाक्यमिमांशकरैः ।

यावच्च पितृपादानां विज्ञातमुपदेशतः ॥१॥

तन्त्रेभ्योऽवगतं यावत्प्राचामाचारशासिनाम् ।

यावत्परमपुण्यासु कुलमोष्ठौषु च श्रुतम् ॥२॥

यिदितं विविधं यावदितिहासविलोकनात् ।

यावदप्यात्मना दृष्टं तपता विपुलं तपः ॥३॥

अधिकृत्य महामाया भुवनानामधीश्वरीम् ।

अत्र स्तोत्रे प्रसङ्गेषु समस्तं तत्प्रदर्शितम् ॥४॥”

यद्यपि वेदवेदान्तयोगतन्त्रादिरहस्यानि भेषजानि मधुरानुपानेनेवानेन
स्तोत्रसाहित्येन रोचयन् साधुलोकं वीतशोकं विदवानो रमयति रमणशिष्यः,
तथापि न शास्त्रीया एव विषयाः कवितया समाख्याताः । सर्वेश्वर्या अनु-

ग्रहार्थलीलाचारित्रकीर्तनैः । काव्यप्रोभापोषकैः व्युत्पत्सूना माहित्यमरणौ
बोधाय व्युत्पन्नाना प्रमोदाय च प्रभुरयं रसोज्ज्वलमाहित्यमन्दर्भः । तथा
चाप्रोमादेध्या, पर्वतराजपृथ्या सम्भववान्यपरिणयशृङ्गारकथाः - श्रूयन्ते । मन्द-
स्मितकरुणाकटाक्षनामवैभवानि रसावहाभिर्वाग्भिर्वर्णितानि भवन्ति । ओत्र-
प्रसादमाधुर्यैर्यत शब्दतश्च समन्ततो व्याप्तान्येतानि पद्यान्यास्वाद्यतमानि
सहृदयाः स्वयमुपादायास्वाद्यानुभवेयुः ॥

“अत्रापि गुणलेखाञ्चेदालङ्कारिकमम्मता ।

स प्रताप सरस्वत्या निर्गच्छन्त्या अनर्गलम् ॥”

इति गीत कविना । अन्यमवलोकमानाना निर्गत्सराणामेतत्सत्यं स्फुरे-
दित्यमंगयम् ॥

बहुषु स्तवकेषु प्रबहन् काव्यरसो रसिकानाप्लावयन् विलसतीत्यत्र दिङ्-
मात्रं प्रदर्शयाम् । पार्वतीपरमेश्वरयोः शृङ्गारषट्ठो षाडशे स्तवके वर्णितः ।
अथ च कुमारसम्भवाष्टमसर्गं स्मारयति । उभयत्र शृङ्गारो विषयो रयो-
द्धता च वृत्तम् । वितु जगद्गुर्वो, सम्भोगवर्णनेऽर्जौचित्यं पश्यन् परिहरति
चमत्कारेण कविचमवर्ती ॥

“ब्रह्मचर्यनियमादचञ्चला नायिका यदि लुलायमर्दिनी ।

नामकश्च मुमवाणमूदनो वेद को रतिरहस्यमेतयो ॥”

(स्त. १२ श्लो २०)

सैयं कम्बिका जगत्पितृसम्भोगो वर्णनविषयता न गच्छतीति समर्थयति ।
अर्धाङ्गस्तवकस्यादिमं पद्यं पश्यामः ॥

“इतः पीत्वा कुचं स्कन्दे प्रमास्तिकरे नतः ।

जयति स्मितमुद्भूतं शिवयोरेकदेहयोः ॥” (स्त २१ श्लो १)

प्रणमोर्ज्ज्मन्निवन्धे एकैवमपि पद्यमुदाहार्यं पाठयमास्वाद्य च दृश्यते ।
नत्किं वा आह किं च त्याज्यम् ? तदिदमभिनवं माननीयं निदर्शनं स्तोत्र-
माहित्यस्य, अमृत्यपल्लवं विविदिपूणा, अनल्पबलं भजवलोकस्य, सहृदयानां
मापूणा हृदयान्यावर्जयन्मुदावहं विदामिदमुमातहस्यं विजयतेनरा विजयते-
न्नराम् ॥

ब्रह्मश्रीकपालिशस्त्री

॥ उमासहस्रप्रभा-व्याख्या ॥

सोऽयं रसोज्ज्वलः संस्कृतसाहिनीभेक्षरायमाण उमासहस्रनामा पावन-
प्रदन्वः, यस्येयं प्रभाख्या व्याख्या विरच्यते । अत्रैते श्लोका भवन्ति ॥

उमासहस्रमाहित्यं मौरं मण्डलमुज्ज्वलम् ॥
स्वतमिद्धा प्रभा तस्य कस्तां दीपेन दर्शयेत् ॥१॥

अथवा नास्कराचाया दीपोऽङ्गं मुख्यमिष्यते ॥
उमासहस्रमप्येवं प्रभयाऽऽराध्यते भया ॥२॥

इयमाचार्यपादानां शिष्यमद्वान्तेजसाम् ॥
प्रभा भवति सद्ब्यास्या गुरुभावप्रदर्शिनी ॥३॥
गङ्गायास्तीर्यमादाय तस्यां तस्यं जलाञ्जलिः ॥
दत्तमर्घ्यं प्रसक्तं चेन्न प्रसक्ता कथं न्वियम् ॥४॥

रसिकानां प्रमोदाय व्युत्पित्मूना च बुद्धये ॥
आराधनाय साधूनामेया भाषा भवेददि ॥५॥

आचार्यवाग्मिप्लासस्य विप्लवा कृत्यकारिणः ॥
मम भूयो भवेद् भाष्यं द्विहक्त्रा चरितार्यता ॥६॥

इहान्वयमुखेनैव क्वचिदाकाङ्क्षया पुनः ॥
रचिता नातिसद्वसिप्ता रुचिरा न च विस्तृता ॥७॥

व्याख्या प्रभाख्या शिष्येण वासिष्ठस्य महात्मनः ॥
भारद्वाजेन सद्विद्यां विद्याभेन कपालिना ॥८॥

॥ उमासहस्रप्रभा-व्याख्या ॥

सोऽयं रसोज्ज्वलः मंस्कृतसाहितीनेखरायमाण उमासहस्रनामा पावन-
प्रबन्धः, यस्येयं प्रभास्या व्याख्या विरच्यते । अत्रैते श्लोका भवन्ति ॥

उमामहस्रसाहित्यं सौरं मण्डलमुज्ज्वलम् ॥
स्वतमिद्धा प्रभा तस्य कस्तां दीपेन दर्शयेत् ॥१॥

अथवा भास्करार्चायां दीपोऽङ्गं मुख्यमिष्यते ॥
उमासहस्रमप्येव प्रभयाऽऽराध्यते मया ॥२॥

इयमाचार्यपादानां शिष्यसद्वक्तान्ततेजसाम् ॥
प्रभा भवति सद्व्याख्या गुरुभावप्रदर्शनी ॥३॥
गङ्गायास्तीर्यमादाय तस्या तस्यै जलाज्जलिः ॥
दत्तमर्घ्यं प्रसस्तां चेन्न प्रसस्ता कथं न्वियम् ॥४॥

रसिकानां प्रमोदाय व्युत्पत्तिमूर्ता च बुद्धये ॥
आराधनाय साधूनामेवा भाषा भवेद्यदि ॥५॥

आचार्यपाण्डितास्य विवृत्या कृत्यकारिणः ॥
मम भूयो भवेद् भाग्यं द्विरुक्ता चरितार्थता ॥६॥

इहान्वयमुत्तेनैव क्वचिदाकादक्षया पुनः ॥
रचिता नातिसद्वक्षिप्ता रुचिरा न च विस्तृता ॥७॥

व्याख्या प्रभास्या शिष्येण वासिष्ठस्य महात्मनः ॥
भारद्वाजेन सद्विद्या विभ्राणेन कपालिना ॥८॥

उमासहस्रम्

[प्रभाख्यया व्याख्यया समेतम्]

प्रथमः स्तवकः

अखिलजगन्मातोमा तमसा तापेन चाकुलानस्मान् ॥
अनुगुह्यात्वनुकम्पा- सुधार्द्रया हसितचन्द्रिकया ॥१॥

अथोमासहस्रस्यायमादिमः श्लोको भवति । अखिलेति— उमाऽस्माननुगुह्यात्पिबति विशदं वाक्यम् । तमसा अज्ञानेन तापेन आध्यात्मिकादिविविधदुःखानुभवेन च आकुलानभिभूताननिचातिरस्कृतान् तापत्रयार्तानस्माननुगुह्यात्पिबति शेषः । अनुग्रहसाधनीभूतया उमाहसितम् चन्द्रिकात्वेनारोपितम् अनुकम्पासुधार्द्रयेति विशिनष्टि । अनुकम्पा दयैव सुधा तथा आर्द्रया अत एव शीतलया, हसितचन्द्रिकया हसितमेव चन्द्रिका तथा । यथा सुधार्द्रा चन्द्रिका तथा दयार्द्रा हसितमित्यर्थः । चन्द्रिकया तमो ध्वान्तं नश्यति, तापश्च धर्मः शान्तो भवति । हसितप्रकाशेन अज्ञानहानिर्दुःखनिवृत्तिश्च । एवं तमस्तापहरत्वं हसितचन्द्रिकयोः समानो धर्मः श्लेषानुगृहीतः । प्राधान्येनानयोः सामर्थ्यं तु आह्लादकत्वं, तच्च मूढ व्यङ्ग्यम् । चन्द्रिकापक्षे अमृतकिरणशीतलसुखस्पर्शतया व्यञ्जितं, हसितपक्षे दयारूपामृतमयत्वेन । तापात्तरमृतं हि भेषजम् । चिदावरकं तमो जाडचलक्षणम्, आनन्दप्रतिबन्धकश्च तापः । अनयोऽहमयोऽस्माहसितानुग्रहादिवृत्तिरिष्यते । सा च हसितस्य प्रकाशरूपचिन्मयत्वेन अमृतमयानन्दगर्भितत्वेन च निर्वा-

ह्येति व्यज्यते । चिदानन्दस्वरूपमुमाहसितं ज्ञानप्रकाशस्पर्शनास्माकं जाड्यम्
अमृतानन्दप्रवेशेन दुःखं च ध्वंसयत्विति तात्पर्यम् ॥

अनुगृह्णातु, अनुग्रहश्च अनुसृत्य ग्रहणम् । उमायाः अस्माकं च
अन्तरं यथा न स्यात्तथा अविच्छिन्नधारया हसितधोरणी करोतु व्यापार-
मित्यर्थः । हसितचन्द्रिकया उमामुखचन्द्र आक्षिप्यते । स च नित्यपूर्ण-
कलः, न चेत् सर्वत्र व्याप्य अस्माननुगम्य कथं गृह्णीयात् ?

अस्मान् अस्मदशदीन् भूजुषः सर्वानित्यर्थं, नेदं प्रायिकामिप्रायम् ।
विरलानां निर्धूततमस्तापाना सिद्धानामपि सिद्धत्वम् उमाहसितानुग्रहबलादेवेति
बोध्यम् । अखिलजगन्मातृत्वम् उमाविशेषणम् अनुग्रहक्रियाप्रकर्षकम् ।

स्तावकलोकप्रतिनिधे कविसर्वभौमस्य ग्रन्थस्यादौ उमाहसितनिर्वहणीय-
लोकानुग्रहाशासन कवेर्दृष्टिवैशाल्य महासत्त्वता च द्योतयति । कविगत-
परदेवतादिपथकरतिभावव्यगिश्चायम् । श्लेषोज्जीवितं रूपकमलङ्कारः तैना-
नुप्राणित वस्तु । आर्यावृत्तम् ॥१॥

निखिलेषु प्रवहन्ती निरुपाधिबिमर्शयोगवृक्षयोर्मिम् ॥

अजरामजाममेयां कामपि वन्दे महाशक्तिम् ॥२॥

प्रथमश्लोकेन सामुदायिकमाङ्गल्यमाशासितम् । उमाया अखिलजग-
त्प्रसूत्वेन स्वरूपवृहत्त्वम् अनुमेयतया ज्ञापितम् । इह तु द्वितीये वन्द्यमानाम्
उमा महाशक्तिम्वरूपिणी विशिनष्टि ॥

निखिलेष्विति—निखिलेषु सर्वेषु वस्तुषु इह अमुत्र वा प्रवहन्तीम् अवि-
च्छेदेन भवन्ती, यथा तरङ्गिणीनोयप्लावनेन क्षेत्राणि नदीमातृकाणि
फलानि भवन्ति, तथा मृष्टौ सकलानि वस्तूनि महाशक्तिमातृकाणि
भवन्ति, सर्वेषां वस्तूना जीवनाधारत्वेन धरन्ती महाशक्तिं वन्दे इति शेषः ॥

निरुपाधिबिमर्शयोगद्वयोर्मि निर्गुण उपाधिरवच्छेदः, देशकालादिः
परमात्म विमर्श आलोचनरूपः न एव योगो युक्तावस्थाविशेषः तस्मिन्
दृष्ट्या, मृदमृदगोचरा, उर्मयस्तरङ्गाः यस्यास्तां, देवतालाद्यनवच्छिन्नावण्ड-
स्वरूपवर्णाशेषनात्मनो यो निविश्यध्यानयोगः ध्यातृध्यानयोनिरन्तरपारा-
त्वेन युक्तव्यविशिष्ट तस्मिन् योगे महाशक्त्या सर्वत्र निरन्तरं धरन्त्या
अपि अत्रयथायाम्तरङ्गाः प्रत्यक्षा भवन्तीत्यर्थः । उर्मिणामेव योगवद्गु-
लंभ्य न कृमिमया, पूर्णाया महाशक्तेः । उर्मयश्च भङ्गा प्रवाहरूपिण्या

महाशक्तेः चलनात्मकात्प्रागद्योतकाः । निविषयध्याने उन्मीलितचक्षुषः शक्तिमद्भानां गोचरीकृतत्वात्, सत्यदृष्टौ महाशक्तेः सद्भावः प्रतिपाद्यत्वेन गम्यः । अनेन परमार्थदृष्टौ यस्तेरमद्भावः प्रतिपादयतामेकेयां भवं कवेर्नाभिमतमिति सिद्धम् । आह चान्यत्र 'न तेऽस्ति भावना न शक्ति-रूपिणी हि विद्यमे' इति ॥

अजराय अविकार्यत्वप्रतिपादनपरमिदं विशेषणं मततपरिचलत्प्रवाह-रूपिण्याः शक्तेर्व्यंग्यच्छा मा भूदिति च, अस्तव्यामित्यर्थः । अजा काल-प्रयसद्भावनाया जन्मराहित्यं कथितं, नित्यामित्यर्थः । अमेयां मातु न शक्त्याम् 'इषद् बहुलमोलं जगत्क्षु दवाना' इत्यन्यत्रापि स्तूयमानाया महा-शक्तेरित्यापरिच्छेदो नास्तीत्यर्थः । अत एव निरुपायीति विशेषणेन महा-शक्तेः केषाञ्चिदश्वविशेषाणामेव दृश्यत्वमुक्तम्, न तु महाशक्तिः साकल्येनाव-गन्तुं शक्येति । कामपि अनिर्वाच्यां निगिरिवस्तुजीवनाधारत्वेऽप्येवमेव तस्या योगचक्षुषा गृह्यमाणत्वात् । जरा-जन्मरहितां मानातीतां महतीं शक्तिं वन्दे स्तौमि ॥

एवं महतोऽप्य स्तोत्रकाव्यम्यादौ आद्येन श्लोकेन लोकानुग्रहाभ्यर्थनं पुरस्ठाय द्वितीयेन स्वीयध्यानपरिचिनितस्वरूपव्यापारा महाशक्तिम् अभिष्टुत्य च कविर्नैवं श्लोकद्वयेन शिष्टमम्मर्तं ग्रन्थारम्भमङ्गलमाश्रितम् ॥

चतुःस्तवकेऽस्मिन्प्राद्यगतके परदेवताभुमामधिकृत्य निगमागमेनिहासपुराणा-धारान् समयभेदानुदाहरन् तत्र तत्र यावदवकाशं तेषां गूढार्थान् प्रकाशयन्, उमास्वरूपस्य विवरणं तत्साक्षात्कारपथावतीर्णानुभवविशेषान् व्याचष्टे । तदिह प्रथमे स्तवके परार्थशब्दाव्यस्य सत्य-तपो-जनाभिधस्य नित्यकैलोक्यस्य तत्त्व-कथनेन परदेवतास्वरूपं प्रस्तूयते, तदधिकृत्य प्रवृत्तानां कथानां तात्पर्यं च ॥२॥

सा तत्त्वतः समन्ता- त्सत्यस्य विभोस्तत्रा तपस्तपिनिः ॥

लीलामहिषावपुषा ह्रिमवती तनुषु कुण्डलिनी ॥३॥

सा तत्त्वन इति—या महाशक्तिः प्रचान्ता सा तत्त्वन. वस्तुनः विचार-दृष्ट्या परिशीलनेनेत्यर्थः । सत्यस्य विभो. पुरुषस्य ईश्वरस्य ममन्तान् परितः सर्वत्र तना व्याप्ता तपस्तपिनिः भवनीत्यध्याहार्यम् । लीलामहिषावपुषा लीलाया महिषायाः म्रिययाः वपुषा यशोरेण ह्रिमवती ह्रिमवतं पुत्री भवति, तनुषु अत्मशरीरां शरीरेषु कुण्डलिनीशक्तिः योगिनां विदिता तन्वशास्त्रेषु

प्रसिद्धा । महाशक्तेरत्र त्रैविध्येनावस्थानमुक्तम् । अद्वितीयस्यैकस्य सत्यात्मन ईश्वरस्य मास्करस्य प्रभेव निसर्गसिद्धा सर्वव्यापिनी तपस्तपस्किर्महाशक्तेराद्यं मूलं स्वरूपम् । अनुग्रहायं लीलाविग्रहस्वीकारात् हैमवतीरूपं द्वितीयम् । अत्र देव्याः प्रत्येकव्यक्तित्वम् अनङ्गीकुर्वाणान् प्रति उत्तरन्नाह । 'एकान्तविदेही ती चेदतिमूक्ष्मी । लीलातनुवन्धाशक्तावभिधेयी ॥' इति । अनुग्रहायं लीलया शरीरस्वीकारासामर्थ्यं कथं सर्वशक्ते पुरुषे परस्या शक्ती वा आरोप्येत ? एवमध्यण्ड अधिदैवतं चोक्ते, अध्यात्मं तु कुण्डलिनी तृतीयं रूपम् । उमाया हैमवतीनामग्रहणस्वारस्य तु 'मासुरहेमाभरणा' 'तस्य प्रथमः साक्षी' इति श्लोकद्वयव्याख्याने प्रपञ्चयिष्यामः ॥३॥

परमः पुरुषो नाभि- लोकाणां सत्य उच्यते लोकः ॥

परितस्ततः सरन्ती सूक्ष्मा शक्तिस्तपो लोकः ॥४॥

अथ परमपुरुषस्य तच्छक्तेश्च सत्य-तपो-जनलोकतात्मनावस्थितत्वप्रकारं निरूपयति द्वाभ्यां श्लोकाभ्याम् ॥

परम इति—परम पुरुषो लोकानां नाभि सत्यो लोक उच्यते । उत्तरार्धं ब्रह्मान्वयम् । सत्यो विभुरिति पूर्वश्लोकोक्त परमः पुरुष उच्यते । स एव सत्यो लोकश्च आख्यातः । सत्यस्वरूपस्य तस्य अक्षण्डत्व-बृहत्त्वद्योतनाय सर्वेषां लोकानाम् आद्यत्वज्ञापनाय च स लोकशब्दवाच्य इति ग्राह्यम् । यथा रघुचक्रस्य नाभी मध्ये मूलस्थानभूते सर्वे अराः अपिताः तथा परमपुरुषे सत्ये लोके सर्वे लोकाः प्रतिष्ठिता इत्यर्थः । ब्रह्मस्य मूलं मध्यमिव लोकजालस्य मूलं केन्द्रं सत्यलोकापरम्पर्याय परमपुरुष इति विद्याद भवति । तं परितः तस्य समन्तान् सरन्ती वा विनता भूत्वा प्रसरन्ती राजते सा शक्तिः तपोलोक उच्यते । प्राणिन प्राण इव परमपुरुषात् तच्छक्तिर्न विषो-ज्या । सत्यस्य शक्तस्य सूक्ष्मा शक्तिस्तपश्शब्दवाच्या निसर्गसिद्धा । पुरुषस्य तच्छक्तेश्च सत्य-तपो-लीलात्मकत्वमुक्त्वा जनलोकस्वरूपं विदुषोति ॥४॥

अन्तर्गुहाधार्मिनां पुरुषाग्नेर्धूमकल्प उद्गारः ॥

शक्तिरग्वालाः परितः प्रान्तेष्वभवज्जनो लोकः ॥५॥

अन्तर्गत—पुरुषाग्नेः पुरुष एवाग्निर्नस्माद् धूमकल्पः ईषदममाप्तो धूमः धूमोऽग्न इत्यर्थः । अन्तर्गुहाधार्मिनां परमपुरुषस्यान्तः गुहानाम् अस्पृष्टानाम् अभ्यन्तारस्थानां मृग्यमानव्रणज्जाण्वीवभूतानां नानाविधव्रणज्जीवोपाधि-

भूतानां भूतानां भवतां भव्यानां शोषादानतां दयतां परमपुरुषादाविष्कृत्य-
माणानां पदार्थानाम् उद्गारो निर्गमः सन्निष्वासाः परितः परमपुरुष-
ज्वालायां समन्तान् प्रान्तेषु पर्यन्तेषु जनो लोकोऽभवत् स्थित इत्यर्थः । यथा
ज्वलनाद् धूमो निर्गम्य तज्ज्वालाः परितः आवृणोति, तथा मत्स्यलोकात् परम-
पुरुषात् व्यञ्जिज्यमाणाः सूक्ष्माः निर्गम्य तदीयसन्निभान् रङ्गान् परितः प्रदे-
शेषु गरलीति भावः । एष एव जनलोक उच्यते यः मत्स्यलोकात् सर्वलोका-
द्वारा सर्वलोकोपादानत्वेनावस्थितः । अत्रेदमवधेयम् । इदं जन-जगत्-मात्राभ्यं
लोकत्रयम् अवियोग्यं नित्यं च भवति । परमस्य सर्वगतनिर्गमगिद्धत्वात्,
तस्याश्च परमपुरुषान्तर्गुहायां विष्कारकत्वभावाच्च । अत एव लोकाणां धान-
येतिः सन्निष्वादिनः मत्स्यादिश्लोकत्रयं नित्यमवृत्तमाह । परान्तरोज्याद्
'जनस्यान्तर्वा मत्स्यमिति आवृत्तकथम्' इति । तथा च श्रीविष्णवे वेदान्तिभिः
प्रतिपाद्यमानं सच्चिदानन्दलक्षणम् एकमेवाद्वितीयं परं ब्रह्म सर्वगम्यन्पापेक्षया
लोकत्रयात्मनाऽवस्थाप्य जयतीति कवेराद्यः । एवं च मदेव सत्यं, निदेव
मादमिति स्यात्, जनश्चानन्द इति शास्त्रम् । सन् परमः पुरुष एव सर्वग्य
उपादानं निमित्तं चेति अद्वैतमम्मनं तत्त्वमस्युपागम्य तस्य त्रिगुणान् तप-
श्चक्रित्वादिदानमना निमित्तकारणत्वं, जनयितृत्वपर्यन्तनारादमना उपादान-
कारणस्य च एकस्यैव परम्योक्तम् इति मेवम् । पुरुषस्य प्राण इव सप्त
त्रियाकारकं, घटीरमिव आनन्दस्य स्वस्यं भवतीत्येतादृशाऽहम् ॥५॥

अनिगूढमधूमकल्पं लोकं तन्मात्रवपान्त्रया नाकम् ॥

एतं ततोऽपि सूक्ष्मा व्याप्तान्तरतः परा शक्तिः ॥६॥

अपि त्रिभिः दशैकैः तपो-जनलोकयोः सम्बन्धं विवृणुन् सर्वानामिदं
व्यवहारं च निदिशति ॥ अनिगूढमेति—

अनिगूढमधूमकल्पम् अग्न्यनिगूढमया धूमाकारमिव स्थितम् अन्यथा आ-
द्यया नाकं तनम् एतं लोकं नाकं स्वयं इति नामान्तरेणाभिहितम् इमं जनलोकं
ततोऽपि सूक्ष्मा परा शक्तिः अन्तःस्थः व्याप्ता धूमकल्पात् जनलोकादपि
गूढमतरा परा शक्तिः तस्यान्तरवस्थायां समगिर्यं जनलोकं प्रत्यर्पय्य सत्रं
इत्यर्थः । धूमस्यान्तर्बहिः जनस्यान्तर्गत इति मत्स्याः सूक्ष्मस्य घटीरम्यस्य
मेवम् । नाकः स्वर्गवाची, न विद्यते अरुम् अगुणं दुष्प्रसिद्धिर्ना नाकस्य निर्वपन-
माहः । अत एव जनलोकात्तन्मयं वेद्यान्विद् भाषया नाकं प्राहः ॥६॥

धूमान्तरोष्मकल्पा शुद्धज्वालोपमा च या शक्तिः ॥

तां दिवमाहुः केचन परमं व्योमापरे प्राहुः ॥७॥

केचन धूमान्तरस्या शक्तिज्वाला तपश्शक्तिकलां स्वर्गमाहुरिति मतभेद-
माह धूमान्तरेत्यादिना— धूमान्तरोष्मकल्पा धूमस्यान्तरे यथा ऊष्मा धर्मः
तथा उद्गीर्यमाणस्य गूढार्यसङ्घातस्य जनलोकस्य अन्तः शुद्धज्वालोपमा या
च शक्तिः तां दिवः स्वर्गमाहुरेके केचन, परमं व्योमापरे प्राहुः। प्रथमम्
एकैव शक्तिस्तपोरूपा परस्य पुरुषस्योक्ता, अनन्तर सा पुरुष परितः सरन्ती-
त्युदिता, ततश्च तस्याः परितः प्रान्तेषु पुरुषान्तर्गूढार्यमयोद्गारो जनलोकां
भवतीत्युक्तम्। इह तु जनलोकान्तप्रचारात् अत एव सोपाधिकां शक्तिं
निरुपाधेर्मूलशक्तेर्विविच्य विसृज्यमानगूढार्यरूपजनलोकोपाधिका शक्तिं स्वर्गमाहु-
रेके, अपरे तु इमांशेव परमं व्योमेति कथयन्तीत्युक्तम्। परमं व्योम तु
ऋग्वेदप्रसिद्धं 'ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्' इत्यादौ, तथोपनिषत्सु च। तैत्ति-
रीयकाश्चामनन्ति 'यो वेद निहित गुहाया परमे व्योमन्' इति। तस्मादिदमव-
गतम्। एके सृष्टधुपादानद्रव्यमय जनलोकाख्य परमपुरुषाभिर्गच्छदर्यजालं
स्वर्गमाहुः। केचित्तु तदुपहितज्वालोपमशक्तिं स्वर्गमाहुः; तां च पुनः पर-
माकाशपदवाच्या मन्यन्ते ॥७॥

उद्गीर्णधूमकल्पो योऽयमपारो महाब्जनो लोकः ॥

व्योमान्तरिक्षगगन- प्रभृतिभिरिभिषाभिराहुस्तम् ॥८॥

यदि जनलोकोपाधिकाया शक्तेः परमव्योमपदवाच्यत्वमुच्यते, तर्हि जन-
लोकस्य व्योमपदवाच्यत्वं चैत्यनयोर्भेदमाह ॥

उद्गीर्णंति— उद्गीर्णधूमकल्प उद्गीर्णो धूम इवेत्यर्थः। यो जनो
लोकः अयमपारो निरवधि महान् बृहत्पलक्षितः। तं जनलोकं व्योम-
अन्तरिक्ष-गगनप्रभृतिभिः अभिषाभिः नामभिरित्यर्थः आहुः। जनलोकस्या-
वासापदवाच्यत्वे मिदं तस्य आनन्दस्वरूपत्वेन प्रतिपाद्यमानत्वात् आनन्द एवा-
वासा इत्युक्तं भवति। श्रूयते च 'यदेय आकाश आनन्दो न स्यात्' इति
'आकाशशरीर ब्रह्म' 'आनन्दादपेक्ष्य चत्विर्मानि भूतानि जायन्ते' इत्यादि।
अत एव छन्दोगधुनिः आनाशस्य अनुत्पन्नत्वमाह ब्रह्मशरीरत्वात्। तस्यैव
मवर्जगदुपादानत्वं चेह बाध्यम्। एतन्नि समुद्रो इति समुद्रपर्यंवाश्रन्दतेर्धातो-
निलप्रग्य आनन्दशब्दस्य समुद्रमत्त्वं वाच्यम्, एव पूर्णत्वमुक्तं भवति।

आकाशश्च आद्ग समन्तात् काशते इति व्युत्पत्त्या सर्वत्र प्रकाशमानतया विभुः पूर्णः समृद्ध इति गम्यते । ज्योम्नाः जनलोकस्य तदुपहिताशक्तेः परमज्योम्नश्चैष भेदः । एकत्र आकाशे शक्तिप्रकाशो ब्रूह, अन्यत्र परमाकाशे स्पष्टः । किं च आकाशः केवलदेशवाचकत्वेन न ग्राह्यः, तस्य सर्वमूलकारणावस्थित-परमपुरुषसरीरभूतदिव्यद्रव्यत्वात् ॥८॥

एवं तपोजनलोकयोः सृज्यमानलोकानां क्रमस्त, निमित्तोपादानभूतयोः शक्त्याकाशयोर्विवेकमाध्याय प्रसङ्गवशात् सर्गपदंति निरूपयन् परमात् पुरुषात् पृथक् स्फुरन्नात्मा जनलोकात् सर्गमनुगृह्णातीत्याह ॥

प्रान्तेषु कोऽपि शक्तेः पृथगात्मा विद्यदुपाधिसङ्गेन ॥

परमात्मनो विभक्तः स्वयमभिमाना विनिष्येदे ॥९॥

प्रान्तेष्विति— शक्तेः प्रान्तेषु उक्तलक्षणायाः शक्तेर्ज्वलन्त्याः उपान्तेषु तीरेषु तपोलोक-जनलोकयोः सन्धिप्रदेनेष्वित्यर्थः । विद्यदुपाधिसङ्गेन जनलोकाकाशोपाधिसम्बन्धेन कोऽपि पृथगात्मा परमात्मनो विभक्त ईदृशोऽभाधिति निश्चेतुमशक्यः परमपुरुषात् अव्यक्तान् पृथक् व्यक्तिमापन्न. स्वयमभिमाना विनिष्येदे स्वाभिमानवान् स्फूर्तो जातः । परमः पुरुष एव परमात्मा, स सर्वस्मात् परस्तादव्यक्तः सत्य, तस्मादात्मव्यक्तिः शक्तिप्रान्तेषु आकाशोपाधिसम्पर्कात् स्वाभिमानितया स्पष्टेरध्यक्षोऽभवदिति भावः । अभिमानश्च अभितः स्वीयत्वेनावबोधनं, अहमस्मि इदं मदीयमिति ज्ञान, इदमेव सर्गमूल भवति । अभिमानी स्फुरन्नात्मा परमात्मनः पृथग्व्यक्तिरित्यभिप्रायः । परमात्मा सर्वस्यापि मूलपुरुषः, तस्य पृथगात्मा व्यक्तित्वं साक्षादध्यक्षस्य सर्गस्य धत्ते इति ज्ञेयम् ॥९॥

अथ यत्र आकाशस्वरूपे जनलोके शक्तिज्वालाया स्फुरन्नात्मा व्यक्तः स एव दश इति प्रोक्तः, तच्छक्तिर्दाक्षायणीति च त्रिभिः श्लोकेभिराह ॥

दशः परोक्षमुदितः पन्था एष त्विषां जनो लोकः ॥

तद्गर्भे लब्धात्मा कथिता दाक्षायणी शक्तिः ॥१०॥

दश इति— त्विषामविषामेष पन्थाः मार्गः, ज्वलिताकाशो दशः परोक्षम् अप्रत्यक्षं गूढभाषयेत्यर्थः । उदितः तद्गर्भे ज्वलिताकाशदशात्मनो गर्भे उदरे अन्तर्हित्यर्थः लब्धात्मा प्राप्तस्वरूपा तथाविधोपहितमत्ताका दाक्षायणी

तथाऽपि प्रकृतमनुसृत्य हैमं सौवर्णं ज्योतिरस्याः अस्तीति वक्तव्यम् । कथम् ? उच्यते । ग्रन्थकृत् प्रथमं ऋग्वेदाद् दक्षादिति प्रादुर्भावमुल्लिख्य ततस्तवलकार-
शाखिभिराम्नाताम् उमाकथां स्मारयति । अग्निवाय्वोः किं तद्यक्षमित्यज्ञात्वं
निवृत्तयोः, इन्द्रो ज्ञातुं प्रवृत्तः, तत्तु यक्षरूपम् अन्तर्दधे । तदा तस्मिन्नेवाकाशे
स उमा स्त्रियमपश्यत् । सा तं ब्रह्मेत्यवोचत् । तथा च केनोपनिषदि 'स
(इन्द्रः) तस्मिन्नेवाकाशे स्त्रियमाजगाम बहुशोभमानामुमा हैमवती ता हो-
वाच किं तद्यक्षमिति । सा ब्रह्मेति होवाच ॥' अत एव हैमवतीमुमा बहु-
शोभामिति प्रयुक्तम् । विशदतरं भवतीदमुत्तरश्लोके ॥१५॥

तस्य प्रथमः साक्षी भुवनजुषां नयनशालिनां मध्ये ॥

वपुषः किलादिसुदृशो निरुपमपुण्यो निलिम्पपतिः ॥१६॥

तस्येति— भुवनजुषा जगति प्राप्तस्थितिकानां नयनशालिनां चदु-
ष्मता मध्ये निरुपमपुण्यः असमानः सुकृती निलिम्पपतिः देवराडिन्द्रः
आदिसुदृशः आदिस्त्रियाः तस्य वपुषः प्रागुक्तस्य बहुशोभस्य देदीप्यमान-
विग्रहस्य प्रथमः साक्षी अमूदित्यध्याहार्यम् । इन्द्र एव तां प्रथमं दृष्टवा-
निति केनोपनिषदावयवलेनोक्तम् ॥१६॥

अथ तामेव स्वाभिमतामुमामाह ॥

पल्लवमुदु वेदिगत- ज्वलनपवित्रं महार्घमणिकान्तम् ॥

नवचन्द्रखण्डसौम्यं शिवमुदृशस्तत्स्मरामि वपुः ॥१७॥

पल्लवमुद्रिति— शिवमुदृशो वपुः स्मरामि स्पष्टं वाक्यम् । अन्यानि
उमावपुषो विशेषणानि सुबोधानि । भार्दव-भावनत्व-कमनीयता-प्रसन्नताना
क्रमराः किमलयादिगतैर्गुणविशेषैः सादृश्यं निर्वर्ण्य तद्वपुः स्मरामीत्याह । योग-
बलात्स्वभावसिद्धमामर्ष्याढा जन्मान्तरे लोवान्तरे वा दृष्टपरिचितम् उमा-
वपुः कविः स्मरति ॥१७॥

अयेमामेषोमा पुराणेषु प्रमिता हिमाचलपुत्री गौरी वदन्त्येक इत्याह ॥

केचन गौरीं देवीं शीतादेवतात्मनो जाताम् ॥

कथयन्ति स्त्रियमुत्तम- सावण्यास्वादितो गण्याम् ॥१८॥

केचनेति— शीतात्रेः देवतात्मनः जातां गौरीं देवीम् उत्तमलावण्यासु उत्तमं प्रशस्तं लावण्यं रामणीयकं यासां तानु लोकोत्तरमुन्दरीषु आदितः आदौ सार्वधिमक्तिकस्तसिल् गण्या गणयितुं योग्यां, रसोत्तरमौन्दर्यसम्पन्नानाम् अग्रे माननीयां स्त्रियं केचन कथयन्ति ॥१८॥

अचलपुत्री गौरीति भक्तगीता कथा सत्याज्यस्तु, तस्या मूर्तेर्याथार्थं तु तेजोऽविशेष इत्याह ॥

सत्यैव भवतु सेयं कथा तयाऽपि प्रभापिता भक्तैः ॥

तां मूर्तिमादिमुद्गो जानीयात्कमपि तेजोऽम् ॥१९॥

सत्यैवेति— यद्यपि सेयं कथा सत्यैव भवतु, तयाऽपि भक्तैः प्रभापितां ताम् आदिमुद्गो मूर्ति कमपि तेजोऽम् जानीयात् इति योजना ॥१९॥

अथ कथं सा पार्वती वेदे तेजोऽम् उच्यत इत्याह ॥

मग्नन्ते केऽपि धनं पर्वतमुक्तं निगूढया वाचा ॥

प्रादुर्भवति गभीर- ध्वनिरविपह्ला यतः शक्तिः ॥२०॥

मग्नन्त इति— केऽपि केचन निगूढया रहस्यया वाचा वेद- मापया उक्तं धनं मेघं पर्वतं गिरिं मग्नन्ते । निरुक्ते निवन्तौ त्रिशन्मेघनामसु पर्वतपर्वं नवमं पठ्ठांम् । यतः यत्मान्मेघात् गभीरध्वनिः गभीरधोया अविपह्ला दुर्भरा शक्तिः विद्युद्रूपा प्रादुर्भवति प्रकाशतां गच्छति ॥२०॥

अथ दक्षयागपुराणकथास्य उपर्युक्तिं शूडार्चविवरणेन द्वाभ्यां प्रदर्शयति ।

आकाशो गोलेभ्यो यद्वितरति निजरजश्चपादश्रमम् ॥

नेशाय कीर्त्यते सा संसारे दक्षयागकथा ॥२१॥

आकाश इति— दक्षस्य प्रजापतेर्यजने शिवो नाहूतः, अन्येभ्यो देवेभ्यो हवीषि दत्तानि । रुद्रः क्रुद्धोऽभूत् । पितृर्षाणि सन्निहिता वाक्षायणी तत्र

द्वितीयः स्तवकः

अस्मिन् प्रथमस्तवकस्य द्वितीयस्तवके ईश्वर-आसुरयोः भेदाभेदस्वरूपम्, अन्योन्यसम्बन्धं समयभेदकथनद्वारा उपपादयति । सहस्रेण सृष्टिप्रकारं निरूप्य अध्यात्माविद्वन्विचारेण त्रिमूर्ति-पञ्चमूर्तिमिद्धान्तोपपादनेन च महा-शक्तिरूपा कवेरिष्टदेवता स्तूयते ॥

सहावरेण धो बलक्षपारिजातमालया

गलस्यलीविभूषया ध्वनिं विनैव भाषते ॥

महेन्द्रपुण्ययोषितो मनोजहास एष मे

विभूतये प्रकल्पतां विधूतये च पाप्मनाम् ॥१॥

महेति —यः उमाहास. गलस्यलीविभूषया कण्ठहाराभरणभूतया बल-क्षपारिजातमालया सह आदरेण ध्वनिं विनैव भाषते पारिजातस्य शुभ्र-वर्णत्वं प्रनिद्धम्, तस्य वर्णान्तरामस्वेऽपि नामत कथनं हामोऽपि बलक्ष इति गमयितुम् । उभयोः सावर्ण्यमैत्री, तथा सिद्धया, हासो माण्ड्या मह-रहस्यभाषिते प्रवर्तते । हासाशुविज्ञानः कण्ठभूषाया. पारिजातमालायाः बलस्यले विभ्रान्तायाः शुभायाः शान्त्यु बहुमाननुरस्मरं व्याप्रियते । हासस्य विज्ञान एव निश्चयभाषणम् । आदरोऽत्र बहुमानः । उमाहासस्य पारि-जातमालायासादरः औचित्यसौपव । पारिजातस्य तुलोकमन्मवत्त्व, हास-स्येव शुभ्रत्व, बलक्षस्यलस्यित्या हृदयसमीपवर्तिः च आदरास्पदं व्यङ्ग्यम् । महेन्द्रपुण्ययोषित एषः यच्छब्देन परामृश्यमान. मनोजहास मे विभूतये प्रवर्त्यतां, पाप्मना विधूतये च प्रवर्त्यता निवमुन्दर्याः रमणीयो हाम. समै-दवर्षाय, पापविधूनाय च प्रभवत्विति प्रार्थ्यते । पुण्ययोषित् सुन्दरस्त्री 'पुण्य तु चार्वाङ्गि' इति पुण्यशब्दस्य मौन्दर्यपर्यायत्वान् । इह पुण्यं सुकृत-वाचकं वा न्यान्, तर्हि अयमर्थः, महेन्द्रस्य पुण्यं सुकृतमेव योषित् पार्वतीति । एवमेवे प्राहुः ईशस्य तपःपञ्चमुमा, उमायाम् तपःपञ्चमीशदेवेति, 'परस्परतपः-

सम्पत्कलागितपरस्परौ । प्रपञ्चमाता-पितरौ प्राञ्ची जायापती स्तुमः इति
जयदेवः । हासस्य मालायाश्च आनुरूप्यात् समालङ्कारः ॥१॥

पुनश्च पापफलप्रध्वंसं प्रार्थयते ॥

निरन्तरश्रिते सदा कृपारसप्रवाहिनी

विलासिनीतनुविभोः पुमाकृतेर्विमोहिनी ॥

सुधातरङ्गकल्पहासमासुरानना शिवा

पदाब्जलम्बिनो धुनोतु पाप्मनः फलं मम ॥२॥

निरन्तरेति— शिवा पदाब्जलम्बिनो मम पाप्मनः फलं धुनोतु इति
सरलं वाक्यम् । शिवां विचिन्तयति । निरन्तरश्रिते निरन्तरम् अविच्छेदं
यथा तथा श्रिते आश्रिते जने विषये सदा कृपारसप्रवाहिनी अविरतदया-
मृतप्रवाहायते भगवतीत्यर्थः । पुमाकृतेः विभोः विमोहिनी विलासिनीतनुः
पुरुषाकारस्वस्वरस्य मोहनननी कमनीयस्वीचरीरेत्यर्थः । विलासिनीतनुरेकं
पदं, विलासिन्यास्तनुरिव तनुर्यस्याः सेति । पुमाकृतिर्विभुः, विलासिनीतनुः
शिवेति बेलक्षण्यम् वाकारस्वीकारेण कथितम् । सुधातरङ्गकल्पहासमासु-
रानना ईषद्वानाः सुधातरङ्गाः सुधातरङ्गकल्पाः हासाः तैः भामुरम् आननं
यस्याः सा अमृतवीचिमयहासांशुभिर्भासमाना चन्द्रमुखीत्यर्थः । एकस्या
एव द्विषोल्लेखनात् उल्लेखालङ्कारः ॥२॥

अथ सृष्ट्यादिविधानी सर्वत्र भासमानानपि गुर्वनुग्रहेण विना ज्ञातु
विशा अपि न शक्नुवन्तीत्याह ॥

करोति या विभति या निहन्ति या जगत्त्रयं

समन्ततो विभति या न दृश्यते क्वचित्त्वं या ॥

अतीव गुप्तरूपिणी गुरुपदेशमन्तरा

न दृश्यते बुधेश्च बोद्धुमन्यकारिसुन्दरी ॥३॥

करोतीति— जगत्त्रयं या करोति, या विभति, या निहन्ति, या समन्ततो
विभति यद्यप्येवं त्रिलोकसर्जन-रक्षण-संहरणानि विदधती सर्वत्र भासमाना
वर्तते, तथाऽपि या क्वचित्त्वं न दृश्यते क्वचिदपि दृष्टिगोचरा न भवतीत्यर्थः ।

कुतः ? अतीव गुप्तरूपिणी अत्यन्तमूढमरूपत्वान्न स्थूलनक्षुण्णो दृश्या । तर्हि कोऽभ्युपायो वेत्तु जगन्मानरम् ? गुरूपदेगादन्तश्नक्षुष्युन्मीलिते, सा बोद्धुं शक्यते । तदेवाहोत्तरार्धेन । तच्च स्पष्टम् । अन्वकारिः शिवः तस्य सुन्दरी शिवा ॥३॥

सर्वेषां भूतानां प्रबोधनादि देव्यैव क्रियत इत्याह ॥

महान्धकारवन्धुरस्य भूतसञ्चयस्य या
विनिद्रितस्य सर्वबीजघाम्नि मौनमुद्रिते ॥
समन्ततो विजृम्भणाय भासनाय चाभव-
म्महद्विधाय धेष्टितं ममेयमित्ष्टदेवता ॥४॥

महान्धेति— या देवी मौनमुद्रिते मौनेन निश्शब्देन नादातीताक्षर-
नैश्चल्पेन मुद्रिते अनुद्घाटयतयाज्वरित्यने निष्कम्पलक्षणे सर्वबीजघाम्नि सर्व-
स्यापि कारणावस्थानिधानभूते स्थाने मूढमाकाशे परमधुरूपशरीरभूते वि-
निद्रितस्य निश्चेष्टस्य महान्धकारवन्धुरस्य महति अन्वकारे बन्धुरस्य विप-
मस्य मर्यादावस्यायाम् अप्रकाशनाया गाढान्वकारे ध्ववस्याविरह वैषम्य गत-
स्य, निष्प्रिय-निष्प्रकाशस्य भूतसञ्चयस्य सर्वप्राणिसमूहस्य जगज्जीवराशेर्वा
समन्ततो विजृम्भणाय भासनाय च त सर्वं समन्तान् सर्वत्र स्पष्टता गम-
यित्वा स्वोचितक्रियाकरणं नियोजयितुं तथा प्रकाशयितुं च महत् धेष्टितं
विधाय महत्कार्यं कृत्वा, अभवत् प्राभवत् शान्ताभूदित्यर्थः । इयं या
सर्वं मिद्रित लयदशान् प्रबोध्य, विजृम्भयितुं भासयितुं च स्वीयधेष्टितवि-
शेषेणागतम् । मेयं ममेष्टदेवता महाशक्तिरमा न केवलं पुराणप्रसिद्ध-
देश-नाम्परिच्छिन्नप्रारम्भरूपेति नवेरभीष्टदेवीस्वरूपमुक्तम् ॥४॥

मम्या आदिम धेष्टितं मोनि ॥

मरेदगर्भतः समस्तभूतबीजकोशतः

किरन्त्यशेषविश्वमप्यपारदिव्यवर्भवा ॥

विधित्रधेष्टयाऽऽद्या विपूननापनिद्रया

जगद्गता जयत्यगाधनादिसागिरव्यूना ॥५॥

महेशेति— अनादिगक्तिरसौ जयति प्रागभावो नात्स्यस्या इत्यर्थः । जयति उत्कर्षेण वर्तते । अमूमन्विका विशिनष्टि । समस्तभूतबीजकोशतः महेशगर्भतः अक्षेपविश्वं किरन्ती सर्वेषां भूतानां उपादानसामग्रीनिधानात् महेश्वरस्यान्तरात् कारणावस्याकानात् समस्तं जगज्जालम् उद्धृत्य निर्गमय्य विशिष्यन्ती, अपारदिव्यवैभवा अपारम् अनन्तं दिव्यं वैभवम् ऐश्वर्यं यस्याः सा, विधूतनायनिद्रया आद्यया विचित्रचेष्टया विधूता अपास्ता नायस्येश्वरस्य निद्रा योगनिद्रा यया तथा आद्यया मृष्टधारम्भार्थया विचित्रचेष्टया अद्भुत-प्रियया उपलक्षिता अत एव अद्भुता जगन्भुता समस्तलोकस्तुता जयतीति वाक्यशेषः । ईश्वरस्य योगनिद्रातोऽप्रवांचे सति, ईश्वर्याः विश्वविभूषकचेष्टितं न सम्भवति । अत एव तच्चेष्टितमद्भुतं येन सर्वेश्वरः समाधितः प्रबुद्धः ईश्वर्याः विश्वसृष्टिविधानमनुबुद्धाति ॥५॥

अयं द्वाभ्यां इलोकाम्यां शिव-शक्तयोर्नामभेदोपपत्तिं दर्शयति, तयोर्भेदाभेदसम्बन्धं च ॥

भवं भणन्ति तान्त्रिकास्त्वदाश्रयं तमव्ययं
समामनन्ति वैदिकाः सदर्शिते सदाह्वयम् ॥
न कश्चिद्वयभेद एतदाश्रयोऽङ्गोर्भवे-
द्भिदेयमादिमं पदं पुमान्परं नपुंसकम् ॥६॥

भवमिति— सदर्शिते सद्भिः पूजिते भगवति, तान्त्रिकाः तन्त्रशास्त्र-प्रमाणका आगमिकाः त्वदाश्रयम् अव्ययं तं भवं भणन्ति तवाश्रयत्वेन स्थितम् अश्रयं तं पुरुषं भवं इति नाम्ना व्यवहरन्तीत्यर्थः । वैदिकाः सदाह्वयम् आमनन्ति वेदसमयानुगास्तं पुरुषं त्वदाश्रयं सत् इति गायन्ति । सत् आह्वयः यस्य तं सदाह्वयम् । द्वयोरेतदाश्रयोः सत् भवं इति एतयोर्नाम्नोऽर्थभेदो न कश्चिद् भवेत्, भवतीति भवः भू सत्तायामिति घातोर्निष्पन्नः, अस्तीति सत् असं भूवीति घातोर्व्युत्पन्नम् । तस्मात् सत्त्वं भवत्वं मत्तायंको अर्थभेदरहिनी, तयोर्लिङ्ग एव भेदः भिदेयम् इयं भिदा अयं भेद इत्यर्थः । आदिमं पदं भवः पुमान् पुल्लिङ्गः परं नपुंसकम् अन्यत् पदं सत् नपुंसकलिङ्गम् ॥६॥

स चेद्भूवोऽग्निधानतो भवान्यसि त्वमव्यये
 समीर्यते स सद्यदि त्वमम्ब भण्यसे सती ॥
 न तेऽस्ति भावता न शक्तिरूपिणी हि विद्यसे
 न वेद्यि कालिके कथं सतोऽस्तदच मिद्यसे ॥७॥

स चेदिति—अव्यये सम्बोधनं, सः अभिधानतः भवश्चेत् त्वं भवानी
 अस्ति नस्य भव इति नाम चेत् तव भवानीति नाम । स सत् समीर्यते
 यदि, अम्ब, त्वं मती भण्यसे न सच्छब्दवाच्यश्चेत् त्वं सतीशब्दवाच्या भवसि
 ते भावता नास्तीति न तव सत्ता अस्त्येव हि यतः शक्तिरूपिणी विद्यसे ।
 कालिके सम्बुद्धिः कथं मतोऽस्तदच मिद्यसे ? न वेद्यि । सदसद्विलक्षणा
 शक्तिरित्येके प्राहुः, कथं तदुपपद्यते ? शक्तिरूपिण्या, तव सत्ता अस्ति ।
 असद्भावो नास्ति । तस्मात् तव सदसद्विलक्षणस्यासम्भवं पश्यामीति
 भावः ॥७॥

केपाञ्चिन्मते जगन्मूलम् अमत्, अन्येषां चितिः, पुनरितरेषां आनन्दः,
 एवमेकैव देवी बहुधा प्रोच्यते इत्याह ॥

जगद्विधानकार्यतः पुरा मुरामुरस्तुते
 त्वमम्ब जीवितं भवस्यभावमूलवादिनाम् ॥
 विरल्पवर्जिता मतिः प्रबोधमूलवादिनां
 रसोऽनपेक्ष उत्तमः प्रबोधमूलवादिनाम् ॥८॥

जगदिनि—अम्ब मुरामुरस्तुते सम्बोधनं, जगद्विधानकार्यतः पुरा
 विद्वन्मूर्धन्यपारात्पूर्वम् अभावमूलवादिना मते त्वं जीवितं भवसि देवतां
 पूर्व्ये युगे, 'अमत्र, मदब्रायन' 'अमदा इदमग्र आसीत्' 'असदेवेदमग्र आसीत्'
 इत्यादिमन्त्रवर्गोपनिषद्वाक्यानि जगन्मूलम् अभाव एवेति मन्यमानैराधारतया
 स्वीक्रियन्ते । तेषाम् अभावमूलवादिना मते किमपि जगत्क्रियाकारकम् अभि-
 मतम् । तच्च प्राणापरपर्यायं क्रियाधायकं जीविनं भवति, यदेवासि त्वं,
 येन विना अप्वपि जगत् न ध्येत् । नासदीयमूक्ये 'आनीत्' इति पठितं
 प्राणनपदम् इह स्मर्तव्यम् । अथ प्रबोधमूलवादिनां मते विरल्पवर्जिता
 मतिः, विरल्परूपं सत् जगत्कारणं पश्यता मते चित्तिरेव तव स्वरूपम् ।

प्रमोदमूलवादिनाम् अनपेक्ष उत्तमो रसः आनन्दाज्जगज्जन्म विदता मते,
इतरानपेक्षः स्वतन्त्र. रसपदवाच्य आनन्दस्तव स्वरूपम् ॥८॥

ईश्वरस्य परा चित्तिः भवानी, उमा, शिवा इति त्रिभिर्नामिभिर्भि-
धीयत इति सहेतुकमाह ॥

भवत्यसावतो भवान्यनादिरन्तर्वर्जिता

जयन्ति भाति नित्यमोरसौ तदभ्यधाय्युमा ॥

रसात्मिकोऽयतेऽखिलैरसौ ततः शिवोच्यते

परैवमोशितुनिषत्तिस्त्रिधा वृण्वीर्यते ॥९॥

भवतीति— अतौ भवति अतः भवानी एषा महाशक्तिः सत्स्वरूपिणी
भवतीति भवानी इति व्युत्पत्तेः अनादिः अन्तर्वर्जिता आद्यन्तर्वर्जिता काल-
त्रयेऽपि तस्या. सद्भावादित्यर्थः । ओः उपदवाच्यात् शिवात् असौ महाशक्तिः
जगन्ति नित्य भाति भुवनानि परिमाति, बहुसङ्ख्यानि भुवनानि शिवादमेया-
दुत्पाद्यमानानि प्रितानि भवन्ति देव्या । भातीति मा मानशक्ति तत्
तस्मात् उमा अभ्यधायि उमेत्युक्तेत्यर्थः । उमा उ शिवः, ओ. तस्य शिवस्य
मा मानशक्तिः । उमापदनिर्वचनम् इदम् अपूर्वं कविकल्पितमपि तत्त्व-
बोधकतया रसावहं भवति । कविनाऽप्यत्र उम् आ इति वर्णद्वयात्मक. उमाशब्द
एव आ उम् इति व्यत्यस्तो भूत्वा ओङ्कारः प्रणवात्मा जात इति चमत्कृतम् ।
कालिदासस्य निर्वचन 'उमेति माना तपसो निषिद्धा, तस्मादुमाख्या सुमुखी
जगाम' इति प्रसिद्धम् ॥

अखिलैः असौ रसात्मिका उच्यते, ततः शिवा उच्यते रसः आनन्दः
उच्यते काम्यते वशं कान्ती इति धातो. वर्णव्यत्यपत्तः सिद्ध. शिवशब्दः,
आनन्दस्वरूपतया सर्वैरप्यसौ काम्यमानत्वात् शिवा इत्युच्यते । एवम् ईशितुः
परा चित्तिः बुधैः त्रिधा उदीर्यते । स्पष्टम् ॥९॥

अथ परा चित्तिः इच्छा-क्रिया-ज्ञानात्मक त्रैविध्यं भजत इत्याह ॥

चित्तिः परैव कामना रसेन केनचिद्युता

चित्तिः परैव सर्वदाऽप्यनन्त्यजस्य तु क्रिया ॥

चितिः परं गोचरावभासिका मतिः स्मृता

त्रित्वमन्यथा चित्तेऽचिरन्तर्नक्षदीयते ॥१०॥

चित्तिरिति— परा चितिरेव केनचिद्वसेन युता कामना भवतीति शेषः । रसेन आनन्देन अनुभवयोग्येन युता चित् इच्छा भवति सैव कामना, इच्छात एव आनन्दात्सर्जनस्य सम्भवः । अत एव प्राक् सृष्टेः 'सोऽकामयत' इति श्रूयते । केनचित् अनिर्वाच्येन रसेन भोगेच्छाविषयभूतेनेत्यर्थः ॥

क्रिया तु सर्वदाऽपि अनन्ती अजस्य परा चितिरेव, तु भेदार्यकं कामनातो भिन्ना क्रिया, सर्वदा अनवरतम् अनन्ती प्राणन्ती अजस्य पुरुषस्य परा चिदेव नान्या । सृष्टेः पूर्वमपि प्राणधेवासीत्पुरुषः, तच्च अनन चिद्व्यापार एव । अत्र मन्त्रवर्णो भवति—'आनीदवात् स्वयया तदेकम्' इति तदेकं सत् अवात् सृष्टेः पूर्वं वायोरसत्त्वात् द्रवसितसावनवायुनिरपेक्षं रसरूपया स्वधमो-पलक्षितम् आनीत् द्रवसदेवासीदित्यर्थः । एवम् इच्छात्मिकां क्रियात्मिकां च परा चितिम् उक्त्वा ज्ञानात्मिकामाह । परा चितिरेव गोचरावभासिका मतिः स्मृता गोचरावभासिका विषयप्रकाशिका परा चितिरेव मतिः स्मृता ज्ञान-क्षब्दवाच्या भवतीत्यर्थः । एव चिरन्तर्नः बहोः कालाद् वृद्धैर्विज्ञैः चित्तेः त्रिता त्रित्व त्रिप्रकारत्वम् अन्यथा उदीर्यते प्रकारान्तरेणोच्यते । पूर्वलोके भवानी, उमा, गिवेति एकः त्रित्वप्रकारश्चित्तेः । इह अन्यः प्रकारः । अत एव अन्यवेति उक्तम् ॥१०॥

देव्याः ईश्वरसन्निधत्वात् ईश्वरादभेदे सिद्धेऽपि तस्या पृथग्भावस्य लक्ष्य-माणत्वमाह ॥

विरीर्यति प्रभौ ज्वलत्त्वदीपकीलसन्तते-

विरीर्णधूमजालमेतदम्बरस्थलं सतम् ॥

विमृष्टतः पुराजति या निवप्रभुत्वहपिणी

पृथग्प्रभुद्वय सञ्जिताऽसि मा सवित्रि मुक्करे ॥११॥

विरीर्यतीति— प्रभौ ईश्वरे तनम् एतदम्बरस्थितम् उद्देस्य व्याप्त अस्मदक्षिप्रपक्ष स्थित ज्वलत्त्वदीपकीलसन्ततैः अरादान, ज्वलन्त्यास्तव ज्वाला-मादान विरीर्णधूमजाल विषेय, विरीर्णानि विविज्जानि धूमजालानि

यस्मिन् तत् चिकीर्षति कर्तुमिच्छति सति, यदा ईश्वरः सर्वत्र नमस्त्यले
अतिमूष्मबूमोपमं स्वीयं द्रव्यं विज्ञेयुमिच्छति इत्यर्थः, तदा विसृष्टितः
पुरा प्राक् सृष्टेः या प्रभुत्वरूपिणी असि ईशित्वसामर्थ्यरूपेण स्थिताऽसि ।
सा त्वं हे सवित्रि जगज्जनयित्रि, पुष्करे पृथक् प्रभुश्च लक्षिताऽसि स्वयं
प्रभुरूपेणापि प्रत्येकं सृष्ट्याधारे आकाशे लब्धरूपाऽसि । सृष्टेः पूर्वं पुरा-
दपृथग्भावेन प्रभुत्वरूपेण स्थिता शक्तिः सृष्टौ प्रवर्तमानायां पृथग्भावेन प्रभ्वी
अभ्यलक्षीति भावः ॥११॥

काव्यभाषया तृष्टिपद्धतिं रूपयिष्यति । तत्र प्रथमं गक्षत्रमण्डलविधान-
माह ॥

पुनर्विपाकतो घनीभवाङ्गुरक्षिगोचरं-

स्ततस्ततः समुज्ज्वलैः खसूस्मरेणुगोलकैः ॥

अजाण्डवृक्षकोटिकन्दवृन्दवद्वध्याः पुरा

महेशदृष्टिमप्युमेज्ज्व मण्डलानि भास्वताम् ॥१२॥

पुनरिति— पुनः विपाकतः पूर्वश्लोकोक्तानां घनसदृशमूष्मद्रव्याणाम्
शम्बरे बिगृह्यानां पाकवशात् परिणामविसेपेनेत्यर्थः । घनीभवाङ्गुरः
घनभावं प्राप्तैः अक्षिगोचरैः दृश्यैः ततस्ततः उपर्युपरि पाक्प्रभावात्
क्रमेणेत्यर्थः । समुज्ज्वलैः दीप्यमानैः खसूस्मरेणुगोलकैः खम् आकाशः
तत्र सूस्मरेणवः अणवः तेषां गोलाकाराः पिण्डाः तैः गोलकैः उपादानभूतैः
भास्वता मण्डलानि सूर्याणां मण्डलानि, दीप्तिमता नक्षत्राणां मण्डलानि
वा, सूर्याणामेव अत्यन्तविप्रकृष्टत्वात् नक्षत्रात्मना दृश्यमानत्वं कवेरभिनतम् ।
अजाण्डवृक्षकोटिकन्दवृन्दवत् अजाण्डा एव वृक्षाः तेषां कोटीनां बहुमङ्गुष्ठा-
धानां कन्दानां मूलांशानां वृन्देन तुल्यं व्यथाः त्वं विहितवतीत्यर्थः । वृक्ष-
कोटीनां कन्दवृन्दानीव ब्रह्माण्डकोटीनां मूलमण्डलानि आकाशे नक्षत्रमण्डला-
कारेण व्यवस्थापितवतीत्यर्थः । बहुग्रहात्मकस्य एकैकस्यापि सूर्यकुटुम्बस्य
तत्तत्कुटुम्बमूलभूतः सूर्य एवेति हेतोः वृक्षस्य कन्द इव सूर्यो ब्रह्माण्डस्येति
रूपितम् । अम्ब, उमे, महेशदृष्टिमपि इति सम्बोवनानि । महेशदृष्टि-
मपि, 'तद्देशत' इति ईशैव सृष्टेर्निमित्तम् आहूरीपनिषदाः । सा दृष्टिः जग-
न्निमित्तकारणं तपस्वकिर्तिरिति प्राञ्च्याख्यायम् । तस्मान्महेशदृष्टिमयोति महा-

शक्तिसम्बोधनमुपपन्नम् । अत्र मयटः प्राचुर्यम् अर्थः विकारो वा स्यात् । प्राचुर्ये आनन्दमयवत् स्वरूपपर भवति । विकारायै तु सुवर्णस्य कटककुण्डलादिवत् महेशदृष्टेर्नानाविधकृत्यपरायणा महाशक्तिरित्यलं विस्तरेण ॥१२॥

अथ छन्दोगैराम्नाता तेजोऽब्रह्ममयी सृष्टिमनूय स्वाभिमतमाह । आकाशादिपञ्चभूतसिद्धान्तदृशस्तैत्तिरीयका, तेजः, अपः, अन्नमिति त्रिधातुरूपं सर्गं पश्यन्ति छन्दोगाः । कवेराचार्यस्य द्वितीयमिष्टम् । इदं त्विहावधेयम् । तेजःशब्देन प्रकाशकत्वगुणकद्रव्यविशेषो ग्राह्यः, अपच्छब्देन क्षरणघर्मकः द्रुतिशीलो द्रव्यविशेषः, अन्नपदेन प्रकाशकत्व-द्रुतिमत्त्वविवर्जं घनं द्रव्यं यदेव पार्थिवमुच्यते ॥

तपोऽग्निधूमजालके भवन्ति तैजसाणवो

भवन्ति जीवनाणवो भवन्ति पार्थिवाणवः ॥

क्रमेण तद्विसृष्टिरीशशक्तिपाकवर्भवे

सहस्रभानुमण्डलं तु गोचरादि गृह्यताम् ॥१३॥

तप इति— तपोऽग्निधूमजालके तैजसाणवो भवन्ति अग्नेर्धूम इव तपःसोऽम्बरक्षेत्रे मृष्टभादौ तैजसा अणवः अत्यन्तसूक्ष्मा आविर्भवन्ति । जीवनाणवः भवन्ति आप्याणवः जायन्ते, जीवनम् अप्यर्थायः, पार्थिवाणवो भवन्ति घनाः भौमाणव उत्पद्यन्ते । क्रमेण तद्विसृष्टिः प्रथमं तैजसाणवः, ततो जीवनाणवः, ततः पार्थिवाणव इति क्रमशः तेषां सृष्टिः । कथमिमानि जायन्ते ? आह । ईशशक्तिपाकवर्भवे निमित्तसप्तमी, ईशशक्तिकार्यपरिपाकप्रभावादित्यर्थः । सहस्रभानुमण्डलं तु सूर्यमण्डलमेव गोचरादि गोचराणां प्रत्यक्षविषयाणाम् आदि मूलं गृह्यताम् इति ज्ञायताम् ॥१३॥

शुभादीनां ग्रहाणां सूर्यमण्डलादेवोत्पत्तिरित्याशयेन सूर्यमण्डलस्य गोचरादित्वमुक्तम् । तदुत्तररत्नोक्तेनाह ॥

मयूतमालिमण्डले निधाय पादमुपधा

मयूतशक्तिरूपया त्वयाऽम्ब चेष्टमानया ॥

सरोजतः समारूढः पुनस्त्रिरूपरेणुभि-

र्ध्वापि मङ्गलारिभिः सह ग्रहरिषं महो ॥१४॥

मयूखेति— अम्ब, मयूखमालिमण्डले सूर्यमण्डले उग्रया तीव्रया चेष्ट-
मानया व्याघ्रियमाणया मयूखशक्तिरूपया रश्मिशक्त्याकारया त्वया पादं
निधाय चरणं निक्षिप्य स्वकोशतः आकाशनिधानात् सभाहूतैः पुनः सङ्गृ-
हीतैः त्रिरूपरेणुभिः सेजोऽवघ्राणुभिः उपादानद्रव्यैः इयं मही पृथ्वी मङ्ग-
लादिभिः ग्रहैः सह कुजादिग्रहैः सह व्यघायि निरमायि । सूर्यमण्डले पाद-
निक्षेपः महाननुग्रहः येन तद्द्वारा ग्रहाणामुत्पत्तिरुक्ता । वस्तुतस्तु पादोऽग्न
भंशदाचकः एकेनाग्नेन विश्वसृष्टिं प्रतिपादयितुं प्रयुक्तः 'पादोऽस्य विश्वा
भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति मन्त्रवर्णदश्च भवति ॥१४॥

पृथ्व्याः सृष्टिमुक्त्वा चन्द्रस्याह ॥

विसर्जनेन भूयसाऽपि देव्यतृप्तयेयता

विचेष्टितं विलक्षणं पुनर्व्यधीयत त्वया ॥

इहान्तरे वसुन्धरा-मयूखमालिनिम्बयो-

रमुष्य कर्मणः सवित्रि चन्द्रमण्डलं फलम् ॥१५॥

विसर्जनेनेति— देवि, इयता भूयसाऽपि विसर्जनेन अतृप्तया त्वया विल-
क्षणं विचेष्टितं पुनः व्यधीयत । अम्ब, ईदृशं बृहत्तं सर्वं विधायापि त्वं न
तृप्ताऽभवः । अतः असाधारणं किमपि कर्म त्वयाऽऽचरितं, सृष्टिरेव विसृ-
ष्टिविसर्जनं बोध्यते । ईश्वरस्य स्वात्मनः कस्याप्यर्थस्य विसर्जनमेव सृष्टि-
रित्यभिधीयते, सैषा प्राचा भाषया विसृष्टिर्भवति 'इयं विसृष्टिर्यत आबभूव'
इति पारमेष्ठिने सूक्ते, अन्यत्रापि ऋक्संहितायां गीयते । किमपि विलक्षणं
विचेष्टितं पूर्वार्थे कथितम् । तस्य फलं चन्द्रमण्डलमित्यपराचनेनाह । वसु-
न्धरा-मयूखमालिनिम्बयोः अन्तरे इह चन्द्रमण्डलम् अमुष्य कर्मणः 'फलम्' अर्भु-
त्यध्याहार्यम् । तस्य विलक्षणचेष्टितस्य फलमेव चन्द्रमण्डलं यद् भूलोकसूर्य-
मण्डलयोर्मध्ये प्रादुर्भूय राजते । एव महाशक्तेः विश्वसर्वविधानं सद्रक्षोपे-
णोक्तम् ॥१५॥

अथ लीलात्चीकृतस्त्री-पुत्पाकृत्योः ईश्वरयोः अवस्थानमुपन्यस्यते ॥

वपु-पुमाकृती ततो बभूवयुर्मुवां शिवे

त्वगीश्वरश्च लीलया विहर्तुमत्र विष्टये ॥

अहो प्रभुं नमस्तनुं त्वदीयगर्भसम्भवा-

द्भूणन्ति कालि तत्र चित्रभाषणास्त्वदात्मजम् ॥१६॥

वधू-गुमिति- ततो युवा त्वमीश्वरश्च अत्र विष्टपे लीलया विहर्तुं वभूवयुः स्पष्टम् । विष्टपे जगति । वधू-गुमाकृती स्त्री-गुण्याकारौ । अत्र आकारस्य दिव्यत्व बोध्य, न तु भौतिक-करचरणाद्यवयवत्व, व्यक्तित्व-मभिप्रेतम् । तत्र तस्मिन् विषये हे कालि चित्रभाषणाः विचित्रवचनाः नमस्तनु प्रभुम् आकाशशरीरम् ईश्वरं त्वदात्मजं भणन्ति तव पुत्रं वदन्ति । कुतः ? त्वदीयगर्भसम्भवात् ईश्वरस्य पुरुषाकृतिस्वीकारेण आदित्यमण्डला-न्तरहिरण्मयः पुरुष अभिप्रेतः, उत्तरश्लोकेषु स्पष्टो भवति । अदितिपुत्र-त्वादादित्यस्य, महाशक्तेश्चादितिनाम्नाऽऽख्येयत्वात् । च आदित्यमण्डलस्य-पुरुषस्य महान्क्तिरसम्भवत्वमाहुः । महान्तम् आकाशशरीरं प्रभुं पतिं पुत्रं वदन्तीति चित्रमेवैतत् । नमस्तनु इति पाठे आकाशशरीरे अम्ब इति सम्बोधनम् ॥१६॥

पुरुषं हिरण्मयम् आचष्टे ॥

पुमानयो स विम्बतो हिरण्मयो दिवाकरे

धियाऽपि नैव केवलं हिरण्मयेन वर्ध्मणा ॥

इदं तु कार्यरूपमन्यदुच्यते बुधैः प्रभो-

रिहान्तरे नृणां पुनर्वपुस्तदम्ब विम्बितम् ॥१७॥

पुमानयो इति- अथो अथ स दिवाकरे पुमान् विम्बतो हिरण्मयः धियाऽपि ज्ञानेनापि हिरण्मयः न केवलं हिरण्मयेन वर्ध्मणैव आदित्यमण्डले यः पुरुषः श्रुतिषु गीयमानः आजते स विम्बतः आकारेण ज्ञानेन वपुषा च सोवर्ण इति भावः । हिरण्मयत्वं सोवर्णं दिव्यत्वाभिप्रायम्, अस्मदादि-परिचिनभौतिकादृत्यादिवैलक्षण्यादि-द्योतनावेकं ग्राह्यम् । यास्कस्तु हित-रमणीयं हिरण्ममिति निर्वक्ति । एवमपि न वाच्यं दिव्यत्वस्य हितत्वाद्-रमणीयत्वाच्च । आदित्यमण्डलस्यः ब्रह्माण्डस्य मध्यवर्ती कारणपुरुष तस्य वपुः कार्यरूपं मानवेषु हृदये प्रतिफलितमित्युत्तरार्धेनाह । अम्ब, इदं तु अन्यन् कार्यरूपं प्रभोः वपुः इह नृणाम् अन्तरे पुनः विम्बितं बुधैरुच्यते

कारणरूपस्य हिरण्यपुरुषस्य सौवर्गं तैजसं घटीरं मनुष्यहृदये प्राप्ताकारं भवतीत्यर्थः। अत एव सर्वासां विद्यानां दहरविद्यायाः प्रावान्यम् उपनिषत्सु श्रूयते। 'मध्ये वामनमासीनं विश्वे देवा उपासते' इति हृदयस्य पुरुषमधि-
कृत्य स्तुवदेवजातीयकं वाक्यमुपपद्यते ॥

पुनः कारणरूपादन्यद्रूपं सृष्टं कथयितुम्। अन्तरं हृदयवाचि। विम्बितम् घनम् आकृतिमज्जातं, न त्वादशविम्बमिव घनत्वादियायाध्य-
रहितम् ॥१७॥

यद्येवं पुरुषो विम्बितः, दक्षिणरपि तेन सह विम्बितेत्याह ॥

स्वयं च काञ्चनप्रकाशवर्म्मणा प्रभाकरे

तयाऽन्तरे नृणां च तस्य विम्बिताऽसि सन्निधौ ॥

रसस्य देवताऽसि देवि पुष्करे दिवाकरे

भयूखदेवताऽसि भोगदेवताऽसि देहिषु ॥१८॥

स्वयमिति— देवि! स्वयं प्रभाकरे काञ्चनप्रकाशवर्म्मणा, तया नृणा-
मन्तरे च तस्य सन्निधौ विम्बिताऽसि अमुत्र आदित्ये इह नृहृदये च पुरुषस्य
सन्निधौ उभयत्र हिरण्यप्रकाशदेहेन विम्बिता, दीपस्य दीपिकेव शङ्खस्य
दक्षिणरपि राजने। भूर्भुवःस्वराख्यत्रैलोक्ये देव्याः देवतारूपभेदं कथयत्यु-
त्तरार्धेन। पुष्करे रसस्य देवताऽसि आकारे भुवलोके अन्तरिक्षे पृथ्वी-
भास्करयोर्मध्ये रसाधिदेवतारूपेण वर्तते, सोमकलाहूपेणावतिष्ठति इत्यर्थः।
सोमो भूत्वा रसात्मकः इति हि स्मर्यते। पदमानं रसात्मकं सोममधि-
कृत्य ऋग्वेद एव स्तोति नवमे मण्डले। तान्त्रिकाश्च श्रीविद्या नित्यचन्द्र-
कलामुपासते।

दिवाकरे भयूखदेवताऽसि जगन्जीवनाधारभूतधर्मप्रकाशाद्याविष्कर्त्री
रश्मिदेवता दीप्यते स्वलोके इत्यर्थः। भोगदेवताऽसि देहिषु भूलोके
अस्मदादिषु भोक्तृत्वसामर्थ्यविशिष्टाग्निशक्तिस्वरूपा ज्वलतीत्यर्थः।
रसापरपर्यायस्य अमृतात्मनः सोमस्य योग्यत्वम् अग्नेर्भोक्तृत्वं च श्रुतिमनम्।
'सोमो वा अन्नम् अन्निरन्नाद' इति हि ब्राह्मणम्। पृथ्व्याः अग्निदेवताकत्वात्
भूजुषामध्यात्ममग्निर्भोक्तेत्युपपद्यते ॥१८॥

एवं सोमसूर्याग्निशक्तिदेवतामयी त्रिलोकव्यापारां प्रतिपाद्य ईश्वरेण
सहेश्वर्याः पुनः मनुष्यलोक-पितृलोक-देवल्लोकाधिष्ठानमाह ॥

विसर्जनेन भूयसा नभस्यमुत्र भास्करे

महीषु चाम्बिके युवां विधाय देहिनो बहून् ॥

क्षितेः सुधाकरं गतान्पितृन्विनेतुमव्यये

तनू च तत्र बभ्रयुः प्रपञ्चराशि मायया ॥१९॥

विसर्जनेनेति— नभसि अन्तरिक्षे भुवर्लोके अमुत्र भास्करे आदित्य-
लोके महीषु पृथ्वीलोकेषु च बह्व्यो भुवः वेदेषु गीयन्ते तिस्रः पृथिव्य-
इति, कुजादिग्रहाणामुपलक्षणं वा स्यात् । हे अम्बिके युवाम् ईश्वरौ
भूयसा विसर्जनेन भूरिसृष्ट्या बहून् देहिनो विधाय तत्तल्लोकाचितान्
जीवराशीन् देवसमूहान्वा उत्पाद्य, क्षिते पृथ्व्या अपादान, सुधाकरं गतान्
पितॄन् चन्द्रलोकम् इतः प्रेत्य धूमादिमार्गेण प्राप्तान् पितॄन् विनेतुं
सम्यक् दासनाय तनू च बभ्रयुः पुरुषः शक्तिश्च पृथक् स्व स्वम् उचित
देहं स्वीकृतवन्तावित्यर्थः । मायया लीलाशरीरग्रहणाभिप्रायमेतत् ।
अव्यये सम्बोधनम्, अक्षय्यं प्रपञ्चराशि सम्बोधन, जगदधीश्वरि ॥१९॥

भर्भुवः स्वर्लोकेषु अधिष्ठानतया विराजमान पुरुषमूर्तिभेद त्रिमूर्तिवादिना-
माशयानुसारेणाह ॥

नभोजन्तरे हिरण्मयं विभुं प्रचक्षते हरं

दिनेशविम्बविम्बितं भणन्ति पङ्कजासनम् ॥

इहास्मदन्तरालयं वदन्ति विष्णुमच्युतं

सवित्रि जन्मिनामियं त्रिमूर्तिवादिधोरणी ॥२०॥

नभोजन्तरे इति— जन्मिनां सवित्रि देहिना जनयित्रि ! नभोजन्तरे अन्त-
रिक्षान्तरे आकाशादपि मूढम विभु व्यापक हिरण्मयं पुरुष हरं प्रचक्षते
शिवमाहुः । दिनेशविम्बविम्बितं पङ्कजासनं भणन्ति सूर्यमण्डलान्तर्वर्तिनं
पुरुषं ब्रह्माणं भुवन्नि । इह अस्मदन्तरालयम् अच्युतं विष्णुं वदन्ति अत्र
भूलोके अस्माकं हृदयमाश्रित्य तिष्ठन्त विष्णुं गायन्ति । इयं त्रिमूर्तिवादि-
धोरणी । स्पष्टम् । धोरणी सम्प्रदाय इत्यर्थः ॥२०॥

पौराणिकमूर्तित्रयमुक्तम् । वेदान्तिनां मतमुपपादयति ॥

नभोजन्तरे प्रचक्षते हिरण्मयाङ्गमोऽश्वरं
दिनेशविम्बपूरुषं हिरण्यगर्भमाख्यया ॥
विराजमानमक्षरं विराजमन्तरे नृणां
सवित्रि तत्त्ववेदिनामियं तु नामकल्पना ॥२१॥

नभोजन्तरे इति— नभोजन्तरे हिरण्मयाङ्गम् ईश्वरं प्रचक्षते दिनेशविम्ब-
पूरुषम् आख्यया हिरण्यगर्भं नृणाम् अन्तरे विराजमानम् अक्षरं विराजं प्रचक्षत
इति शेषः । विराट् हिरण्यगर्भं ईश्वरः त्रयः पुरुषाः क्रमशः हृदये आदित्ये
अन्तरिक्षे च कीर्तिताः । सवित्रि सम्बोधनम्, इयं तु तत्त्ववेदिनां नाम-
कल्पना । स्पष्टम् ॥२१॥

अथ प्राचीनं वैदिकं मतमनुसृत्य मूर्तित्रयमुपपादयति ॥

हिरण्मयाङ्गमम्बरे वदन्ति सोममम्बिके^१
दिवाकरस्य मण्डले तु बिम्बितं पुरन्दरम् ॥
शरीरिणामिहान्तरेऽग्निमालपन्ति भामुरं
चिरन्तनोक्तिर्दाशनामियं शिवे प्रणालिका ॥२२॥

हिरण्मयेति— अम्बरे अन्तरिक्षे भुवलोके हिरण्मयाङ्गम् ज्योतिर्मयं पुरुषं
सोमं वदन्ति, हे अम्बिके ! दिवाकरस्य मण्डले बिम्बितं तु पुरन्दरम् इन्द्रं
वदन्तीति शेषः, इन्द्रस्य सूर्यात्मनाऽवस्थितत्वं वेदे प्रसिद्धम् । मन्त्रद्रष्टृश्च
भवति 'यद्य कञ्च वृत्रहन् उदगा अग्निं सूर्यं । सर्वं तदिन्द्र ते वशे' ॥
इति । इह शरीरिणाम् अस्माकमन्तरे हृदये भामुरं पुरुषम् अग्निमालपन्ति ।
हे शिवे ! चिरन्तनोक्तिर्दाशनामियं प्रणालिका पद्धतिरित्यर्थः ।
अतीतेषु सर्वत्र श्लोकेषु हिरण्मयत्वं दिव्यत्वगमकज्योतिर्मयत्वेन ग्राह्यम् ॥२२॥

अथ पञ्चमूर्तिवादिना मतमुपपादयति ॥

^१'लोकधात्रि कम्' इति पाठभेदः । 'क' प्रजापतिम् ।

सरोरुहाक्ष-वाग्वधूमनोहरो तु पूर्वव-

त्सुधांशुबिम्बपूरुपस्तु रुद्रभञ्जकः शिवे ॥

हिरण्मयोऽन्तरिक्षजात ईश्वरः सदाशिवः

सदेव वस्तु काञ्चनाङ्गि पञ्चमूर्तिवादिनाम् ॥२३॥

सरोरुहेति— ब्रह्म-विष्णु-रुद्र-महेश्वर-सदाशिवारूपाः पञ्चमूर्तयः शैव-शाक्ततागमप्रसिद्धा । सरोरुहाक्ष-वाग्वधूमनोहरो तु पूर्ववत् सरोरुहाक्ष. विष्णुः वाग्वधूमनोहरो ब्रह्मा च पूर्ववत् आदित्यालयो ब्रह्मा अस्मदन्तरालयश्च विष्णुरिति भावः । हे शिवे ! सुधाशुबिम्बपूरुपस्तु रुद्रभञ्जकः सोममण्डल-स्यः रुद्रमूर्तिरित्यर्थः । अन्तरिक्षजान् हिरण्मययः ईश्वरः भुवर्लोकाधिष्ठाता व्यापको महेश्वरः । सदेव वस्तु पर ब्रह्म सदाशिव । हे काञ्चनाङ्गि हिरण्मयगात्रि ! पञ्चमूर्तिवादिना सिद्धान्त इत्यर्थः ॥२३॥

अथ प्रथम-द्वितीयस्तवकयोः प्राधान्येन प्रतिपादितानि महेश्वर्याः पङ्-रूपाणि क्रमेणाह प्रभोरित्यादिना ॥

प्रभोः प्रमाऽऽदितस्ततः प्रभावती स्वयं पृथ-

ग्विहायसा शरीरिणी प्रभौ ततो हिरण्मये ॥

हिरण्मयाङ्गनाकृतिर्नभोऽन्तरे च भास्करे

तथाऽन्तरेषु देहिना महेश्वरी जयत्युमा ॥२४॥

प्रभोरिति — तत्र प्रथम त्रिरूप प्राक्पृष्टे, द्वितीय रूपत्रय सृष्टिसापेक्ष-मिति च ज्ञेयम् । आदित आदौ प्रभोः पुरुषस्य प्रमा चित्, ततः स्वयं पृथक् प्रभावती ज्ञानवती, प्रथमम् अव्यक्तात्पुरुषात्परस्मादभिन्ना तस्य चित्तपस्वर-रूपिणी, द्वितीय स्वरूपं तु पृथगात्मतया सर्गेनिमित्तभूता शक्तिः, तृतीय तु विहायसा शरीरिणी आकाशेन शरीरवती, 'दक्षाददिति'रिति प्रथमस्तवके पठितम् । ततो नभोऽन्तरे भूर्भुवःस्वराख्यत्रैलोक्यसर्गान्तिपातिन्यन्तरिक्षे हिर-ण्मये प्रभौ पुरुषे हिरण्मयाङ्गनाकृतिः, तथा भास्करे आदित्ये देहिनामन्तरेषु हृदयेषु च उमा महेश्वरी जयति उत्कर्षेण वर्तते ॥२४॥

स्तवकमुपगहरति ॥

तृतीयः स्तवकः

स्तवकेऽस्मिन् परस्य पुरुषस्य शक्तेर्यच्च शरीरवत्ता अस्ति न वेति वि-
कल्पभेदानुपगम्यस्य उभावपि लीलाविग्रहधारिणौ प्रतिपाद्य तत्त्वतस्तयोः स्तुति-
गीता ॥

शुभ्रस्मितलेशो मातुर्मस्ताम्रः ॥

अन्तस्तिमिराणामन्तं विदधातु ॥१॥

शुभ्रेति— मस्ता मातुः शचीदेव्याः शुभ्रस्मितलेशः शुचिर्मन्दहासः नः
अस्माकम् अन्तस्तिमिराणाम् अन्तर्बर्तिनामन्धकाराणां नानाविधाज्ञानानाम् अन्तं
विदधातु प्रध्वंसयत्वित्यर्थः । मस्ता पिता इन्द्रः स च परमेस्वरः इन्द्रेति-
व्यपन्नत्वात् । तस्मादिन्द्रावितिः शची, ईश्वरी भवति, इन्द्राणीत्यप्युच्यते ॥१॥

आद्यौ भुवनानां माता-पितरौ तौ ॥

देवामुरमर्त्यैर्वन्द्यावविनिन्द्यौ ॥२॥

आद्याविति— तौ इन्द्र इन्द्राणी च आद्यौ तयोः पूर्वं न कोऽपि जातः,
वस्तुनः अज्ञानत्वेऽपि सृष्ट्यपेक्षया मियुन जाती, भुवनानां माता-पितरौ देवा-
मुर-मर्त्ये वन्द्यौ स्तुत्यौ अविनिन्द्यौ अनवद्यौ जगद्व्यापारे स्वयं नियुक्तावपि
तद्दोषैरबाधितत्वात् तयोः अनवद्यत्वं बोध्यम् । अत एवाविनिन्द्यौ ॥२॥

व्रूते पृथगेकस्तौ विप्रह्वन्तौ ॥

आहंकाररीरं द्वन्द्वं कविरग्न्यः ॥३॥

व्रूत इति— नावधिपृथक् बहूनि मतानि सन्ति । तत्र एकं, तौ पृथक्
विप्रह्वन्तौ व्रूते तयोः पृथक् शरीरे स्त इति वदति । अन्यः कविः त्रान्त-
र्द्वौ एकशरीरं द्वन्द्वमाह । स्त्री-पुमयोरैकमेव शरीरं द्विधा विभक्तं प्रवीति ।
अत एव अर्धनारीश्वरव्याख्यायां लोके । कविः कल्पनासमर्थो वा येन

ईश्वरयोरवियोज्यत्वद्योतनाय कर-चरणाक्षयवत्त्व प्रकल्प्य द्विधा विभज्य
ईश्वर्या वामभागो दक्षिणभाग ईश्वरस्य न्यस्तो ॥३॥

शक्ति तनुशून्या- मोक्षं च पुमांसम् ॥

शक्ति प्रमदायां सन्देहयुतोऽन्यः ॥४॥

शक्तिरिति- अर्थः शक्ति प्रूये । किम् ? प्रमदाया स्त्रियां सन्देहयुतः
सोऽन्य शक्ति तनुशून्याम् शरीररहिताम् ईशं पुमांसं च पुरुषशरीरयुक्तं च
वक्षतीति शेषः । ईशस्यैवास्ति शरीरं न शक्तेरिति मन्यते । शक्तेः पृथगा-
त्मत्वविषये सन्देहवानन्यः, शक्ते पुरुषे शक्तेरन्वर्त्तमानादिति हेतोः ॥४॥

ईशं च तमेकै सन्मात्रमुशन्ति ॥

ब्रह्मैकमयान्ये गायन्ति न शक्तिम् ॥५॥

ईशमिति - तम् ईशं च शरीरवानीश इति यः प्रोक्तः तमपि सन्मात्र-
मुशन्ति केवलं सत्स्वरूपमेवेति कामयन्ते अभिप्रयन्तीत्यर्थः । वश कान्ता-
विति धातोः प्रथमपुरुषबहुवचनरूपम् उशन्ति । अय अन्ये न शक्तिं
गायन्ति, एक ब्रह्म गायन्ति यथोपनियत्सु ॥५॥

केचित्तनुहीनं प्रज्ञायुतमीशम् ॥

शक्ति विदुरस्य प्रज्ञामविकुण्ठाम् ॥६॥

केचिदिति- केचित् ईशं प्रज्ञायुतं किन्तु तनुहीनम् अशरीरं, अस्य ईशस्य
अविकुण्ठाम् अप्रतिहता तीव्रा प्रज्ञा शक्ति विदुः । ईशस्य अशरीरस्य स्वतन्त्रा
प्रज्ञैव शक्तिरित्याहुः रित्याशयः ॥६॥

उक्तं दधतस्तैः केचित्सुनराहुः ॥

सायातनुबन्धं नायस्य न शक्तेः ॥७॥

उक्तमिति- केचित्सुनराहुः, ये केचन ईशः प्रज्ञायुतः तस्य प्रज्ञैव शक्ति-
रित्याहुः तैरुक्तं प्रज्ञात्मकशक्तिविशिष्टत्वं दधतः धारयमाणस्य नायस्य

ईश्वरस्य मायानुबन्ध मायया लीलाया तनुबन्ध शरीरस्वीकारः तम् आहुः,
न शक्ने । लीलाशरीरवत्त्व नायस्यास्ति, न तु शक्तेरिति मन्यन्त इति
भावः ॥७॥

नित्यं सशरीरौ येषां पितरौ तौ ॥

एकोऽप्ययवा तान् प्रत्याह निसर्गः ॥८॥

नित्यमिति— येषां मते तौ पितरौ ईश्वरी ईश्वरश्च नित्यं कालत्रयेऽपि
सशरीरौ, अयवा, एकोऽपि ईश्वर नित्यं सशरीरः, तान् तथा मन्यमानान्
निसर्गः प्रत्याह स्वभावः प्रतिवदति, स्वभाव प्रत्युत्तरं ददाति, अयमाशयः ।
शरीरस्य नित्यत्व न क्वापि दृश्यते, दृश्य शरीरमनित्यं नश्वरत्वात् । देश-
काल-निमित्तापेक्षस्य शरीरस्य नित्यत्वोक्तिः स्वभावविरुद्धा । अत एव
ईश्वरपरीश्वरस्यैवस्य वा शरीरनित्यत्ववाद स्वभावेन विरुध्यते । इदमेव
शरीरनित्यत्ववाद प्रति स्वभावस्य प्रतिवचनम् ॥८॥

मातापितरौ यत् तावेकशरीरौ ॥

चित्रप्रथनार्या सा काचन लीला ॥९॥

मानापितृशक्ति— तौ मानापितरौ एकशरीरौ इति यत् सा चित्र-
प्रथनार्या काचन लीला । विषयप्राधान्यात् सेति स्त्रीलिङ्गम् । चित्रमद्भुतं,
ईश्वरपौरद्भुतविश्रामप्रशान्तिरूपा एवशरीरत्वोक्तिरित्यर्थः । एव द्वाभ्या
श्लोकाभ्यां पित्रो पृथक्शरीरत्वम् एकशरीरत्वं वा वदता पक्षस्य समाधान-
मुक्तम् ॥९॥

अथ मन्मात्रमुद्गन्तीति प्रागुपगम्यन्त्यस्य पक्षस्य प्रतिसमाधानमाह ॥

सन्मात्रकथानां कार्यं मनुजादौ ॥

धीस्त्वान्तविक्रान्तः स्यात्कारणहीनः ॥१०॥

सन्मात्रकथानामिति— सन्मात्रकथानां पक्षे ईश्वरः केवलं सन् ब्रह्मेति
वदता मते इति भावः । कार्यं मनुजादौ कारणान् मनो यन्मुनः उत्पद्ये
मानवादी धी-स्त्वान्तविक्रान्त कारणहीन म्यान्, धीः बुद्धिः स्वान्त मनः तपो-

विकासः विजृम्भणं जन्यकरणादिष्वृतिः कारणं विना भवेत् । कारणं विना कापौतपत्तेरसम्भवात्, कारणे सम्भावे निविशेषे वस्तुनि कथम् अन्तःकरणव्यापारः सम्भवेत् ? ॥१०॥

अत एव अद्वैतिनः मायामाधित्वं स्वयम्भं स्थापयन्ति । तथापि माया अस्मानिः प्रतिपाद्यमाना शक्तिरेवेत्याह ॥

अद्वैतिमिरन्या मायाऽऽद्यपनीया ॥

शक्तेरतिरिक्ता सा किं किमु वार्दः ॥११॥

अद्वैतिमिरिति—अद्वैतिमिरन्या पुरुषादन्या विलसन्ता माया आद्यपनीया । सा शक्तेरतिरिक्ता किम् ? शक्तिं नातिरिच्यते, शक्तिरेव सत्यम् । किमु वार्दः ? वार्दः प्रयोजनं नास्ति ॥११॥

प्रज्ञापुत्र ईशः, सा च प्रज्ञैव शक्तिः, तस्याः पृथग्भावो नास्तीत्यभिप्रायः पठे श्लोके उपन्यस्य । तं प्रति न स्यादित्युत्तरमाह ॥

न स्यात्पृथगात्मा शक्तेः किमुपाधेः ॥

चक्षुः धितचित्ते- विद्वत्कृतिता वा ॥१२॥

न स्यादिति—उपाधेः शक्तेः पृथक् आत्मा किं न स्यात् ? शक्तेः आत्मा अन्यः स्यादेवेति भावः । चक्षुः धितचित्तेः चक्षुरिन्द्रियमाधित्वं व्याप्रियन्त्याः चित्तेः चित्तः दर्शनेन्द्रियोपहितचैतन्यादिति यादन्, पृथक् विद्वत्कृतिता वा किं न स्यादिति शेषः, नेत्रेन्द्रियोपहितचैतन्यस्यैव विद्वत्कारतया चित्तेपरमो विधत्तः अद्वैत्यैकदेशिनां सिद्धान्तः । तथापि विप्रचिन्तः द्रव्यहिन्त-चैतन्यान् निरुद्ध एव विषयः विद्वत्कारः । यद्यपि विषय-विप्रचिन्तोः मूल-स्वरूपे चित्ति अभेदो भवति, तथापि विषयकारतया दिव्यमाने पृथग्भावः विश्वस्य स्यादेव, न चेत् ज्ञान-ज्ञेयव्यवहार एव नोपपद्यते । एवम् उपाधि-मूलायाः मायायाः शक्तेर्वा आत्मा पृथग्भवत्येवेति भावः ॥१२॥

निरुद्धे यद्यपीरत्वे दोषमाह ॥

एकान्तविदेही तौ चेदतिमूर्खौ ॥
लीलातनुबन्धा- शक्तावभिधेयौ ॥१३॥

एकान्तेति— अतिमूर्खौ प्रमानुं न शक्यौ तौ पितरौ एकान्तविदेही चेत्
नियमेन शरीरशून्यौ चेत्, लीलातनुबन्धाशक्तौ लील्या शरीरादाने असमर्थौ
अभिधेयौ वक्तव्यौ । स्वातन्त्र्यं शरीरस्वीकाराय नास्ति तयोरेतत्पर्यः । सर्व-
तन्त्रस्वतन्त्र्ययोनित्वम् अशरीरत्वावन्याने को वा नियामको भवति ? ॥१३॥

किमपि प्रयोजनमुद्दिश्य शरीरं स्यादेवेत्याह ॥

भक्ताननुगृह्णन् दिव्याद्भुतलीलः ॥
तद्विग्रहबन्धो बोध्यो लसदर्थः ॥१४॥

भक्तानिति— तन् तस्मादुक्ताद्धेतोः भक्तान् अनुगृह्णन् भक्तलोकस्य
अनुग्रहं कुर्वन् दिव्याद्भुतलीलः दिव्या अद्भुता लीला विलासः यस्य सः
विग्रहबन्ध शरीराकारः लसदर्थो लभन् प्रकाशमानः अर्थं प्रयोजनरूपं यस्य
म., बोध्यं ज्ञेयं विग्रहबन्धस्य लसदर्थत्वं विधेयम् । किमपि प्रयोजनं
लीलाशरीरस्वीकाराय ईश्वरौ प्रेरयति । तच्च प्रेरकं तयोर्न बाह्यम् । स्वे-
च्छया ईश्वरयोः स्वयं निपन्नभात्, सर्वशक्तत्वाच्च ॥१४॥

अथ 'वदिलो यदि सर्वज्ञः कणादो नेति वा प्रमा' इति न्यायेन पुरयत्वम्
अस्तीति चेत् कुतो न स्त्रीत्वं नाङ्गीक्रियन् इति परवन्तुन पुरयत्वमार्थं
वचयन् पृच्छति ॥

स्त्रीत्वं यदि नेष्टं पुंस्त्वं कुत इष्टम् ॥
ना वा हिम् नारी न स्यादनुमेया ॥१५॥

तस्मात्पितरौ तौ वाच्यौ मतिमन्तौ ॥
सूक्ष्मावपि भूयो लोलातनुमन्तौ ॥१६॥

तस्मादिति— तस्मात् तौ पितरौ मतिमन्तौ ज्ञानवन्तौ पृथगात्माना-
दित्यर्थः । भूयः भूरि अत्यन्तमिति यावत् सूक्ष्मावपि दिव्यत्वाद्भस्मदादि-
स्थूलदुर्बलभावापि लोलातनुमन्तौ लोलाक्षरोरिणौ वाच्यौ । स्पष्टम् ॥१६॥

सृष्टावत्र ब्रह्माण्डे तयोः मुख्ये मूर्तिस्वरूपे द्वे आह ॥

नास्मत्तनुवते शक्तीश्वरमूर्तौ ॥
एकाऽमृतरूपा त्वन्या प्रणवात्मा ॥१७॥

नेति— ते शक्तीश्वरमूर्तौ शक्तिमूर्तिः ईश्वरमूर्तिरुभे च अस्मत्तनुवन् न
अस्माकं शरीरवत् न भवतः । तर्हि किरूपे भवतः ? आह । एका मूर्तिः
अमृतरूपा अमृतं रूपं यस्याः सा ; अन्या तु प्रणवात्मा मूर्तिः । शक्तिमूर्तेः
अमृतं शरीरम् ईश्वरमूर्तेः प्रणवः शरीरमिति भावः ॥१७॥

तत्र प्रथम प्रणवात्मानं मूर्तिं विवृणोति ॥

दिव्यं घनतेजः कुर्वद् ध्वनिमन्तः ॥
सम्पदमदशेषं मूर्तिः प्रणवात्मा ॥१८॥

दिव्यमिति— अन्तः सर्वस्याप्यन्तरे ध्वनिं नाद किमप्यव्यक्तं कुर्वत्
तन्वानम् अशेषम् अखिल सम्पदयत् वीक्षमाण दिव्यम् अप्राकृतं घनतेजः
स्पर्शानुभवयोग्यतया स्थितं तेजः ज्यातिरेव प्रणवात्मा मूर्तिः कथ्यते ।
अणोरप्यणीयस्त्वेन ब्रह्माण्डकोटिषु सर्वत्र अत्यन्तमूक्ष्मतयाऽवस्थाया अव्यक्तनादं
कुर्वत् यज्ज्योतिर्जागते तदेव प्रणवशरीरम् ईश्वरमूर्तिरिति भावः ॥१८॥

अथ अमृतात्मानं मूर्तिं व्याचष्टे ॥

दिव्यो घनसोमः स्यन्दन् रसमन्तः ॥
भुञ्जन्भुवनोद्यं पीयूषशरीरम् ॥१९॥

दिव्य इति— अन्तः रसं स्यन्दन् सर्वस्याप्यन्तरे आनन्दपदवाच्यं
विश्वभूतसाक्षात्मकं रसं प्रवहन्तं विदवानः भुवनोद्यं भुञ्जन् भोग्यस्य

भुवनजालस्य तत्सारादानेन भोक्ता भवन्, दिव्यः अप्राकृतः घनसोमो अन्तः
पिण्ड इव संहतः सोमः, वेदे पवमानाख्य एव, पीयूषशरीरं पीयूषमयं
शरीरम् अमृतात्मा मूर्तिरिति भावः ॥१९॥

अयं मूर्तिद्वयस्य प्रणवात्मतेजसः पीयूषात्मसोमस्य च उक्तवमाह ॥

बोधोऽनवलम्बो दिव्यं खलु तेजः ॥
मोदः परिशुद्धो दिव्यः खलु सोमः ॥२०॥

बोध इति— अनवलम्बः निरुपाधिकः बोधः खलु ज्ञानमेवेत्यर्थः,
• ज्ञानवधारणे, दिव्यं तेज उच्यते। परिशुद्धो मोदः खलु दिव्यः सोमः।
विषयमनाश्रित्य स्वतःसिद्धत्वं परिशुद्धत्वम्। मोद आनन्दः, स एव सोमः।
स्पष्टम् ॥२०॥

अयं सूर्याचन्द्रमसो यायाय्यं प्रसङ्गवन्मादाह ॥

सोमांश-महोऽसौ यातो घनभावम् ॥
पित्रोर्भुवनानां सङ्कल्पमहिम्ना ॥२१॥

सोमामेति— भुवनानां पित्रोः ईश्वरयोः सङ्कल्पमहिम्ना सङ्कल्पप्रभावात्
सोमानमहोऽसौ घनभाव यातः गच्छति। सोमांश एव घनीभूतः चन्द्रः,
महोऽसौ घनीभूत सूर्य इति। अन्यदवदानम् ॥२१॥

चिन्मयमीनम् आनन्दमयी देवी स्वयं भोग्यतया तर्पयतीत्याह ॥

आराधयतीति तं चिन्मयकामम् ॥
आनन्दमयाङ्गी त्वं देवि किलेयम् ॥२२॥

आराधयतीति— देवि! आनन्दमयाङ्गी इयम् ईदृशी त्वं चिन्मयकामं
बोधनरीरं तमीदम् आराधयति त्विन् सम्भावनायाम्। ईश्वरस्य त्वं स्वीय-
आनन्दमय शरीरमर्पयित्वा भोगदानेन तम् आराधयतीति भावः ॥२२॥

स्वदीप सर्वं दिव्यं भोग्यं, तेनेश्वर आराध्यते इति देवी सम्बोधयति ॥

दिव्यं तव कायं दिव्ये तव वस्त्रे ॥

दिव्यानि तवाम्ब स्वर्णभरणानि ॥२३॥

दिव्यमिति— दिव्यं तव कायं प्राग्व्याख्यातम् । दिव्ये तव वस्त्रे उभे उत्तरीयम् अन्तरीयं च, अम्ब ! तव स्वर्णभरणानि दिव्यानि । सर्वाणोमान्य-प्राकृतानि । केनोपनिषद्गीता स्त्री उमा हैमवती त्वं भामुरहेमाभरणामि-त्यादिना मया गीयमाना, उत्तरत्रापि स्तवकेषु वर्ण्यमानाङ्गवस्त्राभरणा सर्वत्र मया तव दिव्यत्व ज्ञातवैव स्तूयमे इति कवेराशयः । प्राकृतशरीर-वर्णनवत् क्वचिच्छ्रूयमाणमपि मम स्तोत्रं वस्तुनस्तव दिव्यत्वविषयमेवान्वे-श्यम् ॥२३॥

अत एवाह ॥

यद्देवि विलोचना-ऽस्यप्राकृतकाया ॥

युक्तीः समतीता सेयं तव माया ॥२४॥

यदिति— देवि ! अप्राकृतकाया अलौकिकदेहापि विलोक्याऽसि द्रष्टुं शक्याऽसि इति यत् सेयं विषेयप्राधान्यात् स्त्रीलिङ्गम्, युक्ती. उपपादन-हेतूक्ती. समतीता अतिशान्ता तव माया विचित्रशक्ति. अघटितवदनापटीय-सीति वा ॥२४॥

उपसंहृति स्तवकम् ॥

नय्यास्तनुमध्याः* प्रलां तनुमध्याम् ॥

विद्वत्सदसीमाः सम्यक्प्रययन्तु ॥२५॥

नय्या इति— नय्या. अभिनव मृष्टाः कविना इमा. तनुमध्या तनुमध्या-वृत्तगृहीता. कविता प्रला पुरातनी तनुमध्या स्त्रियम् उमा विद्वत्सदसि विज्ञ-सभायामित्यर्थः सम्यक् प्रययन्तु प्रकाशयन्तु । विदुषामपि उमान्त्वस्य दुर्वोधत्वात्, तेषामेव उमात्रोचलाग्रमम्भवाच्च । अत्र समान्द्वारः । उभयत्र तनुमध्यात्वान् बानुहृष्य, प्रथिनास्तनुमध्याः प्रथिता च तनुमध्वेति ॥२५॥

तृतीयः स्तवकः सव्याख्यः समाप्तः ॥

चतुर्थः स्तवकः

प्रथमशतकस्य चतुर्थेऽस्मिन् स्तवके अध्यात्मं महाशक्ति. कुण्डलिनी-
स्वरूपिणी प्रस्तूयते। प्रमङ्गवगान् वाक्प्रापयन्तसा तेजोऽवगन्तारांशानां
छान्दोग्यप्रतिपादितानाम् अधिपिण्ड स्यानानि व्याचक्षणा नैष्ठिक आचार्यः
स्वानुभूतीः स्वगुरोर्भगवतो रमणस्य महर्षेरुपदेशं च कवितया सम्भावयति।
स्तवकादिनङ्गल्लोकः अमृतांशुबिम्बेत्युपक्रम्यते ॥

अमृतांशुबिम्बसाराद् भूयोऽपि विनिर्गतो भूयः सूक्ष्मः ॥
सारो गौरीवदनाद् दरहासो हरतु दुःखजालं नः ॥१॥

अमृतांशुरिति— अमृतांशुबिम्बमारान् अमृतांशोश्चन्द्रमण्डलस्य सारात्
स्तिरागान् रसरूपादितिमूढमादपि भूय. भूयस् अत्यन्तमतितरां सूक्ष्म. स्पूल-
दृग्गोचरः गौरीवदनात् विनिर्गतः सारः सत्त्वभूतः दरहासः मन्दहासः नः
दुःखजालं हरतु अस्मदीयसकलतापपहारको भवत्विति भावः ॥

दरहासस्य आनन्ददायकत्वान् दुःखध्वंस उपपन्नः। तस्य गौरीवदन-
सारत्वोक्त्या रसापरपर्यायमनूनं सूक्ष्मतरं धनीभूत गौरीवदनत्वेन व्यवस्थितम्
आक्षिप्यते। अमृतात्मा शक्तिमूर्तिरतीतस्तवकप्रतिपादितेह स्मर्तव्या।
अमृतांशुबिम्बेनोपनीयते गौरीवदनम्। सा चोपमा अस्पृष्टा। अमृतांशु-
बिम्बसारादिति प्रयोगस्येदं हृदनम्। यन् प्रकारान्तरव्याख्यानेन प्रदर्श्यते।
अमृतांशुबिम्बसाराद् गौरीवदनात् भूयोऽपि विनिर्गतः भूयः सूक्ष्मः सारः दरहासः
नः दुःखजालं हरत्विति योचना। 'दिव्यो धनसोमः स्पन्दन्ममन्तः' इति
गोमाता धनमात्रं गत इति च प्रागुक्तम्। तस्मान् चन्द्राकारेण धनमात्रं
यान्त्य रम्य अन्तर्मन्यन्त. मारुतवाच्यत्वमिहाभिप्रेतम्। स. अतिमूढमः
अमृतमयः। अमृतांशुबिम्बसारात् अमृतमेव गौरीवदनं तस्मान् भूयोऽपि
पुनरपि विनिर्गतः सारः सारादपि सारः भूयः सूक्ष्मः अमृतस्वरूपः आनन्दमयः
दरहासः। अन्यन् प्राग्वत्। सारादपि सार इत्युक्ते. सारालक्षारः ॥१॥

भगवत्या. व्यापार त्रिविधं शरीरे मुख्यं स्थानत्रयं चाह कुण्डल्यादिना ॥

कुलकुण्डे प्रणुवन्ती चेतन्ती हृदि समस्तजन्तूनाम् ॥
मूर्धेनि विचिन्तयन्ती मृत्युञ्जयमहिषि विजयते भवतो ॥२॥

कुलकुण्ड इति— हे मृत्युञ्जयमहिषि ! भवतो विजयते । किं कुर्वाणा ? कुलकुण्डे मूलाधारे प्रणुवन्ती स्तुवन्ती शब्दायमानेत्यर्थः, समस्तजन्तूनां सर्व-प्राणिना हृदि हृदये चेतन्ती सञ्जानानां चित्स्वरूपिणीत्यर्थः । मूर्धेनि मस्तके विचिन्तयन्ती ध्यायन्ती मतिरूपिणीत्यर्थः ॥

परा, पश्यन्ती, मध्यमा, वैश्वरीति चतुर्धा वाचमूचुः प्राञ्चः । तत्र पराञ्च्या बाक् भाषा अनमिव्यक्ता कुलकुण्डाख्ये मूलाधारे अत्यन्तमूढमतया वर्तते । वाग्रूपा, चित्तिरूपा, मनोरूपेति त्रिधा महाशक्तिः अस्मदादीना शरीरे त्रयदाः मूलाधार-हृदय-मस्तकेषु व्यापारवती राजते ॥

अस्याः शक्तेरनुग्रहादेव अमृतत्वं देहवनः शक्यम् अमृतशरीरत्वोक्तेस्तस्याः । अत एव सामिप्रायं मृत्युञ्जयमहिषीति सम्बोधनम् । मृत्युञ्जयस्य मृत्युं जितवतो रुद्रस्य जयद्राजस्य महिषी कृताभिपेक्षा । मह पूजायामित्यस्माद्धातोः मरुते पूज्यते इति महिषीपद निष्पन्नम् । मृत्युञ्जयस्येन्दवरस्य पूज्या अमृत-तनुः शक्तिरिति भावः । एवं सम्बोधनेन तस्याः सर्वजीवनाधारत्वं गम्यम् ॥२॥

अथ छान्दोग्यश्रुतिवचनादरेण तेजोज्ज्वलमाराणां बाक्-श्राण-मनसां मूला-धार-हृदय-शिरासि लयस्यानानि भवन्तीत्याहुः ॥

तेजोजलाग्नसारैः त्रयोऽणवो मूल-हृदय-मस्तके ॥

पाकास्ते निष्पन्नाः स्वैलोक्यव्यापिकेऽन्व देहवताम् ॥३॥

तेज इति-देहवताम् अम्ब ! त्रैलोक्यव्यापिके ! तेजोजलाग्नसारैः त्रयो-ऽणवः अणुत्वं मूढमत्वाभिप्रायम्, मूल-हृदय-मस्तके एषु त्रिषु स्थानेषु ते पाकान् निष्पन्नाः त्वत्कर्तृवपरिणमनकर्मणा उत्पन्नाः । तेजोज्ज्वलानां स्वरूपं प्राग्ब्या-ख्यातम् । अत्राप्यमाशयः । तेजःसारेण बाक्प्राणोऽणुः मूढमतयः निष्पन्नः मूला-धारमधिनेते । अप्यारेण प्राणोऽणुः हृदये, अन्नसारेण मानसोऽणुः शिरसि चेति बोध्यम् । इदं सर्वं त्रैलोक्यव्यापिन्या, महाशक्तेः पाकक्रियाप्रमाणात् अग्निपिण्डं निष्पद्यते इति भावः । तथा च 'अन्नमग्निं त्रया विधीयते'

इत्यारम्य अन्नमय हि सोम्य मनः, आपोमय. प्राणः, तेजोमयी वाक् इति
छान्दोग्यश्रुतिर्भवति ॥३॥

अथ शरीरे शक्तिप्रवेशपद्धतिमाह ॥

पूर्णे शरीरशिल्पे द्वारेण ब्रह्मरन्ध्रसंज्ञेन ॥

नाडीपथेन गत्वा तैजसमणुमाविशस्यमेवबले ॥४॥

पूर्णे इति— हे अमेयबले ! तव बलम् इयदिति मातु न शक्यमिति
भावः । शरीरशिल्पे शरीरमेव शिल्प निर्माणं तस्मिन् पूर्णे सति, ब्रह्मरन्ध्र-
संज्ञेन ब्रह्मरन्ध्रं मंज्ञा यस्य तेन द्वारेण भस्तरस्य उपरि भागे मध्ये
स्थितेन योगिलोकप्रसिद्धेनेति यावन्, नाडीपथेन नाडीमार्गेण, नाडी नेह स्थूला
धमनी कथिता, शिरःप्रदेशमारम्य मूलाधारपर्यन्तमवस्थितस्य नाडीचक्रस्य
मध्यगा या नाडी मूदमा शक्तिप्रवाहिनी वर्तते तस्या मार्गेण गत्वा शरीरं
प्रविश्य, तैजसम् अणुम् आविशसि कुलकुण्डालया परां वाच समन्तादाक्रम्य
प्रविद्यसि । इमामेव मध्यनाडी मुपुम्नामादूरेके ॥४॥

एवमामूलम् ऊर्ध्वतः अवस्थायाः मानामात्रे वर्तते इत्याह ॥

अंशेनाविद्यादौ यासि पुनस्तं ततश्च निर्यासि ॥

मार्गान्यां द्वाम्यां त्वं नाड्याः पश्चात्पुनश्च सिद्धाम्याम् ॥५॥

अतोनेति—स्वम् आदौ प्रथमम् अंशेन एकेन कलाविशेषेण आविश्य प्रविश्य
तं तैजसमणु परावाण्ण मूलाधारमित्यर्थः, यामि प्राप्नोषि, पुनः ततश्च
निर्यामि, मूलाधारान् पुनर्निर्गच्छामि ऊर्ध्वमिति भावः । अघरागमनस्य
उद्गमनस्य च नैवो मार्गः, द्वौ स्तः । तौ क्व स्थितौ ? आह । नाड्याः
पश्चात्पुनश्च सिद्धाम्यां द्वाम्यां मार्गान्या यामि पुनः निर्यामीति मन्वन्धः ।
अयं भावः । या मध्यनाडी 'पूर्णे शरीरशिल्पे' इति दूरेके मंज्ञा तस्याः
पश्चात्पुनश्च सिद्धाम्यां द्वाम्यां मार्गान्या यामि पुनः निर्यामीति मन्वन्धः ।
ततः पुनः नाड्याः उक्तायाः पुरोमार्गेण आरभ्य ब्रह्मरन्ध्रद्वारेण निर्गमनं च
अभिप्रेते ॥५॥

अथ शक्तेः पूर्वोक्तविहारस्य आधेयस्य शरीरे आधारम् आचष्टे ॥

यातायातविहारे भातत्तस्मिन्भवत्पुनरिति ॥

आरभ्य मत्तकस्यत्त- मामूलाधारमस्त्यपञ्जरिका ॥६॥

यातेति- मातः ! तस्मिन् प्राक्कथिते यानायातविहारे विषयमप्तमी पश्चान्मार्याविरोहण-पुरोमानारोहणात्मके आवर्तने विषयं इति यावत् । मत्तकस्यत्तमारभ्य आमूलाधारं कुलकुण्डावधि अस्त्यपञ्जरिका अस्यां पञ्जर एवास्त्यपञ्जरिका ते तव उपाधिर्भवति, आधारो भवति । उक्तप्रकारं नाडीचक्रावरकम् अस्त्यपञ्जरं तवेदृशपरिभ्रमात्मकविलासस्याधयत्वेन स्वीकृत-यती त्वमिति तात्पर्यम् ॥६॥

अस्याः शक्तेः कुण्डलिनीति नामकरणे हेतुमाह ॥

नूतनपु विहरन्तीं त्वाम् उपाधिबीणाकृतेर्जगन्मातः ॥

सादृश्यात्कुण्डलिनीं परोक्षवादप्रियाः प्रनायन्ते ॥७॥

नूतनपुविति- जगन्मातः ! नूतनपु नरनारीरेषु विहरन्तीम् उक्तप्रकारेण सञ्चरन्ती विलसन्ती वा त्वाम् उपाधिबीणाकृतेः उपाधेरस्त्यपञ्जरिकायाः बीणाकृतेः सादृश्यात् हेतोः परोक्षवादप्रियाः गूढभाषितरताः कुण्डलिनीं प्रनायन्ते मनन्ति । मूलाधारान्मस्तकावधि अस्त्यपञ्जरस्य शक्तिविहाराद्ययस्य बीणा-कारसदृशत्वात् कुण्डलिनीत्याख्यायत इति भावः । अस्त्यपञ्जरिकैव सर्वा-कारतया कुण्डलिनी भवतीत्ययमाशय उपपन्न एव । कुण्डलिनीम् अधिहृत्य प्राचां मत त्वेवम् । कुलकुण्डाध्ये मूलाधारे शक्तिः स्वपन्ती योगप्रभावात् जातप्रबोधा ऊर्ध्वं गत्वा सहस्रारं मूर्धनि प्रविशति । यया कुण्डली सर्पः स्वभोगं मण्डलीकृत्य स्वपन् प्रबोधे भोगं दीर्घाकृत्याप्रतफणः उज्जृम्भते तथा शक्तिरपीति कुण्डलिनीनाम्ना प्रसिद्धा महान्क्तिरध्यात्मम् । 'अवाप्य स्वां भूमिं' भुजगनिभमध्मुष्टवलयं, स्वमात्मानं कृत्वा स्वपिथि कुलकुण्डे कुहरिणि' इत्यानन्दलह्यां पठितम् इममाशयं विवृणोति ॥७॥

शक्तिप्रवाहानुसन्धानं परमो योग इत्याह ॥

नभसः शीर्षद्वारा प्रवहन्ती य इह विग्रहे शक्तिम् ॥

अनुसन्दधाति नित्यं कृतिनस्तस्येतरैरलं योगैः ॥८॥

नभस इति— नभसः आकाशात् शीर्षद्वारा मस्तकद्वारेण विग्रहे शरीरे प्रवहन्ती शक्तिम् इह लोके य योमी साधकः नित्यम् अनवरतं अनुसन्दधाति अन्ववेक्षते, तस्य कृतिनः पुण्यपुरुषस्य इतरैर्योगैरलम्, अन्ये योगाः नावश्यकाः । प्रसन्नायाः शक्तेरनवरतम् अविच्छिन्नधारया प्रवहन्त्याः अनुग्रहे सिद्धे, अन्येषां योगानां लभ्यं स्वतस्सिद्धं स्यात् । तस्मात् ते नापेक्षिता इति भावः ॥८॥

सर्वेषु समत्वेऽपि तस्याः फलभेदस्त्वस्तीत्याह ॥

सर्वेषु विशसि तुल्यं निर्गच्छसि तुल्यमम्ब भुवनानाम् ॥

ज्ञाता चेदसि शक्त्यै न ज्ञाता चेद्भवस्यहृदकृत्यै ॥९॥

सर्वेष्विति— भुवनानामम्ब । सर्वेषु तुल्यं समं यथा तथा विशसि प्रविशसि तुल्यं सममेव निर्गच्छसि । ज्ञाता चेत् शक्त्यै असि, त्वं विदिता चेत् बलाय प्रभवसीत्यर्थः, न ज्ञाता चेत् अहङ्कृत्यै भवसि । अयं भावः । अम्ब, यद्यपि त्वं सर्वेषु समानमेव यातायातविहारेण वर्तसे, तथाऽपि ये त्वा-मवनरन्तीमुद्गच्छन्ती च विदन्ति, ते शक्तिवृद्धा भवन्ति, ये न विदन्ति ते साहङ्कारादवेत्ययं भेदः ॥९॥

अवतरणध्यानफलमाह ॥

अवतरणं ध्यातं चेद् आरोहणमद्भुतम् भवेच्छक्तेः ॥

यस्मिन्निर्दं शरीरं भवति महद्दण्डान्मियन्त्रमिव ॥१०॥

अवतरणमिति— अवतरणं ध्यातं चेत् शक्तेरारोहणमद्भुतं भवेत् । या नभस्तः शीर्षद्वारा शक्तिः शरीरे प्रवहन्ती विशसि, तामनुभवन्त्योऽन्ववेक्षते तस्य मूलाच्छक्तिर्वैभवतया आरोहति, विस्मयान्न भवति तदारोहणम् । यस्मिन्मारोहणं इदं मौनिकं शरीरं महद्दण्डान्मियन्त्रमिव भवति । यद्युता-

गिनयन्त्रम्, आप्य ज्योतिर्वैद्युताग्निमाहुः य पाथिवाग्नेः अन्यः अन्तरिक्षस्थानश्च ।
पृथिव्यामेव तदाप्यं ज्योतिरभिव्यञ्जयितुं यश्चन्द्रं प्रभवति तद्वैद्युताग्नियन्त्र-
मुच्यते । इदानीं भौतिकशास्त्रज्ञाः कृतकं तद्वैद्युताग्नियन्त्रं त्रियोपकारकं
प्रकाशदायकं च साधयन्ति । इदं च प्रचलत्यस्मिन्पुगे सर्वत्र प्रसिद्धम् ।
ईदृशेन यन्त्रेण शरीरमुपगमयते तस्य भो ध्यायति शक्तेरवतरणम् । उप-
मानोपमेययोः साधर्म्यं तु शक्तिप्रकाशनजृम्भणम् ॥१०॥

उपेक्षिते ध्याने किं भवतीत्याह ॥

आरोहणमप्यातुषु हृदयेऽहङ्कारमात्रनिष्पत्यं ॥

तव नु शरीरमिदं स्यात् सुखाय दुःखाय वा यथाभोगम् ॥११॥

आरोहणमिति— अध्यातुषु प्रवहन्ती शक्तिमधिकृत्य ध्याने उदासीनतया
वर्तमानेषु आरोहणं हृदयेऽहङ्कारमात्रनिष्पत्यं भवतीति शेषः । हृदये
अशुद्धाहङ्काररूपा सज्ञा निष्पन्ना भवति, न तु शुद्धाहम्भावस्फूर्तिरूपा निष्ठा ।
तदनु अनन्तरम् इदं शरीरं यथाभोगं भोगानुसारेण सुखाय दुःखाय वा स्यात् ।
संसृता सुख-दुःखानुमषायैव भवति शरीरं, न तु शक्तिप्रकाशविलासात्मकं
वैद्युताग्नियन्त्रमिव भवेत् ॥११॥

देव्याः सत्तैवोपाधिवशादहङ्कृतिर्भवतीत्याह ॥

या व्यक्तितया जनिमता- महङ्कृतिः सकलभेदधीभूमिः ॥

पृथगिव तयाम्बिके सा सत्तैवोपाधिसंश्रयाद् भान्ती ॥१२॥

येति— अम्बिके ! सकलभेदधीभूमिः सर्वभेदबुद्ध्याश्रयभूतेत्यर्थः । जनि-
मता व्यक्तितया देहिना पृथगात्मतया वर्तनमित्यर्थः । या अहङ्कृतिः अह-
मिदं ममेदमिति पृथक्तया प्रतिभासते, सा उपाधिसंश्रयात् पृथगिव भान्ती
तत्र सत्तैवेत्यन्वयः । सर्वव्यापिन्याः महाशक्तेः तत्र तस्याधिपिण्डमुपहिताया
एव पृथगात्मत्वेन प्रतिभासो भवति । तस्माद्व्यक्तिस्वरूपलक्षणमहङ्कृति-
महाशक्तिसत्तैव पृथगामासत इत्युक्तम् ॥१२॥

एवं पार्थिवदृष्टिमेवाविद्यामाहुरिति तां वर्णयति ॥

एतामाहुरविद्यां बीजं संसारवृक्षराजस्य ॥
सर्वरसफलयुतस्य प्रारब्धजलेन देवि दोहदिनः ॥१३॥

एतामिति— देवि ! एतामविद्या संसारवृक्षराजस्य बीजमाहुः, वृक्षाणां राजा वृक्षराजः संसारः, जनन-मरणायुक्तः परिवर्त एव वृक्षराजः तस्य बीजं कारणमाहुः । संसारवृक्षराजं विशिनष्टि । सर्वरसफलयुतस्य सर्वे रसा यस्य फलस्य, तेन युतस्य, संसारपक्षे रसाः वृक्षादयः, वृक्षपक्षे पद्मराः कद्वादयः, फलं प्रयोजनं, पक्षे फलमेव । प्रारब्धजलेन दोहदिनः प्रारब्धं कर्मैव जलं तेन । दोहदम् स्पृहा अस्यास्तीति दोहदी तस्य, पक्षे वृक्षस्य कुमुमप्रसवात्पूर्वं या वाञ्छा सा दोहदमुच्यते । 'तद्-गुल्म-श्लेष्मादीनामकाले कुशलैः कृतम् । पुष्पाद्युत्पादकं द्रव्यं दोहदं स्यात्' इति शब्दान्वये । अयं विवेकः । अविद्या संसारस्य मूलं, तस्य नव सन्ति रसाः, प्रारब्धं कर्म इच्छया द्वारा तं पोषयति, यथा वृक्षस्य बीजं कारणद्रव्यं, तत्फलस्य पद्मराः उक्ताः, दोहदसेकेन यथेष्टं प्रसूते कुमुमानि चेति । रसे, फले, बीजे, दोहदे च श्लेषः । तेन सावयव रूपकमलङ्कारः ॥१३॥

शरीरे शक्तेरनवरतप्रवाहस्योपायमाह ॥

व्यक्तित्वार्पकदेहे निम्ने कुत्सेव जनिमतां भतः ॥
प्रवहत्यनारतं ते शक्तिचित्राणि देवि तन्वाना ॥१४॥

व्यक्तित्वेति— जनिमता मानः । देहिना जननि । देवि ! व्यक्तित्वार्पकदेहे व्यक्तित्वस्य अहङ्कारस्य पृथगात्मभावस्य अपेक्षेः विधेयत्वेन निरवशेषं समसंके देहे शक्तिविद्यागोपाधिभूते शरीरे ते तव शक्ति चित्राणि अद्भुतानि तन्वाना कुर्वाणा अनारतं मन्त्रं प्रवर्तन्ति । अनायासेनाप्रतिहतगतिकया पारया शरत्पानि शोभयितुम् उपमानमाह कुत्सा निम्न इवेति । यथा निम्ने अधस्तननले कुत्सा उपतननान् प्रवहति तथेति । पृथगात्मत्वसमर्पणाभावे शक्तिप्रवाहस्याहङ्कारनिष्ठेव प्रतिबन्धिका म्यादिनि गम्यन्ते ॥१४॥

अथ पद्मि पद्मोर्वा हृदयतत्त्वम् आचष्टे ॥

सारमयमणुभूतं हृदयस्थं सूरयो विदुश्चित्तम् ॥

श्रेष्ठं प्राणं केचन पञ्चानिलमूलभूतमाहुरिमम् ॥१५॥

सारमिति— सूरयो विद्वांसः अणुभूतं सूक्ष्मभूतम् अपां सारं प्राणम् आप्यः सारः प्राण इति छन्दोगानां श्रुतिः प्रागुदाहृता, हृदयस्थं हृदये स्थाने तिष्ठतीति हृदयस्थं चित्तं विदुः विदन्ति । चात्त्वानुगमेन इह चित्तं संवित्पर्यायत्वेन बोध्यम् । केचन अपरे इमम् अपां सारं पञ्चानिलमूलभूतं पञ्चप्राणानां कारणभूतं श्रेष्ठं प्राणम् आहुः । उपनिषत्सु उपन्यस्तं मुख्यं ज्येष्ठं श्रेष्ठं वा प्राणम् आप्यमारं हृदयस्थानं भगन्तीति भावः ॥१५॥

मन एव चित्तसंज्ञं व्यवहरतां विभजनानभिज्ञानाम् ॥

कविलोकव्यवहार- स्तदधीनस्तत्त्वधीर्भवत्यन्या ॥१६॥

मन इति— विभजनानभिज्ञानां व्यवहरतां मनोज्ञ्यत् चित्तमन्यदिति विवेचनम् अजानन्त एव व्यवहारं कुर्वन्ता जनानां मन एव चित्तसंज्ञं चित्ताख्यं भवति । कविलोकव्यवहारः तदधीनः, कवयोऽपि तम् अनभिज्ञलोकव्यवहारा- नुरोधेन मनश्चित्तपर्यायं प्रयुञ्जते । यद्यप्येव, तथाऽपि तत्त्वधीरन्या भवति । तत्त्वविवेधिका बुद्धिस्तु इतरैव, मनः पृथक्, चित्तं च पृथगिति ॥१६॥

तदनाहतस्य विलसद् दक्षिणतो दहरनामकगुहायाम् ॥

चित्तं कुलकुण्डात्ते काष्ण्यनुगृह्णाति देवि रश्मिकला ॥१७॥

तदिति— देवि ! तन् तस्मात् अनाहतस्य योगिभिर्दुष्टस्य पद्चक्रान्त- भूतस्य वक्षस्थलमध्यगस्थेत्यर्थः, दक्षिणतो दक्षिणपार्श्वे दहरनामकगुहाया दहाराकाशाख्यकुहरे इति भावः, विलसत् चित्तं सविद्रूपं ते तव काष्णि रश्मि- कला प्रकाशांशविधेय इत्यर्थः, कुलकुण्डान् मूलाधाराद् अनुगृह्णाति प्रसादयति । आत्मस्फूर्तिस्थानं दहराकाशाख्यं हृदयं हृदयगोष्ठस्य दक्षिणतो वातं इति स्वगुरोर्महर्षेरुदेयम् आचार्यो रमणगीतायामाह—

“तस्य दक्षिणतो घाम हृत्पीठेनैव वामतः ।

तस्मात्प्रवहति ज्योतिः सहस्रारं मुपुष्पया ॥”

इति । ननु स्वप्रकाशस्यात्मनः स्फूर्तिस्थानं हृदयमिति सिद्धे महर्षेरुपदेशे, कथमिदमुच्यते यन्मूलाधारात् काऽपि देव्या रश्मिकला हृदयस्य चित्तमनु-
गृह्णातीति ? नैष दोषः, पाञ्चभौतिकशरीरधारकाणाम् आधाराणां सर्वेषां मूलं
कुलकुण्डे प्रसिद्धम् । तस्मान्मूलाधारादेव शक्तिकला हृदयं परितः व्याप्रिय-
माणानां नाडीनां यथायथं व्यापाराय सामर्थ्यदानेनानुग्रहं करोति, अत एवा-
स्मस्फूर्तेरुपाधिं सन्नानुगृह्णाति । एव मूलाधाराच्छक्तिरश्मिकला उपाधि-
प्रापिणी अहंवृत्तिस्फूर्तये प्रभवति, अयमेव चित्तानुग्रह उच्यते । न पुनरात्मा
स्फुरन् स्वप्रकाशास्तत्र शक्तिकलयाऽनुगृह्यते, तस्य स्वतः प्रकाशमानत्वादितरा-
नपेक्षमिदमसाक्षात्वाच्चेति बोध्यम् ॥१७॥

चित्तमनु श्लिष्टं ते कलयाऽऽगुष्ठप्रमाणमिव भासा ॥

दर्पणममलग्रह- प्रतिबिम्बाकार्यकं शिवे भवति ॥१८॥

चित्तमिति— शिवे ! ईश्वरि ते तव कलया रश्मिकलया अंशविशेषेण-
स्पर्धः, श्लिष्टम् आलिङ्गितं भासा दीप्त्या अद्भुतप्रमाणमिव स्थित, अद्भुत-
मात्र. पुरुष इत्युच्यते, बभूवुः । नाद्भुतप्रमाणं पुरुषो नापि तत्स्फूर्तिस्थानं
हृदयं वा, अत एव प्रथमा अद्भुतप्रमाणमिव दृश्यते कस्या चिद्योगनिष्ठा-
दगाया, किं प्रमाणं तर्हि ? अणु सूक्ष्म दुर्दृशमिति भावः, तथाभूतं चित्तं
हृदयस्थानोपहितचित्प्रकाशात्मकं, अमलग्रहप्रतिबिम्बाकार्यकं दर्पणं भवति ।
अणुन्यपि चित्ते शुद्धं ब्रह्माखण्डम् आत्मरूपेण स्फुरतीति तात्पर्यम् । चित्त-
मुपाधिदर्पणस्थानीयं, शुद्धं ब्रह्म केवलं विम्बस्थानीयं प्रतिबिम्बस्थानीयं आत्मा
स्फुरतिमिति विवेचनं भवति । अत्र श्रीमहर्षेरुक्तिर्भवति—

“हृदयपुहरमध्ये केवलं ब्रह्मात्र ह्यहमिति साक्षादात्मरूपेण भाति”
इति ॥१८॥

अन्तरमावर्तनं प्रतिबिम्बमकाशमेतदीनास्य ॥

अद्भुतानं प्राहुः र्मानिनोपाधिर्चैतभासते ॥१९॥

अन्तरमिति— आवर्तनम् आवर्तय अम्भगां अमग्य आभेवाभा यस्य
नन् मण्डाकारेण परिस्फुरद् एतदन्तरम् आवापाम् ईदस्य अत्रायं प्रतिबिम्बं ते

तव उपाधिर्वन्तमासः उपाधिभूतचित्तसम्बन्धिप्रभायाः मानेन प्रमाणेन अद्भु-
ष्टामं प्राहुः। प्रतिबिम्बमुद्दिश्य अद्भुष्टाम विधेयम्। चित्ताकारो अक्षरीरे-
श्वरप्रतिबिम्बस्य परिस्फुरत्वं अद्भुष्टाकृतित्वं च देव्याः उपाधिभूतचित्त-
गृहीतप्रभया सिद्धे इति भावः। अन्यत्त्वं अतीतेषु श्लोकेषु व्याख्यातम् ॥१९॥

अयं पिण्डाण्डेऽस्मिन् ईश्वरयोः सरूपत्वारूपत्वे व्यावर्त्ते ॥

दम्पत्योर्वा रूप- प्रतिबिम्बौ चक्षुषोः शिवे भवतः ॥

कुलकुण्डे हृदये धा- प्यरूपयोरेव रुदिरकुलासः ॥२०॥

दम्पत्योरिति— हे शिवे ! वां युवयोः दम्पत्योः रूपप्रतिबिम्बौ रूपयोः
स्वरूपयोः प्रतिबिम्बौ द्वौ चक्षुषोर्द्वयोरङ्गोः भवतः वर्तते। 'य एषोऽक्षिणि
पुरुषो दृश्यते एष आत्मेति होवाच' इत्यक्षिपुरुषविद्या स्तूयते छान्दोग्ये।
इह वाम-दक्षिणयोः नेत्रयोर्धौ ज्योतिर्मयो आकारो दृश्येते, तावेव ईश्वर्याः
ईश्वरस्य च प्रतिबिम्बावृत्तौ। चाक्षुषं ज्योतिरीश्वरयोः प्रतिबिम्बत्वेनोक्तम्।
तयोरन्यत्र हृदये मूलाधारे च अरूपत्वेनैव विलसितं भवतीत्युत्तरावर्त्तनाह।
कुलकुण्डे हृदये चाप्यरूपयोरेव युवयोः रुदिरकुलासः उल्लासविशेषः। पूर्व-
ज्जोते हृदये प्रसृज्यते ईशस्यागम्यं प्रतिबिम्बमिति लक्ष्यम् ॥२०॥

चित्तं स्तौति ॥

चित्तमणीषो वित्तं य इदं मूल्ये प्रपञ्चतोऽप्यधिकम् ॥

हृदयगुहायां निहितं जानीते स विगृह्णाति बहिराशाः ॥२१॥

चित्तमिति— यः पुमान् इदं चित्तं दहराख्ये हृदये अवस्थितं मूल्ये अर्थे
प्रपञ्चनोऽप्यधिकं विद्वत्स्मादधिकतरम् अधीयः अन्तर् मूलमन्तरं हृदयगुहायां
निहितं वित्तं यत्नं, विधेयं, चित्तमुद्दिश्यं, जानीते, स बहिराशाः विगृह्णाति सर्व-
बाह्यकामत्यागी भवति, आत्मलाभेन तस्यात्मनामस्य सर्वावान्तेरित्यर्थः ॥

'परमात्मनि यो रक्तो विरक्तोऽपरमात्मनि' इति प्राचामुक्तिः। इतश्च
छान्दोग्यश्रुतिर्भवति—'यच्चात्म्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन् समाहितम्' 'अयं
ये चास्येह जीवा ये च प्रेता यच्चान्यदिच्छन्न लभते, सर्वं तदत्र यत्वा विन्दतेऽत्र
हृत्स्यंते सत्याः कामाः अनृतापिधानास्तद्यथापि हिरण्यनिधिं निहितमशेषज्ञा

उपर्युपरि सञ्चरन्तो न विन्देयुः, एवमेवेमा. सर्वाः प्रजाः अहरहर्गच्छन्त्य एतं
ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यनृतेन हि प्रत्यूढा' इति ॥२१॥

अथ साधनदशायां स्वाभिमता हृदयमूला शक्तिज्वालामयीं निष्ठांमाह ॥

अप्राप्ता मूर्धानं हृदयात् सम्प्रस्थिता धृता नाड्या ॥

स्वदुर्चिख्या बुद्धि- स्त्वयि निष्ठा भवति देवि तन्निष्ठा ॥२२॥

अप्राप्तेति- देवि ! हृदयात्मप्रस्थिता उद्गता, मूर्धानं भस्तकप्रदेगम्
अप्राप्ता, नाड्या सूक्ष्मया प्राणनाड्या धृता गृहीता त्वदुचिः तव रुचिः ना
बुद्धिः उक्ता बोध उच्यते इत्यर्थः । तन्निष्ठा सा निष्ठा त्वयि निष्ठा भवति ।
स्पष्टम् । शिरस्सलावधि अगन्तव्यं हृदयादुद्गता अमृतनाड्या गृहीता बोध-
ज्वाला या भवति तत्र निष्ठैव त्वयि भगवत्या निष्ठा भवतीति तात्पर्यम् ॥२२॥

हृदय-भनसोः सूर्य-चन्द्रयोरिव सम्बन्धं प्रतिपादयति ॥

अन्नमयाणुं प्राप्तं धीज्योतिश्चन्द्रमार्कमिव तेजः ॥

परिभाष्यते महेश्वरि मन इति सङ्कल्पसम्भवस्यानम् ॥२३॥

अत्रेति- हे महेश्वरि ! आकम् अकस्येदे सौरं तेजः ज्योतिः चन्द्रमिव
यथा सूर्यश्चन्द्रममे प्रकाशं ददाति तद्वदित्यर्थं, अन्नमयाणुं मानसं प्राग्ब्याख्यातं
प्राप्तं गत धीज्योतिः अतीतश्रोकोक्तं हृदयात्प्रस्थितं नाड्या धृतं बुद्धिज्योतिः
मन इति परिभाष्यते । मनो विगिनष्टि । सङ्कल्पसम्भवस्यानं मन
इति सम्बन्धः । हृदयात्प्रस्थिता धीज्वाला मूर्धानम् अप्राप्ता ध्यानेन धृता
चेत् निष्ठा भवति, सङ्कल्पसम्भवस्यानं शिरः प्राप्ता चेत् तस्यास्तत्र मन
इत्याभ्येति भावः ॥२३॥

मूर्धन्यपि लक्ष्म्याने विच्छिन्नेरपाम्निमाह ॥

सङ्कल्पे सङ्कल्पे विच्छिन्न मनसि विस्फुरन्ती त्वाम् ॥

य उपास्ते स जनस्ते गृह्णाति महेश्वरलभे चरणम् ॥२४॥

मङ्कल्पे इति- हे महेश्वरलभे ! ईश्वरि ! सङ्कल्पे सङ्कल्पे प्रति-
सङ्कल्प मनसि विस्फुरन्ती विच्छिन्ना त्वां य उपास्ते य जनः ते तव चरणं

पञ्चमः स्तवकः

श्रीलण्डच्चर्चामिव कल्पयन्त्यो मुहुः कपोलेषु सखीजनस्य ॥
श्रीकण्ठकान्ताहसिताङ्कुराणां श्रीमन्ति कुर्वन्तु जगन्ति भासः ॥१॥

श्रीलण्डेति— श्रीकण्ठकान्ताहसिताङ्कुराणां श्रीकण्ठस्य शिवस्य कान्तायाः उमादेव्याः हसितानि अङ्कुरा इव भ्रमिनबोद्धेदा इव तेषां भासः शोभा जगन्ति भुवनानि श्रीमन्ति शोभाषन्ति सौभाग्यवन्तीति यावत्, कुर्वन्तु विदधतु। कीदृश्यो भासः? सखीजनस्य जयादेः कपोलेषु गण्डस्थलेषु श्रीलण्डच्चर्चा श्रीलण्डेन चन्दनेन चर्चा तिष्ठति मुहुः पुनः पुनः कल्पयन्त्य इव स्थिताः। पर्वतराजपुत्र्याः पार्श्ववर्तिन्यौ सत्यौ जया विजयेति च शिवपुराणप्रसिद्धे। बह्वीः सखीर्वात्ये पार्वत्याः कथयन्ति कवयः। तथा च कुमारसम्भवे 'रेमे मुहुर्मध्यगता सखीनाम्' इति। कपोलेष्विति बहुवचनात् द्वयोर्बहूनां वा। इवोत्प्रेक्षायाम्। शुभ्राणां मन्दहसिनभासा सखीजनगण्डस्थलेषु गन्धलेपनविधायकत्वमुत्प्रेक्ष्यते। प्रसरन्तीनाम् दरहसितभासा शुभ्रत्वशोभावहत्वाह्लादकत्वादियमसम्बन्धेन गम्यमानेन निमित्तेन पार्श्वस्थितसखीजनकपोलोपगतगीतस्पर्शमुखशोभावहगन्धलेपकृत्तादात्म्यसम्भावना स्वरूपोत्प्रेक्षा ॥

मुहुपदेन हसिताङ्कुराणां निस्सरता पीयूषियंत्रमवता तत्र तत्र भवेदन्तरमिति न भ्रमिनव्यम्। विमृत्तराणां नवनबोद्धेदानां नैरन्तर्येऽपि प्रसारभङ्गीमीमांस्यात् प्रत्येकं भासमानतया पीनपुण्येन सखीजनकपोलेषु गन्धलेपार्पण सम्भावितम्। बहूनामपि उमाहसितममुद्धेदानाम् अदिरामतयैकरूपत्वेऽपि नवनबोल्मसिद्धिमूलत्वं लोकोत्तररामणीयकव्यञ्जकम्। माघश्चाह। 'दाने दाणे यत्रवतामुपैति, तदेव रूप रमणीयतायाः' इति ॥

पार्वतीहासशोभानां सखीजनकपोलेषु विलासकथनात् देव्याः सखीनां प्रायेण स्वयमस्वं गमानाकारत्वं च द्योतिते। तेन च श्रीकण्ठकान्तात्वप्राप्तावपि मनीमत्सरी नवोडा देवीनि ध्वन्यते। तथैवास्मिन् स्तवके नवमौवनपरिणयसरदाणभार्ता, प्रस्तूयन्ते। एवं गवल्मुवनमाङ्गल्यगम्यादिकाः पार्वतीमन्दहामप्रभा, प्राप्यनार्गभितानीरक्तिभिरभिष्टुता, वविनेत्यलम् ॥१॥

कीर्तिर्वल्लभा कुसुमायुधस्य स्वर्णाद्रिकोदण्डजयोन्नतस्य ॥

दरस्मितश्रीद्विरदास्यमातु- द्रपीयसी वो वितनोतु भूतिम् ॥२॥

कीर्तिरिति— द्विरदास्यमातुः गजवक्त्रजनन्याः पार्वत्याः दरस्मितश्रीः मन्दहासप्रभा वः युष्माकं द्रापीयसी दीर्घतरां भूतिं विभूतिं चिरस्यायिनी सम्पदमिति यावत्, वितनोतु विदपातु । सा च दरस्मितश्रीः कन्दर्पकीर्ति-त्वेनावस्थितेति पूर्वाधेनाह । स्वर्णाद्रिकोदण्डजयोन्नतस्य स्वर्णाद्रिमहः कोदण्ड-श्चापः यस्य तस्य मेरुधन्वनः शिवस्य जयेन, कर्मणि पठ्यी, उन्नतस्य उन्नतिं प्राप्तस्य कुसुमायुधस्य पुष्पबाणस्य बलवता क्षुभ्रा कीर्तिः समाध्या यश इति यावत् ॥

त्रिपुरध्वंसोद्युक्तस्य शिवस्य सर्वोन्नतेन मेरुणा धनुष्मतः तस्माद्धनुषो-प्युत्तुङ्गतरत्वं तस्य व्योमकेशस्योन्नेयम् । स्वशरीरदाहेनापि तस्मिन्महोन्नते भगवति भग्नं पार्वतीविषयकरतिभावनिवहिणं तज्जयः सम्पादितः । तत्र च शैलधनुषः पुष्पायुधेन विजयः पञ्चशरस्य अलौकिकं प्रभावं द्योतयति । तादृशा जयेन सिद्धेवास्व महोन्नतिरिति नात्र चित्रम् । कीर्तिश्च बलवता कामदेवस्य । आब्रह्मकीटं त्रिभुवनजयेन स्मरस्य कीर्तये तथा बलवत्त्व यया हरविजये रतिनापस्य । अत्र तु जगद्रूपापत्यसम्पादकपार्वतीपरमेस्वरपरि-णयपर्यवसायित्वाज्जयस्य । शिव-शक्तियोगरूपस्यास्य परिणयस्य पावन-समत्वादनङ्गस्य कीर्तिः बलवता क्षुभ्रा निर्मलेति यावत् ॥

पार्वतीमन्दहसितप्रभैव कन्दर्पकृतहरविजयजातकीर्तिहेतुरिति सिद्धे हेतुहेतु-मतोः जमेदाध्यवसायात् स्मितश्रीः कुसुमायुधकीर्तिरित्युक्तम् । हेत्वलङ्कारः । 'हेतुहेतुमतोरनयं हेतु केचित् प्रचक्षते' इति तत्त्वज्ञानात् ॥२॥

प्रमथ्यमानामूतराशिबीचि- प्रोद्गच्छच्छच्छनुपारकल्पाः ॥

युष्माकमिच्छां विदधत्वमोघां विघ्नेशमातुर्दरहासलेशाः ॥३॥

प्रमथ्येति— विघ्नेशमातुः पार्वत्याः दरहासलेशाः मन्दस्मितलवाः युष्माकम् इच्छाम् चाञ्छाम् अमोघाम् अविफला विधेयविशेषणं विदधतु कुर्वन्तु । गणेश-मातृमन्दस्मितस्तुत्या अभीष्टसिद्धिप्रदायकाक्षिपः प्रयुक्ताः । पूर्वार्धेनैकपदेन मन्दस्मितलेशान् विशिनष्टि । प्रमथ्यमानामूतराशिबीचिप्रोद्गच्छच्छच्छनुपार-

कल्पा प्रमथ्यमानस्य विलोड्यमानस्य अमृतराशेः क्षीरोदस्य बीचिभ्यः ऊर्मिभ्यः प्रोद्गच्छन्तः क्षीघ्रप्रवलमथनात् प्रकर्षेण निष्पन्ना अच्छाच्छा अतिस्वच्छाः तुषारकल्पा. ईषद्वृक्षाः अम्बुकणाः प्रसन्नक्षीकरोपमा इति यावत् । सुनिर्मल-प्रसन्नमुखस्पर्शं अमृततुषारैः दरस्मितलेशानामुपमितत्वात् मुखस्पर्शकवेद्यत्व प्रायेण स्थूलतया अदृश्यविलासत्वं च ध्वनिते ॥३॥

चन्द्रातपः कञ्चन सम्प्रसन्नो महेशनेत्रातिथितर्पणो नः ॥

मनोभिलापं सफलीकरोतु महेश्वरीहासलवप्रकाशः ॥४॥

चन्द्रातप इति— महेश्वरीहासलवप्रकाश पार्वतीमन्दहासद्योतः नः अस्माकं मनोभिलापम् अभीष्टविशेषं सफलीकरोतु सिद्धं विदधातु । कथंभूतः महेश्वरीहासलवप्रकाशः ? महेशनेत्रातिथितर्पण महेशस्य नेत्रे लोचने एव अतिथी ज्ञानीयौ भोजनार्थिनौ तौ तर्पयतीति महेशनेत्रातिथितर्पणः सम्प्रसन्नं समीचीनप्रसन्नताविशिष्टः कञ्चन चन्द्रातप ज्योत्स्नाविशेषः । तद्रूपो देवीमन्दहासप्रकाशोऽस्मदभीष्टसिद्धिं विदधात्वित्यभ्यर्थना । यद्यपि चन्द्रातपहासलवप्रकाशयोस्ताद्रूप्यकयनाद्रूपकमलङ्कारः, तथाऽपि महेश्वरीहासलवप्रकाशो आरोप्यमाणस्य चन्द्रातपविशेषस्य महेशनेत्रातिथेयोपयोगित्वात्परिणामोऽलङ्कारः । सुवशीलकामुत्तमभञ्जनात्तपविशेषेण हासलवेन महेशनेत्रयोः अमृताशनत्वे सिद्धे, तस्य सर्वशङ्कान्तगन्तरागस्य सकलतापोपशमनत्वं मनोभिलापपूरणेन निर्वाहमिति आलङ्कारेण वस्तुध्वनि ॥४॥

वलक्षवक्षोजपटाञ्चलेन चलेन सार्धं कृतकेल्यो नः ॥

पुरप्रदारातिकलत्रहास- भासो निरागं विपदा त्रिव्यामुः ॥५॥

वलक्षानि— चलेन चञ्चलेन, वलक्षवक्षोजपटाञ्चलेन वलक्षं धवलं वक्षोजयो स्तनयोः पटाञ्चलं वस्त्राद्यं तेन सार्धं धवलोत्तरीयाद्येण सहति यावत् । कृतकेल्य कृता केल्य. परीहारा. याभिन्नाः पुरप्रदारातिकलत्रहासभाग पार्वतीमन्दहासशोभाः नः अस्माकं विपदाम् आपदाम् निरागं त्रिव्यामुः गर्वादिनिवारण विधेयागुत्त्रियाशीरूपप्रार्थना । देव्याः पृथग्भस्मितहासभासा पृथोर्नगपवमनबलाञ्चलेन सह त्रियमाणानां केलीनाम् आनुरूप्यात् समा-

लङ्कारः। तदुक्तं विश्वनाथेन 'समं स्यादानुस्यूेण श्लाघा योग्यस्य वस्तुन.' इति ॥५॥

भूयासुरायासहराणि तानि स्मितानि भूतेषामपीदृशो नः ॥
येषां त्विषो बिभ्रति दिग्व्यूटो- गण्डेषु कर्पूरपरागलीलाम् ॥६॥

भूयासुरिति— भूतेषामपीदृशः शिवमुन्दर्या. तानि, यानि उत्तरार्धेन वर्ण्य-
मानानि स्मितानि दरहसितानि नः अस्माकम् आयासहराणि श्रमापनोदनानि
भूयासुः। येषां स्मितानां त्विषो भासः दिश एव वबूटघस्तासा गण्डेषु
कपोलस्थलेषु दिग्व्यूटोगण्डेषु कर्पूरपरागलीलां कर्पूरस्य घनसारस्य परा-
गाणा धूलीनां लीला बिभ्रति। स्मितत्विदं कर्पूरपरागगतलीलापदार्था-
रोप. पदार्थवृत्तिनिदर्शनालङ्कारः। इमा ललितोपमानाह दण्डी। उपा-
सयोः स्मितत्विदं-कर्पूरपरागपदार्थयोरप्यभिदे, उपमावे उपमेययमोरोपात्
औपम्यपर्यवसायी। तथा चोक्तं रसगङ्गाधरकृता 'उपासयोरप्ययोरप्यभिदे
औपम्यपर्यवसायी निदर्शना' इति। उपमेयभूतशिवमुन्दरीस्मितत्विषा कर्पूर-
परागगतोपमानवर्मेण सूक्ष्मतया सर्वदिग्वापकत्वं सर्वशोभावहत्वं शीतमुख-
स्पर्शत्वं च द्योत्यन्ते। शीतलोपचारस्य आयासहरत्वप्रसिद्धेः आशीर्ष-
प्रार्थनस्यौचित्यमवधेयम् ॥६॥

कुर्वन्तु कामं सफलं (त्व)मशीर्यं कुलाद्रिकन्याहसितानि तानि ॥
येषां मयूखैः क्रियते सिताद्रे- दद्यानवाटीषु नवो वसन्तः ॥७॥

कुर्वन्त्विति— यानि उत्तरार्धेन वक्ष्यमाणानि तानि कुलाद्रिकन्याहसितानि
पावंतीस्मितानि त्वदीय तवेम काम मनोरथं सफल फलित कुर्वन्तु विदधन्तु।
येषां कुलाद्रिकन्याहसितानां मयूखैः किरणैः सिताद्रेः हिमाचलस्य दद्यान-
वाटीषु उपवनराजिषु नवो वसन्तः कुसुमप्रसवसमयः क्रियते। हृदिगमयू-
क्षानां नित्यसन्निहितत्वात् वसन्तस्य नयत्वम्। तच्च नित्यद्रुमुमितोप-
वनत्व बोध्यम्। उपवनराजिषु नित्याभिनववसन्तविलासनायकत्वात्तेषां
मयूखानाम् अमृतात्मकत्वं द्योत्यम्। अमृतकिरणो ह्योपवीतः ॥

अत्र हसितमयूखानां नववसन्तकरणोपयोगित्वं निवर्धयते, न तु गम्यमाना-

मृतमयूखानाम् । तस्मादारोप्यमाणानाम् अमृतमयूखानाम् आरोपविषयस्मित-
मयूखात्मवया परिणमनात्परिणामालङ्कारः ॥७॥

आग्नेहितं भूषणचन्द्रभासां नासाविभूपामहसां द्विरुक्तिः ॥
पुरारिनारोस्मितकान्तयो मे पूर्णानि कुर्वन्तु समीहितानि ॥८॥

आग्नेहितमिति— पुरारिनारोस्मितकान्तयः पार्वतीमन्दहसितप्रभाः मे मम
समीहितानि अभीष्टानि पूर्णानि सिद्धानि कुर्वन्तु । कथनूताः पुरारिनारी-
स्मितकान्तयः ? भूषणचन्द्रभासा हरश्चिरोज्ज्वलरभूतचन्द्रकान्तीनाम् आग्नेहित
द्विस्त्रिरुक्तं, पुनश्च नासाविभूपामहसां नासिकाभरणमणिसौभानां द्विरुक्तिः
पुनरुक्तिः ॥

स्मितकान्तिषु आरोप्यमाणानां भूषणचन्द्रभासां विभक्तिभेदाद्वैयधिकर-
ण्येन रूपकम् । एवं भूपामहसा स्मितकान्तीनां च विभक्तिभेदः । रूपकं च
विषयस्य उपमेयस्य विषयिणा उपमानेन साद्रूप्याद्रञ्जनं 'विषयभेदताद्रूप्य-
रञ्जनं विषयस्य यत्' इति रूपकलक्षणात् ॥८॥

एवमष्टाभिः इलोकैर्भगवत्याः स्मितरयः सर्वजगन्माङ्गल्य-सर्वाभीष्टप्रदाय-
कत्वादि स्तुत्या निर्मायेत्यारम्यास्तवकान्तं परिणयकल्याणवार्ताः प्रतुष्टूपुः तत्र
प्रसन्नमङ्गलमोन्दर्यादि देव्याः स्तोति ॥

निर्माय विश्वालयमम्ब शर्वं स्वया समं शिल्पविदा ॥ शिल्पी ॥
विहर्तुमिच्छन्नापि बोधुमेच्छ- न्नारी भवन्तीं पुरुषो भवंत्स्याम् ॥९॥

निर्मायेति— अम्ब ! सः प्रसिद्धः तच्छब्दवाच्यः शर्वः सर्वेश्वरः शिवः
स्वयं शिल्पी निर्माणकलाविवक्षणः शिल्पं वेत्तीति शिल्पविद् तया शिल्पविदा
स्वया मम सह विश्वं ब्रह्माण्डमेवालयः निवासप्रदेशः ॥ निर्माय कल्पयित्वा,
अपि गम्भीरेषु, विहर्तुं मञ्चवर्तिन् श्रीष्टिभूमिनि यावत्, इच्छन् बाह्यशिल्पि स्वयं
पुरुषो भवन् जायमानः, नारी भवन्तीं भुवः शत्रुर्दीप् स्त्रीरूपतया जायमानां
त्वा बोधुं भर्तुम् ऐच्छन् जयामपन । उत्पूर्वकरय बहरेव परिणयार्थत्वेऽपि
शिवयोः नारी-पुरुषभावप्रेम्णाकथनादन बहनेव उद्बहनपर्यायत्वेनैव वाच्यम् ।

विहारार्थं विश्वनिर्माणे सर्वेण अम्बामहचरेण निर्वर्तयितुमिष्टे, निर्माणात्परं स्त्री-पुरुषभावेन भार्या-भर्तृनावेच्छा सञ्जाता । तेन सर्वे बांद्धरि मर्तरि जायमाने, अम्बायां च बौद्धम् बर्हायां भार्यायां जायमानाया कुनः सर्वस्य विहारे-च्छापूर्तिः ? विश्वालयनिर्माणप्रार्थमिकेच्छा जगन्माता-पितृत्वबीजभूतदाम्पत्य-भावनिर्वाहिका जातित्यर्थः ॥९॥

दिव्यं कुकूलं घवलं दधाना वेष्मा फणीन्द्रोपमया लसन्ती ॥

प्रफुल्लराजोवविलोचना त्वं प्रपञ्चभर्तुर्नयनान्यहार्पाः ॥१०॥

दिव्यमिति— अम्ब ! प्रफुल्लराजोवविलोचना विकसितकमलनयना त्वं प्रपञ्चभर्तुः जगत्पतेः शिवस्य नयनानि शीष्यपि अहार्पाः समाकर्षः । तादृक् सौभाग्यं तव सरोजनेनयोः, यादृशा हरस्य सोमभूयाग्निनेत्राणि हूतानि जिता-नीति यावत् । पार्वतीसन्दर्शनपराधस्यात् हरस्य ज्वलननेत्रस्यापि निर्वीर्यत्व-मुक्तं भवति ॥

कयंभूता त्वम् ? दिव्यं दिवि भवं न भौमं घवलं शुभ्रं कुकूलं वसनं दधाना परिदधाना, फणीन्द्रेण भोगिराजेनोपमा सादृश्यं यस्याः तया फणीन्द्रो-पमया वेष्मा संयतकवर्षा लसन्ती राजमाना, तादृशी त्वम् अहार्पारिणि सम्प्रग्नः । वेषीबन्धस्य भोगीन्द्रस्य च नैत्यममृणत्वादिसाधम्यात् औपम्यमुक्तम् । परि-धानघण्टलिमा तु वेषीनीलिमलावर्ण्य पुष्पाति ॥१०॥

प्रत्यङ्गबन्धं ज्वलद्रुत्तमं ते भुजङ्गराजोपमवेषि रूपम् ॥

आत्मैकनिष्ठस्य च विश्वभर्तुः- राराधयामास विलोचनानि ॥११॥

प्रत्यङ्गबन्धमिति— प्रत्यङ्गबन्धम् अङ्गबन्धे यदनवशोऽत्रभुजलतारौ ज्वलन् परिस्पृष्टम् उत्तमं वरिष्ठं सर्वलक्षणलक्षितमिति यावत् । भुजङ्गराजोपम-वेषि भुजङ्गराजेन नामेन्द्रेणोपमा सादृश्यं यस्याः सा वेषी केज्वन्धो यस्य तत् ते तव रूपम् अङ्गसोष्ठवमम्पन्नं कर्तुं आत्मैकनिष्ठस्य आत्मनि स्वात्मनि एका केवला निष्ठा दृढस्वित्तिर्यस्य तस्य, चाप्ययं, विश्वभर्तुर्जगदीश्वरस्य विलोचनानि बहुवचनात् शीष्यपि आराधयामास तर्थायामास । लोकोत्तर-गौन्धर्यदर्शनजन्यशीतलजया ज्वलनात्मनस्तृतीयनेत्रस्यापि शान्तिः अनूत् । तदा-विद्यगान्तिजनकं त्वद्रूपवृत्तमाराधनम् । यद्यपि विश्वभर्तुः शिवस्य आत्मै-कनिष्ठतया अनन्यविषयत्वम् अनिर्वाच्या धोरणा च मिद्रे, तद्यार्थि तन्नयना-

कर्पकलावप्यसौभाग्यादुमादेवीरूप भगवतो हरस्य हृदयमावर्ज्य घोरता वि-
चात्य तन्नयनाराधकम् अभूदिति चकाराद् गम्यते । एवं च विषयविमुखस्य
कामदाहिनो नयनत्रयतर्पणरूपपदार्यनिष्पत्तेरसम्भावनीयवर्णनादसम्भवोऽलङ्कारः
'असम्भवोऽयं निष्पत्तेरसम्भाव्यत्ववर्णनम्' इति तल्लक्षणात् ॥११॥

अभूस्त्वमाद्यस्य मनोमदाय स चापि ते प्रीतिपदं बभूव ॥

न केवलं सा सकलस्य चासी- दाम्पत्यबन्धस्य तदम्ब बीजम् ॥१२॥

अभूरिति— अम्ब ! त्वम् आद्यस्य सर्वेषां पुरुषाणां प्रथमस्य सर्वस्यापि
मूलमतस्य पुरुषस्येति यावत्, मनोमदाय मनसश्चित्तस्य मदाय हर्षाय 'मदो
रेतमि कस्तूर्या गर्बे हर्षभदानयोः' इति त्रिकाण्डशेषः । अभूः आसीः । सः
शिवश्चापि ते तव प्रीतिपदं प्रीतिर्मुदः पदं स्थानं बभूव । एवं पूर्वार्धेन शिव-
यो परस्परप्रेमास्पदत्वमुक्त्वा तत्फलितमुत्तरार्धेनाह तत् अन्योन्यहर्षाधायकत्वं
सां केवलं युवयोरेव दाम्पत्यबन्धस्य जाया च पतिश्च दम्पती तयोर्भाव-
दाम्पत्यं तदेव बन्धः अन्योन्याविश्लेष्यतारूपः सम्बन्धः तस्य बीज कारणं
नामीन् नामवत्; किन्तु सकलस्य दाम्पत्यबन्धस्य च लोके सर्वत्र दाम्पत्य-
भावस्येत्यर्थः बीजमासीत् । युवयोरन्योन्यप्रेमबन्धः प्रथमं युवयोः दाम्पत्य-
सम्पादकः अनन्तरं तत्फलितजगद्रूपपत्त्याज्जायमानस्य सर्वस्यापि स्त्रीपुरुष-
लोकगतदाम्पत्यभावस्य कारणमभूदिति भावः । बीजमित्यत्र शिवयोरन्यो-
न्यप्रेम्णा बीजत्वोक्त्या तयोर्दाम्पत्यस्य वृन्तत्वं ध्वन्यते बन्धशब्दप्रयोगात् ।
'वृन्तं प्रमवन्नग्नम्', फलं तु जगद्रूपमपत्यमुन्नेयम् । अतस्त्यपत्ये जगति
जगदीश्वरदाम्पत्यस्य वीर्य्यान् दीधित्यापत्तेर्वा । तथा चाह भवभूतिः—

"अन्तःकरणतत्त्वस्य दम्पत्योः स्नेहमध्यात् ।

आनन्दप्रग्निरैवायमपत्यमिति पठ्यते" ॥

इति । अत्र शिवयोः परस्परप्रेमाधानरूपोपकारादन्योन्य नामालङ्कारः ॥१२॥

तवानिजान्ता नयनान्तवृत्ति- हतिः पुरारेद्व नवेन्दुहरौ ॥

चनौ विशाहोभाक्कूर्बंरङ्ग निर्वर्तयामासतनुराविरामे ॥१३॥

तवानीति— आदिरामे ! आदिगुन्दरि भगवति, तव नयनान्तवृत्तिः नयना-
नयो. अगाधयोर्द्विबिम्बागः इत्यर्थः, अनिजान्ता अत्यन्त वमनीया ।

पुरारेः शिवस्य च हासः नवेन्दुहारी नव इन्दुरिव हारी मनोहरः । उभौ त्वन्नयनान्तवृत्तिः पुरारिहासश्च विवाहोत्सवपूर्वरङ्गं विवाहे पाणिग्रहणे य उत्सवः उत्सूते सुसमित्युत्सवः उद्धर्षः तस्य पूर्वरङ्गं पूर्वं रज्योऽस्मिन्निति पूर्वरङ्गः तं विघ्नशामकं कर्मविशेषं निर्वर्तयामासतु निर्वाहयामासतुः । उमा-
देव्या, कर्गनीयकटाक्षविलासरूपा वृत्तिः, शिवस्य अर्धेन्दुवद्रमणीयो मन्दहासश्च उभौ मिलितौ निष्पत्यहम् उद्धाहमहोत्सवनिर्वाहकावभूताम् इति भावः । पूर्व-
रङ्गमित्यनेन पार्वतीपरमेश्वरयोर्द्धाहस्य नाटयत्वद्योतनेन रूपकध्वनिः । पूर्व-
रङ्गश्च नाट्यशाला । तत्र क्रियमाणो रङ्गविघ्नापहो नान्दीपाठ-गीत-
वादित्रादिविविधाङ्गकर्मविशेषोऽपि पूर्वरङ्गशब्देन व्यपदिश्यते । अत्र नयना-
न्तवृत्तिरिति स्त्रीलिङ्गस्य हास इति पुल्लिङ्गस्य च स्वारस्यात् नटी नटश्च
पूर्वरङ्गं प्रकुर्वीणी ध्वन्येते । लज्जितायाः धव्याः विवाहकाले नयनान्तवृत्तिः
औचित्यं पुष्पाति । तथा वरस्य मन्दहासश्च । उत्तरत्र च एतच्छायः
'ब्रह्माण्डरङ्गभाजो नटघाः शिवसूत्रधारसहस्रपाः' इति श्लोको दृश्यमानो
व्यधेयः ॥१३॥

दातुं प्रभुः सान्त्वयितुं समर्थः कर्तुं क्षमस्तर्जयितुं च शक्तः ॥

संरक्षतान्मां तव सर्वबन्धे करस्तुपारांशुभृता गृहीतः ॥१४॥

दातुमिति— सर्वबन्धे ! सकलैरपि स्तुत्ये दातुम् अभीष्ट भक्तलोकायैति
शेषः, प्रभु ईशः । सान्त्वयितुं भक्तलोकं प्रीणयितुं समर्थः । कर्तुम् इच्छानु-
सारेण किमपि भेदेनापि साधयितुं क्षमः, सर्वतन्त्रस्वतन्त्रत्वात् । तर्जयितुं
भत्सयितुं च शक्तः । एवं सामादितुर्विबोपायदक्षः तुपाराशुभृता चन्द्रधरेण
शिवेन गृहीतस्तव करः अर्थादक्षिणः, विवाहे दक्षिणपाणेरेव ग्रहणस्य विहित-
त्वात् । मा संरक्षतात् पालयतु । रक्षणपरो दक्षिणकरो देव्याः प्रसिद्धः ।
देवीदक्षिणहस्तस्य चन्द्रभृद्ग्रहणेन विशेषितस्य दानमान्त्वनादिसामर्थ्यं स्वरसता-
यहं बोध्यम् । एकस्यैव करस्य दान-सान्त्वन-करण-तर्जनीस्तेजनादुल्लेखाल-
लङ्कारः ॥१४॥

स्प्रष्टुं न शक्या परमे परंस्त्वं स चाग्नया चिन्तयितुं न शक्यः ॥

त्वमेव सर्वस्य ॥ एव तैश्च दाम्पत्यमेव युवयोस्तु सत्यम् ॥१५॥

स्प्रष्टुमिति— अम्ब ! परमे ! उत्तमे ! त्वं परैः ईश्वरात् अन्यं स्प्रष्टुं
न शक्या । स चेश्वरः त्वद् अन्यया चिन्तयितुं न शक्यः । सर्वस्य त्वमेव

नान्योऽस्ति । तव स एव नान्योऽस्ति । एवं युवयोस्तु शिव-शक्तयोरेव दाम्पत्यं सत्यं, अन्यत् दाम्पत्यं न सत्यम् ॥

अथ शिव-शक्तयोर्दाम्पत्यभावस्य अन्योन्यात्मकत्वमवियोज्यत्वं चोक्ते । अत एव यत्सत्यं दाम्पत्यं तदविकारि भवति नेतरत् ॥

वस्तुतस्त्वेकमेव शिव-शक्तयोर्दाम्पत्यं सत्यं, अन्यानि लोके दाम्पत्यानि तद्विवर्ताः सर्वस्यापि पुञ्जातेः शिवमूलत्वात् सर्वस्याश्च स्त्रीजातेः शक्तिमूल-त्वान्चेति बोध्यम् ॥१५॥

निजादृतसेन्दुत इन्दुयन्त्र- मुत्पाद्य ते शम्भुरदादृतं तम् ॥

मूर्तानिवासौ शुभगात्रि रात्रि प्राप्य त्वदीयां कमरीं चकासे ॥१६॥

निजादिति- शुभगात्रि ! शुभानि भङ्गलानि गात्राणि अङ्गानि यस्याः सा शुभगात्री तस्याः सम्बद्धिः, अम्ब ! शम्भुः शिवः निजात् स्वस्मात् वर्तसे-न्दुतः वर्तसंभूतः भूषणभूतः इन्दुश्चन्द्रः तस्मात् पञ्चम्यास्तसिह् अग्न्यम् इतरम् इन्दुम् उत्पाद्य सृष्ट्वा त ते तुभ्यं वतम भूषणम् अदात् व्यतारीत् । असौ भूषणचन्द्रः त्वदीया त्वत्सम्बन्धिनी क्वरी केशवेशमित्यर्थः, मूर्तां गृहीतरूपा रात्रि निशामिव प्राप्य चकासे भासितवानित्यर्थः । उद्गाहसमये धरेण शिवेन वर्ध्वं पार्वत्यै उत्तमाङ्गाभरणं स्वात्मशिरोभूषणाग्निप्याद्य दत्तमिति भावः । नैत्यसाधर्म्याद्वात्रिकवयोस्तादात्म्यसम्भावनया स्वरूपोत्प्रेक्षा । चकास इत्यत्र हरस्य पिशङ्गजटागतभूषणादपि पार्वत्याः नीलकवरीयतभूषणस्य भासनाति-शयो चोत्पत्ते ॥१६॥

बभूवियागेन्द्रगृहे यदा त्वं स चेश्वरस्तत्र चकार वासम् ॥

विलोकमानस्तव देवि विद्यु- त्पाञ्चालिकायाः कमनीयभावम् ॥१७॥

बभूवियेति-देवि ! यदा त्वम् अगेन्द्रगृहे अगेन्द्रस्य पर्वतराजस्य पितुर्गृहे बभू-विष वासमकरोः, तदा यत्तदोन्नित्यमम्बन्धात् तदेत्यध्याहार्यं, तत्र हिमाचले स ईश्वरश्च वासं चकार । किं कुर्वन् ? विद्युत्पाञ्चालिकायाः विद्युन्मयी पाञ्चालिका कृत्रिमपुत्रिका तस्याः तव जाग्वत्यमानविद्युत्कृतपुत्रिकावन् स्थिताया इति यावन्, कमनीयभावं रामणीयकं विलोकमान आहरन् चक्षुषा वासं चकारेति सम्बन्धः । ज्योतिरुज्ज्वलरामणीयकमम्पन्नं तन्वीत्व हरनयनाकण्ठं विद्युदित्यनेन गम्यते ॥१७॥

सिद्धं स वां साधयितुं प्रवृत्तो योगं प्रदद्यो मदनदक्षकल्पे ॥
 यशोति कीर्ति गिरिदास्य भर्तुं तुभ्यं त्वर्पणेति यशश्च कर्तुम् ॥१८॥

सिद्धमिति— बन्ध ! सः प्रसिद्धः मदनः भग्नयः वां युवयोः सिद्धं नित्यं न तु साध्यं योगं शिख-शक्तिदाम्पत्यरूपं भग्नयं साधयितुं निष्पादयितुं प्रवृत्तः उपशान्तः प्रदद्यः भस्मनात्कृतः सन्, गिरिदास्य शिवस्य वगी जितेन्द्रियः स्वाधीन इति कीर्ति म्याति भर्तुं पोषयितुं तुभ्यं तु अपर्णा तपश्चयायां पर्णाम्यवहारं च त्यक्तवतीति हेतोः अपर्णेति यगः कर्तुं च चकल्पे प्रवभूव । कृच्छ्र तपः प्रियलानाय चरितवत्या अपर्णेति नाम देव्याः प्रतिदम् । महा-कविदवाह—

“स्वर्पविशीर्णद्रुमपर्णवृत्तिता परा हि काष्ठा तपस्तपसा गुनः ।
 तदप्यपाकीर्णमिति प्रियवदां वदन्त्यर्पणेति च सां पुराविदः” ॥

(कुमारमन्त्रवे ५ अ. १८ श्लो.) इति । अत्र सिद्धं पार्वती-शरमेश्वर-योगं साधयितुं मदनस्य प्रवृत्तिहेतुः गिरिदास्य वशित्वकीर्तिभरणं हेतुमन् तयो-भाया अपर्णेति यगःकरणं च । एवं हेतोर्हेतुमत्ता सह वर्णनान् हेतुलङ्कारः । तदुक्तं चन्द्रालोके — “हेतोर्हेतुमत्ता सार्धं वर्णनं हेतुरुच्यते । अभावुदेति शीतां-गुर्मानच्छेदाय मुञ्चुवाम्” ॥ इति ॥१८॥

घोरं तपश्चेद्व्रतितं त्वयाऽपि प्राप्नुयामर्तुः समनुग्रहाय ॥
 विहाय यत्नं क इहास्तितान्ध्रं सम्बद्धमप्यर्थमुपेतु जन्तुः ॥१९॥

घोरमिति— अस्तितान्ध्र ! त्वयाऽपि कस्यां प्राप्नुयामर्तुः प्राप्नुये पूर्वजन्ते पूर्वं सतीत्वेनावस्थितायाः यः मर्ता पतिः तस्य समनुग्रहाय स्वाङ्गीकरणरूप-प्रसादाय घोरं कठोरं तपः अनसनादिकृच्छ्रव्रतमाध्यं रचितम् अनुष्ठितं चेन्, इह को जन्तुर्जन्मी यत्नं विहाय प्रयत्नं विनेत्यर्थः, सम्बद्धमपि अर्थं साध्यत्वेन सिद्धत्वेन वा स्थितम् टपपन्नम् इष्टविषयम् उपेतुलनताम् । मिद्धपूर्वमर्थ-नुग्रहनिमित्तं घोरतपश्चरणं पार्वत्या अप्यावश्यकं चेन् विमुनं बन्धस्यास्यस्य जन्तोरेष्टार्यलान्ध्रे अत्यन्तमावश्यकः प्रयत्न इति वक्तव्यम् ? आश्रयकमेवे-त्यर्थः । कैमुत्यन्यायेनायोपत्तिरलङ्कारः । ‘कैमुत्येनायंसंनिद्धिः गाय्यायापति-रिप्यते’ इति तल्लक्षणात् ॥१९॥

ज्वलत्कपदो दहनाङ्गुभालः कपालमालो करिकृत्तिवासाः ॥
भुजङ्गभूयो भसिताङ्गरागः पुष्पेपुर्वरो परुषादृहासः ॥२०॥

ज्वलदिति—ज्वलत्कपदो ज्वलन् ग्राजमानः कपदो जटाजूटः यस्य सः, दहनाङ्गुभालः दहनः अग्निः अङ्गुः कलङ्गः, यस्मिन् तत् दहनाङ्गुं भालं ललाटस्थस्य यस्य सः, कपालमालो कपालानां शिरोरुध्ना माला सक् कपाल-माला सा अस्यास्तीति कपालमालो, करिकृत्तिवासाः करिकृत्तिः गजत्वक-वासः परिधान यस्य सः, भुजङ्गभूयः भुजङ्गाः सर्पा भूया अलङ्कृतिर्यस्य सः। भसिताङ्गरागः भसितं भस्म अङ्गरागः अङ्गलेपो यस्य सः, पुष्पेपु-र्वरी पुष्पेपो, कुसुमवाणस्य मदनस्य वैरी शत्रुः। पुष्पोपवैरी इति पाठे पुष्प-समूहस्य मदनवाणभूतस्य वैरी। कामारेर्वराग्यप्रसिद्धिभूषकं च शृङ्गाराङ्ग-भूतपुष्पीयवैरित्वमिति बोध्यम्। परुषादृहासः परुषः कर्कशः अदृहासः अति-हासः यस्य सः, “अदृावतिशयसामो” इति यादवः। अतिशयवाचकोऽदृहासः अतिश्रमणार्थाददृतेनिष्पन्नत्वात्। उत्तरश्लोके पुरुष इत्यनेनान्वयः ॥२०॥

श्मशानवासी पुष्पविशूली जहार ते चेदनपाङ्गि चेतः ॥
दृष्टान्तमर्थोऽयमथाप नैव शीतिर्वह्निःकारणमाश्रितेति ॥२१॥

श्मशानवासीति—श्मशानवासी श्मशाने पितृवने वस्तु शीलमस्येति श्मशानवासी विशूली त्रिशूलं शूलं तदस्यास्तीति विशूली पुरुषः पुमान् अनपाङ्गिः। अनवयगात्रि, ते तव चेतः मनः जहार आचकर्षं चेतु, सर्व-लक्षणसम्पन्नाङ्गी त्वा जटाजूटनेत्रज्वलन-कपालमालादिभिः अतिधोरज्जुगुप्ता-वह्निः शृङ्गारध्वसनैः विशेषितः पुरुषः तव हृदयाकर्षकोऽभूदिति चेतु, तर्हि प्रीतिः प्रियता वह्निःकारणमाश्रिता बाह्योपाधिमाश्रित्य नैव प्रवर्तत इत्य-यमर्थः दृष्टान्तं निदर्शनम् अवाप लेभे। प्रीतिर्बाह्योपाधिमथ्येत्यर्थस्य नास्ति निदर्शनम्। अनेनान्तर एव कोऽपि हेतुः प्रेम्ण इति स्पष्टमवगम्यते। आह च भवभूतिः—“व्यतिपन्नति पदार्थानान्तरः कोऽपि हेतुः न खलु वहि-रपार्थान् प्रीतयः संश्रयन्ते” इति। अत्र प्रवृत्तेनाप्रवृत्तममर्थनादर्शान्तरन्यासो-ऽदृष्टारः ॥२१॥

रूपं पुरारेरयवा तदेतत् सेयं च चेष्टा समयान्तरेषु ॥

कान्तं वपुः कान्ततराश्च लोता- स्त्वया समं खेलितुमेय घत्ते ॥२२॥

रूपमिति—अथवा कवेर्विकल्पोऽयं वक्ष्यमाणोऽयः । समयान्तरेषु अन्येषु समयेषु, न तु पार्वत्या सह विहारकाले । तदेतद्रूपं ज्वलत्पदीति प्रागुक्तं रूपं भवति । मेयं च चेष्टा स्मयानवासादिश्च समयान्तरेषु भवतीत्यध्याहार्यम् । एष भगवान् तव कान्तः त्वया समं खेलितुं क्रीडितुं कान्तं कमनीयं वपुः गात्रं, कान्ततराः कमनीयतराः लीलाम्ब घत्ते धारयते । इच्छानुगारेणोपपन्नं रूपं स्वीकर्तुं प्रभुहि यम्भुः ॥

एवं च पार्वत्या सह विहारे कमनीयवपुर्धारी इति धिक्वयोः शृङ्गार-वर्णने मुक्तमोगिकटकेन पापिनेत्यारम्भे द्वादशमन्त्रके वक्ष्यते ॥२२॥

प्रहृष्टपक्षः समवेतसिद्धो नृत्यद्गणेशो विकसन्मुनीन्द्रः ॥

भूयोऽपि धौगो युवयोर्हिमाद्रौ बभार मातर्महामद्वितीयम् ॥२३॥

प्रहृष्टेति—मातः ! प्रहृष्टपक्षः प्रहृष्टाः मुदिताः यथाः देवयोनिविधेयाः हिमाचलवामिनः यस्मिन् सः, समवेतसिद्धः समवेताः सम्मिलिताः सिद्धाः सिद्धपुण्याः यस्मिन् सः, नृत्यद्गणेशो नृत्यन् गणेशः प्रमदगणशेष्टाः यस्मिन् सः, विकसन्मुनीन्द्रः विकसन्तः उत्थसितमानसाः मुनीन्द्राः तापस्येष्टाः यस्मिन् सः । युवयोः धिक्वयोः भूयोऽपि पुनरपि योगः प्रकटितदाम्पत्यः समागमः हिमाद्रौ हिमाचले अद्वितीयम् अनुपमं महम् उत्सवं बभार पुषोप । प्रहृष्टपक्ष इति पाठे प्रहृष्टौ वयून्वरपक्षौ यस्मिन्निति विग्रहः, पार्वतीपक्षः हिमवद्बन्धु-वर्गः, शिवपक्षस्तु प्रमदगणपक्षराजादिः ॥२३॥

महेश्वरस्त्वां परिणीय लेभे यावात्मजौ द्वावनधार्त्तौ मुखौ ॥

एकस्तयोर्भ्रात्र्यति विद्वमत्तुं भूभूतटीराश्रयते व्रतान्यः ॥२४॥

महेश्वर इति—अनघाङ्ग अनवद्यविग्रहे, महेश्वरस्त्वां परिणीयोद्वाह्यौ मुखौ प्रयानौ द्वौ आत्मजौ तनुजन्मानौ लेभे प्राप, तयोर्द्वयोः एको गणपति विद्वमत्तुं भोक्तुं भ्रात्र्यति अटति । गणपतेर्भुक्तिप्रियत्वं लम्बोदरत्वादिन्द्रक्षितं प्रसिद्धम् । अन्यः भूभूतटीः पर्वतभूमौ आश्रयते आश्रित्य वसति । व्रत ! विस्मये । एको भ्राता भ्रमणशीलः, अन्यः न क्वापि गच्छन् मुखेन स्थिरो वसतीति

विस्मयः ॥ स्कन्दस्य पर्वतगुहावासित्वं नगरन्ध्रकृद्गुहादिनामभिः प्रख्यातम् ॥

जगत्कुटुम्बयोः शिवयोः सुरासुरमानवादिजनकत्वेऽपि स्कन्द-गणपत्योरा-
त्मजातत्वे वैशिष्ट्यं द्योतयितुं तौ मुख्यतः उक्तौ ॥२४॥

सङ्कीर्तयन्त्यो जगतां जनन्याः कल्याणवार्ताः कमनीयकीर्तः ॥

इमाः प्रमोदाय सतां भवन्तु सन्दर्भशुद्धा उपजातयो नः ॥२५॥

सङ्कीर्तयन्त्य इति— कमनीयकीर्तः रमणीयशंसः जगतां लोकानां
जनन्याः मातुः कल्याणवार्ता परिणयाधिकृतमङ्गलप्रवृत्तीः सङ्कीर्तयन्त्यः
समीचीनतया गायन्त्यः सन्दर्भशुद्धा सन्दर्भे पदवाक्यगुम्फनपद्यरचने निबद्धे
शुद्धाः निर्दुष्टाः पदपदार्थवाक्यवाक्यायंदोषरहिताः इमाः एवं रचिताः नः
अस्माकम् उपजातयः उपजातिवृत्तिनिबद्धाः श्लोकाः सतां सज्जनानां प्रमोदाय
सन्तोषाय भवन्तु कल्पन्ताम् ॥२५॥

पञ्चमः स्तवकः सव्याख्यः समाप्तः

पष्ठः स्तवकः

अथ द्वितीयशतकस्य द्वितीयेऽस्मिन् स्तवके विश्ववैभवसम्पत्तिर्देव्याः स्तूयते ॥

हर्तारः शशिकीर्तः कर्तारो नवभासाम् ॥

भर्तारो मम सन्तु स्कन्दाम्बादरहासाः ॥१॥

हर्तार इति— शशिकीर्तः शशिनश्चन्द्रस्य कीर्तः ख्यातेः हर्तारः अपहर्तारः आह्लादका अमृतकिरणयशोतिशायिन इति यावत् । नवभासां नवानां प्रत्य-
प्राणां भासां विद्युतीनां कर्तारो विधातारः नवनवविकासशालिनः इति यावत्,
अभिनवाभ्युदयविधायकाः आश्रितानामिति वा । स्कन्दाम्बादरहासाः स्कन्दा-
म्बायाः पार्वत्याः दरहासाः मन्दहासाः मम भजकस्य भर्तारः पोषकाः सन्तु
भवन्वित्यभ्यर्थना ॥१॥

दिग्बल्लीध्वतिशुभ्रां कुर्वन्तः कुसुमदिग्म् ॥

भूयास्तुस्तंभ भूत्यै मन्मातुः स्मितलेशाः ॥२॥

दिग्बल्लीध्वति—दिग्बल्लीषु दिग् एव बल्लभः लताः तासु अतिशुभ्राम्
अत्यच्छां कुसुमदिग् कुसुमानाम् ऋदिग् समृदिग् कुसुमप्रसूतिसम्पदं कुर्वन्तः वितन्व-
न्तः मन्मातुः पार्वत्याः स्मितलेशाः मन्दहासाः तव भूत्यै ऐश्वर्यायेत्यर्थः भूयास्तुः
इति मङ्गलाशासनम् । अत्र दिग् एव बल्लभ इति उत्तरपदार्थप्राधान्यादक-
धारणापूर्वपदकर्मधारयः समासः, न तु बल्लभ इव दिग् इति पूर्वपदार्थप्रधान
उपमितसमासः, बल्लीष्वेव कुसुमदिग्करणस्य सम्भवात् । अथ स्मितलेशानां
कुसुमदिग्कारकत्वोक्त्या तेषाम् अमृतकिरणात्मकत्वं गम्यते, रसात्मनः सोमस्यै-
वोपधीशत्वप्रसिद्धेः । दिग्बल्लीध्वत्यत्र एकदेशविवर्ति रूपकमलङ्कारः ।
यथा लताः कुसुमप्रसवसम्पन्नाः स्पृहणीयशोभाः तथा दिग्ः सर्वाः स्वोचित-
रमणीयशोभासम्पन्नाः पार्वतीमन्दहासेभ्य इति भावः । अत्र दिग्बल्लीध्वति
बहुवचनात् सर्वेन मन्दहासानां वैभवम् उक्तम् । महाप्रभावस्य मन्दहास-
वैभवस्य विलासादेव विश्वस्मिन् सर्वाणि वस्तूनि भूतानि च तत्तद्गुणविशिष्ट-

तया ध्रियन्त इति चोतयितु सर्वत्र दिक्सन्तत्यविच्छेदविघ्नसव्यञ्जकं दिग्बल्ली-
कुमुमप्रमवसमृद्धिकरणमुक्तम् । अत्र दिक्षु बल्लीत्वारोपः शब्दः । स्मित-
लेखः कर्तुमिः कुमुमद्विधाविरोपणेनोपसामर्थ्यादाक्षिप्तः दिग्विकास आर्थः, न
धेयमेकदेशवतिन्युपमा विकस्वरकुमुमसमृद्धिभत्त्वधर्मस्य आरोप्यमाणानु बल्लीपु
दिगात्मतया घटनात् दिक्षु चोपचरितत्वात् ॥२॥

एकश्चेत्तव शक्तो ब्रह्माण्डस्य भवाय न
भगं प्रेषति हासः किं स्तोत्रं तव-भूयः ॥३॥

एकश्चेदिति- भगं प्रेषति रुद्रकान्ते मातः, तव एको हासः ब्रह्माण्डस्य
विश्वस्य भवाय उद्भवाय शक्तः प्रमुञ्चेत्, किं भूयः किं पुनः स्तोत्रं त्व-
त्प्रभाववर्णनपरं भवेत् । हामश्च मन्तर्तं मुखविकसितं भगवत्याः । क्षण-
हसितवैनवात् सर्वस्मिन् जगत्पुत्पन्ने, किं स्तोत्रमलं माहाभाग्यं तव व्याख्या-
तुम् ? नेत्यर्थः । स्मितस्य जगत्स्रष्टृत्वं प्रायशः पूर्वग्रन्थकृद्भिर्वर्ण्यते । भाम-
तीकारैरपि 'स्मितमेतस्य घराचरम्' इति ब्रह्म स्तुतम् ॥३॥

उद्याने विपदास्ये कालि त्वां विहरतीम् ॥
गोलैः कन्दुककल्पै- रत्ना वाक्किमु भाति ॥४॥

उद्यान इति- कालि भगवति विपदास्ये विपन् आकाशम् आख्या नाम
यस्य तस्मिन् उद्याने उपवने कन्दुककल्पैः ईषदमभाप्ताः कन्दुकाः गेन्दुकाः
तैः गोलानारत्रीडनवमदुर्नरिति यावन् गोलैः सगोलैः रवीन्दुतारकात्मभिः
विहरन्ती श्रीडनी त्वाम् अस्या लक्ष्मी वाक् किमु भाति ? न मातु शक्नोती-
त्यर्थः । अनन्तब्रह्माण्डकोटेरवकाशं दददाकाशं तव विहारोपथन चेत् तत्र
घराणि ज्योतीषि च श्रीडनरानि चेत्, त्वम् इयतीति वा वा वाक् परिच्छेत्तु
ग्रन्थेति ? इयतापरिच्छेदरहिता भगवती वाग्विषयं भावनरतीति भावः ॥४॥

न श्रीडाभवनं ते कः कार्यालय एषः ॥
पुण्योयं बहुमात्रा भातमोहनशाला ॥५॥

गमिति- भातः । नै गव यम् आशानं सर्वव्यापकं श्रीडाभवनं विहार-
स्थलम्, एष कः अमुन आदित्यमण्डलः कार्यालयः जगत्कार्यनिर्वाहप्रदेशः, बहु-

लाभानां बहुलं भूरि अन्नं मोक्षं यस्याः सा इयं पृथ्वी भोजनशाला भवतीति पृथग-
ध्याहार्यम् । अत्र देवीविषये भोग-भोजनभोरविशेषो बोध्यः । “को ब्रह्मात्मा-
निलोक्ये” इति विद्वत्प्रकाशः । कः आदित्यः स्वर्लोकः यत्र देवानाम् वाणि-
कारिकाणां जगत्कार्यनिर्वाहक्रमः व्यवस्थाप्यते । अतः कः कार्यालयः उक्तः ।
खमन्तरिक्षं भुवर्लोको यत्र आकाशे खगोलैः श्रीटनकैः विहारो भगवत्याः
पूर्वश्लोके गीतः । इयं च पृथ्वी भूर्लोकः यः सर्वरक्षितृर्देवैर्द्वारा भुज्यते
देव्या । एवं भूर्भुवस्वरिति लोकत्रयस्य क्रमशः भोजनविहारकार्यनिर्वाह-
स्थलत्वं प्रतिपादितम् ॥५॥

बुद्धीनामसि दात्री सिद्धीनामसि नेत्री ॥

वीर्याणामसि पेटी कार्याणामसि घाटी ॥६॥

बुद्धीनामिति— बुद्धीनां नानाशास्त्रीयाणां सकलकलाकौशलविष्कर्त्रीणां च
धिया दात्री असि, सिद्धीनां सर्वोत्तमफलरूपिणीनाम् अणिमाद्यद्भुतरूपिणीनां
वा नेत्री प्रापयित्री असि, वीर्याणां पेटी मञ्जूषा असि, सकलविघ्नपराक्रम-
निधानभूतेत्यर्थः । कार्याणां कर्तव्यानां कर्मणां घाटी अभ्यासति, असि कार्याण्य-
भिमुखीभूय तन्मञ्जूषीत्वेनासन्ना इत्यर्थः । घाटी अभ्यासादनमिति हेमचन्द्रः ॥६॥

विद्यानामसि भावो हृद्यानामसि हावः ॥

देवानामसि लीला दैत्यानामसि हेला ॥७॥

विद्यानामिति— विद्यानां चतुर्विद्यानां वेदादीनां भावोऽसि सकलविद्या-
तात्पर्यभूतेत्यर्थः । हृद्यानां रमणीयानां हावो विलासोऽसि । सर्वेषु रमणी-
येषु यो विलासो वर्तते, स त्वमेवेत्यर्थः । देवानां लीला असि देवेषु यत्स्पृह-
णीयं विलसितं तत् त्वमेव असि, दैत्यानाम् असुराणां हेला अवज्ञा असि, “हेला-
अज्ञाविलासयोः” इति नानार्थरत्नमाला, दैत्यकुलतिरस्कर्त्रेत्यर्थः ॥७॥

गन्तूणामसि चेष्टा स्याणूनामसि निष्ठा ॥

लोकानामसि मूलं लोकादेरसि जालम् ॥८॥

गन्तूणामिति— गन्तूणां गतिमतां चेष्टा गतिः असि । गन्तुश्चरस्य गन्तृत्वा-
विषयश्च शक्तिरिति यावत् । स्याणूनां स्थिराणां निष्ठा स्थितिः अचरस्य

स्वायित्वमप्यादिकाप्रसि इति यावत् । चराचरयोः चरत्व-स्थिरत्वधर्मरूपि-
णीति वा त्वममीति भावः । लोकानां सर्वेषां मूलं-कारणम्-अग्निः, लोकानां-
लोकानाम् आदेः जन्मनः जालं मायिकं कारणम् अग्निः, 'धुमाग्नौपदुमं जालो जाली
कोशातकी भवेन् । दम्भेन्द्रजालयोः क्लीबम्' इति त्रिकाण्डशेषः ॥८॥

देवी व्यापकतेजः- शक्तिस्तत्त्वविचारे ॥

अत्यन्तं मुकुमारी नारी मूर्तिविचारे ॥९॥

देवीति- तत्त्वविचारे तत्त्वतः परमार्थतः विचारे विमर्शे त्रियमाणे सति
देवी भगवती व्यापकतेजश्शक्तिः । व्यापकस्य सर्वव्यापिनः तेजसः ज्योतिष-
सर्वेश्वरस्य शक्तिः भवति यद्वा व्यापकतेजोरूपिणी शक्तिरिति धाकपाषिदा-
दिवत्प्रभासः । तत्त्वतः देव्याः स्वरूपं सर्वव्यापिनेजश्शक्तिरिति भावः ।
मूर्तिविचारे मूर्तेः विचारे विग्रहवत्तामपेक्ष्य विचारे त्रियमाणे अत्यन्तं मुकुमारी
नारी अत्यन्तकौमलगात्री स्त्री पवनराजपुत्री उमा भवति ॥९॥

क्व ज्योतिर्महतोऽस्मा- आकाशादपि भूयः ॥

तत्सर्वं दिनयन्ती सन्वङ्गी क्व न नारी ॥१०॥

क्वेति- महती विमोहस्मादाकाशादपि भूयः महत्तरं ज्योतिः क्व ?
महती महीयस्तज्ज्योतिर्यदाकाशमतिशेते । तत्सर्वम् आकाशादप्यधिकं ज्योतिः
दिनयन्ती जगत्कृत्याय चान्दयन्ती सन्वङ्गी मुन्दरी नारी स्त्री क्व न ? असम्भवो-
ज्जहारः । तदुक्तं चन्द्रालोके "असम्भवोऽयं निजस्तेरन्ममाव्यत्ववर्णनम् ।
को वेद गोपशिशुकः शैलमुन्पाटयेदिति" इति ॥१०॥

इतः प्रभृति आदयं विदधानेति पञ्चदशस्तोत्रावधि एकवाक्यम् ।

देवेन्द्राय विभुत्वं सूर्यायोलसत्त्वम् ॥

ऊष्माणं दहनाय ज्योत्स्नामोषधिराजे ॥११॥

देवेन्द्रायैति- देवेन्द्राय सुरेन्द्राय विभुत्वम् ईशित्वं ददानेत्युतरेण सम्बन्धः ।
एव वक्ष्यमाणाय सर्वम्मा अपि, सूर्याय महत्तरस्मे उग्रमहत्तं उष्माणा किर-
णानां महत्, दहनाय । अग्नये ऊष्माणम् उष्णत्वं, ओषधिराजे ओषधीनां राद्
इतः चन्द्रस्तुम्भे ज्योत्स्ना चन्द्रिणाम् ॥११॥

श्रीणीभारनतायां कस्यांचित्तनुगाय्याम् ॥

ईदृशा यदि शक्तिः का वेतो ननु माया ॥१६॥

श्रीणीति— श्रीणीभारनतायां श्रीणीभारेण नितम्बगौरवेण नतायां नग्नाया कस्याचित् तनुगाय्यां सुन्दर्यां स्त्रियाम् ईदृक्षा इयमिव दृश्यत इति ईदृशा एतादृशी शक्तिः भवेद् यदि, इतः अस्मात् का वा माया अघटनघटनापटीयसी शक्तिः । ननु प्रश्ने । इयमेव माया यत् कस्याञ्चिन्नार्यामीदृशी शक्तिरुक्त-प्रकारा विलसिता । 'का वा ते ननु माया' इति पाठे, ते तव का वा माया इतोऽप्येति प्रश्नेन तुल्यमेव तात्पर्यम् ॥१६॥

रूपं ते तनुगान्नं वाणी ते मृदुनादा ॥

चापं ते मधुरेक्षुः पाणिस्ते सुकुमारः ॥१७॥

रूपमिति— अम्ब ! ते तव रूपं तनुगान्नं तनु अल्पम् अस्पृक्षत्वात् सुन्दरं गान्नं यस्य तत् सौन्दर्यसम्पन्ना अतिरुल्लितगानीति यावत् । ते तव वाणी वाक् मृदुनादा मृदुः मञ्जुलः नादः स्वरः यस्याः सा कलकण्ठीत्यर्थः । ते तव चापं धनुः मधुरेक्षुः मधुरो रमणीयः इक्षु रसालः, वसितकामा कामेश्वरीत्यर्थः, कामस्येक्षुधन्वतया प्रसिद्धे, ते तव पाणिः हस्ताः सुकुमारः कोमलः ॥१७॥

लोलं लोचनयुग्मे भीरुत्वं प्रकटं ते ॥

ब्रह्माण्डं त्वदधीनं श्रद्धतामिह को वा ॥१८॥

लोलं इति— लोले चञ्चले ते तव लोचनयुग्मे भीरुत्वं चकितत्वं प्रकटं प्रकाशं भवति । यद्यप्येव तवाकारस्वरधनुर्हस्तलोचनानि ललितरमणीयानि भवन्ति, तथापि तव प्रभावस्तद्विपरीत इत्याहोत्तरार्थेन अनन्तरश्लोकाभ्यां च । ब्रह्माण्डम् इदं विश्वं त्वदधीनं त्वद्वशेन भवति । इह अस्मिन् विषये को वा श्रद्धता विश्वसितुः । न कोऽपीत्यर्थः ॥१८॥

भूमङ्गं दुर्ये चे- मृगं गौरि मुक्ताब्जे ॥

भूभान्यप्यपि विम्य- त्येजेरप्रपि ताराः ॥१९॥

भूमङ्गमिति— गौरि, अम्ब ! मृगं मुन्दरि मुगाब्जे मृगवज्रे भूमङ्ग

भ्रुकृष्टिं कुर्यात् चेत् अयि, भूतान्यपि सुवीपि पृथिव्यादीनि महाभूतानि विन्यति
स्वभावत्यागेन विलयो वा स्यादस्माकमिति पृथ्व्यादीनां भीतिर्जायते; तारा
अपि तारकाः नक्षत्रान्यपि एवेरन् कम्पेरन् भयान् । 'भीपास्माद्वातः पवते
भीषोदेति मूयः' इत्यादिहि श्रूयते ॥१९॥

गुदान्तेस्वरि चम्भो- रिच्छा चेतव काऽपि ॥

घोरोऽग्निस्तृणगर्भा- द्योराग्नेरपि शैत्यम् ॥२०॥

गुदान्तेस्वरीति- चम्भोः शिवस्य गुदान्तेस्वरि धन्वाःपुरमुन्दरि, तव
काऽपि इच्छा अस्ति चेत्, घोः भीषणः अग्निः ज्वलनः तृणगर्भान् नङ्काग-
नुद्यादेरन्तरान् भवतीत्यप्याहार्यम् । तृणात् घोराग्निजन्म अस्त्वविद्यामु प्र-
सिद्धम् । घोराग्नेरपि शैत्यम् । स्वभावजम् ऊष्माणं विहाय शीतः शान्तो
भवत्यग्निरिति अयं तवेच्छामहिमा । अनुप्यं तृणमपि घोराग्निं जनयति ।
तृणगर्भादग्निरित्यनेन शरवणजोऽग्निः मूष्यते । अग्नेरपि शैत्यमित्यनेन अपाम्
अग्निजन्मत्वम् 'अग्नेरापः' इति श्रुतिप्रसिद्धं तत्त्वं चावधेयम् । अत्र विवक्षा
तु न किमप्युक्तं तवेच्छायाः, अधिन्त्यादनुतसाधिका त्वं स्वतन्त्रेति
बोध्यम् ॥२०॥

अयं शिव-भाक्तयोः कार्यविमजनमाह ॥

द्रष्टुं विश्वमपारं नारस्ते दयितस्य ॥

कर्तुं कार्यमशेषं श्रीमातस्तव नारः ॥२१॥

द्रष्टुमिति- श्रीमानः ! जननि अपारम् अनवधिकं विश्वं जगन् द्रष्टुं ते
तव दयितस्य सर्वेश्वरस्य नारः जगदग्निमुखी केवला दृष्टिरेव तस्य कार्यमारः
इति भावः । अशेषं समस्तं कार्यं मृष्ट्यादिकं कर्तुं तव नारः । सर्वकार्य-
निर्वाहिका त्वमेव, ईश्वरस्तु त्वत्कार्याभ्यनुज्ञागमनेन साक्षित्वेन वर्तन इत्यर्थः ।
तदेवोत्तरदलोकेन स्पष्टयति ॥२१॥

साक्षी केवलमोक्षः कर्तुं भर्तुमुताहो ॥

हर्तुं वार्त्तिलमम्ब त्वं साक्षाद्भूतदीप्ता ॥२२॥

साक्षीनि- अम्ब ! ईशः ईश्वरः केवलं साक्षी द्रष्टा भवति । त्वम्

अखिलं सर्वं कर्तुं स्रष्टुं भर्तुं पालयितुम् उताहो अथवा हर्तुं संहत साक्षात् प्रत्यक्षं
धृतदीक्षा धृता वद्धा दीक्षा व्रतमित्यर्थः यथा सा, सृष्टि-स्थिति-संहारकार्येषु
त्वं साक्षाद्ब्रह्मतेत्युक्त्वा ईश्वरस्य साक्षित्वद्वारा त्वत्कार्येषु अम्पनुज्ञानरूपः
परम्परासम्बन्ध इति गम्यते ॥२२॥

कारङ्कारमुमे यद् ब्रह्माण्डानि निहंसि ॥
तन्मन्ये सुरमान्ये बालैवाम्ब सदा त्वम् ॥२३॥

कारङ्कारमिति- सुरमान्ये देवपूज्ये उमे अम्ब, यत् यस्मात् ब्रह्माण्डानि
जगन्ति कारङ्कारं कृत्वा कृत्वा, आभीक्ष्ण्ये णमुल्, निहंसि मनसि, तत्
तस्मात् त्वं सदा बालैव, तव सन्ततं दैवद्वी दशा इति मन्ये । दैवद्वीदशाया
हि बालाः क्रीडनकानि कृत्वा कृत्वा तानि पुनर्भञ्जन्ति । ब्रह्माण्डानां पुन-
पुनर्निर्माण-संहरणहेतोः बालत्वस्योत्प्रेदयमाणत्वात् हेतूत्प्रेक्षा । अनेनानापास-
सिद्धानि लीलाविलसितानि भगवत्याः सर्गादिकार्याणीति द्योत्यते ॥२३॥

लीलोज्जीवितकामे रामे शङ्करसक्ते ॥
त्वत्पादार्चनसक्तं भक्तं मा कुप शक्तम् ॥२४॥

लीलोज्जीवितकाम इति- लीलोज्जीवितकामे लीलया उज्जीवितः
कामः यथा सा तस्या. सम्बुद्धिः, हरनेत्रदग्धस्य कन्दर्पस्य अनायासविलसितेन
पुनः जीवितं दत्तवति, शङ्करसक्ते शङ्करे सक्ते अनुरक्ते रामे सुन्दरि !
त्वत्पादार्चनसक्तं त्वच्चरणमेवानुरक्तम् भक्तं शैवकं मां शक्तं कुप बलिनं
विधेहि, यत्नं विना अधिलोकमध्यात्म वा न किमपि निर्वाह्यते ।
'नायमात्मा बलहीनेन लभ्य.' न वा लोके किमपि कर्तुं शक्यते । तस्मात्
शक्तिमान् विधीयेयेति प्राच्यते ॥२४॥

रतवचमुपमंहरति ॥

एताः पावनगन्धाः सर्वेऽप्रमदे तै ॥
हरिभ्यो मदलेताः तस्तोपाय भवन्तु ॥२५॥

एता इति- सर्वेऽप्रमदे सर्वेऽवरमुन्दरि, पावनगन्धाः पावन- पवित्रो

गन्धो घ्राणविषयो यासां ताः एताः ह्रैरभ्यो ह्रैरम्बस्य इमाः गणपतेर्मम तव
 पुत्रस्य मदलेखाः मदधाराः पक्षे मदलेखावृत्तबद्धाः ते तव सन्तोषाय भवन्तु ।
 अत्र पार्वतीसन्तोषाशंसकमदलेखापदेन अस्थ वृत्तस्य मदलेखानामत्वरूपसूच्यार्य-
 सूचनात् मुद्रालङ्कारः ॥२५॥

पष्ठः स्तवकः सव्याख्यः समाप्तः.

सप्तमः स्तवकः

वाणीसरोरुहदूशो ह्यराजहंसो

वक्त्रारविन्दनिलयाद्बहिरागतायाः ॥

आलापकालदरहास इह स्थितानां

क्षेमं करोतु सुतरां हरसुन्दरीयः ॥१॥

वाणीति- हरसुन्दरीय. हरसुन्दर्याः पार्वत्या अयम् आलापकालदरहासः आलापकाले सम्भाषणकाले य दरहास. मन्दहासः सः इह स्थितानां भूजुपां सुतराम् अत्यन्तं क्षेमं मङ्गलं करोतु विदधातु। आभाषणसमकालमन्दहासस्य सरस्वतीबाहुराजहसेन तादात्म्यमुपपादयन् तं विशिनष्टि। वक्त्रारविन्द-निलयात् वक्त्रारविन्दं मुखपथं तदेव निलय. वासः तस्मात् बहिरागतायाः निर्गताया वाणीसरोरुहदूशः वाणी सरस्वती इति सरोरुहदूक् सुन्दरी सम्भावना-पूर्वपदः कर्मधारयः, तस्याः ह्यराजहंस ह्यभूतः राजहंसः, स एव आलाप-कालदरहासः इति व्यस्त रूपकम्। वक्त्रारविन्देत्यत्र हरसुन्दर्या इत्यर्थादिव-गम्यते। पद्मसम्भवस्य सुन्दर्याः सरस्वत्याः बाहनहंसः प्रसिद्धः। अरविन्दं पद्मः पद्मयोनेः जन्मस्थलं तत् सरस्वत्याश्च निलयो भवितुमर्हति। तस्मात् न स्याच्छुद्धा मयं लक्ष्मीजन्मस्थानं सरस्वतीनिलयो भवतीति। अत्रेदं विवेचनीयम्। शुभ्रत्वसाधर्म्यात् राजहंस-दरहासयोस्तादात्म्यम् अध्यवसितम्। अन्यत्र वैयधिकरण्येन समासार्थगतेन व्यस्त रूपकम्। नञ्च वाणीसरोरुह-दूशो बहिरागमनस्य आलापस्य च ताद्रूप्यम्। मन्दहासो वाचं बाह्वयति भगवत्या इति भावः॥१॥

मादोर्गतिं वागतिं विभार्गतिं चिदस्यलण्डा

लण्डोभवन्त्यपि चिदस्यसितेन्द्रकान्ते ॥

तत्तादृशीं निलिलशक्तिमपिमीने

स्वामन्तरिक्षपरिचलत्पतन् नमामि ॥२॥

माद इति- अजितेन्द्रकान्ते सर्वेश्वरसुन्दरि। मादोर्गतिं वारणावगम्य.

शब्दः प्रणवोऽस्तीति यावत् वागसि कार्यरूपोऽभिव्यक्तः शब्दोऽस्तीत्यर्थः, विभा
 अस्ति ज्योतिः असौत्यर्थः, अखण्डा चित् अनद्या भेदशून्या प्रज्ञाऽसि खण्डी-
 भवन्ती चिदपि असि अखण्डम् खण्डं सम्पद्यमानं खण्डीभवत् ततो ङीप् खण्डी-
 भवन्ती अखण्डैकैव चित् अनेकखण्डभूताश्चित्तोऽपि तवैव चिद्रूपाणीत्यर्थः ।
 यथाऽव्यक्तनादात्मनस्तव व्यक्तवागात्मकत्वं, तथाऽखण्डचितः खण्डचिद्रूपत्वं
 चेति भावः । ईशो ईश्वरि, तत् तस्मात् सकलजगद्भेदनिर्माणसमयनाद-
 वाग्विभाखण्डाखण्डचिद्रूपतया त्वदवस्थानाद्धेतोः निखिलशक्तिसमष्टिं निखि-
 लाणां सर्वासां शक्तीनां समष्टिं संहतिम् अशेषशक्तिजालरूपिणीमिति यावत् ।
 अन्तरिक्षपरिवलुप्ततनुम् अन्तरिक्षे आकाशे परिकल्पता निहिता सिद्धेत्यर्थः,
 तनुः शरीरमिति यावत्, यस्याः ता नादज्योतिरात्मना आकाशं व्याप्य स्थिता-
 मिति भावः, तादृशीं तथाविधा त्वा नमामि । यद्यपि स्त्रीवेषां परिच्छिन्न-
 शरीरां त्वां स्तौमि, तथाऽपि तव स्वरूपं ज्योतिर्नादमयं विभ्रति जाने,
 तथाविधानेव त्वा नमामि ॥२॥

विश्वप्रसिद्धविभवास्त्रिषु विष्टपेषु

याः शक्तयः प्रविलसन्ति परसहस्राः ॥

तासां समष्टिरतिवित्रनिधानदृष्टिः

गुष्टि-स्थिति-प्रलयकृद् भुवनेश्वरि त्वम् ॥३॥

विश्वेति- भुवनेश्वरि लोकराशि ! त्रिषु विष्टपेषु लोकेषु मूरादिषु
 विश्वप्रसिद्धविभवाः विश्वस्मिन् ब्रह्माण्डे प्रसिद्धाः विधुताः विभवाः सामर्थ्य-
 रूपाः अर्पाः यासां ता, परसहस्राः सहस्रात्पराः परसहस्राः सहस्राधिकाः
 'परशताचारते येषां परा सहस्रा घताधिकत्' इत्यमरः । याः शक्तयः
 प्रविलसन्ति विलसिता भवन्ति, तासां शक्तीनां समष्टिः संहतिः त्वं, सकलानां
 विश्वविधुतानां गुष्टपादाधिकृतानां शक्तीनाम् एकत्र त्वयि समस्यमानत्वात् ॥

कथंभूताऽसि ? अतिवित्रनिधानदृष्टिः अतीव वित्रमद्भुतं निधानं सर्व-
 गुष्टितामप्रीनिधेयभूतं दृष्टी यस्याः साः । पुनः कथंभूता ? गुष्टि-स्थिति-
 प्रलयकृत् सर्वजन्तुसंहारकारिणीत्यर्थः । न केवलं स्त्रीरूपपरिच्छिन्नं ते
 स्वरूपमिति भाव्यम् ॥३॥

जाने न यत्तव जगज्जनयित्री रूपं
 सङ्कल्प्यते किमपि तन्मनसो बलेन ॥
 सङ्कल्पितस्य वपुषः धितशोकहन्त्रि
 विन्यस्यते तव वचोतिगधाम नाम ॥४॥

जाने इति- जगज्जनयित्री लोकसवित्री, यत् यस्मात् तव रूपं स्वरूपं
 न जाने न वेधि तत् तस्मात् हेतोः मनसो बलेन भावनावलेनेत्यर्थः, किमपि
 आराधनार्थं रूपं सङ्कल्प्यते मयेति शेषः । धितशोकहन्त्रि आधितजनदुःखा-
 पनेत्रि, सङ्कल्पितस्य तया भावनातो निष्पादितस्य तव वपुषो गात्रस्य वचो-
 तिगधाम वचोसि वचनानि अतिगच्छत्यतिक्रामतीति वचोतिगं तत् धाम प्रभाव
 इत्यर्थः, यस्य तन्नाम नामधेयम् उमेत्यादि विन्यस्यते क्रियते । यद्यपि तव
 यथार्थरूपपरिज्ञानालाभाद्भावनावलाङ्गुलं मया कल्पितं धितमेव स्यात्, तथाऽपि
 क्रियमाणस्य तन्नामः प्रभावस्तु वाचामविषयः ॥४॥

कामं वदन्तु वनितामितिहासदत्ता-
 त्त्वां सर्वलोकजनयित्री सदेहवन्द्याम् ॥
 सत्यं च सङ्कवतु सा तव काऽपि सीला
 दिव्यं रजस्तु तव वास्तविकं शरीरम् ॥५॥

काममिति- सर्वलोकजनयित्री सकलभुवनप्रभु मातः, त्वाम् इतिहासदत्ताः
 पुरावृत्तकथावृत्ताः सदेहवन्द्या विप्रह्वतीं वनितां स्त्रिय कामं यथेप्सितं वदन्तु
 भगवन्तु ! तत् तया कथं सत्यं वास्तव्यं च भवतु । कथं स्त्रीविप्रह्वत्वं
 सायम् ? आह । सा तव काऽपि सीला सर्वशक्त्यास्तव लोकानुग्रह-
 निमित्तवो विलासविशेषः । यथेप्सवं सीलाविप्रह्वनारीवेपस्वीकार ऐतिहासिकः
 प्रगिद्धो भवति, तु तथाऽपि दिव्य दिव्यन्तरिक्षे भवम् आकाशगतमित्यर्थः,
 रजः मृदमो रेणु- तव वास्तविकं वस्तुनो निर्वृत्त सत्यं शरीरं वपुर्भवति ।
 भगवत्याः वास्तविकं शरीरमधिष्ठत्य प्रथमे जन्मे 'सा तत्त्वतः समन्तात्'
 दयादिदलोकेषु प्रतिपादितं तत्र तत्र ध्यास्यानं च द्रष्टव्यम् ॥५॥

भूजन्मसंगुभिरणहिनमुद्ररूपा

या काऽपि पामुपटन्तो विपुलेऽन्तरिक्षे ॥

सा ते तनुः मुमहती वरदे मुमुक्ष्मा
तामेव देवसरणिं कथयन्ति धीराः ॥६॥

मज्जमेति— विपुले विशाले अन्तरिक्षे आकाशे भूजन्मपांभुभिः भूषो जन्म येषां ते भूजन्मानः पांभवः बूलयः तैरगहितशुद्धरूपा अगहितम् अदूषितं शुद्धं निर्मलं रूपं यस्याः सा या कात्रपि पांसुपटली पांसूनां रेणूनां पटली संहति-
विद्यते इत्यभ्याहार्यम् । पाप्मिबभौनिकम्पकंशून्या स्वतःसिद्धा स्थूलबुद्धी-
न्द्रियातीता योगिजनमूक्ष्मदृग्गोचरा आकाशमतमूक्ष्माणुपटली या वर्तते इत्यर्थः
सा वरदे अभीष्टवरदात्रि अम्ब, मुमहती मुनरां बृहती, बेंपुल्यात्तदालया-
काशस्य, मुमुक्ष्मा मुनरा मूक्ष्मा दिव्यदुगेकगोचरत्वात् ते तव तनुः शरीरं
भवतीत्यर्थः । धीराः धियं प्रयत्नां बुद्धिं रान्ति आददन इति धीराः विज्ञाः
तामेव आकाशगरेणुपटली तनुं देवसरणिं देवपद्यां देवयानमिति यावत् कथ-
यन्ति । इदमेव देवयानम् अचिरादिमाषंमाहुः, येन विदुष उन्नात्तस्य,
ऊर्ध्वगनिरक्ता श्रुतिषु । देवयानारिमकां भगवत्यास्तनुं पुनर्विपुणोनि ॥६॥

या देवि देवसरणिर्भवमग्नदुर्गा
वैरोचनीति कथिता तपसा ज्वलन्ती ॥
राजीववन्धुमहसा बिहिताङ्गरागा
सा ते तनुर्भवति सर्वमुपबन्धव्यं ॥७॥

येति— देवि, या भवमग्नदुर्गा भवमग्नानां दुर्गा जन्माम्बुधिनिमानाना
दुष्प्रापेत्यर्थः, देवसरणिः देवपद्या बिभ्रदेकगम्या तपसा स्वात्मनिहितदृष्टदृष्टिबलेन
ज्वलन्ती दीप्यमाना वैरोचनी विशेषेण रोचते इति विरोचनः मूरः ज्वलत्प्रकाशः
सविता सर्वेश्वरः तस्यैव वैरोचनी इति कथिता भवतीति शेषः । सर्वमुपब-
न्धव्यं सकलमुरजनस्तुत्यं, सा तपसा ज्वलन्ती वैरोचनी ते तनुर्भवतीति
सम्बन्धः । भगवतीं दुर्गां वैरोचनीं भन्त्रोत्रपि गायन्ति—“तामग्निवर्णां तपसा
ज्वलन्तीं वैरोचनीं कर्मफलेषु जूष्टाम् । दुर्गां देवीं शरणमहं प्रपद्ये मुनरसि
तस्मै नमः” इति । ता तनुं विशिन्नष्टि । राजीववन्धुमहसा राजीववन्धोः सूर्यस्य
महसा तेजसा मौरेण ज्योतिर्पेति यावत्, बिहिताङ्गरागा बिहितः रचितः
अङ्गरागः रज्ज्वरुलेपः यस्याः सा । अवं भावः । अस्याल्लोकादुत्पन्नस्य
विदुषः स्थलौक्यामिनो देवयानस्य ज्योतिर्भागस्य दिव्यरजःपटलपूगितस्य

देवीतनुत्वं प्रतिपादितम् । नमोभयनस्य दिव्यरजोस्पर्शदेवीशरीरस्य विरोचनरोचिषा
अङ्गलेपोऽय्यंत इति महोऽङ्गरागयोः तादात्म्यसम्भावनया किं गम्योत्प्रेक्षा, उत
विषय-विषयिणोर्महोऽङ्गरागयोः विषयस्य महसो निगमनेन विषयिणोऽङ्गरागस्या-
ध्यवसानादतिशयोक्तिरिति द्वयोरलङ्कारयोः सन्देहसङ्करः ॥७॥

प्राणास्तवात्र हृदयं च विराजतेऽत्र

नेत्राणि चात्र शतशः श्रवणानि चात्र ॥

प्राणानि चात्र रसनानि तथा त्वचश्च

वाचोऽत्र देवि चरणानि च पाणयोऽत्र ॥८॥

प्राणा इति— देवि, अत्र तव तनुत्वेन अवस्थिते दिव्यरेणुमये देवयाना-
ख्ये अर्चिर्भागं प्राणुक्ते तव प्राणाः जगज्जीवनधारणहेतुभूताः विराजन्ते इति
वचनव्यत्ययेन अध्याहार्यम् । हृदयं च सर्वेषां ज्ञानत्रियाविलासना मूलम्
आत्मस्थानं अत्र विराजते, तथा शतशः नेत्राणि श्रवणानि च घ्राणानि रस-
नानि त्वचश्च वाचश्चरणानि पाणयश्च विराजन्ते । पाणिपादवाक्प्राणचक्षुः-
श्रोत्रादीनां सर्वेषां कर्म-ज्ञानेन्द्रियाणां समष्टिरस्याः जगत्सविभ्याः दिव्यरेणु-
शरीरेऽतिष्ठत इत्युक्तम् । हृदयस्यैकवचनं वाक्प्राणादीनां बहुवचनं च प्रयुक्ते ।
अनेन इह व्यष्टिगठानां बागादीनां बहुत्वेऽपि, सर्वाणां व्यष्टीनां मूलमात्मस्थान-
मेवमेव हृदयमिति विवक्षितम् । तथा च शरीरमणनीनायां म्बोपनिबन्धे श्रीमहर्षे-
रदेशं हृदयमपि हृत्सर्वमाधार्येण अम्यधाति— ‘अण्डं वपुषि निक्षेपं निक्षेपं
हृदये वपुः । तस्मादण्डस्य सर्वस्य हृदयं रूपसङ्ग्रहः’ इति भगवत्याः शरीरे
सर्वाणि वाक्प्राणचक्षुरादीनि व्यवस्थितानीत्युक्तेः सर्वेषां तदनन्यत्वं तदुपादानत्वं
तदाधारत्वं च स्थूलसूक्ष्मकारणावस्थामु प्रतिपादितानीति ज्ञेयम् ॥८॥

सर्वत्र पर्यसति शृणोषि च सर्वतोऽम्ब

सर्वत्र आससि विजिघ्रसि सर्वतोऽपि ॥

सर्वत्र च स्पृशसि मानसमिन्द्रियाले

चः शब्दनुयात्रिणवितुं तव देवि भाग्यम् ॥९॥

सर्वत्रेति— अमिन्द्रियाले ! अमिन्द्रः न मिन्द्रः अनीनानागतवनमानत्वेन
त्रेया विमरुतः बाणः यस्याः सा मार्गवालिनी निग्येति यावत्, तस्याः सम्बुद्धिः

अम्ब, देवि ! त्वं सर्वत्र पश्यसि तव चक्षुषः एव सर्वेषां चक्षुरात्मतयाज्ज-
स्यानात्, यदा 'चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रम्' इत्यादियुतिषु प्रसिद्धायाश्चक्षु-
भूतायास्तव चक्षुषश्चक्षुष्टेनावस्यानात् सर्वत्र त्वमेव द्रष्टृतीति भावः, एवं
शृणोषीत्यादौ त्वमेव श्रोत्री घ्रात्रीत्यादि बोध्यम् । सर्वत्र शृणोषि, सर्वत्रः
सर्वत्र सार्वविभक्तिकः तमिल्, सर्वत्र खादसि, भोक्त्रीत्यर्थः, सर्वतोऽपि विजि-
घ्रसि विनेपेण जिघ्रसि, घ्रात्री त्वं, तथा मृजसि, एवं सर्वत्र ज्ञानेन्द्रियरूपेण
अवस्थाय व्यापारान् विदधन् तव भाग्यमैश्वर्यं निगदितुं कथयितुं कः शक्नुयात् ?
न कोऽपि शक्नोति इत्यर्थः ॥९॥

सर्वत्र नन्दसि विमुञ्चसि सर्वतोऽम्ब

सर्वत्र संसरसि गर्जसि सर्वतोऽपि ॥

सर्वत्र देवि कुरपे तव कर्मजाल-

वैचित्र्यमोदहरि निरुपयितुं समः कः ॥१०॥

सर्वत्रेति— देवि, ईश्वरि सर्वत्र नन्दसि मोदसे, आनन्दस्वरूपत्वान्
सर्वतो विमुञ्चसि विमृजसि, विमुञ्चन-नन्दनाम्न्या पायूरस्थेन्द्रियव्यापारावुक्तौ ।
सर्वत्र संसरसि प्रकरणान् सञ्चरसीत्यर्थः, अनेन पादेन्द्रियव्यापार उक्तः ।
सर्वतो गर्जसि, अनेन वाग्व्यापारः, सर्वत्र कुरपे, पाणीन्द्रियव्यापाररक्षोक्तौ ।
तव कर्मजालवैचित्र्यं सर्वत्र कर्मेन्द्रियव्यापाररूपत्रियाकलापानाम् अद्भुतं को
निरुपयितुं वर्णयितुं समः ? न कोऽपि समर्थ इत्यर्थः ॥१०॥

विद्वान्मिदके त्वयि दत्तां पत्नयः कियन्तो

नानाविधाव्यवहितः सितयः कियत्यः ॥

विम्बानि शीतमहतां समतां कियन्ति

नैतच्च वेद यदि को विदुषो बहूतः ॥११॥

विद्वान्मिदके इति— विद्वान्मिदके, जगन्मातुः, त्वयि अधिकरणभूतायां
कियन्तः दत्तां पत्नयः कति भूयाः ? नानाविधाव्यवहितः स्वर्गोऽमुरादि-
ममुद्रवर्षिताः सितयः भूमयः कियन्तः कति ? समतां राजमानानां शीत-
महतां चन्द्राणां विम्बानि मण्डलानि कियन्ति ? एतच्च यदि न वेद न
जानाति, को बहूतो बहु जानातीति बहूतः विदुषः पण्डितो भवतीत्यप्या-

हारः, सर्वाधारभूतायां त्वयि आपेयभूताः सूर्यचन्द्रभूमयः पृथक् पृथक् कति सन्तीति अजानन् पुरुषः कथं बहुजः पण्डितो भवितुमर्हति ? सर्वोऽपि किञ्चिज्ज्ञ एवेत्यर्थः । अनेन बहवः सूर्याः नक्षत्रात्मनाऽवस्थिताः तया एकं-कस्यापि सूर्यकुटुम्बस्य भूमयः, ताः समाधित्य चरन्तश्चन्द्रमसश्चेति प्रथम-शतकद्वितीयस्तवकस्थश्लोकाः स्मरणीयाः । तत्र 'पुनर्विपाकतः' इति श्लोके 'मण्डलानि भास्वताम्' 'विसर्जनेन' इति श्लोके 'भहीषु चाम्बिके युवाम्' इत्याद्यवधेयम् ॥११॥

अथ ब्राह्म्यादिमत्तमातृकाणां वैभवं पृथक् सप्तभिः श्लोकैरभिधीयते ॥

अव्यक्तशब्दकलयाऽखिलमन्तरिक्षं

त्वं ध्याप्य देवि सकलागमसम्प्रगीते ॥

नादोऽस्त्युपाधिबशतोऽयं वचांसि चासि

ब्राह्मीं वदन्ति कषयोऽमुकवैभवां त्वाम् ॥१२॥

अव्यक्तेति— सकलागमसम्प्रगीते सकलैरागमैस्तन्त्रशास्त्रैः सम्प्रगीते अग्नि-पट्टे देवि, अव्यक्तशब्दकलया अव्यक्तशब्दः प्रणवः, तस्य कलया 'अंगेनेत्यर्थः', अखिलम् अन्तरिक्षमाकाशं ध्याप्य स्थिता त्वं नादोऽसि नादशब्दवाच्याऽमि कारणवापूपाऽमीत्यर्थः, अथ अनन्तरम् उपाधिबशतः उप समीपे स्थित्वा स्वीयं रूपमन्यत्र आदधातीति उपाधिः तस्य कार्योपकरणादेवंशतः तन्त्रतः वचांसि चासि व्यक्ताः वाचोऽपि भवसि इत्यर्थः । प्राक्चोक्तं 'नादोऽसि वागसि' इति । अमुकवैभवाम् अमुकं कार्य-कारणोभयविधवागात्मकम् ईदृक् वैभवं विभो-र्भावः ऐश्वर्यं यस्याः ता त्वा कवयः भूरयः ब्राह्मी ब्रह्मण इयं ब्राह्मी तां ब्रह्मण्येति वदन्ति ॥१२॥

अथ वैष्णवी मातृकां ध्याचष्टे ॥

मानाविर्धंभुवनजालसवित्रि रूपै-

ध्यात्तं कनिष्कलगभीरमहस्तरङ्गः ॥

ध्यात्तं विधिप्रयसि सर्वमलवंशक्ते

सा वंशजवो तथ कला कपिता मुनीन्द्रैः ॥१३॥

मानाविर्धिरिति— भुवनजालसवित्रि जगज्जालजनयित्री, अलवंशक्ते न सर्वा ह्रस्वा अस्वरा अनन्येभ्यः, शक्तिर्वैरयाः सा तस्याः सम्बोधनं, ध्यात्तव-

निष्कलमभीरमहस्तरङ्गाः व्याप्ताः व्यापिनः कर्तरि क्तः, एकस्य अद्वितीय-
स्य निष्कलस्यानंगस्य गभीरस्य अगाधस्य गम्भीरस्य वा महस्तरङ्गा. भङ्गाः
येषां तैः नानाविधैः रूपैश्चक्षुर्ग्राह्यैः साधनैः सर्वं चिद्व्यक्तं यस्तुजातं व्यक्तं
पृथक्त्वा स्पष्टं विचित्रवसि विचित्रम् अद्भुतं करोषि । यया कलया त्वमेवं
करोषि, सा तव कला मुनीन्द्रस्नापमोत्तमैः वैष्णवी विष्णोरियं विष्णुशक्तिः
कथिता । कारणज्योतिर. कार्यावस्थाया क्वात्मकतासिद्धिः प्रसिद्धा । व्यक्तस्य
सर्गस्य रूपसम्पादिका माता विष्णुशक्तिरिति तात्पर्यम् ॥१३॥

अथ माहेश्वरी मातृकाम अभिघत्ते ॥

व्यक्तित्वमम्ब हृदये हृदये दधामि

येन प्रभिन्न इव बद्ध इवान्तरात्मा ।

सैयं कला भुवननाटकसूत्रमत्रि

माहेश्वरीति कथिता तव चिद्धिभूतिः ॥१४॥

व्यक्तित्वमिति— भुवननाटकसूत्रमत्रि । भुवनं नाटकमिव तस्य सूत्र-
मत्रि सूत्रधारभूता नाटयितृत्वान्, तस्या. मम्बुद्धिः, अम्ब, हृदये हृदये प्रति-
हृदयं व्यक्तित्वं पृथगात्मनया अहमहमिति वृत्तित्वं दधामि धारयने, सर्वस्यापि
अहन्तास्पदं हृदयमिति प्रमिद्धे । येन हृदयाधिकरणकव्यक्तित्वधानेन अन्त-
रात्मा एकोऽपि सर्वान्तरात्मा प्रभिन्न. इव भेदवाननेक इव बद्ध इव निरत्य-
मुक्तोऽपि बन्धवानिव भवति । यया भेदभ्रमजनयिभ्या कल्पया एकोऽप्यन्त-
रात्मा अनेक इव अव्यक्तोऽपि व्यक्त इव स्वतन्त्रोऽपि बद्ध इव भवति, सैयं
तव कला अंतः चिद्धिभूति. चित. अक्षण्डप्रज्ञायाः विभूतिरैश्वर्यभूता माहेश्वरी
महेश्वरस्येयं महेश्वरशक्ति. कथिता प्रोक्ता । नादात्मिका वाग्विभूति-
र्ब्राह्मी कला, विश्वरूपस्थितिसम्पत्ति. शोभाविभूतिर्वैष्णवी .कलेति अतीताभ्या
श्लोकाभ्यां प्रतिपाद्य, इह अगणिनभेदभ्रमभूयिष्ठजगन्नाटकमंदिधायी हृदय-
स्येश्वरमाया चिद्धिभूति माहेश्वरी कलेत्युक्तम् । अत्र हृदय-प्रभिन्न इव-बद्ध-
इव-भुवननाटकादिशब्दप्रयोगादीश्वरो हृदयदेने मायया सर्वमनानि ग्रामयन्ति-
प्रीतीति गीताश्लोकायोन्युगन्धेयः ॥१४॥

अथ कौमारी मातृकाम् आचष्टे ॥

आहारशुद्धिवशतः परिशुद्धसत्त्वे

नित्यस्थिरस्मृतिधरे विकसत्परोजे ॥

प्रादुर्भवस्यमन्तत्त्वविभासिका या

सा त्वं स्मृता गुरुगुहस्य सवित्रि शक्तिः ॥१५॥

आहारेति— आहारशुद्धिवगतः आहारशुद्धिश्च स्थूलतया सात्त्विकाहार-
सम्पादितदेहाश्रितान्तःकरणशुद्धिः, सूक्ष्मतया तु विषयेन्द्रियसंयोगेषु 'गुणा
गुणेषु वर्तन्ते' 'इन्द्रियाणि इन्द्रियार्थेषु' इति व्यवसायात्मिकया बुद्ध्या प्रकृति-
व्यापारात् पृथगात्मानं प्रत्यक्षस्थितं विदन् यश्चरति तस्य आहारशुद्धिः
जायते, आहारश्च आह्रियमाणाः विषयाः, इन्द्रियैः आह्रियमाणानां विषयाणां
शुद्धिः. रागादिभिरलिप्तत्वात्, तद्वसतः परिशुद्धसत्त्वे परिशुद्धं निर्मलं सत्त्वम्
अन्तःकरणं यस्य तस्मिन्, नित्यस्थिरस्मृतिधरे नित्या स्थिरा ध्रुवा स्मृतिः
प्रज्ञा तस्या. धरः तस्मिन् विकसत्सरोजे विकसत् उन्मीलित सरोज पुण्डरीक
प्रकरणात् हृदयं यस्य तस्मिन् जने, अमन्तत्त्वविभासिका शुद्धसत्त्वप्रकाशिका
या त्वं प्रादुर्भवसि, आविर्भवसि प्रकाशस इत्यर्थः, सा त्वं, सवित्रि जननि, गुरु-
गुहस्य कुमारस्य शक्तिः. कौमारी शक्तिः स्मृता । अथ नारदसनत्कुमारा-
ख्यायिकाप्रकरणस्य छन्दोगधृतिवचनं भवति— 'आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः, सत्त्व-
शुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः, स्मृतिलम्बे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः । तस्मै मुदितकया-
धाय तमसः पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमारस्तं स्कन्द इत्याचक्षते तं स्कन्द
इत्याचक्षते' इति । एवं स्कन्दमनत्कुमारयोरेकव्यतिरेकमामनन्ति छन्दोगाः ।
मेयं सनत्कुमाराख्यस्य स्कन्दस्य गुरुगुहस्य शक्तिः कौमारी शक्तिः इहाभि-
र्ज्ञिता ॥१५॥

अथ बाराही मातुका स्तौति ॥

हव्यं यया दिविषदो ययुरं सभन्ते

कव्यं यया दधिकरं पितरो भजन्ते ॥

अन्नाति चाप्रमत्तिलोऽपि जनो ययैव

सा ते बराह्यवनेति कलाञ्ज्व गीता ॥१६॥

हव्यमिति— यया कलया दिविषदो देवाः ययुरं स्वादु हव्यं देवेभ्यो
दीयमानम् अथ लभन्ते प्राप्नुवन्ति, 'हव्यव्यो दीवर्षेभ्यो अग्ने' इत्यमरः । यया
पितरः पितृदेवाः दधिकरं रोषकं कव्यं पितृभ्यो दीयमानमग्नं भजन्ते रोषन्ते,
यया वरुणैव अखिलोऽपि जनः मानवः अग्नं भोग्यमन्नानि भुङ्क्ते, सा ते

विद्या तया मूलाग्निचण्डशशिमुण्डतनुत्रभेद्या मूलाग्निरेव मूलाधारस्यः कुल-
 कुण्डाग्निरेव चण्डः चण्डास्योऽमुरः शशी चन्द्रः स एव मुण्डः एतदास्योऽमुरः
 तयोः तनुत्रयोः कवचभूतयोः ग्रन्थो. भेद्या विदारयिष्या चामुण्डया किं न
 कृतं स्यादिति सम्बन्धः । अत्र देवीमाहात्म्यप्रोक्तस्य चामुण्डया कृतस्य रक्त-
 बीजामुररुधिरपानस्य चण्डमुण्डनिपूदनस्य च आध्यात्मिकं तत्त्वं रूपकापदेशेन
 उद्घाटितं कविना । तथा हि अष्टमेऽध्याये दुर्गमिप्तशत्यां चामुण्डानामलाम-
 प्रकारः कथ्यते— 'यस्माच्चण्डं च मुण्डं च गृहीत्वा त्वमुपागता । चामुण्डेति
 ततो लोके ख्याता देवि भविष्यसि' इति । पुनश्च नवमेऽध्याये रक्तबीजा-
 मुरप्रस्तावे— 'पलायनपरान् दृष्ट्वा दैत्यान् मातृगणादितान् । योद्धुमभ्याययो
 ऋद्धो रक्तबीजो महामुर' ॥... . तस्याहतस्य बहुधा शक्तिशूलादिभिर्भुवि ।
 पपात यो वै रक्तोपस्तेनासञ्छनशोऽमुराः ॥ तंश्चामुरासूक्ष्मभूतंरमुरैः सकलं
 जगत् । व्याप्तमासीत्ततो देवा भयमाजग्मुस्तमम् ॥ तान्विपण्णान्मुरा-
 न्दृष्ट्वा चण्डिका प्राह सत्वरम् । उवाच काली चामुण्डे विस्तीर्णं वदनं कुर्व ।
 मच्छस्त्रपातसम्भूतान् रक्तबीजान् महामुरात् । रक्तविन्दून् प्रतीच्छ त्वं वक्त्रे-
 णानेन वेगिना ॥' इति । अत्र श्लोके चामुण्डाया विभूतेः स्वरूपं जाप-
 त्नाधिकलेख्युक्तम् । जाग्रद्दशाधामेव यः सहजः समाधिरेकाग्रध्यानरूपो न
 तु मुपुप्तौ अष्टाङ्गयोगनिष्पाद्ये लये वा, स एव विचित्रा विद्या कला चामुण्डा-
 विभूतेः स्वरूपम् । अस्याः शक्तिस्तु सङ्कल्पोपसहाराद्वर्धने । इदं सङ्कल्पो-
 पसंहरणमेव चामुण्डाकृतरक्तबीजामुररुधिरविन्दुपानम् । मूलाधारान्निप्रबोध-
 नमेव चण्डननुत्रभेदनम् । मूलाग्नेरयोगिषु तमोधूमावृत्तत्वात्सोऽमुरवत् प्रति-
 कूलश्चण्डो भवति । तत्कवचभेदनं तु तत्रस्यग्रन्थिभेदनं येन निरावरणो
 ज्वलति । योगिषु प्रमिदस्य सह्यारामृताशुमण्डलस्य प्रावरणं भन एव
 मुण्डोऽमुरः, तन्माग्मनसो निग्रहणमेव मुण्डकवचभेदनं, येन सह्यारामृतविरण-
 शरीमातृवाद्यामृतीभवति योगी । एव रक्तकण्ठपानचण्डमुण्डतनुत्रभेदनरूपेण
 सङ्कल्पोपसहार-मूलाग्निधूमापावरण-सह्यारावरणप्रभेदनानि यथा षष्ठ्या नि-
 र्वाह्यन्ते सा चामुण्डा विभूतिर्भद्राशत्रुतेरमाया इति गहनं योगिजनैर्ववेष्टं
 शस्त्रशेपेण दिक्ष्मात्रमुरदर्शितम् ॥१८॥

एव सत्यं कानुषा. संनूपेदानीम् एकैव महाशक्तिर्माया स्थानभेदान्
 कानुविष्य भवति इत्याह ॥

त्वं लोकराजि परमात्मनि मूलमाया
 शक्ते समस्तमुरनर्तरि जालमाया ॥
 छायेद्वरान्तरपुमात्मनि योगमाया
 संसारसक्तहृदयेष्वसि पाशमाया ॥१९॥

त्वमिति— लोकराजि, त्वं परमात्मनि मूलमाया भवसि । समस्तमुर-
 नर्तरि सर्वदेवराजे शक्ते जालमाया असि । लोकप्रसिद्धं चन्द्रजालम् । इन्द्र-
 म्य जालमायाया मन्त्रालिङ्गं च भवति । 'हृदं रूपं प्रतिरूपं बभूव तदस्य
 रूपं प्रतिचक्षणात् । इन्द्रो मायानिः पुदरस्य ईषते' इति । छायेद्वरान्तर-
 पुमात्मनि छायेद्वरस्य सूर्यमण्डलस्य अन्तरेयः पुमात्मा पुरुषः विष्णुः तस्मिन्
 योगमाया भवसि । विष्णोर्योगमाया दुर्गासप्तशत्यां गीतानु च प्रसिद्धा ।
 संसारसक्तहृदयेषु संसारे जननमरणात्मके सत्त्वानां सङ्गिनां हृदयेषु पाश-
 माया बन्धजननी माया असि ॥

अत्र प्रथमं केवाला परमात्मनः ततः विद्वारेक्षया परमेश्वरस्येन्द्रस्य
 शक्तिः, ततोऽयं ब्रह्माण्डस्य त्रितुः मानौष्यवर्तिनः विष्णोः, अन्ते चाध्या-
 त्मं संसारिणश्च मायाः चतस्रः एकस्या एव रूपाणीति प्रत्यपादि ॥१९॥

एवं क्रियात्वेन विजृम्भिता चतुर्विधा मायापदवाच्या महाशक्तिमभिष्टुत्य
 सर्वक्रियाधारभूतां समुपसंहृतस्वात्मविलासां स्वस्यां समाहितसर्वसामर्थ्यां
 सयस्वरूपा निद्रापदवाच्यां तामेव महाशक्तिं प्रप्नोति ॥

त्वं भूतमर्तरि भवस्यनुभूतिनिद्रा
 सोमस्य पातरि विद्वीजसि मोदनिद्रा ॥
 सप्ताश्वबिम्बपुरुषात्मनि योगनिद्रा
 संसारभग्नहृदयेष्वसि मोदनिद्रा ॥२०॥

त्वमिति— भूतमर्तरि भूतानां प्राणिनां यतः पान्थके भूतेषु ईश्वरे अनु-
 भूतिस्पर्शो निद्रा अनुभूतिनिद्रा भवसि, सोमस्य सोमस्यस्य पशुमाताम्यस्य
 पातरि पानं कुर्वन्ति विद्वीजसि इन्द्रे, मोदस्पर्शो निद्रा मोदनिद्रा आनन्द-
 निद्रेत्यर्थः । सप्तश्व इन्द्रस्य सोमसत्त्वं प्रसिद्धम् । सप्ताश्वबिम्बपुरुषा-
 त्मनि सप्ताश्वबिम्बे सूर्यबिम्बे यः पुरुषः तस्यात्मनि विष्णो योगनिद्रा, राहोः

शिर इव पुरुषात्मनीत्यत्र बोध्यम् । संसारमग्नहृदयेषु भवान्बुधौ मग्नानां जनानां हृदयेषु मोहनिद्रा मोहात्मिका निद्रा असि । अत्रेदं बोध्यम् । अव्याकृतनामरूपं परं ब्रह्मा सदेव असदिति श्रुतिषु गीयते— 'असद्वा इदमग्र आसीत्' इति इदमेवासत् तमः इति मन्त्रवर्णेनाभिहितम् । 'तम आसीत्तमसा गूळहमग्रे' इति, इदं च मूलं तमः सर्वलयात्मकं वस्तु स्वास्थ्यानुभूतिरूपं स्वशक्त्या निद्रापदवाच्यत्वं भजते । इमां च महाशक्तिं तान्त्रिकाः तामसी कालरात्रिं गायन्ति । संपेका निद्रा लयस्वभावा भूतेशे स्वस्थानुभूतिः, इन्द्रे आनन्दलहरी, विष्णौ योगसम्पत्तिः, संसारिणि पुरुषे मोहशक्तिश्चेति संश्लेषः ॥२०॥

अथ देवीमाहात्म्यचरित्रत्रयप्रतिपादितासु तिसृषु देवीमूर्तिप्राद्या काली प्रसीति ॥

विष्णुश्चकार मधुकंटभनाशनं य-

न्मुक्तः सहस्रदलसम्भवस्तुता सा ॥

काली घनाञ्जननिमप्रभदेहशालि-

भ्युषा तवांभ भुवनेश्वरि कोऽपि भागः ॥२१॥

विष्णुरिति— अम्ब भुवनेश्वरि, यन्मुक्तः यया योगनिद्रया मुक्तः विष्णुः मधुकंटभनाशनं मधुः कंटभश्च मधुकंटभौ एतन्नामानावसुरौ तयोर्नाशनं चकार । सहस्रदलसम्भवस्तुता सहस्रदलसम्भवेन पद्मयोनिना ब्रह्मादेवेन संस्तुता सद्गुता, घनाञ्जननिमप्रभदेहशालिनी घनाञ्जननिभा सान्द्रकज्जलाभा प्रभा क्षोभा यस्य सः देहः तेन शालते क्षोभत इति घनाञ्जननिमप्रभदेहशालिनी उष्मा *उद्गीर्णबला सा काली मूर्तिः तव कोऽपि भागः कलाविशेष इति भावः । अत्रेव मत्तशतीप्रथमाध्यायलोका उल्लेख्या भवन्ति— 'योगनिद्रा यदा विष्णुर्जगत्वेकाग्रवीर्यते । आर्त्तीयं शेषमभ्यस्तु कल्पान्ते भगवान्ग्रभुः ॥ तदा द्वावसुरौ घोरौ विख्यातौ मधुकंटभौ । विष्णुकर्णमलोद्भूतौ हन्तुं ब्रह्माणमुद्यतौ ॥ स नाभिवमले विष्णोः स्थितो ब्रह्मा प्रप्रापति । मुष्ट्याव योगनिद्रां ताम् एवापहृदयम्विनः ॥' इति । तथा चोत्तरत्र 'एव स्तुता यदा देवी नाममी तत्र वेधमा' इति अत्र ताममी योगनिद्रेत्यर्थः, 'उत्तस्यौ च जगत्प्राप्यया मुक्तो जनार्दनः' अत्र तया योगनिद्रयेति बोध्यम् । अत्र एव इन्द्रोक्तं यन्मुक्त इत्यत्र यया योगनिद्रया मुक्त इति व्याख्यानम् ॥२१॥

एवं काली मधुकंठभदमनी स्तुत्वा, लक्ष्मी महिषमर्दिनी द्वितीयचरित-
देवतां देवीमूतिं प्रस्तौति ॥

विद्युत्प्रभामयमधूप्यतमं द्विषद्भिः-

इच्छेण्डप्रच्छेण्डमखिलक्षयकार्यक्षक्तम् ॥

यते सवित्रि महिषस्य वधे स्वरूपं

तच्छिन्तनादिह नरस्य न पापभीतिः ॥२२॥

विद्युदिति- सवित्रि जननि, महिषस्य अमुरस्य वधे हनने विषये विद्यु-
त्प्रभामयं विद्युत्ज्योतिर्मयं दुर्दशमिति भावः, द्विषद्भिः शत्रुभिः अधूप्यतमं
अनभिगम्यतमम् अत्यन्तदुर्गममित्यर्थः, यत् ते तव चण्डप्रच्छेण्डम् अखिलक्षय-
कार्यक्षक्त स्वरूपम् अभूत् इत्यप्याहार्यम् । तच्छिन्तनात् तस्य चिन्तनात्
ध्यानात् नरस्य पापभीतिर्न भवतीति शेषः, महिषामुरवधोद्युक्तां यते दुर्गा
दुर्दशं विद्युत्प्रभामयं स्वरूपं तस्य ज्योतिर्मयवपुषो ध्यानेन सर्वतमोरूपपाप-
ध्वंसो भवतीति नात्र चित्रम् ॥२२॥

अथ शुम्भभदमनीं तृतीयचरितदेवतां सरस्वतीमूतिं स्तौति ॥

शुम्भं निशुम्भमपि वा जगदेकवीरौ

शूलाग्रशान्तमहमौ महती चकार ॥

सा कौशिकी भवति काशयशाः कुशोद-

यात्माङ्गजा तव महेश्वरि कश्चिदंशः ॥२३॥

शुम्भमिति- महेश्वरि ! जगदेकवीरौ जगतां लोकस्य एकौ मुख्यौ अ-
समानौ वा वीरौ शूरो जगदेकवीरौ शुम्भम् अमुर निशुम्भमपि तस्य भ्रातर-
ममुर वा महती तव मूर्तिरित्यर्थः, शूलाग्रशान्तमहमौ शूलस्य आद्यस्याग्रे
शान्तं निर्वाणं महस्तेजः प्रकाश इति यावन्, ययोस्तौ विषेयविशेषणं चकार,
या ते महती मूर्तिः शुम्भं निशुम्भं च शूलेन निस्तेजस्कौ व्यधादिति भावः ।
काशयशाः काशः स्वेनपुण्यविशेषः स इव यशो यस्याः सा शुम्भयशा इति
यावन्, कुशोदग्री तनुमध्या आत्माङ्गजा तव शरीरमभ्यूना सा कौशिकी
एतन्नाम्नी देवी तव कोऽपि भागः अश्वविशेष इत्यर्थः । तथा चोक्तमन्यत्र
'कौशिकी नाम सा दुर्गा हन्त्री शुम्भ-निशुम्भयोः' इति ॥२३॥

अथ महाशक्तिमिष्टदेवतां सरणागनिमुनेन तत्प्रसादं याचने ॥

माये शिवे धितविपद्दिनिहन्त्रि मातः

पश्य प्रसादभरशीतलया दृशा माम् ॥

एषोऽहमात्मजकलत्रमुहृत्समेतो

देवि त्वदीयचरणं शरणं गतोऽस्मि ॥२४॥

माये इति— माये कपटनाटकसूत्रमत्रि, शिवे, मङ्गलस्वरूपे, धितविप-
द्दिनिहन्त्रि, धितानामाधिताना विपदामापदा विनिहन्त्रि विनिवारिणि मातः
अम्ब, प्रसादभरशीतलया प्रसादः प्रसन्नता अनुग्रहश्च 'तस्य भरेण शीतलया
शीतया दृशा दृष्ट्या माम् इमम् जनं पश्य वीक्षस्व । देवि, आत्मजकलत्रमुहृ-
त्समेतः मदाधितपुत्रदारमित्रैः सह त्वदीयचरणं शरणं गतोऽस्मि प्रपन्नो-
ऽस्मि । दुर्गा भगवती न केवल निजचरणाधित जनम् अनिष्टपरिहरणाभीष्टदा-
नाभ्यामनुगृह्णाति, अपि तु तम् अन्येषामाश्रयं च विधत्त इति देव्याः परम-
कारुणिकत्व-वदान्यत्वे प्रसिद्धे । अत एव मामाधितैः आत्मजादिभिः सह शरणं
गतोऽस्मीत्युपपन्नम् । तथा च सप्तशत्या 'त्वामाधिता ह्याश्रयता प्रयान्ति'
इति ॥२४॥

अयंभिः वसन्ततिलकानिबद्धैः स्तोत्रैर्देवीप्रीणनाशसया साधुसङ्गानन्दलाभ-
प्रार्थनया च स्तवकमुपसहरति ॥

धिन्वन्तु कोमलपदाः शिववल्लभाया-

श्चेतो वसन्ततिलकाः कविकुञ्जरस्य ॥

आनन्दयन्तु च पदाधितसाधुसङ्गं

कष्टं विषूय सकलं च विधाय चैष्टम् ॥२५॥

धिन्वन्तिवति— कोमलपदाः कोमलानि ललितानि पदानि यस्याः सा
कविकुञ्जरस्य कविश्रेष्ठस्य गणपतेर्मम वसन्ततिलकाः एतन्नामकवृत्तबद्धाः
स्तुतयः शिववल्लभायाः उमादेव्याः चेतो हृदयं धिन्वन्तु प्रीणयन्तु । कष्टम्
अनिष्टं दुःखं विषूय अपवार्यं इष्टम् ईप्सितं विधाय च पदाधितसाधुसङ्गं
चरणाधितमग्जनममूहम् आनन्दयन्तु च । इमाभिः मदीयाभिः वसन्ततिलकाभिः
स्तुतिभिः द्वे अपि कर्मणी निर्वाहोना देव्याः प्रीणनकर्मकम् अपरं च साधुजना-
नन्दनम् ॥२५॥

मण्डपः स्तवकः गव्याख्य समाप्तः.

अष्टमः स्तवकः

तमसाप्रभितो हन्ता ऋण्डिकाहासवासरः ॥

सतां हृदयराजीव-विकासाय प्रकल्पताम् ॥१॥

तमसामिति—तमसाम् अन्तर्गतानाम् अज्ञानानां पक्षे अन्वकाराणाम् अमितः साकल्येन 'साकल्यामिमुखेप्रभितः' इत्यमरः, पक्षे सर्वेनः हन्ता निवारयिता ऋण्डिकाहासवासरः ऋण्डिकाया देव्याः हास एव वामरः दिवसः सता सज्जनानां हृदयराजीवविकासाय हृदयमेव राजीवं पक्ष तस्य विकासाय उन्मीलनाय प्रकल्पता प्रभवतु । राजीवविकासको वासरः हृदयोन्मीलकश्चण्डिकाहासः, अर्थश्लिष्टम् अमितस्पर्शोपहृत्स्वम् उभयगतम् । एव विषयिणी वामरस्य रूपेण विषयस्य हासस्य रञ्जनाद्रूपकमलङ्कारः । तेनानुप्राणिनं वस्तु । राजीवविकासो वासरमापेक्षः । हृदयोन्मीलनं हासमापेक्षम् । अनेन सता हृदयविकासो देव्यनुग्रहवलादेवेति द्योत्यते ॥

एवं स्तवकद्वौ यथापूर्वं हासस्तुतिर्गमिता आगीः प्रयुक्ता ॥१॥

या निद्रा सर्वभूतानां योगनिद्रा रमापतेः ॥

ईडपता सा महाकाली महाकालसखी सखे ॥२॥

येति—सखे, देवताराधकम् आन्त्रिकं प्रियं प्रणि सम्बोधनम् । या सर्वभूतानां निद्रा सर्वविस्मरणरूपा स्यावस्था, यैव रमापतेः विष्णोः योगनिद्रा, महाकालमर्त्री महाकालस्वन्दरस्य मर्त्री देवी सा महाकाली ईडपता स्तूपर्णा स्वयेति शेषः । अस्मिन् स्तवके मत्तघटीचरित्रत्रयप्रसिद्धदेवीमूर्तीनां तत्तृत्र-मधुकुण्डमादिमंहारस्य च प्रस्तावनद्वारा भगवतो महाशक्तिः स्तूपने । अतीते स्तवके योगनिद्रा व्याख्याता ॥२॥

विरिञ्चिना स्तुते मातः कालि त्वं चेन्न मुञ्चति ॥

मधुकुण्डमसंहारं करोतु कथमच्युतः ॥३॥

विरिञ्चिनेति—विरिञ्चिना ब्रह्मणा स्तुते मातः कालि, त्वं न मुञ्चसि

त्यजसि चेत् अच्युतमिति शेषः । अच्युतः विष्णुः मधुकंटमसंहार कथं करोतु ? न कुर्यात् इत्यर्थः । अत्र काली, योगनिद्रा हरिनेत्रकृतालया, यां तुष्टाव ब्रह्मा, यया च मुक्तो भगवान् मधुं कंटमं च सञ्जहार । अन्यन् प्राग्व्याख्यातम् ॥३॥

अथ सप्तशतीद्वितीयचरितदेवनायाः माहात्म्यं तुष्ट्युः तया निहतस्य महिषस्य प्रचण्डं साहसम् आधिपत्यं द्वादशभिः दलैर्कंराचष्टे ॥

वासवः काशनीकाश- यशोलङ्कृतदिदमुलः ॥

महोशविममाद्यस्मा- दासीदाजी परादमुलः ॥४॥

वामव इति— महोशविममान् महान् उग्रः उग्रः प्रचण्डः विक्रमः पराक्रमः यस्य तस्मात् बहुपदबहुशीहिः, यस्मान्महिषात् यच्छब्दस्य पञ्चदशोऽंशोके 'महिषं तं महावीर्यम्' इत्यत्र तच्छब्देन सम्बन्धः, काशनीकाशयशो-ऽङ्कृतदिदमुलः काशनीकाशेन काशपुष्पाभेन शुभ्रेणेति यावत्, यदासा अलङ्कृतानि मूर्धितानि दिदमुखानि दिशां प्रदेशाः इति यावत्, यस्य सः सर्वास्तु दिक्षु व्यापकविमलदलोको वामवः पूर्वदिस्पालकः आजी युद्धे परादमुलः पराधीनः प्रतिनिवृत्त इति यावत्, दासीत् अभूत् । महायसाः देवराडपि यस्मात्पराजयं प्राप्त इति भावः ॥४॥

यत्प्रतापेन सन्तप्तो मग्ने बाडवरूपभूत् ॥

भगवाननलोऽद्यापि सिन्धुवासं न मृञ्चति ॥५॥

यत्प्रतापेनेति— यत्प्रतापेन यस्य प्रभावेण सन्तप्तः जातसन्नापः भगवाननलोऽग्निः दक्षिणपूर्वदिक्पालकः बाडवरूपभूत् बडवायां भवं बाडवं रूपं तद्विमति और्वोऽग्निरित्यर्थः, तथाभूतः सन् अद्यापि इक्षानीमपि सिन्धुवासं समुद्रवामं न मृञ्चति न त्यजति, इति मन्ये दाड्डे । बाडवोऽग्निः समुद्रे वसतीति पुराणप्रसिद्धिः । अग्नेः सिन्धुवामस्य महिषागुरप्रनापजन्यगन्ताप-सामन हेतुरिति अहेतोहेतुत्वेन सम्भावना हेतुत्वेष्टा । या च सिन्धुवामस्य पुराणप्रसिद्धेः सिद्धविषया ॥५॥

कुर्वाणे भूतकदनं यस्मिन्विस्मितचेतसः ॥
एष एवान्तको नाह- मित्यासीदन्तकस्य धीः ॥६॥

कुर्वाण इति— यस्मिन् महिषे भूतकदनं भूतानां प्राणिनां कदनं नाशनं कुर्वाणे विदधति सति, एषोऽमुर एव अन्तको यमः, नाहमिति विस्मितचेतसः जाताद्भूतमनसः अन्तकस्य दक्षिणदिगीशस्य धीः मतिः आसीत् । महिषा-सुरहृतभूतजानकदण्डनानां स्वस्य अन्तरं विस्मृत्य न एवात्मक इति भ्रान्तिरजायताम्बस्येति पर्यस्तापह्लव-भ्रान्त्यलङ्कारयोः सङ्कुरः ॥६॥

रणे येनातिरक्तृत्य त्यक्तो राक्षस इत्यंतः ॥
चिराय हरिदोशेषु कोणेशः प्राप्तवान्ययः ॥७॥

रणे इति— येन महिषेण रणे युद्धे कोणेशः दक्षिण-पश्चिमयोर्पदन्तरालं तस्य कौणम्येन निर्धृती राक्षस इत्यनो हेतोः अनिरम्बृत्य अनवमान्य जाति-पक्षपातात्, त्यक्तः विमृष्टः मन् हरिदोशेषु दिक्पालकेषु चिराय ययः प्राप्त-धान् । राक्षस इति सजातीयसत्त्वानां हेतोः निर्धृतिर्न महिषेण तिरस्कृत इति सम्भावना । तस्मान् उत्प्रेक्षावाचकेष्विदंशब्दादयं नाद् गम्योत्प्रेक्षा ॥७॥

यन्निघ्नन्तुमशक्तस्य कुर्वाणमसतीः क्रियाः ॥
नियन्तुरसतामामी- त्यागिनो मलिनं ययः ॥८॥

यदिनि— अमतीः दुष्टाः क्रियाः कुर्वाणं दुष्कर्मोप्याचरन्मित्ययं, यं महिषामुर नियन्तुं नमयितुम् अशक्तस्य अममर्थस्य अमता पात्रानां निघ्नन्तुः निघ्नीतुः । त्यागिनो वरुणस्य पश्चिमदिश्यास्य ययः मलिनं मन्दमासीत्, । सर्वपापदमनविघ्नस्य वरुणदेवस्य ययो महिषनिघ्नमनाशक्तेर्मन्दं बभूवेति भावः । अत्र महिषदमनामामर्थहेतुकेन कविकल्पितेन वरुणयोगमातिन्यमिदिरूपेण यन्तुनोत्प्रेक्षा गम्यते । एवं च कविशौभेतिमिदं यन्तुना अलङ्कारध्वनिः ॥८॥

बाह्वीपररामूनो यस्य प्रायेण मादनः ॥
बभूव क्षणदान्तेषु रतान्तपरिचारकः ॥९॥

बाहुवीर्यपराभूत इति— यस्यासुरस्य बाहुवीर्यपराभूतो भुजबलपराजितो
भास्वः परिचमोत्तरदिक्पालः क्षणदान्तेषु निशावसानेषु प्रायेण प्रायशः रता-
न्तपरिचारकः सुरतश्रमापनोदको मन्दो बभूव । महिषपराजितो भास्वो दासो
भूत्वा मन्दो जात इति गम्योत्प्रेक्षा ॥९॥

निधीन्येन जितो हित्वा राजराजः पलायितः ॥
स्पष्टं वभाण माधुर्यं प्राणानामखिलादपि ॥१०॥

निधीनिति— येन महिषहत्वेन युद्धे जितः राजराजः कुबेरः निधीन्
महापद्मादीन् हित्वा त्यक्त्वा पलायितः सन् अखिलादपि समस्तादपि प्राणानां
माधुर्यं, महत्यपि कष्टे जीवितम् अत्यन्तप्रियं भवतीत्येतदर्थं वचः स्पष्टं वभाण
व्यक्तं भाषितवान् । लघुनि महति वा कष्टे प्राणान् यथाकथञ्चिद्वक्षितुं प्रय-
त्तमानस्य जनस्याधीरताम् आख्यातुं 'तस्य प्राणाः गुडम्' इति लोकोक्तिः ।
इनामेवाधित्य 'प्राणानां माधुर्यम्' इति प्रयोगः । महिषस्य पुरस्तात् उत्तर-
दिक्पालकस्यापि मानादपि निधिभ्यश्चापि प्राणेषु प्रियतरत्वं जनसामान्यस्ये-
वासीदिति चोक्तिम् ॥१०॥

यस्मिन्नुत्तरपूर्वस्या- दिश एकादशाधिपाः ॥
कुण्डा बभूवुरात्मीय- कण्ठोपमितकीर्तयः ॥११॥

यस्मिन्निति— यस्मिन् महिषासुरे, उत्तरपूर्वस्याः उत्तरस्याः पूर्वस्याश्च
यदन्तरालं सा उत्तरपूर्वा तस्याः दिशः एकादश अधिपाः हृदा, कुण्डाः मन्दाः
आत्मीयकण्ठोपमितकीर्तयः आत्मीयैः कण्ठैः उपमिता तुलिता कीर्तियेषां ते
बभूवुः, हृदस्य नीलकण्ठत्वं प्रसिद्धम् । एकादशहृदाणां यशः शुभ्रत्वं विहाय
भीलिमानममज्जतेत्यर्थान् अप्रकाशं समोनिमग्नं जातमिति भावः ॥११॥

निजनुद्धान्तकान्ताना- माननरेष निजितम् ॥
ललज्जे यः पुनर्जित्वा दूरमानी मुपाहरम् ॥१२॥

निज इति— दूरमानी आत्मानं दूरं मन्यते इति दूरमानी यः महिषः
निजनुद्धान्तकान्तानां स्वीयान्तुल्यगुण्डरीणाम् आननरेष मुनरेष निजितं मुपा-

करं चन्द्रं पुनर्जित्वा ललज्जे लज्जितवान् । प्रागेव जितस्य पुनर्जयः शूरमा-
निनो लज्जाबह एवासीत् ॥१२॥

बालस्येव श्रीडनकः प्रवीर्यस्य खेलतः ।
लोलाकन्दुकधोरासी- द्वे बोधितिमालिनि ॥१३॥

बालस्येति— श्रीडनकं, श्रीडावस्तुभिः खेलतः श्रीडतः बालस्य इव प्रवीरैः
प्रकृष्टं, वीरैः खेलतो यस्यासुरस्य देवे बोधितिमालिनि मूर्धे श्रीडाकन्दुकधीः श्रीडार्प
कन्दुकं गोलाकारमिति धीः बुद्धिरासीत् । बालस्य यथा कन्दुकादिश्रीडनके
स्वीयत्व-वश्यत्व-श्रीडायोग्यत्वबुद्धिर्भवति, तथा प्रकृष्टवीरेषु श्रीडनकवदाचरतः
महिषस्य मूर्धे श्रीडनकबुद्धिरासीत् । तावान् पराक्रमो दर्पश्च तस्य ॥१३॥

त्रियामाचरगुदान्त- भ्रूविलासनिवारणम् ॥
विष्णोः सुदर्शनं चक्रं यस्य नापश्यदन्तरम् ॥१४॥

त्रियामेति— त्रियामाचरगुदान्तभ्रूविलासनिवारण त्रियामाचराणां रात्रिचराणां
राक्षसानां गुदान्तस्य अन्तपुरस्य भ्रूविलासानां निवारण राक्षसस्त्रीणां शोकवि-
ह्वलतालम्भकम् इत्यर्थः । विष्णोः सुदर्शनं चक्रं यस्य महिषस्य अन्तरं छिद्रं नाप-
श्यत् । महाप्रभाव रत्नकुलध्वं विष्णुचक्रमपि तस्य रन्ध्रं न प्रापत् प्रहर्तुम् ॥१४॥

महिषं तं महावीर्यं या सर्वसुरदेहजा ॥
अवधीहानवं तस्यं चण्डिकायै नमो नमः ॥१५॥

महिषमिति— तं तयाविर्यं महावीर्यं गुरुपराक्रम महिषं दानवमसुरं सर्व-
सुरदेहजा सर्वेषां सुराणां देहेभ्यो जायत इति सर्वसुरदेहजा या देवी अवधीत्
प्रधानं तस्यं चण्डिकायै नमो नमः । द्विवक्तिर्बहुनमस्कारार्था । हरादितेजःपुञ्जा-
विर्भूता देवी महिषासुरमर्दनीति सप्तशत्या कथ्यते— 'ततः सप्तस्तदेवानां तेजो-
राशिसमुद्भवाम् । ता विलोक्य मुदं प्रापुरमरा महिषादिताः ॥' इति ॥१५॥

मुखं तवासेचनकं ध्यायं ध्यायं निरन्तरम् ॥
मुग्धवाहे कालेन मुदस्त्वन्मुखतां गतः ॥१६॥

मुखमिति—मृगेन्द्रवाहे मिहवाहने, मातः, आसेचनकं यस्य दशनात् तृप्तेः नास्त्यन्तः तदासेचनकम् अत्यन्तमुन्दरं तव मुख निरन्तरम् अनवरतं ध्याय ध्यायं ध्यात्वा ध्यात्वा मृडस्तव कान्तः शङ्करः कालेन कालक्रमेण त्वन्मुखतां तव मुखमिव मुख यस्य सः त्वन्मुखस्तस्य भावस्त्वन्मुखतां ता गतः प्राप्तः । ध्यातुर्ध्यायतादूप्यसिद्धिर्हि ध्यानस्य फलम् । अत एव शिवस्य मुखेऽर्धं पार्वती-मुखमासीदिति गम्योत्प्रेक्षा ॥१६॥

कार्तिकीचन्द्रवदना

कालिन्दीवीचिदोलंता ॥

अरुणाम्भोजचरणा

जयति त्रिश्विः शिवा ॥१७॥

कार्तिकीति—कार्तिकीचन्द्रवदना कृत्तिकानक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी कार्तिकी तस्यां यदचन्द्रः स इव वदनं यस्याः सा । कालिन्दीवीचिदोलंता कालिन्दी-वीचिः यमुनोमिरिव दोलंता भुजलता यस्याः सा । अरुणाम्भोजचरणा अरुणाम्भोजे रक्ताम्बुजे इव चरणे यस्याः सा । त्रिश्विः निलः इवेतदृष्णा-रुणाः इचयः प्रभा. यस्याः सा शिवा जयति उत्कर्षेण वर्तते । चन्द्रोपमितं वदनं शुक्लं, कालिन्दीवीच्युपमिता भुजलता कृष्णा, रक्ताम्भोजोपमितं चरणं य लोहितम् । एव लोहित-शुक्ल-कृष्णा शिवा त्रिश्विस्त्रिवर्णा त्रिगुणात्मिका 'अत्राम्बुजा लोहितशुक्लकृष्णाम्' इति श्रुतिप्रतिपादिना ब्रह्मस्वरूपिणीपुक्ता भवति ॥१७॥

यत्ने कचभरः कालो यद्वाहुर्लोकसकः ॥

युक्ते इयं शिवे मध्य-स्त्वसन्नाको न भाकराद् ॥१८॥

इदमिह वक्तव्यं— सर्वान्तकृत् महाकालो देव्याः केशपाशलयाम्बुस्थितः, लोकरक्षको विष्णुश्च बाहुरूपतया, नाकराडिन्द्रस्तु अवलम्बनरूपेण स्थितः । नचभर-बाहुकर्तृनयोर्निग्रहानुग्रहयोः सतोर्नाकराड्भूतावलम्बनस्यावशिष्टं कार्यं शून्यमेव भवति । स्वर्गराज्ययोगस्त्ववशिष्टः । अत एव नाकराजस्य नाको नास्तीति न, अस्त्येवेत्युक्तम् । इदं चोत्तरत्र गीयते कविना । भगवत्याः कुक्षौ भूमिभ्यानाल-स्वर्गलोकाः स्थिताः 'नाकोज्वलन्मयीश्वरि कटिरवनिर्भोगिनां जगन्नाभिः' । कुक्षौ न केवलं ते बहिरपि वपुषि त्रयो लोकाः ॥' इति चोक्तम् । तत्र मध्य एव नाक इत्याह । मध्यस्य सूक्ष्मत्वं द्योतयितुम् आकाश-मध्या मध्यशून्येत्यादिप्रयोगः कविसमयः । तस्मादिह असन्निव अनिमूर्द्धो मध्य एव नाकः, मध्यस्य शून्यत्वे तन्नारोपितनाकरूप्यापि असत्त्वशङ्का स्यात् इति सा निरस्यते 'नाकराड् असन्नाको न' इति । मध्यः (अवलम्बनम्) अस-न्नपि नाकराडसप्त, सन्नेव नाकरान्व्य 'भोक्तुम् ॥१८॥'

स्वदेहादेव या देवी प्रदीपादिष दीपिका ॥

आविर्बभूव देवानां स्तुवतां हर्तुमापदः ॥१९॥

स्वदेहादिति— या देवी कौशिकी प्रदीपाद् दीपिका इव स्वदेहादेव, स्तुवता स्तोत्रं कुर्वतां देवानाम् आपदः हर्तुम् अपनेतुम्, आविर्बभूव सम्भूतेत्यर्थः । त्रयोविंशे श्लोके ताम् इत्युत्तरेणान्वयः । एकस्या एव देव्याः शरीराद्बह्वक्षः भक्तयो देवीमूर्तयः सृष्टिभूत्या सम्भूताः तस्यामेव लीनाश्चेति तृतीयचरिते स्पष्टमुक्तम् — 'ततो देवीशरीरात् विनिष्क्रान्ताऽतिभीषणा । चण्डिका-शक्तिरत्युषा शिवा शतनिनादिनी ॥' तथा च शुम्भ प्रत्याह देवी— 'एकैवाहं जगत्त्रय द्वितीया का ममापरा । अहं विभूत्या बहुभिर्निह रूपैर्यदा स्थिता । तत्संहृत्याहमेकैव तिष्ठाम्यश स्थिरो भव ॥' इत्यादि अत्रावधेयम् ॥१९॥

धैर्यं-चानुयं-गाम्भीर्यं- वीर्यं-सौन्दर्यंशालिनीम् ॥

रत्नं नितम्बिनोजातो मेनिरे यां सुरामुराः ॥२०॥

धैर्येति— सुरामुराः सुरा देवा अमुराश्च धैर्यं-चानुयं-गाम्भीर्यं-वीर्यं-सौन्दर्यंशालिनी धैर्येण वीरभावेन, चानुयें पाटवेन, गाम्भीर्येण गम्भीरभावेन, वीर्येण वीरस्वभावेन प्रभावेण, सौन्दर्येण रमणीयभावेन च शालते इति धैर्या-दिशालिनी तां, या नितम्बिनोजातो स्त्रीजातो रत्नं प्रशस्तं मेनिरे अमंसत् । यां कौशिकी देवी स्त्रीजातावत्युत्तमा मन्यन्ते स्म देवामुराः इति भावः ॥२०॥

यदीय-हुङ्कृत्यनले

धूम्राक्षोऽभवदाहुतिः ॥

समाप्तिं भीषणं याव-

धैवावाप विकृत्यनम् ॥२१॥

यदीयेति— यदीयहुङ्कृत्यनले यस्या इयं यदीया हुङ्कृतिः हुङ्कारः एवा-
नलोऽग्निः तस्मिन्, धूम्राक्षो नामासुरः शुम्भासुरसेनानीः, भीषणं भयावहं
विकृत्यनम् आत्मश्लाघनं कर्तुं समाप्तिं पूर्तिं यावधैवावाप यावत्कालं निश्शेषं
दाम्भिकमात्मनराक्रमकीर्तनम् अन्त नागमत्, तावत् अप्याहार्यम्, आहुतिः अभ-
यत् होमद्रव्यमभूदित्यर्थः । देव्याः क्रोधप्रकाशकहुङ्काराग्नौ निश्शेषस्वारम-
श्लाघनस्य यावदन्तं हूयमान एवासीत् धूम्रलोचन इति भावः । असुरात्म-
श्लाघावाग्जालस्यैको हुङ्कारो देव्याः प्रत्युत्तरमभूत्, येन विकृत्यनो भस्मसा-
त्कृतः । अत्र लोकातिशयसम्पत्तिवर्णनादुदात्तालङ्कारः, 'लोकातिशयसम्पत्ति-
वर्णनोदात्तमुच्यते' इति तल्लक्षणात् ॥२१॥

चामुण्डा-शिवदूत्यौ य- त्कले दारणविक्रमे ॥

भक्षयामासतुमूर्तीः कीर्तिभिः सह रक्षसाम् ॥२२॥

चामुण्डेति— यत्कले यस्या कले कलामूले अंशाविति यावत्, दारण-
विक्रमे कूरपरान्रमे चामुण्डा-शिवदूत्यौ चामुण्डा शिवदूती च, रक्षसां
कीर्तिभिः सह मूर्तीः भक्षयामासतुः । न केवलं रक्षसानां शरीराणि सञ्ज-
हृत्वा तेषां यन्नासि चेति भावः । चमत्कृतिजनकयोः भक्षितयो रक्षोमूर्ति-
कीर्त्योः माहित्यान् सहोक्तिरलङ्कारः, 'सहोक्तिः सहभावश्चेद् भामते जन-
रञ्जनः' इति तल्लक्षणम् ॥२२॥

यस्याः शूले जगामास्तं यज्ञः शुम्भ-निशुम्भयोः ॥

नमामि विमलश्लोकां कीर्तिकीं नाम तामुमाम् ॥२३॥

यस्या इति— यस्या देव्या शूले आयुधे शुम्भ-निशुम्भयोः शुम्भस्य
तद्घातुः निशुम्भस्य चोभयोः यज्ञोऽत जगाम मासं प्राप, विमलश्लोकां
पुष्पशीतिं वीणिषी नाम शनिद्वी तामुमां नमामि । शुम्भ-निशुम्भहन्त्री मूर्तिः
वीणिषीति प्रसिद्धम् । 'वीणिषी नाम सा दुर्गा हन्त्री शुम्भ-निशुम्भयोः'
इति ऋक् ॥२३॥

यशोदागर्भजननाद् यशोदां गोकुलस्य ताम् ॥

वन्दे भगवतीं नन्दां विन्ध्याचलनिवासिनीम् ॥२४॥

यशोदेति— यशोदागर्भजननात् यशोदाया नन्दगोपजायाया गर्भे कुक्षी जननात् हेतोः गोकुलस्य श्रीकृष्णबालक्रीडावामस्यानस्य ब्रजस्य यशोदां कीर्ति-
प्रदा विन्ध्याचलनिवासिनीं सा भगवती नन्दां नन्दादेयी वन्दे स्तौमि । कंस-
भयाद् गोकुलं नीतः सिन्धु, देवकीपुत्र, नन्दसिन्धु, नन्दा च देवकीगृहं नीता ।
संपा महामार्यं च नन्दा जाना कंस प्रज्जयं अबुस्याग्भूरिति भागवतकथा । संपा
नन्दा भगवती विन्ध्याचलापिष्ठानी इति गीयते । देवीमाहात्म्ये भूर्तिरहस्ये
चैव दृश्यते— 'नन्दा भगवती नाम या भविष्यति नन्दजा । सा स्तुता पूजिता
ध्याता वशीकुर्यान्त्रयम् ॥' इत्यादि ॥२४॥

अम्बिकामुपतिष्ठन्ता- मेताश्चण्डीमनुष्टुभः ॥

प्रसन्नाः साध्वलङ्काराः सिद्धपक्षेक्षणा इव ॥२५॥

अम्बिकामिति— एता अनुष्टुभ, अनुष्टुप्छन्दोवदाः स्तुतयः चण्डिकाम-
म्बिकाम् उपतिष्ठन्ताम् उपास्य सेवन्ताम् । का इव ? सिद्धपक्षेक्षणा इव, सिद्धा
देवयोनिविशेषा पक्षेक्षणा, पक्षास्य, सुन्दर्य इति यावत्, ता इव । कथम्भूताः
अनुष्टुभ सिद्धपक्षेक्षणान्च ? प्रसन्ना, शब्दार्थप्रसादगुणविशिष्टाः अनिलपटा
इत्यर्थः, पक्षे स्वच्छाः । साध्वलङ्काराः साधवः समीचीना निर्दुष्टाः अल-
ङ्कारा उपमाया यासा ताः, पक्षे साधव शोभनाः अलङ्काराः भूषणानि
यासा ताः, उपतिष्ठन्तामिति सम्बन्धः । अनुष्टुप्सिद्धपक्षेक्षणानां श्लेषो-
त्पापितप्रसादसाध्वलङ्कारनासाधर्म्यद्विपमालङ्कारः ॥

अत्र स्तवके मत्तस्त्रीप्रोक्तदेवीमहिमानुकीर्तनात् देवीमाहात्म्ये प्रतिपा-
दितायाः देव्याश्चण्डीनाम्ना प्रसिद्धेः, चण्डिकामुपतिष्ठन्तामित्युक्तम् ॥२५॥

इति श्रीमहर्षिरभगवत्पादान्तेवासिनो वामिष्ठस्य

नरसिंहमूनेः गणपतिमूनेः कृतावृत्तमहर्षे

अष्टमः स्तवकः समाप्तः ।

ममाप्तं च द्वितीयं शतकम् ।

प्रभास्या व्याप्या च समाप्ता ॥

नवमः स्तवकः

मर्वातिशायिरामणीयको महाप्रभाव उमादेवीमन्दहामो भङ्गीभेदेनास्मिन्
स्तवके स्तूयते ॥

शारदवलक्षपक्ष- क्षणदावैमल्यशिक्षकोऽस्माकम् ॥
जागर्तुं रक्षणाय स्थानपुरन्ध्रीमुखविकासः ॥१॥

शारदेति— म्याणपुरन्ध्रीमुखविकामः स्थानोः शिवस्य पुरन्ध्रघाः सुन्दर्या
मुखस्य वदनस्य विकास उत्फुल्लभाव स्मितमिति यावन्, अस्माकं रक्षणाय
पालनाय जागर्तुं जागरूकतया वर्तताम्, अस्मद्रक्षणविदायको भवत्वित्यर्थः ।
मुखविकामं विगिनष्टि । शारदवलक्षपक्षक्षणदावैमल्यशिक्षकः शरदोऽथ
शारद वलक्ष. शुक्ल. पक्षः तस्य क्षणदानं रात्रीणां वैमल्यस्य नैर्मल्यस्य
शिक्षण. अध्यापकः । ज्योत्स्नीवैमल्यात् अप्यधिक प्रकाशो वदनविकासस्ये-
त्यर्थः । ज्योत्स्नीवैमल्यस्य उमामुखविकासस्य च प्रकाशकतामाधर्मादुपमा-
लङ्कारः । शिक्षकशब्दस्य सादृश्यसूचकत्वान्, तदुक्तं दण्डिना— 'प्रतिपक्ष-
प्रतिद्वन्द्विप्रत्यनीकविरोधिनः । सद्वचमदृशमवादिसंज्ञानीयानुवादिनः ॥' इत्या-
रम्य 'तत्पदव्या पद घने तस्य कस्या विगाहते । तमन्देत्यनुवध्नानि तच्छीर्णं
तन्निपेधति ॥ तस्य चानुकरोतीति शब्दाः सादृश्यसूचकाः । उपमायामिमे
श्रोताः कवीनां बुद्धिमौल्यदाः ॥' इति । जागर्तुपद मुखविकासकर्तृकरण-
वित्याप्रत्ययम् । तस्यार्थमाधर्मान्मुखविकामस्य बोधरूपत्वमाक्षिप्यते । तमसि
जादये वा ततो भयाद् रक्षणायां उमामुखविकामजागरणमेव महत्कारणं भवति ।
यस्यान्धतमसि म्यते निद्राणे वा लोके चराचरजगोर्भयस्य सम्भवे सति तन्नि-
वारणाय प्रकाशः तस्यचिद्रूपवतो जागरणमन्तम् । तथा भगवतीचित्प्रकाशा-
त्मकमुखविकामः चराचरजगन्मुखो रक्ष्यान् भयस्यो भक्तान् जागरणमात्रेण रक्ष-
तीति भावः । चराचरनिदन्त्रणममर्षां सेवा हि सर्वत्र जागति । तथा
श्रोतमाचार्य निद्रागतके— 'सर्वस्मिन्नचरे धरे च विमवादेवा परा जाग्रती
मसि. बाधत वा विषादरगिर्वराध्यते नाथ ते' इति ॥१॥

व्याख्यानं हर्षस्य प्रत्याख्यानं शरत्सुषामानोः ॥
दिशतु हृदयप्रसादं गौरीवदनप्रसादो नः ॥२॥

व्याख्यानमिति— गौरीवदनप्रसादः उभावन्नप्रसन्नता नः अस्माकं हृदय-
प्रसादं चित्तवैमल्यं दिशतु अनुगुल्लातित्यर्थः । कीदृशः गौरीवदनप्रसादः ?
हर्षस्य व्याख्यानं, तस्याः सहजसन्तोषविवरणं; पुनः कीदृशः ? शरत्सुषामानोः
प्रत्याख्यानं, शारदचन्द्रं प्रतिषेधत्यस्याः प्रसन्नता । हर्षव्याख्यानम् इत्यनेन
सन्तोषावहृत्वं शरच्चन्द्रनिराकृतिरित्यनेन नैर्मत्वावहृत्वं उभे च वदनप्रसाद-
स्योक्तेः । उभयोः प्रदानेन हृदयस्य प्रसादलाभो भवितुमर्हति । तद्दानसमर्थो
वदनप्रसादः प्रायितः । एकस्यैव द्विघोलेऽन्यान् उल्लेखालङ्कारः ॥२॥

अन्तर्गतस्य हर्ष- क्षीरसमुद्रस्य कश्चन तरङ्गः ॥
हासो हरहरिणदृशो गतपङ्क्तं भग्नं करोतु भग्नः ॥३॥

अन्तरिति— अन्तर्गतस्य हृदयं गतस्य हर्षक्षीरसमुद्रस्य हर्षः सम्मद एव
क्षीरमयः समुद्रस्तस्य कश्चन तरङ्ग ऊर्मिविधेयः हरहरिणदृशः ईश्वरकान्तायाः
पार्वत्याः हासः भुक्तविकान इत्यर्थः, भग्नं भग्नः मानसं गतपङ्क्तं गतं पङ्क्तं
पापं यस्मात्तन् करोतु । हर्षसमुद्रयोः हासनरङ्गयोः आरोपविषयविषयिणो-
रभेदाध्यवसायाद्रूपकमलङ्कारः । पङ्क्ते इत्येयः, पार्ष कर्दमश्च । हासेन
पापापनोदनं तरङ्गेण कर्दमापमरणमिति विवेकः । पङ्क्तपदद्विलिख्यार्थसाम-
र्थ्यान्मनश्च पङ्क्तं सरस्तटस्थानीयमासिष्यते ॥३॥

दिशि दिशि विमर्षंशु- प्रशमिनतापं परास्तमालिन्यम् ॥
कुशलानि प्रदिशतु नः पशुपतिहृदयेऽबरोहसितम् ॥४॥

दिशि इति— दिशि दिशि सर्वाणि दिक्षु विमर्षंशुप्रशमिततापं विमर्ष-
द्विः प्रसरद्विरंगुमिः किरणैः प्रशमिनः शिथिलीकृतः तापो धर्मः यस्य तन्,
परास्तमालिन्यं परास्तम् अपगमिनं मालिन्यं मलद्रूपिनत्वं येन तन्, पशुपति-
हृदयेऽबरोहसितं पशुपतेभूतेशस्य हृदयेऽवस्थाः पार्वत्याः हमितं नः अस्माकं कुश-
लानि क्षोमाणि प्रदिशतु विदधातित्यर्थः । तापप्रशमन-मालिन्यपराश्रनाभ्या
हमितम्यामृतकिरणत्वं चोन्यते तेनोपमाध्वनिः ॥४॥

अन्तर्गतं च तिमिरं हरन्ति विहसन्ति रोहिणीकान्तम् ॥
हसितानि गिरिशमुद्गो मम प्रबोधाय कल्पन्ताम् ॥५॥

अन्तरिति— अन्तर्गतं हृदयगतं, च अप्यर्थे, निमिरम् अन्वकारं, हरन्ति तस्य अपहारकाणि, रोहिणीकान्तं चन्द्रं, विहसन्ति तस्य परिहासकानि, चन्द्रो बाह्य तिमिरमेव अपहन्ति; हसितानि तु अन्तर्गततिमिरमपि हरन्ति तस्मादुपहसनम् । तथाविधानि गिरिशमुद्गः कलासनायकान्तायाः हसितानि मम प्रबोधाय कल्पन्ताम् प्रभवन्तु । मम अन्तर्निमिरापहं प्रबोधं विदधत्यिति भावः । अत्रोपमानान् रोहिणीकान्तादुपमेयानां हसितानाभाधिस्यात् व्यतिरेकालङ्कारः । 'आधिव्ययमुपमेयस्योपमानान्पूनाऽप्यवा' इति साहित्यदर्पणे तत्तल्लक्षणात् ॥५॥

भूपातुपारदीधिति- बोधित्वा सह विहायतो रङ्गे ॥
विचरन्पुरहरतरणी- बरहासो मे हरत्येनः ॥६॥

भूपेति— भूपातुपारदीधितिदीधित्या भूपाभूतः यत्रभूतः तुपारदीधिति-हिमागुः हरशिरःस्यश्चन्द्र इति यावत्, तस्य दीधित्या चन्द्रिरयेत्यर्थः, सह विहायम आकाशस्य रङ्गे नाट्यस्थले आकाशमेव रङ्गस्थलं राहोः शिर इति यन् बोध्यम् । विचरन् सञ्चरन् विहारं कुर्वन्त्यर्थः, पुरहरतरणीबरहासः पार्वतीमन्दहासः मे मम एनः पापं हरतु अपहरतु । आकाशरङ्गे कान्तेन सह विलसन्त्याः पार्वत्याः मन्दहासः हरशिरोभूषणबालचन्द्रचन्द्रिकया विलसन् ममार्थं हरतिवति प्रार्थना । उमामन्दहामस्य हरशिरस्यबालचन्द्रदीधित्या मह विलसनं तदानुरूप्यादुपमम् । द्वयोरनुरूपयोर्वर्णनात् समालङ्कारः ॥६॥

रदाणीबरहसिता- व्यस्माकं संहरन्तु दुरितानि ॥
येषामुदयो दिवगो भूयादौपयकिरणस्य ॥७॥

रदाणीति— रदाणीबरहसितानि रदपन्नीभन्दहसितानि अस्माकं दुरितानि पापानि संहरन्तु नाशयन्तु । येषां दरहसितानामुदयः प्रादुर्भावः भूयादौपयकिरणस्य भूपेन्द्राः शिवशिरःस्थस्य दिवगः भवतीत्यप्याहार्यम् । दिवगस्य चन्द्रप्रभाप्रवर्णस्य प्रगल्भम् । हृदिगोदये शिवशिरस्यचन्द्रिका निरन्तरा

भवतीत्युक्तं भवति । दिवभपदार्थनामध्यान् प्रनापगर्भतिग्मागुत्वं हमिताना-
माक्षिप्यते । तदानुगुण्येन दुरितसंहरणप्रार्थना चाक्षित्वं पुण्यातीति बोध्यम् ।
उमाहसितानां भूपेन्द्रोश्च प्रभालक्षणे तुल्ये सत्यपि, हसितप्रभोत्कर्षेण भूपेन्दु-
प्रमानिकर्यस्य दिवसपदेन गम्यमानत्वान् भूपेन्दुप्रभायास्तिरोषानात् मीलित
नामालङ्कारः । तदुक्तं माहित्यदर्पणं 'मीलितं वस्तुनो पुष्टिः केनचित्तुल्य-
लक्षणा' इति । उत्कृष्टगुणेन निकृष्टगुणस्य निरोचानं मीलितम् इति भावः ॥३॥

स्कन्दजननीमुखेन्दो- रस्मान्पुष्पातु मुस्मितज्योत्स्ना ॥
मुनिमतिकरविषीना- मुल्लासकया यदायत्ता ॥८॥

स्कन्देति— स्कन्दजननीमुखेन्दोः स्कन्दजनन्यास्मुब्रह्मण्यमातुः मुखमेवे-
न्दुश्चन्द्रस्तस्य मुस्मिनज्योत्स्ना शोभनं स्मिन मुस्मिनं तदेव ज्योत्स्ना अस्मान्
पुष्पातु पुष्टान्विदधात्वित्यर्थः । मुनिमतिकरविषीना मुनीनां मत्तया बुद्धय
एव करविषयः बुभुक्षित्यस्नासामुल्लासकया उल्लासमयं विकासस्य कया उक्तिः
यदायत्ता यदधीता भवतीत्यध्याहारम् । रूपकमलङ्कारः । तत्राय विवेकः ।
स्कन्दजननीमुखम् इन्दुस्वानीयं, स्मितं ज्योत्स्नास्वानीयं, मुनिमत्तयः करविषी-
स्यानीयाः, मुनिमतीनामुल्लासनं स्कन्दमागुस्मिताधीनं, करविषीनामुल्लासश्च
ज्योत्स्नाधीनः । मतिपदमत्र हृदयोपलक्षकम् उल्लासपदस्वारस्यात् । मुनि-
हृदयोन्लामप्रसङ्गात् पार्वतीवाचकं स्कन्दजननीपदम् औचित्ययोग्यं, स्कन्दस्य
सनत्कुमारापरामिधानस्य सर्वभ्योऽपि मृदितरपापेभ्यो मुनिभ्यः ज्ञानदानत्व-
प्रसिद्धेः ॥८॥

कमनीयकण्ठमाला- मुक्तामणितारकावयस्यो नः ॥
कामान्वितरतु योरी- इरहासो नाम धवलान्धुः ॥९॥

कमनीयेति— कमनीयकण्ठमालामुक्तामणितारकावयस्यः कमनीयाया मनो-
जाया कण्ठमालाया कण्ठहारे इत्यर्थः, याः मुक्तामणयः मोहितवानीत्यर्थं,
ता एव तारकाः ताराः नक्षत्रापीत्यर्थं, तामा वयस्यः मया, योरीरहासो
देवीमन्दहामो नाम प्राकाशये ख्यात इत्यर्थः, धवलान्धुश्चन्द्रः नः अस्मभ्य
वामान् विनरतु ईप्सितानि ददानु । रूपकमलङ्कारः । अवेद विवेचनीयम् ।
कण्ठमालामुक्तामणिषु तारकारोपणं प्रभा-नरन्दनानामध्यान् । कमनीयत्वं

तूभयत्र समानम् । दरहासो मुक्तामणीना वयस्य सहचरः । धवलागु-
तारकाणां वयस्यः कान्तः । शोभावहत्वाह्लादकत्वादि- दरहासववलासवोः
समानधर्मः । एवं सावयवं रूपकम् ॥९॥

अनवच्छिन्नकण्ठमाला- मुक्तावलिकिरणनिवहसह्वासो ॥
हरदयितादरहासो हरतु ममाशेषमज्ञानम् ॥१०॥

अनवच्छेति- अनवच्छा निर्दोषा कण्ठमालायां या मुक्तावलिः तस्याः किर-
णानां निवहस्य समूहस्य सह्वासो सञ्छेत्यर्थः । हरदयितादरहासो हरमुन्दरी-
मन्दहासः मम अशेषं समस्तमज्ञानं हरतु । हरति भक्तानाम् अज्ञानमाति वेति
हरपदव्युत्पत्तेः, अशेषाज्ञानहरणे प्रसक्ते पार्वत्याः हरदयितात्वेन कीर्तनम्
औचित्यप्रकर्षकम् ॥१०॥

अ इव जद्वय उत्तम इलाधरापीशनन्दिनीहासः ॥
पूर्णं करोतु मानस- अभिलाषं सर्वमस्माकम् ॥११॥

अ इति- जद्वयः अकार-अकारयोः सयोगः जः तस्मिन् द्वयः द्वय-
रावयः अः अवर्ण इव । ज इति लिपी अकारः प्रायो न दृश्यते अत्यन्त-
मूढमतया तु दृश्यते । एवमविस्पष्टं मूढमं च द्वयः अवर्ण इव उत्तम उत्कृष्टः
इलाधरापीशनन्दिनीहासः पर्वतरात्रपुत्रीहासः अस्माकं सर्वं मानसम् अभिलाषं
वामं पूर्णं करोतु । प्रायोद्भूतत्वात् मूढमन्वात् उत्तमो हासः । तैत्तिरीय-
प्रातिशाक्ये अकार उत्तमगणः पठितः- मू० १०- वर्णनिमानुपूर्व्येण पञ्च
पञ्च वर्गाः । मू० ११- प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थीतमाः । उत्तममज्ञ- अवर्णः
जद्वयः प्रातिशाक्यज्ञैः बोध्यः । उत्तमः पार्वतीमन्दहासः जद्वयः मूरिमित्रौ ॥११॥

आलोकाभात्रनो यः शङ्कुरमतमास्त्रकिङ्कुरं चक्रे ॥
अस्पोऽन्यनन्यकर्मा हासो नः पानु स शिवायाः ॥१२॥

आलोचति- य आलोकाभात्रनः दर्शनमात्रेण शङ्कुरं शिवम् अतमास्त्र-
किङ्कुरम् अगमानि विषमानि अस्त्राणि आयुधानि यस्य सः बन्धुगन्तव्य
किङ्कुरम् अगमं चक्रे विदधे, य- अन्योऽर्थे मन्दोऽर्थे अनन्यकर्मा अनन्यानि

अधिकानि कर्माणि यस्य सः शिवाया देव्याः हासः नः अस्मान् पानु रक्षतु ।
हासस्य दर्शनादेव शङ्करो मदनवशङ्गतः वृत्त इति भावः । अत्योग्रिषि हामः
स्वदर्शनमाश्रेण मङ्कुरं कामकिङ्कुरं चकारेत्यस्य अनल्पकर्मणोऽम्भाव्यत्व-
वर्णनादसम्भवोऽङ्कुरः ॥१२॥

स्मरमतरतमीशं यः करोति भावप्रसङ्गचानुर्या ॥

द्विजगणपुरस्कृतोऽप्यान् स शिवाहासप्रवक्ता नः ॥१३॥

स्मरेति- यः भावप्रसङ्गचानुर्या भावस्य रमनिष्पादकस्य रत्यादेर्भावस्य
प्रसङ्गे प्रस्ताव विषये चानुर्या चतुरस्य भावः चानुरी कुशलता तया करणेन,
एव हामपक्षे, प्रवक्तृपक्षे तु भावस्याभिप्रायस्य प्रसङ्गे आविष्कारे प्रप्नुते
चानुर्या कुशलतया करणेन, ईशं शिवं स्मरयन्त स्मरमते कामनस्ये
रतं निरतम् आसक्तमिति यावत् करोति विदधानि, स्मरमनपरम् इति पाठे
स्मरमतं पर प्रधानं यस्य तमिति व्याख्येयम् । द्विजगणपुरस्कृतः द्विजगणेन
दन्तपट्टक्या इत्यर्थः पुरस्कृतः अग्रे स्थापितः एवं हामपक्षे, प्रवक्तृपक्षे तु
द्विजगणेन विप्रवृन्देन पुरस्कृतः पुरस्तादग्रगण्यत्वेन पूजितः, स शिवाहाम-
प्रवक्ता शिवाया देव्या हास एव प्रवक्ता प्रवचनकृत् नः अस्मान् व्यादृश्यान् ।
रूपकमलङ्कारः, तस्य सावयवत्व इत्येत्यादिपितम् । भावप्रसङ्गचानुर्यैरूपनेन
गृह्याररमनिष्पादकानाम् आलम्बनोद्दीपनविभावानुभावादिनिष्पादरतिभावस्य
कामेश्वरीमन्दहासगर्भत्वं द्योत्यते । द्विजगणपुरस्कृत इत्यनेन दर्शनानां पूज्य-
स्मित्या हासस्य पुरस्ताद्विलम्बितेन दर्शनानाम् अस्पष्टदर्शनं हासस्य मन्दत्वैर्ग्रिषि
विस्पष्टदर्शनं च गम्ये । हामे प्रवक्तृत्वारोपणान् प्रवचनस्यै सर्वम् अवाचा
हामेनैव निर्वाह्येन इति च विदधम् ॥१३॥

रदवाप्तसा रथी मां शरी करैः पानु पार्वतीहासः ॥

पावकदृशं जिगीषोः पञ्चपुपत्तस्य सेनानीः ॥१४॥

रदेति- रदवाप्तसा अथरेण रथी रथवान् अथर एव रथो वाहनद्रव्ये-
त्यर्थः । करैः विरलैः शरी बाणवान् स्वाश्रय एव बाधा अस्य, पावकदृशं
श्वेतननेत्रं चन्दर्पशत्रु जिगीषोः जेतुमिच्छोः पञ्चपुपत्तस्य पञ्चबाणस्य मदनस्य
सेनानीः सैन्यवाधिनः पार्वतीहासः मा पानु रक्षतु । अधर-रथगोः कर-

शराणा च अभेदाध्यवसायात् वैयधिकरण्येन रूपकमलङ्कारः। ज्वलनाशस्य भगवतो हरस्य कामेन विजये प्रसञ्जिते भगवत्याः चारुहास एव मुदसग्राहं कुर्वन् विजय निबंहति। तत्र अधर एव हास वहति, अधरे ध्रियमाणस्य हासस्य मयूखा एव वाणा भवन्ति। एवं वर्णितो मन्दहासमहिमा सर्वोत्तर-रामणीयक पुष्पाति ॥१४॥

शिवहृदयमर्मभेदि स्मितं तवदीशर्वशमुक्तायाः ॥

वशनद्युतिद्विगुणित- श्रीकं शोकं धुनोतु मम ॥१५॥

शिवेति— शिवहृदयमर्मभेदि शिवहृदयस्य अत्यन्तगूढस्य महेश्वरहृदयस्य मर्म गूढ जीवस्थान भेत्तु भञ्जितु शीलमस्येति शिवहृदयमर्मभेदि वशनद्या दन्ताना द्युतिभिः कान्तिभिः द्विगुणिता द्वाभ्या गुणिता श्रीः शोभा यस्य तत् वशनद्युति-द्विगुणितश्रीकम् अद्रोशस्य हिमवतः वशस्य मुक्तायाः मौक्तिकमणि-भूतायाः (वशः कुल वेणुश्च, मुक्ता च तत्फल बोध्यम्) तत्प्रक्रान्तं स्मितं मन्वहसितं मम शोक दुःख धुनोतु अपनयतु। शिवहृदयमपि ग्राहमान भगवतीस्मितम् अस्मदादीना हृदय प्रविश्य तद्गत शोकमपनेतु किमु न शक्तम्? ॥१५॥

ब्रह्माण्डरङ्गभाजो नटभाः शिवसूत्रधारसहचर्याः ॥

श्रीवर्धनोऽनुलेपो मुखस्य हासः पुनात्वस्मान् ॥१६॥

ब्रह्माण्डेति— ब्रह्माण्डमेव रङ्गो नाट्यस्थलं तं भजत इति ब्रह्माण्डरङ्ग-भारु तस्याः, शिव एव सूत्रधारः भरताचार्यो नटः तस्य सहचरी सखी तस्याः नटभाः, श्रीवर्धनः शोभाप्रकर्षकः अनुलेपः लेपनद्रव्यमित्यर्थः, मुखस्य वदनस्य हासः अस्मान् पुनातु पवित्रान् करोतु। ब्रह्माण्ड रङ्गस्थलं तत्र शिवः सूत्र-धारः, शिवा तत्सहचरी नटी, शिवामुखहासः नटीमुखशोभावर्धनलेपविशेषः इत्ययं विवेकः। नटभाः मुख शोभावहेन चूर्णविशेषेण लिप्त, शिवायाश्च हासेन आजितम्। मावयव रूपकमलङ्कारः ॥१६॥

अधरप्रवालशयने नासाभरणप्रभाविलासिन्या ॥

रममाणो हररमणी- हासयुवा हरतु नः शोकम् ॥१७॥

अधरोति— अधरप्रवालशयने अधरः प्रवाल पल्लवमिव अधरप्रवालं पूर्वं-
पदार्थप्राधान्यादुपमितसमासः अधरप्रवालकल्पितं शयनम् अधरप्रवालशयनं तस्मिन्
मध्यगपदलोपी समासः, नासाभरणप्रभाविलासिन्या नासाभरणस्य नासिका-
भूषणस्य प्रभा मैव विलासिनी विलासवती अङ्गना तथा रममाणः रतिं
कुर्वाण. हररमण्या पावंत्याः हास एव युवा नोऽस्माकं शोक हरतु दुःखापहो
भवतु। नासाभरणप्रभायाः विलासिनीत्वं हामस्य युवत्वं चेत्युभयोः स्त्री-
पुंसयोः अधरशयने अन्योन्यसङ्क्रान्तिलक्षणा रतिर्लोकोत्तरशोभावहेति वस्तु
रूपकेणालङ्कारेण व्यज्यते। ॥१७॥

अधरोष्ठवेदिकायां नासाभरणांशुशावकैः साकम् ॥

कुलमसितमयतु खेल- अद्रिमुताहासबालो नः ॥१८॥

अधरोष्ठेति— अधरः अधः स्थित ओष्ठः दशनच्छदः स एव वेदिका
वितर्दि. तस्याम् अधरोष्ठवेदिकाया नासाभरणांशुशावकैः नासाभरणाशव एव
शावकः तैः नासिकाभूषणकिरणदितुभिः इत्यर्थः, साकं नह खेलन् श्रीङ्ग
अद्रिमुताया. हैमपत्या. हास एव बालः न. अस्माकम् अश्लिल सकलं कुलम्
भवतु रक्षतु। सामान्यनः प्रतिगृहं गृहद्वाराद्वहिः किम्बिबुधता कुट्टिमा
भूमिनिर्मायते। मा वेदिका उच्यते, बालानां च श्रीङ्गस्थलं भवति। अत्र
रूपके, इमानि विविच्य बोध्यानि। उमाहासो बालः नासाभरणाशव. शावकाः
श्रीङ्गार्थमागता अन्ये शिवावः। अधरोष्ठ एव श्रीङ्गस्थलं वेदिका। शिमु-
भ्योऽपि बालोऽधिकः, अधरे भूषणाशुभि. सह मिलन् ययेच्छ विलसन्नपि
हामस्य उत्तरा शोभेति रूपकेण वस्तुष्वनिः ॥१८॥

अनुलेपनस्य बीप्सा द्विर्भावः कुवतटीदुकूलस्य ॥

हरतु हृदयव्यथां मे हसितं हरज्जीवितेऽवर्षाः ॥१९॥

अनुलेपनस्येति— अनुलेपनस्य श्रीमण्डादिश्रीवर्धनलेपनस्य बीप्सा द्वित्विनः,
कुवतटीदुकूलस्य यशोजवसनस्योत्तरीयस्येति यावन्, द्विर्भावः द्विरवृत्ति. द्विगुण-
मतेति यावन् हरज्जीवितेऽवर्षा. सर्वेश्वरप्राणनायिकायाः हृमिनं स्मित मे हृदय-
स्यया हृदयस्य चित्तस्य व्यथा पीडा हरतु। अनुलेपनस्योदयस्यदनुलेपनं
हृमिनम उत्तरीययोऽयं दुत्तरीय हृमिनमिति शुभ्रत्वमाधर्मान् हृमिने अनु-

लेपन कुचतटीदुकूलं चारोपिते । तेनाभेदरूपकम् । शुभ्रम्य स्मिनम्य स्व-
शोभया वदन-वशोजौ व्याप्य स्थितस्य सर्वनैर्मन्यमम्पादिका प्रमप्रना हृदय-
ङ्गमत्वेन हृदयव्यथाव्यपोहनाय प्रभवतीति भावः ॥१९॥

गिरिशङ्करागमसितं स्वागतवचसाऽभिनन्ददादरतः ॥

गिरिजालीलाहसितं गरीयसी मे तनोतु धियम् ॥२०॥

गिरिशेति— गिरिशङ्करागमसितं गिरिशस्य शिवस्य अङ्गरागः देहानु-
लेपनं यद् भसितं भस्म तत् कर्म स्वागतवचसा आपन्तारं प्रति 'एतु भवान्,
विजयताम्' इत्यर्थकं वचनं स्वागतवचनं, तेन आदरतः आदरात् अभिनन्दत्
अनुमोदमानं गिरिजालीलाहसितं गिरिजायाः पार्वत्याः लीलया विलासपूर्वके-
त्यर्थः हसितं स्मितं मे मम गरीयसी श्रेयसी धियं तनोतु विस्तृणोतु विस्तीर्णं
करोत्विति यावत् । भर्तृभगवतः शिवस्य भस्मोद्धूलिताङ्गधवलमानं वीक्ष्य
शुभ्रः पार्वतीहासोऽपि स्वेन धवलमिमां तस्य सवादात् तत्रादरं दर्शयतीति
वस्तुनोपमाध्वनिः ॥२०॥

दयितेन सैलपत्न्याः सह तुहिनमरीचिशिशुकिरीटेन ॥

वागमृतबुद्बुदोऽप्या- दलसो मामगभुवो हासः ॥२१॥

दयितेनेति— दयितेन प्रियेण शिशुः बालः तुहिनमरीचिर्हिमाशुः तुहिन-
मरीचिशिशुः मयूरस्यसकादिवत्सभासः बालचन्द्र इति यावत् तेन किरीटिना
चन्द्रचूडेन निवेष्ट सह सैलपत्न्याः प्रिय मापमाणायाः अगभुवः पर्वतमुवो
देव्याः वागमृतबुद्बुदः वागेव अमृत वाचि अमृत वा तस्य बुद्बुदः अलसो
मन्दो हासः माम् अब्यान् रटयात् । कान्तेन चन्द्रचूडेन प्रिय सम्भापमाणायाः
देव्याः पात्रां निर्गतः हासः अमृतबुद्बुद एवेति अभेदाध्यवसायाद्वृत्तम् ।
अमृतस्य बुद्बुदाकाराः दृश्यन्ते बुद्बुदार्यगामर्ष्यात्मैल्लापादवियोज्यो मयनादेव
हास आशिष्यते । यथा बुद्बुदस्य स्पष्टं दृश्यमानत्वेऽपि मध्यमानममृतमा-
श्रित्य वर्तनं, तथा सैलपत्न्यसमकालनिर्गतो मन्दहास सैल्लापदिष्ट इति
शोध्यम् ॥२१॥

शुद्धः कुचाद्रिनिलया- दपि मुक्ताहारतो हरपुरन्ध्रघाः ॥
वदनश्रीप्रासादे विलसन् हासोजलसोऽवतु माम् ॥२२॥

शुद्ध इति— हरपुरन्ध्रघाः पार्वत्या. कुचावेव अद्रिः गिरिः स निलयः
आवाम्. यस्य तस्मान् मुक्ताहारतः पञ्चम्यास्तसिल् मौक्तिकहारतोऽपि शुद्धः
स्वच्छ वदनश्रीप्रासादे वदनश्रियः वदनलक्ष्म्या. प्रासादे मन्दिरे, यद्वा श्रियः
लक्ष्म्याः प्रासाद आलयः पद्ममिति यावत् वदनमेव श्रीप्रासादः पद्मं तस्मिन्
विलसन् विलासं कुर्वन् अलसो हासो मन्दहामो माम् अवतु रक्षतु। अद्रे-
क्षपरिष्ठात् स्थित. प्रासादः पुष्पात्यसाधारण रामणीयकम्। तत्र विलसतो
लावण्यातिशयं प्रति किम् वक्तव्यम्? वदोजगतमुक्ताहारादपि गरीयान्
शुभ्रया शोभया गौरीवदनाम्बुजहास इति भावः ॥२२॥

व्यर्थीभूते चूते गतवति परिभूतिमसितजलजाते ॥
अनिते सिद्धिमशोके कमलेऽपि गलज्जयश्रीके ॥२३॥

व्यर्थीति— चूते रसाले कामस्य पञ्चमु बाणेषु एकस्मिन् व्यर्थीभूते
अव्यर्थे व्यर्थे सम्पद्यमाने भूते विफले जाते सतीनि यावत्, असितजलजाते
नीलोत्पले बाणे परिभूति गतवति तिरस्क्रियां प्राप्ते सति, अशोके अन्यस्मि-
न्नपि बाणपुष्पे सिद्धिम् लक्ष्यभेदरूपा सिद्धिम् अनिते अप्राप्ते, कमलेऽपि बाणे
गलज्जयश्रीके गलन्ती विगलन्ती जयश्रीः विजयलक्ष्मीः यस्मात् तस्मिन् सति,
उत्तररत्नलोकेन सम्यन्धः ॥२३॥

बहुधा विभेद हृदयं हरस्य बाणेन येन शुभबाणः ॥
तदुमालीलाहसितं मल्लोत्तुममस्तु मे भूत्यं ॥२४॥

बहुपेति — येन बाणेन शुभबाणः पुष्पबाणः कामः हरस्य हृदयं लक्ष्यं
बहुधा विभेद भिन्नान् तदुमालीलाहसितम् मल्लोत्तुमं मल्लोत्तुमं मम भूत्यं
विभूत्यं ऐश्वर्यायेति यावत्, अस्तु। येन बाणेनेति पुल्लिङ्गेन यच्छब्देन
परामुष्टस्य तत्पदस्य नपुंसकलिङ्गं तु उमालीलाहसितस्य विधेयत्वात्, विधे-
यस्य च प्राधान्यात् युज्यते। कामस्य चूतादिषु चतुर्थे बाणपुष्पेषु हरहृदय-

भेदने विफलेषु जातेषु उमाहसितमेव पञ्चमस्य मल्लीमुमस्य बाणस्य कार्यं
निरवाह्यदिति कविप्रौढोक्तिः । पञ्चानामपि पुष्पाणां मल्लीकुमुमस्यैव अन्या-
कारत्व-शुभ्रत्वाभ्यां मन्देन शुभ्रेण चोमाहसितेनाभेदाध्यवसायो युक्तः ॥२४॥

अमलदरस्मितचिह्ना- स्ता एताः सर्वमङ्गला आर्याः ॥

कमनीयतमास्वसमा- मृपतिष्ठन्तामुमां देवीम् ॥२५॥

अमलेति— अमलदरस्मितचिह्नाः अमलं शुद्धं दरस्मितं मन्दहमितं चिह्नं
लक्षणं यासां ताः, सर्वमङ्गला. सर्वत्र स्तवकश्लोकेषु मङ्गलं कल्याणं यामु-
ता. स्तवके प्रशान्ता एताः आर्या आर्यावृत्तनिबद्धा. स्तुतयः कमनीयतमासु
रुचिरतमासु अममाम् अद्वितीया देवीम् उमाम् उपतिष्ठन्ताम् उपासताम् । स्तवके
प्रतिश्लोकं मन्दस्मितस्यैव प्रसक्ते मन्दस्मितं लिङ्गम् आसामार्याणाम् । सर्वत्र
माङ्गल्याशासनादेता आर्या. सर्वमङ्गलाः । एवम् आर्याभिदमोपस्थानमार-
चय्योपसंहृतः तृतीयसर्गके प्रथमः स्तवकः समाप्तः ॥२५॥

नवमः स्तवकः सम्प्राप्त्यः समाप्तः ॥

भेदने विफलेषु जातेषु उमाहसितमेव पञ्चमस्य मल्लीमुमस्य बाणस्य कार्यं
निरवाहयदिति कविप्रौढोक्तिः । पञ्चानामपि शुष्णाणां मल्लीकुमुमस्यैव अत्या-
कारत्व-दुग्धत्वाभ्यां मन्देन शुभ्रेण चोमाहसितेनाभेदाध्यवसायो युक्तः ॥२४॥

अमलदरस्मितचिह्ना- स्ता एताः सर्वमङ्गला आर्याः ॥

कमनीयतमास्वसमा- मुपतिष्ठन्तामुमां देवीम् ॥२५॥

अमलेति— अमलदरस्मितचिह्नाः अमलं शुद्धं दरस्मितं मन्दहसितं चिह्नं
लक्षणं यासां ताः, सर्वमङ्गलाः सर्वत्र स्तवकश्लोकेषु मङ्गलं कल्याणं यामु-
ताः स्तवके प्रचान्ता एताः आर्या आर्यावृत्तिनिबद्धाः स्तुतयः कमनीयतमामु-
रचिरतमामु असमाम् अद्वितीया देवीम् उमाम् उपतिष्ठन्ताम् उपासनाम् । स्तवके
प्रतिश्लोकं मन्दस्मितस्यैव प्रसक्ते मन्दस्मितं लिङ्गम् आसामार्याणाम् । सर्वत्र
माङ्गल्याशासनादेता आर्याः सर्वमङ्गलाः । एवम् आर्याभिश्मोपस्थानमार-
चय्योपसंहृतः तृतीयशतके प्रथमः स्तवकः समाप्तः ॥२५॥

नवमः स्तवकः सव्याख्यः समाप्तः ॥

दशमः स्तवकः

अथ दशमः स्तवको भगवत्पादः केशादिपादान्स्तुतिरः मटशालनायेत्या-
न आरभ्यते ॥

सटशालनाय हरितां विभूतये लोकत्रयस्य मदनाय धूर्जटेः ॥
कात्यायनीवदनतः शनैः शनैः नियन्ति शुभ्रहसितानि पान्नु नः ॥१॥

मटशालनायेति— हरितां दिवा मटशालनाय विमर्शकरणाय, लोक-
त्रय त्रिभुवनस्य विभूतये ऐश्वर्याय, धूर्जटेः हरस्य मदनाय कामाय, कात्या-
यनीवदनतः कात्यायन्याः दुर्गायाः वदनतः मुखात् शनैः शनैः मन्दं मन्दं निर्व-
णं निर्गच्छन्ति, निरुपमगाद् गत्यर्थवाद् अदादेः इषानोः घनरि परे नियदिति
म्, तस्य ननुमदप्रथमावहवचनान् नियन्ति, शुभ्रहसितानि नः पान्नु रज-
तं जगद्भैरवैश्वर्यं गिबनाह्वर्यमस्मादवानि भगवतीमन्दहमिनायस्मद्रक्ष-
वेन मृणामि । अत्र हरितां मटशालनायेत्यादिना हेतुमता हेतोः शुभ्र-
हसिता वर्णान् हेतुरुलङ्कारः । तथा चांशुं चन्द्रालोके हेतोर्हेतुमता मार्थं
नं हेतुरुच्यते । अनावृतेति शीतांशुमार्थान्छेदाय शुभ्रवाम् इति । अथ च
अहमिनां हरित्मटशालन-श्रीवत्प्रविभूति-धूर्जटिमदनायैकत्वेन बहुषोऽन्वे-
तुल्येवालङ्कारः । निलनमृदुलन्यायेन मृदावगम्यमेशालङ्कारयोः हेतुल्लेख-
मेलनान् उभयोः संसृष्टिः ॥१॥

स्वप्नोऽपि विभु किरणान्प्रसारयन् मन्दोऽपि बोधममलं दपत्यनाम् ॥
शुभ्रोऽपि रागद्वन्द्ववैरिणो हामः पुराणमुद्गः पुनानु नः ॥२॥

स्वप्नोऽपि— स्वप्नोऽपि मुनिरामन्यो लघुरपि दिशु सर्वांशु किरणान्
मून् प्रसारयन् प्रमृणान् कुर्वन् मन्दोऽपि अलमोऽपि मया मञ्जनानाम् अमलं
दं बोधं दपन् पारयमाणः, शुभ्रोऽपि भवलोऽपि अनङ्गवैरिणः कामगत्रोः
अस्य रागद्वन्द्वं शोणवर्णकारः, पुराणमुद्गः पुराणी पुरातनी मुदूक् मुन्दरी
स्या उभायाः हामः नः पुनानु विगुडान् करोत्वित्यर्थः । स्वप्नस्य हामस्य
वैरं प्रमारणे विरोधः, तस्य स्वानाविरुद्धत्वेन विरोधपरिहारः । मन्दस्य

सङ्गोवधाने विरोधः । अत्रापि भगवतीहामस्य स्वाभाविकत्वेन परिहारः ।
 शुभो रागकृद्रज्ज्वर इति विरोधः, अनुरागकृदिति श्लेषमूलको विरोधाभासः ।
 सर्वत्र विरोधाभासोज्झकार ॥२॥

चेतोहरोऽप्यतिजुगुप्सितो भवेत् सर्वोऽपि जीवकलया यया विना ॥
 सा वर्ण्यतां कथमपारचास्ता- पीयूषसिन्धुरखिलेन्द्रमुन्दरी ॥३॥

चेतोहर इति— यया जीवकलया विना जीवयानी जीवनायापिनी कला
 सुपमा तया विना जीवनाधानसुपमा वर्जयित्वेति यावत् 'जीवो बृहस्पतिप्राण-
 जीवनात्मसंगेषु वा' इति नानावर्तनमाला । कला चागममिद्वयायां विद्यायां
 च वर्तते । 'अंशमात्रे मूलवृद्धौ सुपमा-विद्ययोस्तथा' इति त्रिकाण्डशेषः । इह
 कलाशब्देन सुपमाग्रहणमेव रमणीयम्, अखिलेन्द्रमुन्दरीविशेषणानुहस्यात् ।
 चेतोहरोऽपि मनोहरोऽपि सर्वोऽपि लोकः अतिजुगुप्सितो भवेत् जुगुप्सावहो
 भवेत् । अपारचास्तापीयूषसिन्धुः चास्ता सुपमं पीयूषममृतं तन्मयः सिन्धुः
 सागरः चास्तापीयूषसिन्धुः अपारोज्ज्वलश्च चास्तापीयूषसिन्धुः अनवधिः सौन्दर्या-
 मृतराशिः सा अखिलेन्द्रमुन्दरी अखिलेन्द्रस्य सर्वेश्वरस्य मुन्दरी वेशी कथं
 वर्ण्यता, कथं तादृशी भगवती वर्णनविषयता गच्छेत् ? नेति भावः । अव्यय-
 लावण्यामृतराशिमग्नवत्येव सा जीवनशोभा यामलरेण वीभत्सरमावहो भवति
 सर्वोऽपि लोकः । यस्यां मूलकलायां चास्तायां मत्स्यां जीवनस्य सम्भवः
 सत्येव जीवने अन्यानि अङ्गानि रमणीयानि भासन्ते । तस्मात् सर्वेषाम् अङ्ग-
 सौन्दर्याणां मूलम् अङ्गिनः सौन्दर्यं, तच्च जीवकलेति बोध्यम् । शरीरात् अपेक्षे
 मूलसौन्दर्यं मृतस्य शरीरस्य अङ्गानां सौन्दर्याणि कथं कस्मै वा रोचेरन् ?
 वैरस्यैव एव जनयेयुः । जीवकलासम्पन्न एव अङ्गिनि अङ्गानां सारस्यं
 सम्पद्यते । अङ्गानां अङ्गिना जीवकलावता गवादादेव तेषां प्रत्येकं साकल्येन
 च रमणीयकनिष्पत्तिरिति बोध्यम् । सर्वं मृतममुन्दरमेव विरगन् । सम-
 रमं सरमं च सौन्दर्यं जीवनभूतममृतं, यदखिलेन्द्रमुन्दरीस्वरूपमिति दिक् ॥३॥

अत्र भवके भगवत्याः केशादिपादानां स्तुतिभारमपाणः सर्वसौन्दर्यमूल-
 कतां सा वस्तुनो वर्णयितुं न कोऽपि प्रभुरिति उपक्रमं कुरुते ॥

अत्यल्पदेवयनितां च पार्थिव- भविष्यं तुल्यितुं न शक्नुमः ॥
 तां हि पुनः सकलदेवमुन्दरी- लोकातिपारणतनुप्रभामुमाम् ॥४॥

अत्यल्पेति— अत्यल्पदेवबनिताम् अत्यन्यां सामान्यां देवबनितां देवाङ्गनां च गन्धर्वादिसाधारणमुरमुन्दरीम् अपि पाषिर्वैः पृथिव्या इमे पाषिर्वाः नौमाः तैर्नावैः पद्मार्थैः भूलोकगतरमणीयवस्तुनिरित्यर्थः नुत्यमितुं समीकर्तुं न शक्नुमः न प्रभवामो वयं मानुषाः कवयः । तां प्रकान्तां सकलस्य देवमुन्दरीलोकस्य अङ्गणां पारणं व्रतान्ननोजनम् कल्पपेप्समिति यावन् तनुप्रभा शरीरशोभा यस्याः तां सकलदेवमुन्दरीलोकाधिपारणतनुप्रभाम् उभां देवी किं पुनः नुत्यमितुं शक्नुमः ? नैव शक्नुमः इत्यर्थोऽस्ति । सामान्यमुरमुन्दरीवर्णनेऽप्यशक्तातां भू-स्यानां सकलमुरमुन्दरीनयनामृतायमानदेहकान्ति भगवतीम् ईदृशीति वर्णयितुं शक्नः शक्तिः ? ॥४॥

वर्षापयोदपटलस्य सान्द्रता सूर्यात्मबोमिषधनिम्नतुङ्गता ॥
कालाहिभूमिगतिदीर्घता च ते केचपु भगवन्नेश्वरि त्रयम् ॥५॥

दर्शयति— वर्षापयोदपटलस्य वर्षामि प्रावृट्काले पयोदानां मेघानां पटल-स्य समूहस्य सान्द्रता निविडता, सूर्यात्मबोमिषधनिम्नतुङ्गता सूर्यात्मबाया यमुनाया ऊर्मिषधस्य तरङ्गपटलस्य निम्न-तुङ्गता उन्नतानतता भङ्गिनत्तेति पाषाण्, कालाहिभूमिगतिदीर्घता कालः कृष्णः बहिभूमिपतिः सर्वराजः नागराज इत्यर्थः तस्य दीर्घता आयतना, ययम् उक्तवैशिष्ट्या सान्द्रता निम्न-तुङ्गता दीर्घता चेत्येतत्पर्यं, भगवन्नेश्वरि हरगृहिणि देवि, ते नृब केचपु वतंत इति त्रिधापदमध्याहार्यम् । प्रावृषेभ्यपयोदपटले सान्द्रतामात्रं यमुनावीचिषु निम्न-तुङ्गतैव, शेषे च दीर्घतैव, त्रयोऽन्ये उदमानधर्माः केचपु भगवत्याः । एवं वृत्तान् उदमानधर्माणाम् एकत्र वेद्येषु समावेशान्वालोदमा, 'पालोरमा पदेकस्यां-पमानं बहु दुदपते' इति साहित्यदर्पणे नल्लशर्पाक्तेः । ॥५॥

ईशानमुन्दरि तवाम्यमण्डला- श्रीचैतन्यान्तममृतांशुमण्डलम् ॥
वो वा न वीर्तयन्ति लोष्टपिण्डकं लोके निवृष्टमिह मानवीमुत्तात् ॥६॥

ईशानेति— ईशानमुन्दरि ! ईश्वरकान्ते तव आन्यमण्डलान् मुखविम्बात् अमृतामण्डलं चन्द्रविम्बं नितालमन्यन्तं नीचैः अधो निवृष्टमिति यावन् । इह लोके मानवीमुत्तात् मानुषीवदनात् लोष्टपिण्डकं मृत्पिण्डं निवृष्टम् अपरं विषेयविशेषं वो वा न वीर्तयन्ति ? सर्वेऽपि मानुषीमुत्तादिनृष्टमेव

मृत्पिण्डं कथयेयुः, जीवन्त्याः सुन्दर्या मुखस्य जडस्य मृत्पिण्डस्य च यावदन्तरं भवति तावद्वक्तव्यम् उमास्यमण्डलेन्दुमण्डलयोरिति भावः । अत्रास्यमण्डल-चन्द्रमण्डल-योर्विम्बयोः मानवीमुखलोष्टपिण्डकगतप्रतिविम्बभावेन दृष्टान्तोऽलङ्कारः । तेन प्रकृतस्य समर्थनीयस्य चन्द्रमण्डलनिकृष्टत्वस्य समर्थनात् अर्थान्तरन्यासः । प्रकृतार्थसमर्थनस्य अर्थान्तरन्यासस्य प्राधान्यात्तदुपयोगी दृष्टान्तश्चाङ्गम् । एवं दृष्टान्तार्थान्तरन्यासयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥६॥

विभ्रत्यमर्त्यंभुवनस्यदीर्घिका- पङ्केरुहाणि वदनाय ते बलिम् ॥
नो चेत्कर्पं भवति सौरभं मह- ब्रूध्रे सुमेभ्य उरुकेशि ते मुखे ॥७॥

विभ्रतीति — उरुकेशि ! उरव पुष्पला केना यस्याः नस्याः सम्पृद्धिः, अमर्त्यंभुवनस्यदीर्घिकापङ्केरुहाणि अमर्त्यंभुवनस्यानां स्वर्गलोकस्यानां दीर्घिकाणां वापीनां पङ्केरुहाणि जलजानि ते तव वदनाय वदनकृते यत्किम् उपहार 'करोपहारयो. पुसि बलि' इत्यमरः । विभ्रति धारयन्ते । नो चेत् एवं न चेत्, सुमेभ्यः पुष्पेभ्यः भिन्ने इतरस्मिन् ते तव मुखे वक्त्रे महत् सौरभं सौगन्ध्यं कथं भवति ? तव मुखं पुष्पं न भवति, तथाऽपि पुष्प-मौरभं तत्र वर्तते, तस्य हेतुर्वर्तते । सुरलोकवापीवारिजातानि आत्मानं तव बलिध्वेनारपयन्ति । अत्र एवेदृशं महत्सौरभम् अपुष्पस्य त्वन्मुखस्येति हेतुत्व-सम्भावनया गम्या हेतुत्प्रेक्षा ॥७॥

गीर्वाणलोचतटिनीजलेरहा गन्धे द्रुमे भवतु ते मनोरतिः ॥
लोकाधिराजि तव वक्त्रसौरभे लोकाधिराजमनसस्तु सम्भवः ॥८॥

गीर्वाणेति— लोकाधिराजि ! विश्वेश्वरि, गीर्वाणलोचतटिनीजलेरहा गीर्वाणलोचस्य देवलोकस्य तटिन्याः नद्याः जलेरहा पद्यानां द्रुमे द्रोमने गन्धे परिमण्डे ते तव मनोरतिः भवतु चित्तं रमनामिति यावत् । लोकाधिराज-मनसः । लोकाधिराजस्य विश्वेश्वरस्य नव वान्तस्य मनमस्वित्तस्य सम्भवः प्रीतिस्तु तव वक्त्रसौरभे वदनपरिमण्डे । तथाविधं गङ्गलमनोहरगुरुरो-मुपनग्मीमाग्यातिगापी लोकाधिराजमनस्यगङ्गादकी भृगुगन्ध उत्तमायाः पथि-म्यामनवेति भावः ॥८॥

को भापतां तव सवित्रि चास्तां यस्याः स्मितस्य धवलचुतिलयः ॥

यस्याः शरीररुचिसिन्धुवीचयः शम्पालताः पृथुलदीप्तिभूमयः ॥९॥

क इति— सवित्रि ! जननि, तव चास्तां रुचिरता को भापतां को वा वर्णयतु ? न कोऽपीत्यर्थः । तत्र चास्ताभाषणाशक्तौ हेतुमाह । यस्यास्तव स्मितस्य लवः लेखः धवलचुतिश्चन्द्रः, यस्यास्तव शरीररुचिमिन्धुवीचयः शरीर-रुचयः देहप्रभा एव सिन्धुस्तटिनी तस्याः बीचयस्तरङ्गा इव पृथुलदीप्ति-भूमयः पृथुला विपुला दीप्तिभूमयः चुतिप्रदेशाः यासां ताः शम्पालताः विद्युलताः भवन्तीति शेषः । भगवत्या. मन्दस्मितलेख एव चन्द्रः, तरङ्गिणीभङ्गोपम-देहप्रभा एव विपुलप्रकाशदेशाः विद्युलता इति उभयत्र स्मितचन्द्रयोः देह-रुचि-विद्युलतानां च तादात्म्याध्यवसायानूपकमलङ्कारः । भगवत्याः स्मि-लेखस्येन्दुरूपत्वात् शरीररुचीनां विद्युद्रूपत्वान्च भगवत्याः ब्रह्माण्डशरीरत्वं व्यज्यते । तथा चोक्तं शिवशतके— 'बिम्बं मेचकतोयजातमुहूर्त्तौ मन्दस्मितं मुन्दरम्' इति । शरीरप्रभैव विद्युत्, विद्युदेव शरीरं देव्या इति वेह प्रण्ये अन्यत्र, इन्द्राणीसप्तशत्यां च द्रष्टव्यम् ॥९॥

लोकांश्चिके न विलसन्ति के पुरो मन्दस्मितस्य तव रोचिषां निधेः ॥

ये तु व्यघायिपत तेन पृष्ठतो हन्तंपुकापि तिमिरच्छटा भवेत् ॥१०॥

लोकांश्चिके इति— लोकांश्चिके ! जगन्मातः रोचिषां निधेः सर्वासां त्वियाम् आकरस्य तव मन्दस्मितस्य पुरः पुरस्तात् के वा न विलसन्ति, तव मन्दस्मित-प्रकाशे सर्वेऽपि प्रकाशा भवन्ति । ये तु तेन मन्दस्मितेन पृष्ठतः व्यघायिपत पश्चान्निहिताः अष.कृता इति भावः, व्यघायिपत, विपूर्वकस्य दधातेः कर्मणि लुङि प्रथमपुरयवहुवचनान्तं रूपम् । एषु तेषु कापि एवलक्षणैः वक्तुमशक्या तिमिरच्छटा तिमिरस्य समसच्छटा परम्परा भवेत् । हन्तं मृदे, पापम् । सर्वेतेजोनिधेः स्मितस्य पुरः स्थिताः तेजस्विनो भवेयुः । तेन पृष्ठतः शृतेषु शृतवासा कापि समशरम्परेति भावः । अनेन निग्रहानुग्रहप्रभावानिःशयमम्यत्र मन्दस्मितमिति भावः ॥१०॥

किं वा रदावलिदक्षिर्मुखस्य किं सम्पुल्लता धराधिपः किमूर्मिका ॥

सन्तोषपादपमुषं नु शङ्कर- प्रेमास्वदममृतं देवि ते स्मितम् ॥११॥

किं वेति— देवि ते तव स्मितं रदावलिरुचि. दन्तपद्मनिप्रभा वा किं ? मुखस्य वदनस्य सम्प्लुलता विकासिता किम् ? वरधियः प्रशस्तप्रज्ञाया. ऊर्मिका ऊर्मरेव ऊर्मिका वीचि. किम् ? 'अङ्गुलीयकमूर्मिका' इति अङ्गुलीयक-पर्यायतया गृहीते बुद्धेः अङ्गुलीयकमिति भावस्यासङ्गतिरचमत्कारिता च । सन्तोषपादपसुमं सन्तोष एव पादपो वृक्षस्तस्य सुम पुष्पं नु वितर्कं । उत अयवा शङ्करप्रेमस्वरूपं शङ्करस्य प्रेम्णस्त्वद्गतस्य स्वरूपं स्वभावो वेति वितर्कः । रदावलिरुच्यादिभिश्चतुर्धा स्मितस्य वितर्क्यमाणत्वात् सन्देहा-लङ्कारः, 'सादृश्यमूला भासमानविरोधका समबला नानाकोट्यवगाहिनी धी-रमणीया ससन्देहालङ्कृति' इति पण्डितराजः ॥११॥

दिक्षु प्रकाशपटलं वितन्वता कोटिप्रभाकरविभक्ततेजसा ॥

नेत्रेण ते विपमनेत्रवल्लभे पङ्केरुहं क उपमाति पण्डितः ॥१२॥

दिदिवति— विपमनेत्रवल्लभे ! त्रिनेत्रकान्ते पार्वति, दिक्षु प्रकाशपटलं प्रकाशसमूहं वितन्वता विस्तृण्वता कोटिप्रभाकरविभक्ततेजसा कोटिः प्रभाकरा. सूर्या. तंविभक्त स्वभागत्वेन प्राप्तं तेजो यस्य तेन ते तव नेत्रेण लोचनेन पङ्केरुहं पङ्कजातं कमलं कः पण्डितो बुध उपमाति समीकरोति ? सर्व-दिग्भ्यापिप्रसारं कोटिसूर्येभ्यो विभज्य दत्तस्वतेजोभावं त्वन्नेत्रं क्व ? पङ्क-जातं पद्मं क्व ? को वा विबुधस्तथाविधेन त्वन्नेत्रेण पङ्कजं तुलयति ? न कोऽतीत्यर्थः । विपमालङ्कार 'विपमं वर्ण्यते यत्र घटनाजनुरूपमी.' इति तत्त्वक्षणात् ॥१२॥

श्रीकर्णं एष तव लोचनाञ्चले भान्त्या दयादयितया प्रबोधितः ॥

एतं सवित्रि मम वटञ्चन स्तवं श्रुत्वा तनोतु भरतावनेः धियम् ॥१३॥

श्रीकर्णं इति— सवित्रि ! मलः एष तव श्रीकर्णः, नामास्यानात्पूर्वं श्री-शब्दो माननार्थं प्रयुज्यते श्रोत्रमिति यावत्, 'श्रोत्र सम्पत्' इति श्रुतेः, श्रीरेव कर्णः श्रीकर्णः लोचनाञ्चले नेत्रप्रान्ते वटाया इत्यर्थः, भान्त्या घोरमानया दयादयितया दया अनुकम्पा दयिता प्रियेव तया प्रबोधितः स्याजितनिद्रः सन् एतं मम वटञ्चन स्तवं श्रोत्रविशेषं श्रुत्वा आकर्ष्य भरतावनेः भारतानाम् धवनेः भूमेः मरुतशण्डम्येति यावत्, धियं तनोतु विदधातित्यर्थः । अत्र

श्रीयुतः कणः श्रीकर्ण इति च विप्रहीतुं शक्यम् । तर्हि श्रीकर्णस्य भारत-
श्रीतननं युक्तम् । अत्रेदमवधेयम् । कविकृतिषु पद्येषु केषुचित्त्रिलेषु इदं
पद्यं दृश्यते— 'नेत्रादपि ते श्रोत्रं सुमनसगतो. पुरन्धि मुग्धं नः । श्रोत्रे
स्तोत्राद्विमुखे नेत्रं नतगात्रि किं कुस्नाम्' इति । अत्र एव कटाक्षस्त्वया
दयादयित्वा कणः प्रबोधितः स्वभाक्कर्णयत्नित्युक्तम् । आकर्णनभावेण तस्य
श्रीमपत्नान् भरतावनिश्रीतननं मुकरम् ॥१३॥

स्वा नासिका भवति युञ्जतां सतां संस्तम्भिनी चलतमस्य चक्षुषः ॥
त्वन्नासिका पुरहरस्य चक्षुषः संस्तम्भिनी भवति चित्रमम्बिके ॥१४॥

स्वेति— अम्बिके ! युञ्जतां योऽसाधनं कुर्वतां सतां जनानां स्वा स्वीया
नासिका नासा चलतमस्य चञ्चलतमस्य चक्षुषः नयनस्य संस्तम्भिनी स्वयं-
घात्री भवति । नासाग्रे दृष्टिं निधाय घ्यायतो योगिनः निमेषान्मेषवज्रितं
भवतीक्षणमिति योगिनां मनम् । तस्माद्योगिनः नामा स्वचक्षुस्मयमाय
भवति । तव तु नासा अन्यस्य चक्षुषः स्तम्भनाय ह्ययुत्तरार्धेनाह । स्व-
धामिका तव नामा तु पुरहरस्य चिवस्य चक्षुषः संस्तम्भिनी भवति
चित्रमाश्चर्यमेतत् । भगवतीनामाप्रसन्नमणीयकनिमग्ना हरस्य दृष्टिरिति भावः ।
अथ कार्यस्य पुरहरचक्षुस्संस्तम्भनस्य तद्धेतोः अम्बिकानानिकायाश्च भिन्न-
देगत्वादसङ्गतिः अलङ्कारः । 'विरड् भिन्नदेगत्वं वाप्यंहेत्वोरसङ्गतिः'
इति नल्लक्षणात् ॥१४॥

विम्बप्रचालनवपल्लवादितः पीयूषसारभरणाद् गुणाधिकः ॥

गोत्रस्य पुत्रि मित्रचित्तरञ्जकः श्रेष्ठो नितान्तमधराधरोऽपि ते ॥१५॥

विम्बेति— गोत्रस्य पर्वणस्य पुत्रि ! देवि विम्बप्रचालनवपल्लवादितः
विम्बं रक्तं विम्बिकाफलं प्रचालः रक्तो रत्नविशेषः नवपल्लवः रक्तो नव-
निसलपत्र आदिः प्रथमः अत्येति विम्बप्रचालनवपल्लवादितः तद्गुणप्रविशानो
बहुश्रीहिः तस्मान् पञ्चम्यास्तृतिन्, पीयूषसारभरणात् अमनस्यमरत्वाद्धेतोः
गुणाधिकः गुणेनामृतधरत्वगुणेनाविकः गरीयान् अत्र एव मित्रचित्तरञ्जकः
हरहृदयस्य रञ्जकः सन्तोषणः रागस्य जनको दा अधराधरोऽपि अधर-
नीचस्तनः अधरोऽधरोऽपि नितान्तम् अत्यन्तं श्रेष्ठः । —रक्ताद्रिम्यक्त्यादरेण

अमृतधरत्वाद् गुणाधिकः उपमानोपमेययोः विम्वाद्यधरयो रक्तिम-भार्दवादिसापथ्यं सत्यपि उपमेये पीथूपसारभरणस्य विशेषस्य सत्त्वाद्यतिरेकोऽलङ्कारः । अधराध-रोऽपि श्रेष्ठः इति विरोधः । शिवचित्तरञ्जकत्वात् श्रेष्ठत्वे विरोधः परिहृत इति विरोधाभासः । व्यतिरेक-विरोधाभासयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥१५॥

दोर्वल्लिके जननि ते तटित्प्रभा- मन्दारमाल्यमृदुतापहारिके ॥
निशेषबन्धदमनस्य धूर्जटे- बन्धाय भद्रचरिते बभूवतुः ॥१६॥

दोर्वल्लिके इति- जननि, भद्रचरिते भद्रं मङ्गलं चरितं शीलं यस्याः तस्याः सम्बुद्धिः, तटित्प्रभामन्दारमाल्यमृदुतापहारिके अपहरन्त्याविति अप-हारिके, तटितो विद्युतः प्रभाया मन्दारमाल्यस्य मुरलोकजस्य मन्दारपुष्पस्य च मृदुतायाः कोमलताया अपहारिके ते तव दोर्वल्लिके बल्ल्यावेव बल्लिके लते, बल्लिके इव दोषो भुजो, दोर्वल्लिके । निशेषबन्धदमनस्य दमयतीति दमनः निशेषबन्धस्य समस्तबन्धस्य दमनस्य सर्वबन्धविनिर्मोचकस्य इत्यर्थः, धूर्जटेः शिवस्य बन्धाय बभूवतुः । विद्युत्प्रभा-मन्दारमाल्याभ्यामपि मृदुलतरं तव भुजलते सर्वबन्धनिवारकस्यापि हरस्य बन्धाय आसतुः इति विरोधः प्रेम-कृत्याय बन्धायेति विरोधाभासः ॥१६॥

हस्ताब्जयोरिति मृदुत्वमवभूतं गुह्माति ये सदयमेव धूर्जटिः ॥
अत्यवभूतं जननि दाढधमेतयोः शुम्भादिदपविलयो ययोरभूत् ॥१७॥

हस्ताब्जयोरिति- जननि, तव हस्ताब्जयोः करकमलयोः मृदुत्वं मृदु-लता अद्भुतम् आश्चर्यकरम् । ये हस्ताब्जे कर्मणी, धूर्जटिः हरः सदयमेव गुह्माति, दृढं ग्रहणे हस्तयोः व्यथा स्यादिति भिया अतिमृदुलत्वं तव हस्ताब्जग्राही भगवान् । तथाऽपि एतयोः हस्ताब्जयोर्दाढधं दृढता अत्यद्भुतं कथम् ? ययोः हस्ताब्जयोः शुम्भादिदपविलयोऽभूत् शुम्भादीनामधुराणां दपों मदस्तीत्य विलयो विनाशोऽभूत् । अत्रापि विरोधस्य स्वाभाविकेन हस्ताब्ज-प्रभावेण परिहारः ॥१७॥

राजन्तु ते कुचमुषाप्रपायिनो लोकस्य मातरनद्याः सहस्रशः ॥
एतेषु करचन गमाननः हृती गायन्ति यं सकलदायिसत्करम् ॥१८॥

राजन्त्विति- लोभस्य भावः, जगज्जननि ! कुचमुधाप्रपायिनः कुचयोः मुधा स्तन्यं तत् प्रपिबन्तीति मातृस्तन्यपायिनः इत्यर्थः, अनघाः अपापाः पवित्रा इति यावत् ते जनाः कविब्रुद्धिस्थाः अत एव यच्छब्दनिरोधस्तच्छब्दः, सहस्रशः सहस्रधा राजन्तु बहवो लोके भ्राजन्तां नामेत्यर्थः । एतेषु कुचमुधाप्रपायिषु कश्चन गजाननः गजमुखः गणपतिरिति यावत्, कृती विद्वान् सुकृती वा धन्य इत्यर्थः । यं सकलदायिमतत्करं सकलं दान् शीलमस्येति सकलदायी सः मतत्करः शोभनो हस्तः यस्य तं गायन्ति कीर्तयन्ति विद्वान् इति शेषः । मातृ-स्तन्यपायिनां सर्वेषां धन्यतमो गणपतिः, यस्य हस्ते सर्वदानसामर्थ्यं वर्तत इति भावः । तथाविधः तव कुचमुधाप्रभावः । सकलदायिसत्करमिति पाठो-ऽप्यस्ति । तत्र सकलं धातुं धारयितुं शीलमस्येति ज्ञेयम् । अन्यत् समानम् ॥१८॥

त्वन्नाभिरूपपतितां दृशं प्रभो- ननु विनिर्मलपुणे पुनस्तटम् ॥
सौम्यत्वदीयहृदयप्रसारितः पादः सवित्रि तव रोमराजिका ॥१९॥

त्वन्नाभीति- विनिर्मलपुणे विशिष्टपवित्रपुणे सवित्रि, मातः, त्वन्नाभि-रूपपतितां तव नाभिः एव रूपः अन्यः तस्मिन् पतितां, प्रभोर्हस्तस्य दृशं दृष्टिं पुनस्तटं तीरं नेतुम् उदञ्च्य प्रापयितुं सौम्यत्वदीयहृदयप्रसारितः सौम्येन मुन्दरेण त्वदीयेन तव सम्बन्धिना हृदयेन प्रसारितः पाद एव रज्जुरित्यर्थः, तव रोमराजिका रोमराजिरेव रोमराजिका नामेः उपरि हृदयावधि गता लोमरेणा भवति । तव हृदयं त्वन्नाभी सकृत् हरस्य दृष्टिं स्वोन्मुखम् आ-वर्षयेति भावं चमतत्तुं नाभीं रूपं, हृदये वक्षोत्रमध्ये तटं रोमराजी पादं च तादात्म्येन सम्भावयति । नाम्नादौ कृपादितादात्म्यमात्र औचित्यं चेत् रूपक-प्रतिपत्तिर्दुर्निवारः । तस्य तादात्म्यसम्भावनायामौचित्यमुपगम्योत्प्रेक्षाया पर्य-यमानं वाच्यम् । एवं रूपकप्रतीतिम्यनेनैव उत्प्रेक्षाजगन्तव्या । नयैव स-मर्पितं चित्रमीमांसायामप्यप्यदीक्षितं-“रश्मन्तु त्वाम् अग्निजलजैरञ्जलिः पाद-मूले गीता नाभीमगमि हृदये कौमुद्याम्बा मुरारेः । हाराः कष्टे हरिमणि-मया वरनपद्मे द्विरेफाः पिञ्छाचूडद्विचक्रुरनिकरे पोषयोपित्वासाः ॥” इति उदाहृतम् । इवादिवाचक-प्रयोगाभावेऽपि अत्यन्तं स्पष्टत्वात् वाच्यायमान-त्वान् गम्योत्प्रेक्षा ॥१९॥

त्वन्मध्यमो गगनलोक एव चे- त्वद्दिव्यवैभवविदो न विस्मयः ॥

प्राज्ञं हि सुन्दरि पुरत्रयद्विप- स्त्वं देहिनी त्रिभुवनेन गीयते ॥२०॥

त्वन्मध्यम इति—पुरत्रयद्विपः त्रिपुरारेहंरस्य सुन्दरि भगवति ! त्वन्मध्यम. तत्र मध्यमोऽज्ज्वलनः गगनलोक एव अन्तरिक्षलोक एव चेत्, त्वद्दिव्यवैभव- विदः तत्र दिव्य वैभवं प्राभव व्यापकत्वं वा वेत्तीति त्वद्दिव्यवैभववित् तस्य जनस्य न विस्मयः, न आश्चर्यं भवतीति शेषः । तव आकाशमेव मध्यमिति चेत्, नैतदाश्चर्यं विदुषो जनस्य । उन्तमस्त्रीणाम् आकाशमेव मध्यमिति वादः कविसमयोऽत्र चमत्कृतिजनकः । कुतो न विस्मयः ? उत्तरा- धेनाह । हि यस्मादेतो. त्वं प्राज्ञं. विद्वद्भिः त्रिभुवनेन त्रयाणां भुवनानां समाहारः तेन त्रैलोक्येन देहिनी देहवती गीयते कीर्त्यसे, तस्मान्न विस्मय इति सम्बन्धः । त्रिभुवनमेव तव शरीरं, तत्र मध्यमलोकोऽन्तरिक्षलोकस्तव मध्यमोऽज्ज्वलन इति महत् ते वैभवं जानतो जनस्य कुतो विस्मयः ? ॥

अत्र मध्यमस्य गगनलोकतोपन्यासः दुष्करविषयत्वात् समर्थनसापेक्षः । तस्य त्रिभुवनेन देहिनीति त्रिभुवनमध्यान्तरिक्षलोकताव्यवहरणेन समर्थनात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः हितोर्वक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गं निगद्यते इति तल्लक्षणात् ॥२१॥

नाभिह्रदाद्विगलितः कटीशिला- भङ्गात्पुनः पतति किं द्विषाकृतः ॥

कान्तोऽयुग्ममिषतः सवित्रि ते भावारिपूर इमशुण्डयोः समः ॥२१॥

नाभीति—सवित्रि मातः । नाभिह्रदात् नाभिरेव ह्रदस्तटाकः तस्माद्वि- गलितः निःसृतः, कटीशिलामङ्गात् कटी शोणिरेव शिला तस्या भङ्गाद् भेदनान् पुनः द्विषाकृतः द्विविधः स्पष्टित इत्यर्थः, भावारिपूरः भा कान्ति- रेव वारिपूरः प्रवाहः इमशुण्डयोः गजहस्तयोः समस्तुत्यः कान्तोऽयुग्ममिषतः कान्तस्य कमनीयस्य ऊरयुग्मस्य सवित्र्यस्य मिषतः व्याजेन सार्वविभक्तिक- स्तमित्, पतति किं ? मग्नावनाया प्रश्नः । नाभि-ह्रदयोः कटी-शिलयोश्च साद्रूप्याद्रूपरम्य प्रतिपत्तिः स्यादपि साद्रूप्यमग्नावनायामेवोचित्यात् उत्प्रेक्षायां पर्यवगानम् । ऊरयुग्ममिषतः इत्यङ्गत्वात् सापह्नवस्वरूपोत्प्रेक्षा, सा च गम्या इवादिवाचनप्रयोगान् ॥२१॥

जङ्घायुगं तव महेशनायिके १ लावण्यनिर्झरि जगद्विधायिके ॥

अन्तःपरिस्फुरदगुप्तमुग्रभा- बाणाढघतूणयुगलं रतीशितुः ॥२२॥

जङ्घेति— जगद्विधायिके लोकविधात्रि महेशनायिके देवि, लावण्यनिर्झरि लावण्यस्य रामणायकस्य निर्झरः प्रवाहः सोऽस्या अस्तीति लावण्यनिर्झरि तव जङ्घायुगं प्रसृतायुग्मं कर्तुं, रतीशितुः मन्मथस्य अन्तःपरिस्फुरदगुप्तमुग्रभावाणा- ढघतूणयुगलम् अन्तःपरिस्फुरन्त्यः उज्ज्वलन्त्यः अगुप्ताः व्यक्ताः सुग्रभाः द्यौ- भनश्चय एव बाणाः शरास्तैः आडय सम्पन्न तूणयोस्तूणीरयोयुगलं युग्मं भवतीति शेषः । तव जङ्घायुगलं प्रस्फुरन्मदनबाणानां निपङ्गतां भजत इति भावः । अत्रापि गम्योत्प्रेक्षा ॥२२॥

पुष्पास्त्रशासननिशान्तराज्ञि ते लोकत्रयस्यललकम्पनं शलम् ॥

श्रोणीभरेण गमने किल श्रमं प्राप्नोषि केन तव तत्त्वमुच्यताम् ॥२३॥

पुष्पेति— पुष्पास्त्रशासननिशान्तराज्ञि पुष्पास्त्रस्य मन्मथस्य शासनस्य शिवस्य निशान्तरस्य गृहस्य राज्ञि, कामेनपट्टमहिषि, ते तव बलं लोकत्रय-स्यललकम्पनं लोकानां त्रये तिष्ठन्तीति लोकत्रयस्याः खलाः दुर्जेनाः तेषां कम्पनं घर्षणं भवतीति शेषः । तथाऽपि, गमने गमनक्रियायां पादचार इत्यर्थः, श्रोणीभरेण नितम्बभारेण श्रमं ग्लानिं प्राप्नोषि किल श्याम्यसीत्यर्थः, किल सम्प्रदाये । केन हेतुना तव तत्त्वं यायाय्यम् उच्यताम् ? कथ्यताम् । त्रिलोकदौर्जन्यदमनं तव बलं, तत्कथमल्पेन श्रोणिभारेण श्रमो भवति ? किमत्र रहस्यम् ? अस्त्यपि श्रमजनके कारणे श्रमस्य कार्यस्य सत्त्वात् विभाव-नाऽलङ्कारः, 'विभावना विनाऽपि स्यात् कारणं कार्यजन्यं चेत्' इति तत्त्व-क्षणात् ॥२३॥

यत्रैव नित्यविहृतेरमूढमा राजीवमन्दिरचरीति नामतः ॥

तन्मे सदा भणतु बङ्गलं शिवा- पादाम्बुसम्भवममेयवैभवम् ॥२४॥

यत्रेति— यत्रैव यस्मिन्नेव नित्यविहृतेः शश्वद्विहरणान् हेनोः रमा लक्ष्मीः नामतः नाम्ना राजीवमन्दिरचरी इति पञ्चालयविहारिणी इति अमून् । लक्ष्म्याः पञ्चालयत्वे हेतुः गम्यत्वेन सम्भावितः । अमेयवैभवं परिच्छेदानी-

प्रभावं तत् शिवापादाम्बुसम्भवं उमापादजलजं मे मम सदा नित्यं मङ्गलं
भणतु कथयतु । नेह कथनमात्रं विवक्षितम् ; विधानमेव द्योत्यम् ॥२४॥

केशादिपादकमलान्तगायिनीः कन्तुप्रशासननिशान्तनायिका ॥

अङ्गीकरोतु ललिता इमाः कृती- गौरी कवेशचरणकञ्जसेविनः ॥२५॥

केशेति- कन्तुप्रशासननिशान्तनायिका कन्तु. काम., 'कन्तुः काम-कुतूहलयो.'
इति नानार्थरत्नमाला । तस्य प्रशासनः शिवस्तस्य निशान्तनायिका गृहेश्वरी
महेशपट्टमहिषीति यावत्, सा गौरी चरणकञ्जसेविन. पादाम्बुजभजकस्य कवे-
र्मम, केशादिपादकमलान्तगायिनीः केशानारभ्य पादकमलावधि स्तुवन्तीरिमा.
ललिताः ललितावृत्तनिबद्धाः नृतीः अङ्गीकरोतु स्वीकरोतु ॥२५॥

दशमः स्तवकः सव्याख्यः समाप्तः ॥

एकादशः स्तवकः

अथ अस्मिन् स्तवके पादादिकेयान्तस्तुतिर्भवति । अथ यथापूर्वं हास-
स्तुतिपरः प्रथमः श्लोकः ॥

अपकेतुना प्रयत्नः सम्मोहनचूर्णमुष्टिरीशाने ॥
घरदुहितुः पार्वत्याः हासः अस्माकं वने भुवनं करोतु विदवानु ॥१॥

अपेति- ईशाने ईश्वरे विषये, अपकेतुना मीनध्वजेन मन्मथेनेति यावत्, प्रयुक्तः
क्षिप्तः सम्मोहनचूर्णमुष्टिः सम्मोहयतीति सम्मोहनं चूर्णं तस्य मुष्टिः सङ्ग्रहाहः
घरदुहितुः पार्वत्याः हासः अस्माकं वने भुवनं करोतु विदवानु । ईश्वरं स्वयमेव
स्थापयितुं अपकेतुप्रयुक्तसम्मोहनचूर्णमुष्टिनामापन्नो पार्वत्या मन्दहामीष्माकं
मानुषाणां भुवनम् अग्न्यः अमुरादिनिराशान्तम् अस्मद्वशे कर्तुं सुतरां समर्थ इति
भावः । अथ हासस्य सम्मोहनचूर्णमुष्टित्वेन सम्भाव्यमानतया गम्योत्प्रेक्षा ॥१॥

उपजीवद्भिः कान्ते- लोकास्ते जगति मुन्दरैर्भाविः ॥
उपमितुमगङ्गानि तव प्रापो लज्जेऽम्ब यतमानः ॥२॥

अपेति- अम्बं, जगति लोके ते तव कान्तेः शोभायाः लेशान् लवान् उप-
जीवद्भिः आश्रित्य जीवद्भिः मुन्दरैर्मनोहरैर्भाविः पदार्थः तव अङ्गानि कर-
चरणादीनि उपमितुं तुल्यितुं यतमानः प्रयत्नं कुर्वन्नहं प्रायः प्रायेण लज्जे
प्रातलज्जोष्मीत्यर्थः । लोके भुसादेराह्लादकत्वादिवर्मे क्षोत्रयितुं भुसाद-
न्यत्र स्थितेन स्वतःशिक्षेन चन्द्रादिना यौगम्यं ब्रुवते कवयः । इह तु त्वद-
ङ्गशोन्दर्यवर्णने उपमानार्थाः सर्वेऽपि लोके मुन्दराः भावाः त्वत्कान्तेर्ज्वल-
यत्ताकाः, त्वत्कान्तेः पृथक्कान्त्या रहिताः अत एव न भवन्ति स्वतःसिद्धाः ।
उपमानस्य विषयिणो विषयस्योपमेयस्य च पृथग्भावे सत्त्वेव हि उभयोः
साधर्म्यवर्णनादुपमायाः सम्भवः । तस्मादसम्भवेऽस्मिन् त्वदङ्गशोन्दर्योपमान-
कथनकर्मणि प्रवृत्तस्य मम लज्जा । तथाऽपि न प्रयत्नस्त्यक्तः । अत एव

‘प्रायो लज्जे’ नात्यन्तिकी लज्जा मम । तस्मात् त्वत्कान्तेरन्यत्र न काऽपि कान्तिः । इत्यतः कुत उपमानं स्यात्, अत्र, द्वितीयसदृशव्यवच्छेदफलकवर्णन-विषयोभूतत्वात् अनन्वयध्वनिः । रसमङ्गाधरंकारास्तु—‘सर्वयैवोपमानिपेधो-ऽसमाख्योज्ज्वलारः’ इत्याहुः । ‘अयं च अनन्वये व्यङ्ग्योऽपि तत्त्वमत्कारा-नुगुणतया पृथगलङ्कारता भजते’ इति तैरेवानिहितम् ॥२॥

अवतंसपल्लवतुलां बिभ्राणं श्रुतिनतभ्रुवः शिरसि ॥
चरणं व्रजामि शरणं वामं कामारिललनायाः ॥३॥

अवतंसेति— श्रुतिनतभ्रुवः श्रुतिः वेदः नतभ्रुरिव मुन्दरी तस्याः शिरसि अग्रे वेदान्ते इत्यर्थः, अवतंसपल्लवतुला अवतंसार्थेन अलङ्कारार्थेन पल्लवेन किसलयेन तुला साम्यं बिभ्राणं धारयमाणं ‘तुला राशौ पलशते साम्येऽप्युन्मानसाधने’ इति नानार्थरत्नमाला । कामारिललनाया हरमुन्दर्याः वामं मुन्दरं चरणं पादं, यद्वा दक्षिणेतरं, हरस्य वामार्धं हि देवी, शरणं व्रजामि । वेदशिरसि भूषणं भवति किसलयोपमं देवीचरणम् । ‘सर्वे वेदा यत्नादमापनन्ति’ इति श्रुतिस्तु तव चरणं मम शरणमिति भावः ॥३॥

शङ्करनयनोन्मादन- मतिमधुरं भाति मतिमता वष्यं ॥
जङ्घापुगं भवत्याः कुसुमपुष्पत्वस्य सर्वस्वम् ॥४॥

शङ्करेति— मतिमता धीमता वष्यं स्तुत्ये अन्व, शङ्करनयनोन्मादनं शिवनयनमम्भोऽहन्म् अतिमधुरम् अत्यन्तरमणीयं भवत्या जङ्घापुगं प्रसूताद्वयं कुसुमपुष्पत्वस्य पुष्पवाणस्य मन्मयस्येति यावत्, सर्वस्वं सर्वघनं भाति राजति । जङ्घापुगं मन्मयस्य सर्वस्वमिति सम्भावितम् ॥४॥

एवंकृतोत्पन्ने द्वय- मन्व्योऽन्यस्मरणहेतुतामेति ॥
देवि भवस्य तयोः दण्डा च गजेन्द्रवदनस्य ॥५॥

एवंवेति— भवस्य देवि, महेन्द्रमहिषि, तव ऊरुः तत्पिच गजेन्द्रवदनस्य मन्मथोः दण्डा ह्यनस्य द्वयं वनं, इमे द्वे अनीयपथः । एवंकृतोत्पन्ने एवं-

कस्य लोकेने दग्नेने कर्मानि पठ्यो, 'एकं बह्वीहितम्' इत्यनेन द्वित्वस्य एक-
शब्दस्य मुख्योपः । पुंवद्भावश्च, अन्योन्यस्मरणहेतुनाम् अन्योन्यस्य परस्परस्य
स्मरणस्य हेतोर्भावस्ताम् एति गच्छति । कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नि द्वे वाच्ये
इति वाचित्वान् क्रियाविनिनये अन्यतमस्य द्वित्वम् । अयं नावः, द्वयोस्त-
दृष्टयोरेकस्य करान्तेन श्रुष्टान्नुतिर्वाचिते अयस्याः श्रुष्टायाः लोकेने करोः
स्मृतिर्भवति । एवं द्वयं नान्योन्यस्मारकं भवति । 'मदुष्टानुभवान् वस्तुस्मृतिः
स्मरणमुच्यते ।' इति नाहितदर्शनलक्षणान् स्मरणलङ्कारः ॥५॥

नाकोजलमनीश्वरि कृदिरवनिर्भोगिनां जगप्रानिः ॥
कुक्षी न केवलं ते बहिरपि वसुपि त्रयो लोकाः ॥६॥

नाक इति— ईश्वरि ! ते कुक्षी जठरे नाकः स्वर्गलोकः जठरानं मध्यम्
अवनिः भूलोकः बटिः श्रोणिः, भोगिनां जगत् पानाल्लोकः नानिः, एवं त्रयो
लोकाः स्वर्गावनिरात्राद्याः सन्ति इति अध्याहार्यम् । न केवलं ते कुक्षावेव
त्रयो लोकाः, बहिरपि वसुपि अवलम्बकदिनानिह्वास्ते सन्त्येति भावः ॥६॥

मन्ये महाकृपाणं तव वेणीमवलसुत्रि मदनस्य ॥
असिपेनुकां विशङ्के निमित्ततराणां तु रोमाक्षिम् ॥३॥

मन्ये इति— अवलसुत्रि ! पावेति, तव वेणी वन्धपरिष्कृतां केशराणीं
मदनस्य महाकृपाणं महान्तं हृत्पानं मद्यं मन्ये शङ्के । रोमाक्षि रोमरात्रि
तु निमित्ततराणाम् अतिमयेन निमित्तम् वैजिनम् अयं नन्वात्राम् अतिवेनुकान्
अमिश्रिकां विशङ्के । स्मृत्य स्वप्नोद्वेगाः ॥३॥

द्विरदबदनेन पीतं पट्टदनेनाय सकलनुबनेन ॥
अक्षय्यक्षीरामृत- मन्वायाः कुचयुगं जयति ॥८॥

द्विरदिति— द्विरदबदनेन मज्जननेन वन्यनिनेति यावत्, पट्टदनेन
पद्मनेन मुदद्वान्येन, अयं अदन्तरं सुवदनुबनेन पीतं पीतं अक्षय्यक्षीरामृतं क्षेपुं
शर्करं अयं न क्षय्यम् अक्षय्यं शीरं नदिवामृतं दम्भ नदम्बायाः पावेन्नाः कुच-
युगं मदनयुगलं अयति लक्षणेन वर्तते ॥८॥

जगदम्ब लम्बमाना पार्श्वद्वितये तवागलाद्भाति ॥
सान्द्रप्रथितमनोज्ञ- प्रसूनमालेव भुजयुगली ॥९॥

जगदिति— जगदम्ब ! लोकमातः, तव भुजयुगली बाहुद्वयी आगलात् कण्ठम् आरभ्येत्यर्थः, आद्य अग्निविध्यर्थकः, पार्श्वद्वितये पार्श्वस्य द्वितये उभयोः पार्श्वयोः इत्यर्थः लम्बमाना सान्द्रप्रथितमनोज्ञप्रसूनमाला सान्द्रं निविडं यथा तथा प्रथिता गुम्फिता मनोज्ञा रुचिरा प्रसूनमाला पुष्पमाला इव भाति । कण्ठात् उभयपार्श्वेभ्यो भुजयुगली पुष्पमालेवेति सम्भावनया उत्प्रेक्षालङ्कारः । पुष्पमाला कोमलाप्रपि सान्द्रप्रथिता, भुजयुगली च कोमलाप्रपि दृढसन्धिबन्धसम्पन्नेति गम्यते ॥९॥

जानन्ति शक्तिमसुराः सुपमां सख्यो वदान्यतामृषयः ॥
मृदुतां तवाम्ब पाणे- र्वेद ॥ देवः पुरा भेत्ता ॥१०॥

जानन्तीति— अम्ब, असुरा तव शक्तिं जानन्ति, तस्यास्तेषां सम्मर्दनलाभात् । सख्यः सुपमा परमा शोभा जानन्ति, सहवासभाग्यात्तासां तव पाणेः लोकोत्तरशोभा विदिता । ऋषयः मुनयः वदान्यतां दानशीलतां जानन्ति, तेषाम् अभीष्टवरलाभात् । पुरा भेत्ता स देवः शिवः पाणैर्मृदुतां कोमलतां वेद जानाति, पाणिग्रहणात् । शक्तैर्यसुराः, सुपमामयीति सख्यः, वदान्येति ऋषयः मृदुलपाणिरिति पुराभिच्च त्वां जानन्ति । बहुभिर्यदुधोल्लेखनादुल्लेखालङ्कारः ॥१०॥

कम्बुसदृशम्ब जगतां मणिवेपोद्भुजजाकृताकल्पः ॥
कण्ठोऽनघस्वरस्ते धूर्जटिबोर्नयनकर्णहितः ॥११॥

कम्बुनि— जगताम् अम्ब ! यावत्, ते तव कण्ठः कम्बुसदृक् कम्बुना शङ्खेन सदृक् तुल्यः, मणिवेपोद्भुजजाकृताकल्पः मणिवेपया कण्ठालङ्कारार्थरत्नरूपेण स्थितया उद्भुजजया उद्भुरचिनया नक्षत्ररचितया स्रजया मालया वृतः कल्पितः आकल्पः भूषण यस्य सः रत्नमिषेण नक्षत्राणि मालायन्त इत्यर्थः ।

अनघस्वरः अनघो निर्दुष्टः श्रवणसुभगः स्वरः कण्ठध्वनिर्यस्य सः, धूर्जटिदो-
नयनकर्णहितः धूर्जटे. हरस्य दोष्णः भुजस्य नयनस्य दृष्टेः कर्णस्य श्रोत्रस्य च
हितः अनुकूलः श्रवणरतिजनक इति यावत् । कण्ठस्य कम्बुसादृश्यं धूर्जटि-
दोहितम् आलिङ्गनसुखकरत्वात्, उदुल्लजाकल्पत्वं शिवदृष्टिहितं नयनसुभग-
त्वात्, अनघस्वरत्वं कर्णहितं श्रुतिसुखत्वात् । यथासहस्रपालङ्कारः 'यथा-
सहस्रं क्रमेणैव त्रिमिकाणां समन्वयः' इति तत्त्वज्ञातात् ॥११॥

हरकान्ते वदनं ते दर्शं दर्शं यतंसशीतांशुः ॥

पूर्णोऽप्यवाप कृशतां प्रायेणासूयया शुष्कः ॥१२॥

हरकान्त इति— हरकान्ते हरसुन्दरि भगवति ! यतंसशीतांशुः हरशिरो-
भूषणचन्द्रः ते तव वदनम् आननं दर्शं दर्शं दृष्ट्वा दृष्ट्वा, पूर्णोऽपि प्रायेण
प्रायशः असूयया त्वमुखप्रभाऽसहनजन्येन शुण्वति त्वद्वदने दोषारोपेणेत्यर्थः,
शुष्कः नीरसः सन् कृशतां काश्यमवाप । शिवशिरःस्थार्थचन्द्रस्थार्थत्वे
उभामुखवर्शनजाता चन्द्रस्यामूया हेतुरिति सम्भाव्यमानत्वात् उत्प्रेक्षा
गम्यते ॥१२॥

चन्द्रं रणाय सकला चपलाक्षीवदनजातिराह्वयताम् ॥

तं तु महसा मुखं ते महेशकान्ते जिगायैकम् ॥१३॥

चन्द्रमिति— महेशकान्ते ! सकला चपलाक्षीवदनजातिः चपलाक्षीणां
सुन्दरीणां वदनानां जातिः समस्तः समूह इति यावत्, चन्द्रं रणाय आह्वय-
ताम् । सर्वाणि स्त्रीजातिवदनानि समूह्य चन्द्रं प्रमया जेतुं प्रयतन्तामि-
त्यर्थः । ते तव एकं मुखं वदनं तं तु सकलस्त्रीवदनैरभियुज्यमानमपि अजीय-
मानं तमेव चन्द्रं महसा रोचिषा जिगाय अजयत् । तथाविधं सर्वशोभाति-
षायि महस्ते मुक्तस्येति भावः ॥१३॥

वदनकमलं तवेऽपरि कमलजयादृषितं सुधाभानुम् ॥

निर्जित्य कमलजाते- रमलं महवानहार यशः ॥१४॥

जगदम्ब लम्बमाना पार्श्वद्वितये सबागलाद्भूति ॥
सान्द्रप्रथितमनोत- प्रसूनमालेव भुजयुगली ॥९॥

जगदिति- जगदम्ब ! लोकमातः, तव भुजयुगली बाहुद्वयी आगलात् कण्ठम् आरभ्येत्ययं, आद्य अभिविध्ययंकः, पार्श्वद्वितये पार्श्वस्य द्वितये उभयोः पार्श्वयोः इत्ययं लम्बमाना सान्द्रप्रथितमनोज्ञप्रसूनमाला सान्द्रं निविद्धं यथा तथा प्रथिता गुम्फिता मनोज्ञा रुचिरा प्रसूनमाला पुष्पमाला इव भाति । कण्ठात् उभयपार्श्वगा भुजयुगली पुष्पमालेवेति सम्भावनया उत्प्रेक्षालङ्कारः । पुष्पमाला कोमलाऽपि सान्द्रप्रथिता, भुजयुगली च कोमलाऽपि दृढसन्धिबन्धसम्पन्नेति गम्यते ॥९॥

जानन्ति दाशितमसुराः सुपमां सख्यो वदान्यतामृषयः ॥
मृदुतां सवाम्ब पाणे- वेद स देवः पुरां भेत्ता ॥१०॥

जानन्तीति- अम्ब, असुरा. तव शक्तिं जानन्ति, तस्यास्तेषां सम्मर्दनलाभात् । सख्यः सुपमा परमां शोभा जानन्ति, सहस्रसत्भाग्यासां तव पाणेः लोकोत्तरशोभा विदिता । ऋषयः मुनयः वदान्यतां दानशौण्डतां जानन्ति, तेषाम् अभीष्टवरलाभात् । पुरा भेत्ता स देवः शिवः पाणेर्मृदुता कोमलता वेद जानाति, पाणिग्रहणात् । शनतेत्यसुराः, सुपमामयीति सख्यः, वदान्येति ऋषयः मृदुलपाणिरिति पुरभिन्व त्वा जानन्ति । बहुभिर्बहुघोस्तेखनादुल्लेखालङ्कारः ॥१०॥

कम्बुरादृक् जगतां मणिवेपोदुस्रजाकृताकल्पः ॥
कण्ठोज्ज्वलस्वरस्ते धूर्नटिबोर्नयनकर्णेहितः ॥११॥

कम्ब्विति- जगताम् अम्ब ! मातः, ते तव कण्ठ. कम्बुरादृक् कम्बुना पाद्वेन रादृक् तुल्य, मणिवेपोदुस्रजाकृताकल्पः मणिवेपया कण्ठालङ्कारार्थ-रत्नरूपेण स्थितया उडुग्यजया उडुरचितया नक्षत्ररचितया स्रजया मालया कृतः कल्पितः आकल्पः भूषण यस्य सः रत्नमिषेण नक्षत्राणि मालायन्त इत्यर्थः ।

अनघस्वरः अनघो निर्दुष्टः श्रवणसुभगः स्वरः कण्ठध्वनिर्यस्य सः, धूर्जटिदो-
नयनकर्णहितः धूर्जटैः हरस्य दोष्णः भुजस्य नयनस्य दृष्टेः कर्णस्य श्रोत्रस्य च
हितः अनुकूलः श्रवणरतिजनकः इति यावत् । कण्ठस्य कम्बुसादृश्यं धूर्जटि-
दोहितम् आलिङ्गनसुखकरत्वात्, उडुलजाकल्पत्वं शिवदृष्टिहितं नयनसुभग-
त्वात्, अनघस्वरत्व कर्णहितं श्रुतिसुखत्वात् । यथासङ्गं भालङ्कारः 'यथा-
सङ्गं क्रमेणैव कमिकाणां समन्वयः' इति तल्लक्षणात् ॥११॥

हरकान्ते वदनं ते दर्शं दर्शं वत्ससञ्जीताशुः ॥

पूर्णांशप्राप कृशतां प्रायेणासूयया शुष्कः ॥१२॥

हरकान्त इति— हरकान्ते हरमुन्दरि भगवति ! वत्ससञ्जीताशुः हरशिरो-
भूषणचन्द्रः ते तव वदनम् आननं दर्शं दर्शं दृष्ट्वा दृष्ट्वा, पूर्णांशपि प्रायेण
प्रापशः असूयया त्वन्मुखप्रभाऽसहजज्येन गुणवति त्वद्वदने दोषारोपेणेत्यर्थः,
शुष्कः नीरसः सन कृशतां कार्श्यमवाप । शिवशिरःस्थार्धचन्द्रस्थार्धत्वे
उभामुखदर्शनजाता चन्द्रस्यासूया हेतुरिति सम्भाव्यमानत्वात् उत्प्रेक्षा
गम्यते ॥१२॥

चन्द्रं रणाय सकला चपलाक्षीवदनजातिराह्वयताम् ॥

तं तु महसा मुखं ते महेशकान्ते जिघांसकम् ॥१३॥

चन्द्रमिति— महेशकान्ते ! सकला चपलाक्षीवदनजातिः चपलाक्षीणा
सुन्दरीणां वदनानां जातिः समस्तः समूह इति यावत्, चन्द्रं रणाय आह्वय-
ताम् । सर्वाणि स्त्रीजातिवदनानि समूहा चन्द्रं प्रभया जेतुं प्रयतन्तामि-
त्यर्थः । ते तव एकं मुखं वदनं तं तु सकलस्त्रीवदनैरभिपुज्यमानमपि अजीय-
मानं तमेव चन्द्रं महसा रोचिषा जिघांस अजयत् । तथाविधं सर्वसोभाति-
शायि महस्ते मुखस्येति भावः ॥१३॥

चवनकमलं तवेश्वरि कमलजयाहूतं सुधाभानम् ॥

निमित्तं कमलजाते- रमलं महवाजहार यशः ॥१४॥

वदनेति— ईश्वरि ! तव वदनमेव कमलं वदनकमलं वर्तु, कमलजयात् कमलस्य जयात् कमणि पष्ठी, दर्पितं गवितं सुषामानुम् अमृतांशु चन्द्रं निजित्य कमलजातेः कमलसामान्यस्य 'जातिर्जातं च सामान्य' इत्यमरः । महदमलं दुभ्रं यशः आजहार सम्पादयामास । कमलजयजातचन्द्रदर्पदमनेन कमलजातेरेव यशस्सम्पादितं महेशकान्तामुखेन । अत एव मुखेन कमलस्योपमा प्रख्याता । एव कमलजातेमुखोपमानतारूपं यशस्सम्पादितमिति कमलस्योपमानतालाभहेतुसम्भावनाया उत्प्रेक्षा गम्या ॥१४॥

लावण्यभरन्दाशा- भ्रमद्भ्रवालोकयन्भरं परितः ॥

मुखं मुखारविन्दं जयति नगाधीशनन्दिन्याः ॥१५॥

लावण्येति— परितः अभित. लावण्ये सौन्दर्ये एव भरन्दे मकरन्दे आशया अधिकापेक्षया भ्रमन्तः भवालोकाः शिवदृष्टय एव वम्भराः भ्रमराः यस्य तत् मुखं सुन्दरं नगाधीशनन्दिन्याः पार्वत्याः मुखारविन्दं मुखमेवारविन्दं कमलं जयति उत्कर्षेण वर्तते । लावण्य-भरन्दयो, भवालोक-भ्रमराणां मुखारविन्दयोश्च तादृष्येण रञ्जनात् रूपकमलङ्कारः । 'सर्वेश्वरदृष्टि' भगवती-वदनामृतप्रहणलालसेति भावः ॥१५॥

शुद्धेन्दुसारनिर्मित- मास्थार्धं ते भवानि भालमयम् ॥

सकलरमणीयसार- निर्मितमर्धन्तरं विधिना ॥१६॥

शुद्धेन्द्रिति— भवानि ! शिवे, भालमयं नेह मयतो विकारार्थं, आनन्द-मयादिवत् प्राक्षुर्यायकः, भालप्रचुरं ते तव आस्थार्धम् आस्यस्य मुखस्य अर्धं समभागः 'पुस्त्यर्धोऽर्धं समेनके' इत्यमरः । विधिना विधायां शुद्धेन्दुसार-निर्मितं शुद्धेन इन्दुसारेण इन्दोः सारेण अमृतेन निर्मितं भवति, अत एव घाव-त्यप्रसारत्प्रभामयत्वादि मुखस्योर्ध्वार्धस्य भवति । 'अर्धन्तरम् अन्यदर्थं सकल-रमणीयसारं सकलानां रमणीयानां सारैः स्थिराद्यैः निर्मितम्' 'सारो बले स्थिराद्यै च न्याय्यं बलीय वरे त्रिषु' । तव ऊर्ध्वमास्थार्धं प्रभामयममृत-खण्डम्, अधरमास्थार्धं धनं सकलमौन्दर्यखण्डम् इति भावः । सर्वजीवनधारण-सकलभोगसाधनबलनिधानं तवास्थमिति भावः ॥१६॥

रुद्रस्य दुरवगाहं हृदयमपि विम्बाधरसोभा प्रविश्य तद्रक्तवर्णम् अनुरक्तं करोति,
विम्बवदधरस्य रक्तवर्णत्वात् युक्तमेव । रागस्य द्रिष्टार्यत्वादनुरक्तं करोतीति
भावः ॥१९॥

गणपतये स्तनघटयोः पदकमले सप्तलोकभक्तेभ्यः ॥

अधरपुटे त्रिपुरजिते दधासि पीयूषमम्ब त्वम् ॥२०॥

गणपतय इति— अम्ब, त्वं गणपतये तव पुत्राय स्तनघटयोः पीयूषम्
अमृतं स्तन्यरूपेण दधासि धारयसे, सप्तलोकभक्तेभ्यः पदकमले पादारविन्दे
पीयूषं मकरन्दरूपेण दधासि, त्रिपुरजिते कान्ताय हराय अधरपुटे अधरोष्ठले
रसरूपेण पीयूषं दधासि । एवं पुत्राय, भक्तेभ्यः, कान्ताय च तत्तदनुरूप-
रूपेण अमृतं ददासीति भावः ॥२०॥

दूक्षपीयूषतटिभ्यां नासासेतौ विनिर्मिते विधिना ॥

भासां भवति शिवे ते मुखे विहारो निरातङ्कः ॥२१॥

दृगिति— शिवे, दूक्षपीयूषतटिभ्यां दूक् दृष्टिरेव पीयूषतटिनी अमृतसरित्
तस्या नासासेतौ नासा नासिकैव सेतुः प्रवाहप्रतिबन्धकं मृत्पाषाणादिनिर्माणं
सेतुः उच्यते । तस्मिन् विधिना विधात्रा विनिर्मिते सति, ते मुखे भासां
कान्तीनां विहारः विलासः निरातङ्कः निर्भयो भवति । असति सेतौ
नदीप्रवाहभयाद्विहारो निरातङ्को न स्यात् । अत एव विधिः नासां सेतुत्वेन
निर्माणं, मुखभासः प्रवहन्त्यां दृशि मा मग्ना भूवन्निति दृग्देशस्य मर्यादां
व्यधात् । अत्र दूक्षतटिभ्यां नासासेत्वोदयं ताद्रूप्यात् रूपकं तच्च, सेतुनिर्मिते-
हेतोः भासा निरातङ्कविहारफलकत्वेन सम्भावनाया फलोत्प्रेक्षाया अङ्गम् ।
एवमुभयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥२१॥

कमलाविलासभवनं करुणाकेलीगृहं च कमनीये ॥

हरदयिते विनतहिते नयने ते जननि विजयेते ॥२२॥

कमलेति— जननि ! कमनीये सुन्दरे ते तव नयने उभे नेत्रे कमला-
विलासभवनं स्वमीविहारगृहं, करुणाकेलीगृहं कारुण्यलीलावासभूः, हरदयिते
हरस्य दयिते प्रिये, विनतहिते नम्राणाम् अनुकूले, एवंभूते विजयेते विजयं
कुरुतः ॥२२॥

सर्वाभ्यप्यङ्गानि श्रोमन्ति तवेन्दुचूडकुलकान्ते ॥
कविनिवहविभूतिपात्रे श्रोत्रे देवि श्रियावेव ॥२३॥

मर्वाणीति— इन्दुचूडकुलकान्ते ! चन्द्रसेखरकुलाङ्गने (कुल्योपे इति च 'पाठः) देवि, तव सर्वाणि अपि अङ्गानि करचरणादीनि सकलानि श्रोमन्ति श्रीः गोभा एषाम् अस्तीति श्रोमन्ति भवन्तीति शेषः । कविनिवहविभूतिपात्रे कविनिवहस्य कविममूहस्य विभूतीनां स्तुतीनां पात्रे आत्मदे श्रोत्रे उभे श्रियावेव, न तु श्रीमती । विभूतीनाम् आयेयत्वान् श्रोत्रग्यापारकत्वाच्च श्रोत्रं पात्रं भवति । अन्येषामङ्गानां श्रीमत्त्वमुक्तम् । श्रोत्रं तु श्रीरेवेति विनोपोज्य अन्येषामङ्गानां च । कथमिदमुच्यते श्रोत्रं न श्रीमत् किंतु श्रीरेवेति ? श्रीकर्ण एष हृत्पतीनस्तवचण्डलोक्त्याख्याने किञ्चित् प्रदर्शितम् । श्रोत्रमेव श्रीरित्यत्र श्रीशब्दस्य सम्पदयः । छान्दोग्ये पञ्चमप्रपाठके 'यो ह वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च वेद' इत्यारम्य 'अज ह्येनं श्रोत्रमुवाच यदहं सम्पदस्मि त्वं तत्सम्पदसि' इति श्रेष्ठं प्राणं प्रत्याह श्रोत्रमिति श्रूयते । सम्पद्यमानानां सर्वाद्या विद्यानां ध्वजतमकनया श्रोत्रेऽन्यस्यग्निरहितत्वात् श्रोत्रं सम्पदिति भावः ॥२३॥

अपि कुटिलमलिनमुग्ध- स्तव केशः पुत्रि गोत्रमुत्राग्नः ॥
विभ्रत्सुमानि कान्यपि हृदयं भुवनप्रमोहंरति ॥२४॥

अपीति— गोत्रमुत्राग्नः पर्वनेन्द्रस्य पुत्रि, देवि तव केशः कचः कुटिल-मलिनमुग्धः कुटिलो बक्रः न शृङ्गः, मलिनः न शुद्धः, मुग्धः जडत्वान् मूढः च अपि, कान्यपि सामान्यानि मुमानि पुण्याणि विभ्रन् दधत् भुवनप्रमो-शिवस्य हृदयं हरति । कौटिल्य-मालिन्वाद्यपकर्षणगुणविशिष्टः केशः हृदय-माकर्षतीति लोकविरुद्धमेतत् । अथ न विरुद्धं, यतः कुटिलः उग्रतानतः केशो दर्शनीयः, मलिनः कृष्णवर्णत्वात् कनस्य मेघ-मयूरादिवर्णं एव मौन्दर्या-वहः, मुग्धः मुन्दरः । एवं विरोधस्य परिहारान् किमपि विरोधानाम् ; अथवा अपिचन्द्रस्वारस्यात्, अमत्यपि जगत्प्रभुहृदयाकर्षककारणे कार्यस्य हृदयहारि-त्वस्योक्तेर्विभावना वा ? इति विभावना-विरोधानामस्योः सङ्करः । मुन्देह-सङ्करोलङ्कारः ॥२४॥

चरणादिबुल्लान्त- प्रहृष्टमौन्दर्पणापिनोरेताः ॥

अङ्गोक्तोऽनु शम्भो- रम्भोजदुष्पात्मजस्यार्षाः ॥२५॥

चरन्ति- शम्भोः शिष्ये अम्भोजदुष् पक्षाभी मुन्दरी उक्ता चरणादि-
बुल्लान्तस्य चरणादिबुल्लान्तस्य अङ्गस्य प्रहृष्टं धेष्टं मौन्दर्पं गात्रुमामां शीत्-
मर्षीति चरणादिबुल्लान्तप्रहृष्टमौन्दर्पणापिनः सा आत्मजस्य मन्तरिरेताः
जानां जानांभुवन्निगाः स्तुतीः अङ्गोक्तोऽनु म्बीकरोऽनु ॥२५॥

एवादिनां पदवः मध्यायः समाप्तः ॥

द्वादशः स्तवकः

अथ शिवयोः शृङ्गाररसमरोज्यं स्तवक आरभ्यते । तत्रादौ मन्दहासः
स्तूपते ॥

शर्वधैर्यगुणशतशस्त्रिका शम्बरारिजपकेतुपट्टिका ॥
मन्दहासकलिका मदापदं पवंतेन्द्रदुहितुर्व्यपोहतु ॥१॥

शर्वेति— शर्वधैर्यगुणशतशस्त्रिका शर्वस्य शिवस्य धैर्यगुणस्य दूरीकृत-
चितोविकारं धैर्यं तदेव गुणः रज्जुः तस्य शता निमित्ता शस्त्रिका शस्त्र्येव
शस्त्रिका असिपुत्री 'धुत्वं वटारकं म्त्री' तु रज्जुस्त्रिपु वटी गुणः' इत्यमरः ।
शम्बरारिजपकेतुपट्टिका शम्बरारे मन्मथस्य जपकेतुपट्टिका विजयध्वजपत्राका
पवंतेन्द्रदुहितुः पार्वत्याः मन्दहासफलिका मन्दहासः कलिका कोरक इव, आप-
ह्नपपोहनममयंत्य मन्दहासस्य पूर्ववदस्य प्राधान्यादुपमिनसमासः । मदापदं
मम विपदं व्यपोहत्वपहरतु । कलिकापदायं सामर्थ्यादाक्षिप्यमाणं हासस्य
पुण्यत्वं मदनप्रयोज्यवाणत्वं गम्यते ॥१॥

मुक्ताभोगिकटकेन पाणिना मुग्धगात्रि परिगृह्य ते करम् ॥
एकदा शशिकिशोररोजरः सञ्चचार रजताद्रिभूमिषु ॥२॥

मुक्तेति— मुग्धगात्रि ! मुन्दराङ्गि, एकदा कदाचित्, शशिकिशोररोजरः
बालघन्द्रचूडः शिवः मुक्ताभोगिकटकेन मुक्ता उन्मुक्ताः भोगी सपं एव कटकं
चलयः यस्मात्तेन पाणिना हस्तेन ते तव करं हस्तं परिगृह्य गृहीत्वा रजता-
द्रिभूमिषु कैलाशप्रदेशेषु सञ्चचार विजहार । भूषणसर्पं स्वहस्तादपमार्थं
मुन्दरमूर्तिघन्द्रचूडः परिणयानन्तरं पार्वत्या सह कैलाशोपान्तेषु विहाराय
प्रवृत्त इति भावः । नागभूषण-जटा-यन्त्रचर्मादि भोजि-जुगुप्सावर्त्मिति तत्तत्त्वं
परित्यज्य शृङ्गारभावानुगुणेन शशिकिशोररोजरवेणेन भगवान् मुग्धेन हस्तेन
भगवती हस्ते परिगृह्य विहृतवानिति विसदम् । परिणयकल्याणवार्ताप्रस्तावने

द्वितीयशतकस्य प्रथमस्तवके पुरारे. ज्वलत्कपदंत्वादि प्रसिद्धं रूप कथयित्वा, समयान्तरेषु 'कान्तं वपु. कान्ततराश्च लीलास्तपसा सम खेलितुमेष पते' इति ह्युक्तम् ॥

तत इदानीं कमनीयभावेन देव्या सह विहरत परमेश्वरस्य तस्याम् अभिगमगृह्णारे वक्ष्यमाणे उद्दीपनविभावभूतानां सभ्रमरनुसुमितोपवन-हरिण-हारिमञ्जुलकुञ्ज-कोकिलकलादीनां वर्णनं पञ्चभिः श्लोकैः कुरुते ॥२॥

तस्य तत्र परितः परिभ्रमन् वल्लभां यकुलपुष्पचुम्बिनीम् ॥
पार्वति त्वदलकोपमद्युति- इवञ्चरीकतरुणो मनोऽधुनोत् ॥३॥

तस्येति- पार्वति, तत्र रजताद्रिभूमिषु यकुलपुष्पचुम्बिनी केमरकुसुम-रमास्वादिनी वल्लभां प्रिया मयुकरी परितः अभिन. परिभ्रमन् त्वदलकोप-मद्युतिः तवालकैश्चूर्णकुन्तलै. उपमा सादृश्यं यस्या गा त्वदलकोपमा मा द्युति कान्तिर्यस्य स चञ्चरीकतरुण. भ्रमरयुवा तस्य परमेश्वरस्य मनोऽधुनोत् अचालयन् । भ्रमरविलसितपृष्ठममृद्धिदशनेन पार्वतीनाम्तस्य मन वम्पित-मभूत् इत्यर्थः ॥३॥

प्रेयसीं चपलघासलोचना- मुल्लिखन्वपुषि शृङ्गकोटिना ॥
त्वद्विलोकिननिर्भरिलोकि- धूर्जटेरमदयन्मनो भृगः ॥४॥

प्रेयसीमिति- चपल-चारलोचना चपले चञ्चले चारुणी गुह्ये लोपने नयने ध्यायन्ता प्रेयसी हरिणी शृङ्गकोटिना शृङ्गाग्रेण वपुषि शरीरे उल्लिखन् वपुष्यमान. भृग. हरिण. त्वद्विलोकिननिर्भ. त्वदीक्षितोपमै विलोकि-र्षीक्षितै. धूर्जटे- परमेश्वरस्य मनोऽमशान् जमोदयन् । हरिण्या हरिणेना-विप्लुतप्रातिविलामदर्शनं धूर्जटिमानमभादनम् अभूत् । त्वद्विलोकिननिर्भरित्यत्र उन्मानस्योपमेष्वप्रवर्णनान्प्रतीपमाह । पूर्वश्लोके 'त्वदलकोपमद्युति.' इत्यत्रात्रि प्रतीपम् ॥४॥

मञ्जुवृक्षभवनानि मालती- पुष्परेणुगुरभिः समीरणः ॥
वेतालान् च रिग्वाण्वाकली मोहयित्वा हरस्य तेजिरे ॥५॥

मञ्जुवृक्षेति- ईश्वरि, मञ्जुवृक्षभवनानि मञ्जुवृक्षानामृताणि, मालती-पुष्परेणुगुरभिः मालतीपत्राकमुगन्धि. समीरण- पवन., वेताल रमणीया च

पिकवालकाकली वालकोकिलमूढमकलध्वनिः, एतानि सर्वाणि हरस्य मोह
तेतिरे चक्रुः । लतागृह-पुष्प-गन्धवह-वालकोकिलगानानि हरस्य मोहजनकान्य-
भूवन् इति भावः ॥५॥

अग्रतः कुसुमशोभिता लताः पार्श्वतस्त्वमगपालबालिके ॥

सर्वतो मदनशिञ्जिनीध्वनि- धीरता कथमिवात्य पर्यताम् ॥६॥

अग्रत इति— अग्रतः शिवस्य पुरस्तात् कुसुमशोभिता पुष्पभूषिता लता
स्थिता, अगपालबालिके पर्वतराजपुत्रि, पार्श्वतः पार्श्वे त्व, सर्वतः परितः
मदनशिञ्जिनीध्वनि, मदनस्य मन्मथस्य शिञ्जिन्या मोर्व्या ध्वनिः, कौकिल-
काकली मदनज्यायमानेति भावः । अस्य तव कान्तस्य धीरता धैर्यं कथमिव
वर्तताम् ? कथञ्चिदपि धैर्यं वर्तितुं न शक्यम् । पुरतः पार्श्वतः सर्वतश्चो-
त्तेजकेषु समापतितेषु पलायितेषु धीरता इति भावः ॥६॥

कीरकूजितममाकुले बने शम्भुभम्ब तव पार्श्ववर्तिनम् ॥

आजघान मकरध्वजशरैः रक्षयन्त्यवसरे हि शत्रयः ॥७॥

कीरेति— अम्ब, कीरकूजितममाकुले शुककूजितपरीते बने अरण्ये तव
पार्श्ववर्तिन पार्श्वगत शम्भु मकरध्वज, मीनकेतुः मन्मथ, शरैर्बाणैराजघान
विध्याध । हि यस्मात् अवसरे प्रस्तावे समये प्राप्ते इत्यर्थः, शत्रवः अर्द-
यन्ति पीडयन्ति । प्रकृतस्य विशेषस्य सामान्येनाप्रकृतेन समर्थनादर्थान्तर-
न्यासः ॥७॥

ताडितो मकरकेतुना शरैः रंसदेशमवलम्ब्य पाणिना ॥

एकहायनकुरङ्गलोचनां त्वामिदं किल जगाद शङ्करः ॥८॥

ताडित इति— मकरकेतुना मन्मथेन शरैर्बाणैस्ताडितो विद्धः शङ्कर
अमदेश स्कन्ध पाणिना अवलम्ब्य बाणपातजन्यवेदनामसहमान, स्वहस्तेन
तव स्कन्धप्रदेशमुपघाय इत्यर्थः, एकहायनकुरङ्गलोचनाम् एगो हायन, सयत्सरो
यस्य सः एकहायन, स कुरङ्ग, तस्य लोचने इव लोचने यस्यास्ता त्वाम् इदं
जगाद किल । इदं वक्ष्यमाणप्रकारं हि जवनवान् ॥८॥

काकलीकलकलं करोत्यसौ बालघृतमधिरुहा कोकिला ॥
वाचमुद्गिर सरोजलोचने गर्वमुन्नतमियं विमुञ्चतु ॥९॥

काकलीति— असौ इतः पुरो दृश्यमाना कोकिला पिकवधूः बालघृतं रसालवृक्षकम् अधिरुहा आरुह्य काकलीकलकलं काकल्याः मूढमाव्यक्नमधुर-
ध्वनेः कलकलं कोलाहलं करोति 'काकली तु कले मूढमे ध्वनौ तु मधुरा-
स्पृष्टे कलः', 'कोलाहलः कलकलः' इत्यमरः । सरोजलोचने पद्माक्षि, वाचम्
उद्गिर विसृज्य तव कण्ठध्वनिं किञ्चित् श्रावय इत्यर्थः, इयं कोकिला उन्नतं
गर्वं दप्यं विमुञ्चतु । श्रवणमुभयस्वरसम्पत्त्या गर्वितेतः पुरस्तान् रसाल-
वृक्षे समासीना कोलाहलं कुर्वन्ती कोकिलाऽऽस्ते, ततोऽपि श्रुतिमुभयतरस्ते
कण्ठध्वनिः मम कर्णामृतायतामिति भावो व्यज्यते ॥९॥

फुल्लकुन्दमकरन्दवाहिनो मल्लिकामुकुलपूलिधारिणः ॥
कम्पयन्ति शिखरः समीरणाः पल्लवानि हृदयं च तन्वि मे ॥१०॥

फुल्लेति— तन्वि सुन्दरि, फुल्लकुन्दमकरन्दवाहिनः विकसितमाघीपुष्प-
रसवहाः मल्लिकामुकुलपूलिधारिण मल्लीकुलपरागधराः शिखरः समीरणाः
मन्दमास्ताः मे मम हृदयं पल्लवानि किसलयाश्च कम्पयन्ति चालयन्ति ।
रागोदीपनात् हृदयस्य कम्पनं मन्दमास्तकृत्यं, भास्तस्य मन्दत्वात् पल्लवानां
कम्पनं न तु जलनमपि । वृद्धे षण्डे तु भास्ते, शाखानामपि स्यात् चलनम् ।
अत्र मन्दमारतकार्यस्य द्वयोर्हृदय-मल्लवयोः कम्पनस्योक्तेः सहाय्यस्य चकारेण
वाच्यापमानत्वात् सहोक्तिरलङ्कारः, 'सहाय्यस्य बलादेकं यत्र स्याद्वाचकं
द्वयोः । सा सहोक्तिः' इति साहित्यदर्पणम् ॥१०॥

वर्णनेन, हृतचक्षुषः प्रियः गुणग्रमपुत्राहृतीति ते ॥
अङ्गकानि दयिते भजेऽर्भकः स्वेदबिन्दुहरणेन वाग्निनिलः ॥११॥

वर्णनेनेति— दयिते ! प्रिये, हृतचक्षुषः हृतं चक्षुः दर्शनं यया तस्याः
प्रियः गोभायाः वर्णनेन गुणवचनेन, मम दृष्टिमेवापहृतययास्त्वच्छोभाया
गुणवर्णनेनेत्यर्थः, ते यव गुणग्रमपुत्राहृतीति गुणग्रमाः स्वच्छाः मधुराः

रमणीयाः आकृतयः येषां तानि अङ्गकानि गात्राणि भजे बहं सेवे, क इव ?
अर्भकः शिशुः अनिलः मारुतः मन्दमारुत इति यावन्, स्वेदविन्दुहरणेन घर्मा-
म्बुजालकापहरणेन वा इव, 'उपमायां विकल्पे वा' इत्यमरः । यथाऽयं
मन्दमारुतः स्वेदापहरणसेवया तव खेदमभनूदति, एवमहमपि तव स्वच्छा-
कृतिसौभाग्यसम्पन्नानि गात्राणि गुणाभिवर्गनेन तव रतये ममाभिलापशृङ्गार-
वलाय च सेवे ॥११॥

तावदेव मम चेतसो मुदे बहमेतदनघाङ्गि बहिणः ॥
यावदक्षिपयमेव विशलयो गाहते न कबरीभरस्तव ॥१२॥

तावदिति— अनघाङ्गि । अनवद्यमात्रि, एष इतो मम पार्श्वे विशलयः
मुक्तबन्धः तव कबरीभरः केशपाशः अक्षिपयं बध्गोर्नेत्रयो पन्था, भार्गस्तं
मम दुक्षयमिति यावत्, यावन्न गाहते न प्रविशति, तावदेव बहिणः मयूरस्य
एतत् पुरो दृश्यमान बहं पिञ्छं मम चेतसो मनसो मुदे प्रीतये भवतीति
शेषः । यावन्न लभे त्वत्कबरीभारदर्शनसौभाग्यं, तावत् एव मयूरस्य शिखण्ड
दृष्ट्वा, मम प्रियायाः कबरीभार इवायं भवतीति तृप्यामि इति भावः ।
बर्हादपि रुचिरतरश्चिन्नरञ्जकः कबरीभार इति वाच्यायमानत्वात् प्रतीपा-
लङ्कारो गम्यः ॥१२॥

रागवानधर एष सन्ततं निर्मलद्विजसमीपवर्त्यपि ॥
एभिरस्य सहवासतः प्रिये नेषदप्यपगतो निजो गुणः ॥१३॥

रागवानिति— प्रिये कान्ते, एषोऽधरः तवाधरोष्ठः निर्मलद्विजसमीप-
वर्त्यपि शुभ्रदन्तनिकटस्थोऽपि सन्ततं नित्यं रागवान् रक्तोऽरण इति यावत्,
एभिः द्विजैः दन्तैः अत्य सहवासतः साङ्गत्वात् ईषदपि किञ्चिन्मात्रमपि
निजः स्वीयो गुणः रक्तगुणः नापगतः न विगतः स्थित एवेति भावः । अत्र
शिल्पानां राग-निर्मल-द्विजशब्दानाम् अनुसारादिगर्वायपरिवृत्त्यसहिष्णुत्वात्
शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपोपमाध्वनिः । यथा निर्मलानां शुद्धानां सत्त्वगुणानां
द्विजानां ब्राह्मणानां समीपवर्त्यपि जन रागवान् राजसोऽनुराग्येव भवति,
तथा निर्मलानां धवलानां द्विजानां दन्तानां समीपवर्त्यपि एषोऽधरो रागवान्

रक्तवर्णं एव । सहवासेन निजगुणापगमो न भवतीति तु उभयत्र समानम् ।
'ससर्गजा दोगगुणा भवन्ति' इति न्यायस्य नैसर्गिकेषु गुणेष्वपवाद इति हेतोः ।
अधरस्य अनपगतरागत्वरूपवाक्यार्थस्य समर्थनात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥१३॥

चक्षुषः सुदति ते सगोत्रता कंरवंनिशि दिने कुशेशयैः ॥

कश्यपंपरपि वसिष्ठबान्धवै- भूसुपर्वण इव द्विगोत्रिणः ॥१४॥

चक्षुष इति- सुदति, शोभनाः दन्ता. अस्या. सन्तीति सुदती तस्या.
सम्बुद्धिः, रुचिरदन्तपङ्क्तिः, ते तव चक्षुषः नेत्रस्य, निशि रात्रौ कंरवः
कुमुदः समान गोत्रं कुल यस्या. सा सगोत्रा तद्भाव. सगोत्रता कुमुदकुल-
स्थतेति यावत्, रात्रौ कुमुदायते तव नेत्र, चन्द्रवन्वृत्तयेति भावः, दिने कुशे-
शयैः कमलैः, सूर्यवन्धुतया सगोत्रतेति सम्बन्धः । कस्येव ? द्विगोत्रिण, गोत्र-
द्वयवतः भूसुपर्वण. भूसुरस्य ब्राह्मणस्य कश्यप. कश्यपगोत्रजैः वसिष्ठ-
बान्धवैः अपि वसिष्ठवशजैश्च सगोत्रतेवेति पूर्वण सम्बन्धः । रात्रौ कश्यप-
सगोत्राः दिने वसिष्ठसगोत्राश्चेति द्वयामुप्यायणान् द्विगोत्रिण. प्राहुः । अत-
स्तैरिव इत्युपमा । चक्षुष. कमल-कंरवसगोत्रताकथनेन रात्रौ कमल न
विकसित दिवा कुमुद न, तव चक्षुस्तु सन्तत विकसितम् । तस्मात्ताभ्या-
मधिकतर चक्षुस्त्वलसितमिति व्यतिरेकोऽलङ्कारो व्यज्यते ॥१४॥

अल्पयाऽप्यतिसमर्थया स्मित- ज्योत्स्नया गगनगं हरत्तमः ॥

केवलं सुवचनामृतं किर- च्चन्द्रबिम्बमतुषारमाननम् ॥१५॥

अल्पयेति- आनन तव मुसम् अल्पया, गूढमया अपि अतिसमर्थया अल्प-
न्त बुधालया स्मितज्योत्स्नया स्मितमेव ज्योत्स्ना चन्द्रिका तया गगनगम् आवा-
दागत तमः अन्धकार हरत् अपहरत् केवलं सुवचनामृतं सुवचनमेवामृतं
निर्णीतं सुवचनामृतं 'निर्णीतं केवलमिति त्रिलिङ्गं त्वेकवृत्त्ययोः' इत्यमरः,
किरत् वर्णन् अनुषारम् अविद्यमाननुहिन चन्द्रबिम्बमेव भवतीति शेषः ॥

स्मितज्योत्स्नयो-वचनामृतयोश्चन्द्राननयोश्च अभेदाध्यवसायात् सावयव-
रूपमलङ्कारः । तत्र अनुषारतया प्रसिद्धचन्द्रादपि उत्कर्षादधिकभावेद-
रूपम् ॥१५॥

मोदकादनपरस्य सृष्टये श्रीडितं जननि यां किमप्यभूत् ॥
शक्तिभूतनयरत्नजन्मने किञ्चिदीदरि बभूव खेलनम् ॥२४॥

मोदकेति— जननि मातः, मोदकादनपरस्य मोदकस्य भक्ष्यविशेषस्यादनं भक्षणं परं प्रयागं यस्य तस्य लम्बोदरस्य गणपते सृष्टये उत्पत्तये वा युवयोः किमपि श्रीडितं रतिविलसितविशेषम् अभूत् । ईश्वरि, शक्तिं विभर्तीति शक्ति-भूत् स तनय पुत्रो रत्नमिव तस्य जन्मने जननाय, शक्तिचरस्य कुमारधेष्ठस्य स्कन्धस्य सम्भवाय किञ्चित् खेलनं किमपि श्रीडितं बभूव आस ॥

गणपति-सुब्रह्मण्ययोजंभनी निमित्तीकृत्य युवयोर्द्विविधमप्रमेयं विलसित-मासीत्, अत एव तौ युवयोस्तनयो नैकस्वभावा । एको भोजनपरः, अन्यः शक्तिधरः । अत्र 'महेश्वरस्त्वा परिणीय लेभे' (२ स १ स्त २४ श्लो) इति श्लोकः सव्याख्योऽप्यधेयः ॥२४॥

माधुरीरसपरिप्लुता इमाः काव्यकण्ठविदुषो रथोद्धताः ॥
आदधत्वचलनाथनन्दिनी- मानसे कमपि मोदमुत्तमम् ॥२५॥

माधुरीति— माधुरी माधुर्यम् एव रसः विगलितवेद्यान्तरः अनुभवैकवेद्य-तेन परिप्लुताः व्याप्ताः शिवयोरन्योन्यप्रीतिविलसितनिष्पाद्यमानशृङ्गाररस-पूरिता इत्यर्थः, काव्यकण्ठविदुषः काव्यकण्ठ इति अन्वयोपनामधेयत्वेन सता सम्मतः काव्यकण्ठदलाञ्छनः विद्वान् विबुधः तस्य इमा स्तवके गीताः रथोद्धताः एतद्वृत्तरचिता नृतयः अचलनाथनन्दिनीमानने पर्वतराजपुत्रिकायाः मनसि कमपि मोदम् आनन्दविशेषम् आदधन्तु जनयन्तु ॥

अथ च स्तवकः कुमारसम्भवाष्टमसर्गधोरणीमवलम्ब्य निबद्ध इति कालि-दासराय्यज्ञाना विगदमेव विदितं भवेत् । उभयत्र रथोद्धतावृत्तम् । शृङ्गारो विषयः । पार्वती मम्योच्य परमेश्वरवृत्त शृङ्गारोद्दीपनं कुमुमितोपवन-मन्ध्या-वाल-राभ्यादिवर्णनं 'व्याजहार सह्यमंचारिणीम् ।' 'पञ्चकान्तिभरणत्रिभागयोः' (श्रु. म. ८. श्लो. ३) इत्यादिना वर्णितम् । इहापि तथाविधं वर्णनं ग्राह्यम् । 'त्वामिदं बिलं जगाद शङ्करः' इत्यादिना पार्वती प्रतीश्वरवृत्तं वर्णनम् । उभयोर्विशेषम् एतदानीयः । अद्वितीयस्य कविमाधेयस्य कालि-दासस्य कवितायाः निर्यगञ्जानर्गतागम्यविविधं काव्यकण्ठो मुनिरिति तु

सत्यम् । तथाऽपि प्रपञ्चमाता-पित्रो पावन्ती-परमेश्वरयोः सुरतवर्णनं कालि-
दारा इव अकुर्वन् यथाकथञ्चित् तत् परिवर्ज्यमिति धिया, रत्नुत्पादकभृङ्गार-
वर्णनस्य 'ब्रह्मचर्येनियमादचञ्चला' इत्यारभ्य 'वेद को रतिरहस्यमेतयोः'
इति पर्यवसानं समर्थितवान् । वेदवेदान्तगन्त्रतन्त्रज्ञानयोगीपासनाद्युपवृत्तस्य
भक्तिपरस्य महतोऽस्य स्तोत्रकाव्यस्यानुरूपमेवोभा-महेश्वरयोः अप्रमेय-
रतिरहस्यस्तवनेनोपसमाहार्योऽस्ति स्तवकम् ॥२५॥

इति श्रीमहर्षिरमणभगवत्पादान्तेवासिनो वासिष्ठस्य नरसिंहसूतोः गण-
पतिमुनेः कृतावुमासहस्रे द्वादश स्तवकः समाप्तः ।

समाप्तं च तृतीयं शतकम् ।

प्रभास्या व्याख्या च समाप्ता ॥

त्रयोदशः स्तवकः

अथास्मिन् स्तवके भगवत्या कटाक्षमहिमानुवर्णनं भवति । तत्रादौ हासस्तुतिः ॥

भवाम्बुधिं तारयताब्रुवन्तं हासोऽद्भुतः कुञ्जरवक्त्रमातुः ॥

यो हन्ति बिम्बाधरलङ्घनेऽपि व्यक्तालसत्त्वो हरितां तमसि ॥१॥

भवाम्बुधिमिति— कुञ्जरवक्त्रमातुः गजाननमातुः अद्भुतः आश्चर्यकरः हासः भवन्तं भवाम्बुधिं जन्मसागरं तारयतात् तारयतु । तरतेर्हेतुमण्यन्ताल्लोटि रूपम् । द्विकर्मकम् । हासो भवन्तं तीर्णभवसामरं करोत्वित्यर्थः । हासस्याद्भुतत्वे हेतुमाह । यो हासः बिम्बाधरलङ्घनेऽपि बिम्बाधरस्य रत्नफलोपमाधरोष्ठस्य लङ्घने अतिप्रमणेऽपि व्यक्तालसत्त्वः अथवा स्पष्टम् अलसत्वं मन्दत्वं यस्य स हासः दन्तवाससं लङ्घयित्वैव मुखाभिर्गन्तुं प्रभवति । ममीपनमवर्तिनो मुखद्वारि तिष्ठतोऽधरम्यानिप्रमणेऽपि मन्द एवेति भावः । तावान् मन्दोऽपि हरितां दिशां तमामि तिमिराणि हन्ति व्यपोहति । एवमतिमन्दोऽपि सर्वद्विक्त्रिमिरव्यपोहनपटुरन एवाद्भुत इत्युक्तम् । मन्दहासकर्तृकस्य अमन्दकार्यस्य दिक्त्रिमोहरणरूपार्यस्य निष्पत्तेरसम्भाव्यत्वं गम्यते, तेन असम्भवाद्द्वारध्वनिः । विनोपोक्तिशङ्का न कार्या अद्भुतोपादानात् ॥१॥

सप्तः सदा चन्द्रकलाकलापे सर्वेषु भूतेषु दयां दधानः ॥

गौरीकटाक्षो रमणो मुनिर्वा मदीयमज्ञानमपाकरोतु ॥२॥

गगन इति— चन्द्रकलाकलापे चन्द्रकला कलापो भूषणं यस्य तस्मिन् चन्द्रचूडे शिवं गगनः शृङ्गसङ्कोचयन्तमनुरक्त इति यावत्, सर्वेषु सार्वलेषु भूतेषु प्राणिषु दयाम् अनुकम्पा दधानं विभूतं गौरीकटाक्षं पार्वत्याः अपाङ्गदर्शनं, रमणो मुनिर्वा महर्षिरिति प्रसिद्धो मम गुरुत्वे 'जडा यथा तथैवैव गाम्ये' इति अमरः, मदीयं ममेदम् अज्ञानम् अपाकरोतु निरस्यतु । चन्द्रचूडे गगितः, शान्तेन्द्राणाद् गौरीकटाक्षस्य, रमणस्य मुनेस्तु शृङ्गान्तमपनेः, जगन्मातुः महर्षा सर्वभूतदयां कटाक्षो धत्ते, सर्वेषु भूतेषु आत्मदर्शनान् गृह्णा

भूतदया रमणस्य मुनेः । यथा रमणो महर्षिः मम गुरुरज्ञानमपास्यति तथा
गौरीकटाक्षोऽप्यास्यत्विति भावः । पूर्णोपमा ॥२॥

कृपावल्लोको नगकन्यकायाः करोतु मे निर्मलमन्तरङ्गम् ॥

येनाङ्कितः शङ्कर एकतत्त्वं विश्वं लुलोके जपते जगौ च ॥३॥

कृपेति— नगकन्यकायाः पर्वतपुत्र्याः कृपावल्लोकः कृपया कर्षणया अव-
लोकः दृष्टिपातः मे मम अन्तरङ्गम् अन्तःकरणं निर्मलं शुद्धं करोतु । येन
कृपावल्लोकेन अङ्कित मुद्रितः शङ्करः आनन्दलहर्याविप्रणेता अभ्यङ्गामाराध्य
तत्प्रसादं लब्धवान् । शारीरकभाष्यकारः अद्वैताचार्यः विश्वं समस्तम् एक-
तत्त्वम् एकम् अद्वितीयं तत्त्वं याव्याप्यं सत्यं यस्य तत् अद्वैतमित्यर्थः । विधेयविशै-
षणं, लुलोके ददर्श, दृष्ट च तत् अद्वैतं जगते जगौ च अगासीत् उपदिष्टवान्
इत्यर्थः ॥३॥

कालीकटाक्षो घघनानि मह्यं ददातु मोचामदमोचनानि ॥

यत्पातपूतं रघुवंशकारं नराकृतिं प्राप्नुरजस्य नारीम् ॥४॥

कालीति— काल्याः देव्याः कटाक्ष नेत्रान्तदर्शनं मोचामदमोचनानि मोचा
रसातिशयवान् फदलीविशेषः । तस्याः मदस्य दर्पस्य मोचनानि अपहारकाणि
ततोऽपि रसवत्तराणि इत्यर्थः, वचनानि वाग्वैभवानि मह्यं ददातु वितरतु ।
यत्पातपूतं यस्य कटाक्षस्य पातेन पूतं यन्नित्रं रघुवंशकारं कालिदास नराकृतिं
नरस्याकृतिरिवाकृतिर्यस्याः ताम् अजस्य ब्रह्मणः नारी स्त्रिय सरस्वती प्राप्नु-
वदन्ति वृधा इति शेषः । कालीप्रसादलाभेन कालिदासो महाकविरभूदिति
ऐतिह्यानुवादेनेदमुक्तम् । तथा सोऽवतारः सरस्वत्या इति च । सत्सु सु-
प्रख्यातशाकुन्तलादिनाटकेषु कुमारसम्भवे च महाकाव्ये कालिदासकृतिषु, रघु-
वंशकारमिति निर्देशेन अद्वितीयकविताशोभानामपि सर्वासां कृतीनां रघुवंशस्य
प्राधान्यमभिमन्यते कविरिति बोध्यम् ॥४॥

युष्माकमग्र्यां वितनोतु वाणी- मेणीदृगेया गिरिशस्य योया ॥

यस्याः कटाक्षस्य विसारि वीर्यं गिरामयं मे विविधो विलासः ॥५॥

युष्माकमिति— एणीदृक् भूमीदृक् एषा गिरिशस्य शिवस्य योया सुन्दरी
युष्माकम् अग्र्यां श्रेष्ठां वाणी सरस्वती वितनोतु वितृणोतु, सारस्यतसम्पत्तिं

विदधात्वित्यर्थः । यस्या गिरिशयोषायाः कटाक्षस्य विसारि सर्वतः प्रसरण-
शील दीर्य बल मे मम गिरा वाचा विविधो नानाविधोऽयं विलासः । भग-
वत्याः कटाक्षप्रभाव एव मम नानाविधवाग्विलासरूपतया जयतीत्यर्थः । विविध
इति प्रयोगेण न केवलमाशुधाराकविताऽऽवधानादिमहाकवेर्मम वाग्वि-
लासः । सर्वतोमुख मे सारस्वतवैभवं मन्दिरचितेषु निगमागमविमर्शनेषु
नानाशास्त्रग्रन्थेषु वित्तसित धीगुणवता तोगाय भवतीति बोध्यम् । हेतुहेतु-
मतोरेक्यं हेतुं केचित्प्रचक्षते इति चन्द्रालोकोक्तेः गौरीकटाक्षस्य हेतो गी-
विलासस्य हेतुमनश्च ऐक्यप्रतिपादनात् हेतुरलङ्कारः ॥५॥

नगात्मजायाः करुणोमिशाली दुगन्तसन्तानधुनीप्रवाहः ॥

भीष्मेण तप्तान्भवनामकेन भीष्मेण युष्माच्छिशिरीकरोतु ॥६॥

नगात्मजाया इति— नगात्मजाया देव्या पर्वतपुत्र्याः करुणैव ऊर्मयो
वीचय ताभिः शोभत इति करुणोमिशाली, दुगन्तस्य अपाङ्गस्य सन्तानो
पित्तार एव धुनीप्रवाह नदीप्रवाह भीष्मेण भीकरेण भवनामकेन भवो
जननं नाम यस्य स भवनामा स एव भवनामकः तेन भीष्मेण निदाघेन
तप्तान् युष्मान् शिशिरीकरोतु अग्निशिरान् गिशिरान् सम्पद्यमानान् करोतु
नीगलयतिरत्यर्थः । अत्र भावयव रूपरुमलङ्कारः । पोरं जन्मताप भग-
वत्या करुणापूर्णकटाक्षो व्यपोह्य युष्मान् मुखिन करोत्विति तात्पर्यम् ।
करुणादुगन्तसन्तानेषु ऊर्मधुनीप्रवाहा आरोपिता, भवे भीष्मश्च । भीष्म-
त्वं भव-भीष्मयोः समानम् । तप्तान् भवेन दुग्निान् भीष्मेण सन्तप्तान् ।
एवं विवेच ॥६॥

अत्रगमाद्रीं दययाऽन्तरङ्गे यथा भवो निम्नगयोत्तमाङ्गे ॥

गन्तापशान्तिं भवमुन्दरी मे करोतु शीनेन विलोकितेन ॥७॥

अत्रगमिति— अन्तरङ्गे हृदये अत्रगम् अनवरत दयया शृपया आद्रीं
गम्या, यथा भवः शिव निम्नगया नद्या गङ्गया अत्रगम् उत्तमाङ्गे शिरसि
आद्रीं गच्छेति सम्बन्धः भवमुन्दरी निर्वप्रिया शीनेन तापहरणेन विलोकितेन
विलोकितेन मे मम गन्तापशान्तिं गङ्गजगोत्तमन कश्चेत्, यथा शिवस्य शिरसि

सततं सवन्ती मङ्गला तं तत्र आर्द्रं करोति, तथा पार्वत्या हृदये सन्ततं प्रवहन्ती दया तदार्द्रं करोतीत्युपमालङ्कारः ॥७॥

पुण्या सदाऽपोऽवर एव सक्ता पतिव्रतासाम्प्रतिना तवेक्षा ॥

कुलाचलापोऽवरकन्यके मे संहारमंहोविततेविषत्ताम् ॥८॥

पुण्येति— नुलाचलापोऽवरकन्ये पवंतराजपुत्रि, तव ईक्षा दृष्टिः पुण्या पवित्रा सदाऽपि निरन्तरम् अपि सम्भावनायाम् ईश्वर एव सक्ता सङ्गवती 'गर्हासमुच्चयप्रश्नसङ्कासम्भावनास्वर्षि' इत्यमरः, अत एव पतिव्रतासाम्प्रतिना पतिव्रतया साध्व्या साम्प्रत्य तुल्यताम् इना गता मे मम अंहोविततेः अंहसः पापस्य विततेः विस्तृतेः संहारं सङ्कोचं नाशनमिति यावत्, विषत्ताम् करोतु विस्तृतस्य पापस्य उपसंहारणं कुस्नामित्यर्थः । यथा पतिव्रता पत्युः अग्रत्र न चलति तथा तवेक्षा ईश्वराप्रापसरति । तस्मात्पतिव्रतासाम्प्रतिना गतेति उपमा । यद्यपि ईश्वरादन्वयत्र न पतति तथाऽपि पातिव्रत्वप्रभावेन पापसंहार इव तवेक्षातोऽपि स भवत्विति भावः ॥८॥

शर्वस्य रामे नियमेन हीना श्यामा तवेक्षा गणिकाङ्गनेव ॥

नीचेऽपि भर्त्ये निपतत्यनर्था बिभर्ति ना षोडश यः सुवर्णान् ॥९॥

शर्वस्येति— शर्वस्य भर्गस्य रामे मुन्दरि, श्यामा कृष्णा मुन्दरी च तव ईक्षा दृष्टिः गणिकाङ्गना वारवनिनेव नियमेन हीना नियताचारगूण्या एकत्र स्थितौ नास्ति व्रतमस्या इत्यर्थः । नीचेऽपि निष्कृष्टेऽपि भर्त्ये मानुषे स्वयम् अनर्था अमूल्या, निपतति यो ना मनुजः षोडश सुवर्णान् शोभनान् वर्णान् अक्षराणि षोडशाक्षरीमन्त्रमित्यर्थः, पक्षे सौवर्णं घनमित्यर्थः । बिभर्ति परति । वेस्याङ्गना यथा स्वर्गवनि नीचेऽपि मानुषेऽनुरक्ता, तथा तवेक्षा षोडशाक्षरमन्त्रधरे पुष्पेऽनुग्रहवती । श्लिष्टोपमा ॥९॥

पपायताक्षि क्षितिधारिकन्ये बटाक्षो नामाभिधानं तव कलत्तर्यः ॥

यं सन्दशत्येष जगत्समस्तं बिस्मृत्य चाहो न दधाति मोहम् ॥१०॥

पपायति— पपाय कर्मणे इव आवर्ते दीर्घे अजिगी यस्याः तस्याः सम्बुद्धिः पपायताक्षि, क्षितिधारिकन्ये भूधरवाले पार्वति, तव बटाक्षो नामाभिधानं

यस्य स कटाक्षनामा कालसर्पं कृष्णसर्पः यं मन्दमतिं सम्पक् दंशयते एष मं
समरतं जगत् भुवनं विस्मृत्य च विस्मृतवानपीत्यर्थः, मोहं मूर्छां न दधानि
न वहति । अहो आश्चर्यम् । कटाक्ष-कृष्णसर्पयोरभेदानुरञ्जनाद्रूपकमल-
ङ्कारः । मोहाधानकारणे सत्यपि मोहाभावस्य कार्यस्य सिद्धेर्विनेपोक्तिरल-
ङ्कारः । स च रूपकेणानुप्राणितः । कालसर्पात् कटाक्षस्याधिकगुणोक्ति-
व्यतिरेकं गमयति । रूपकविनेपोक्त्योस्तु ममप्रधानः सङ्करः ॥१०॥

ईशद्विषा शैलमहेन्द्रकन्ये करोति मंत्रीं विपमायुधेन ॥
प्रभाषते पातकिनश्च पक्षे कुतः कटाक्षो न तवाम्ब भुग्धः ॥११॥

ईशेति— शैलमहेन्द्रकन्ये पार्वति, अम्ब, तव कटाक्षः ईशद्विषा ईशं
हेष्यतीति ईशद्विद् तेन विपमायुधेन सम्मथेन मंत्रीं मित्रभावं सख्यं करोति ।
पातकिनः पातकं पापमस्येति पातकी तस्य भदनस्य पक्षे प्रभाषते तत्पक्षपाती
तत्प्रहायो भवतीत्यर्थः, 'पक्षे महायेऽपि' इत्यमरः । कुतः कस्माद्धेतोः स न
भुग्धः मूढः ? तव प्राणनायकस्येश्वरस्य शत्रोर्मदनस्य पक्षवत्त्वं इत्वा पापिन
तस्य सहायो भवतीति हेतो मूढ एव । ईशद्वेषिष्यपि परमकारणिकस्ते कटाक्ष
इति स्तुतिपर्यवसायिनीयं निन्दा । 'उक्तिव्याजस्तुतिनिन्दास्तुतिभ्यां स्तुति-
निन्दयोः' इति लक्षणात् व्याजस्तुति अलङ्कारः ॥११॥

कृपान्वितः कर्णसमीपचारी श्रीमान्सदा पुण्यजनानुकूलः ॥
साम्यं कुरुणामधिपस्य शम्भोः प्राणप्रिये ते भजते कटाक्षः ॥१२॥

कृपेति— शम्भो. प्राणप्रिये, पार्वति, ते तव कटाक्षः, कृपान्वितः कृपया
दयया अन्विनः, कर्णसमीपचारी, कर्णयो श्रोत्रयो समीपचारी, श्रीमान्वि-
श्रान्तः कटाक्ष इत्यर्थः, श्रीमान् शोभावान्, सदा पुण्यजनानुकूलः पुण्यजनानां
पावननाम् अनुकूलः, एवम्भूतं नन् कुरुणामधिपस्य दुर्योधनस्य साम्यं सादृश्यं
भजते । वयम् ? कुरुणामधिपोऽपि कृपान्वितः धनुर्विद्याचार्येण नाम्ना
कृपेण अन्विनः युतः, कर्णसमीपचारी कर्णस्य कुन्तीपुत्रस्य समीपे चरति,
श्रीमान् राज्यश्रीमान्, पुण्यजनानुकूलः पुण्यजनानां राक्षसानाम् अनुकूलः ।
कटाक्षस्य दुर्योधनसाम्यवर्णनं पुण्यजनानुकूलतत्कारण्यवैभवस्य विरुद्धम् । स
च विरोधः दयान्वितादिशब्दस्तेषां परिहृतः इति विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥१२॥

कर्णान्तिकस्योऽपि न धर्मवरी कृष्णोऽपि भातर्नकुलं न पाति ॥
शीतोऽपि सन्दीपयति स्मरार्णि हरस्य ते शैलमुते कटाक्षः ॥१३॥

कर्णान्तिकस्य इति— शैलमुते पावन्ति, ते तव कटाक्षः कर्णान्तिकस्य. कर्णस्य दुर्योधनपक्षगस्य कोन्तेयस्य अन्तिकस्योऽपि समीपवर्त्यपि धर्मवरी धर्मपुत्रस्य वरी शत्रुर्न भवति, कर्णः धर्मपुत्रप्रतिपक्ष एव प्रसिद्धः, स तथा नेत्रमुक्ती विरोधः, श्रोत्रसमीपग. अपि श्रोत्रधर्मस्य यवणस्य न वरी दर्जनश्रवणयोर्मध्येव । एवं शब्दश्लेषेण विरोधाभासः । कृष्णोऽपि भगवानपि नकुलं पाण्डवं न पाति न रक्षति । अयमपि विरोध इतिहासस्य । कृष्णोऽपि श्यामोऽपि मलिनवद् दृश्यमानो कुलं न पाति न रक्षति इति न, पात्येवेत्यर्थः । अत्रापि शब्दश्लेषेण विरोध-परिहारः । शीतोऽपि शीतलोऽपि हरस्य शिवस्य स्मरार्णि कामार्णि सन्दीपयति ज्वलयति न तु शामयति, शीतोऽग्निवर्धन इति विरोधः । कटाक्षप्रभावस्य स्वाभाविकी कामारिकामाग्निदीपिनी प्रवृत्तिरिति विरोधाभासः ॥१३॥

अयं कटाक्षस्तव तोयवाहः कारुण्यकाले परिजृम्भमाणः ॥

गृहेषु लीनान्मुखिनो विहाय निराधयान् सिञ्चति विश्वमातः ॥१४॥

अयमिति— विश्वमातः जगज्जननि, अयं तव कटाक्ष गतश्राना तोयवाहः मेघः कारुण्यकाले कृष्णाप्रदर्शनसमये परिजृम्भमाणः परितो व्याप्नुवन् गृहेषु वारेषु, पक्षे स्वनिवेतनेषु लीनान् मुखिन पामरतया मन्त्रमुत्तमन्त्रान्, पक्षे निलीनान् विहायोऽग्नित्वा, निराधयान् अनन्याधयान्, पक्षे आबामगृहमनाश्रित्य बहिःस्थितान् सिञ्चति सिक्तान् करोतीत्यर्थः । कारुण्यकाल इत्यत्र रूपकसामर्थ्याद्वर्षाकाल इत्याक्षिप्यते । गृहशब्देन पुत्रदारादयोऽपि ग्राह्या, ये स्वीयत्वेन गृह-पुत्र-वितादीन् परिगृह्णाश्रित्य तैरात्मान् आवृण्वन्ते तेषाम् उचिते काले देवीकरुणाकटाक्ष उपस्थितोऽपि फलप्रदो न भवति । ये पुनः स्वीयत्वेन किमप्यनाश्रित्य निरावरणास्तिष्ठन्ति ते कटाक्षास्पद भवन्तीति भावः । कटाक्ष-तोयवाहयोः कारुण्य-वर्षाकालयोश्च अग्नेदेन रञ्जनाद्रूपकमलङ्कारः ॥१४॥

कस्यापि वाचा वपुषा बलेन समस्य सर्वेरापि योनिदेशाः ॥

अम्भोधिदेलास्वपि न स्खलन्ति शम्भोः प्रियेऽयं तव दुःप्रसादः ॥१५॥

कस्येति— शम्भो. प्रियं देवि, सर्वेरापि गानदे. वाचा वपुषा शरीरेण बलेन वीर्येण च समस्य तुल्यस्य कस्यापि पुरुषस्य निदेशा शाननानि अम्भो-

धिवेलामु अपि समुद्रनीरविजारेष्वपि 'अम्बुविकृतौ वेला कालमर्यादयोरपि'
इत्यमरः, न स्पृशन्ति न स्खलितानि विफलानि भवन्तीति यत् अयं तव
दृक्प्रसादः दृशः दृष्टेः प्रसादोऽनुग्रहः । वाक्शरीरबलैः सर्वैः मानवैः समानः
न तु विशिष्टः पुरुषः अघृष्यमम्भीरमागराणां कल्लोलितानामपि नियमनं
कर्तुं प्रभवति । बाह्यदृष्टेः साधारण इव दृश्यमानः पुरुषोऽपि स्वप्नप्रसादेन
उल्लोलेषु भागरेष्वपि आज्ञा करोतीति भावः । मेनुवन्धादिरत्र निदर्शनम् ॥१५॥

द्वारेषु तेषां विचरन्ति दूराः सौख्येषु सारङ्गदृशस्तस्थः ॥
प्रगल्भवाचः कवयः सभासु शर्वाणि ते येषु कृपाकटाक्षः ॥१६॥

द्वारेष्विति— शर्वाणि, सर्वेपत्ति, देवि, येषु ते तव कृपाकटाक्षः, कवया-
वाही कटाक्षः भवनीत्यध्याहार्यं तेषां द्वारेषु गृहद्वारेषु दूराः वीराः विचरन्ति
वीरपुरुषममाथया ते विनाम्ना राजानो भवन्ति इत्यर्थः । तेषां सौख्येषु
प्रामात्रेषु सारङ्गदृशः मृगीदृशः मुन्ययन्तस्थो युवतयो भवन्तीत्यध्याहार्यम्,
विलम्बनीत्यर्थः । बहुपुण्यफलभोगा श्रीमन्तो भवन्तीति भावः । तेषां
सभासु परिपत्सु राजसदम्बु प्रगल्भवाचः प्रगल्भा अतिप्रीता वाक् सरस्वती
येषां न कवयः काव्यश्रद्धाणः भवन्तीत्यध्याहार्यम् । काल्याः शौर्यं, लक्ष्म्याः
सम्पत्, मरम्बनीनो विद्येति यादवयेण क्रमशः एतत्त्रय कृपाकटाक्षता पुरपेण
लक्ष्यते इत्यर्थः । अनेन बाली-गदमी-मरम्बतीमूनिविभूतिगमितः शर्वाणी-
कटाक्ष इति गम्यते ॥१६॥

यत्राम्ब ते कोऽपि कटाक्षलेखः ॥ दुर्जयः सङ्गरसीमिनि दूरः ॥
पूर्वं दिवं पूरयति द्विषद्भिः- सततो यशोभिर्भुवमिन्दुगौरैः ॥१७॥

यत्रेति— अम्ब, यत्र यस्मिन् अने ते तव कोऽपि यः कोऽपि कटाक्ष-
लेखः कटाक्षलेखः वर्तते इत्यध्याहार्यम्, स सङ्गरसीमिनि सुदूरङ्गे दुर्जयः दुर्जने
जेतुं यत्र दूरो वीरः सन् पूर्वं प्रथमं दिवं स्वर्गलोकं द्विषद्भिः शत्रुभिर्वीरैः
पूरयति, स्वर्गं शत्रुवीर्यपुग्निं करोतीत्यर्थः । पराजितस्यापि वीरस्वर्गलोक-
प्रसिद्धः । तत्र अनन्तरं भूत भूलोकम् इन्दुगौरैः इन्दु-मितामूरिव गौराः तैः
गुग्गुलैः यशोभिः पूरयन्तीति शेषः । कटाक्षकतो जनस्य महोन्नतशौर्यप्राप्तिप्रस्तावेन

कटाक्षस्य कालीवैभवम् उक्तं भवति । पूर्वं द्विपतां स्वर्गप्रापणं, ततो भुवः शुभ्रं-
र्यशोभिः पूरणमिति कथनात् कार्यशैघ्रचप्रत्याप्यनार्था अतिशयोक्तिरलङ्कारः ॥१७॥

यं तारकाकान्तकलापकान्ते न लोकसे कोऽपि न लोकते तम् ॥

यं लोकसे तेन विलोकितोऽपि धियं समृद्धां समुपैति लोकः ॥१८॥

यमिति— तारकाकान्तस्य चन्द्रस्य कला भागः कलापो भूषणं यस्य
तस्य कान्ते, रमणि, भगवति, य जनं न लोकसे त्वं न पश्यसि तं न कोऽपि
लोकते, सोऽविदितः सर्वरूपेक्ष्यो भवति । अथोः अनामधेयः सर्वयोपेक्षितो
भवतीति भावः । य जनं लोकसे वीक्षसे तेन स्वल्लोकितजनेन विलोकितः
वीक्षितोऽपि लोकः जनः 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः, समृद्धा पुष्कला श्रिय
सम्पदं समुपैति प्राप्नोति । यस्मिन् कस्मिंश्चित् जने तव दृष्टेः सम्पर्कं
साक्षादसत्यपि, परम्परया सति तु स एवाश्रयो भवत्येषाम् आश्रितानामिति
भावः । अनेन कटाक्षस्य लक्ष्मीविभूतिः प्रस्तुता ॥१८॥

मुधां हसन्ती मधु चाक्षिपन्ती मधो हरन्ती वनिताधरस्य ॥

परिष्करोत्यस्य कवित्वधारा मुखं हरप्रेयसि लोकसे यम् ॥१९॥

मुधामिति— हरप्रेयसि, शिवकान्ते, देवि, य लोकसे स्वनीक्षसे, अस्य
तस्य जनस्य मुखं वदनं 'वक्त्रास्ये वदनं तुष्टमानन लपनं मुखम्' इत्यमरः,
वाचम् इति यावत् कवित्वधारा काव्यसम्पातः परिष्करोति भूपयति । कथम्भूता
कवित्वधारा ? मुधा हसन्ती अमृतमुपहसन्ती स्वीत्कर्षात्, मधु च मकरन्दं च
आक्षिपन्ती प्रतिपेधन्ती, वनिताधरस्य योपिञ्जनानाम् अधरोष्ठस्य पशः कौर्ति
लौमनीयानुतरमधुमधुरमधरमिति सिद्धा ख्यातिमिति यावत्, हरन्ती अप-
हरन्ती कवित्वधारा परिष्करोतीति सम्बन्धः । अनेन सरस्वतीविर्भातमता
कटाक्षस्योक्ता । हसनाक्षेपणहरणान्युपमावाचकानि प्रागुपन्यस्तानि । एकस्याः
कवित्वधारायाः बहुपमानदर्शनात् मालोपमाञ्जलङ्कारः ॥१९॥

सर्वेन्द्रियानन्दकरो पुरन्ध्री विद्याऽनवद्या विपुला च लक्ष्मीः ॥

इयं त्रिरस्ती पुरुषस्य यस्य दुर्गे त्वया दृष्टमिदं तु विद्यः ॥२०॥

सर्वेति— दुर्गे, देवि, सर्वेषाम् इन्द्रियाणां भोगकरणानाम् आनन्दं नम्रद
करोति इति सर्वेन्द्रियानन्दकरो पुरन्ध्री स्त्री सर्वलक्षणसम्पन्नशरीरान्तरङ्गा

रमणीति यावत्, अनवद्या निर्दुष्टा शुद्धा विद्या, विपुला बहुला लक्ष्मी सम्प-
च्च इय त्रिरत्नी त्रयाणा रत्नाना श्रेष्ठानां रत्नादीना समाहारः त्रिरत्नी यस्य
पुरुषस्य भवतीत्यध्याहार्यम्, इमं तं पुरुषं त्वया दृष्टम् अवलोकितं विद्मः
जानीमः । त्वत्कृष्णाकटाक्षं विना एकस्य इदं त्रयं न सम्भवतीति भावः ॥२०॥

मुषा क्षिपस्यद्विमुते कटाक्षान् कंलासकान्तारमहीरहेषु ॥
इतः किरिपसव नास्ति हानिः सिद्धयस्यभीष्टं च समस्तमस्य ॥२१॥

मुपेति— अद्विमुते पर्वतपुत्रि, कंलासकान्तारमहीरहेषु कंलासप्रान्तारण्य-
बुक्षेपु कटाक्षान् दृगन्तदृष्टीं मुषा वृषा क्षिपसि किरसि । इतः इह जने
ईपत् किञ्चित् किर क्षिप । तव हानिर्नास्ति तथेयत्कटाक्षक्षेपेणेत्यर्थः ।
न केवलं तव हानिर्न, किन्तु अस्य जनस्य समस्तं सकलमभीष्टम् ईप्सितं
सिद्धयति सिद्धं भवतीत्यर्थः । कटाक्षपातेन तव किमपि न ह्रीयते मम तु
महान् लाभः । ततो याचे ॥२१॥

शीताचलापीशकुमारि शीतः संरक्षणं संश्रितमानवानाम् ॥
दुर्धर्षदुष्टानुरमर्दनेषु नितान्तमुष्णश्च तवावलोकः ॥२२॥

शीतिनि— शीताचलापीशकुमारि ! शीतरीत्येदवरकन्ये पार्वति, तव अव-
लोकः दृष्टिपानं संश्रितमानवानां स्वामाश्रितमनुजानां संरक्षणे अवने शीतः
शीतलं दयार्द्रं इति यावत् । दुर्धर्षदुष्टानुरमर्दनेषु दुःस्तेन धर्षयितुं शक्यानां
दुर्धर्षाणां दुर्धर्षानां दुष्टानामनुराणां मर्दनेषु नाशनेषु नितान्तम् उष्णश्च तीव्रो
भवन् नापद इति भावः । एक एव अवलोकः शीतः उष्णश्च निमित्तभेदा-
भूषणार्थः । एवमयं द्विधोऽप्येकनामुष्णः अलङ्कारः ॥२२॥

एषा शमेन विदधानि नाशं करोति पोषं कृपया सनाथम् ॥
अम्बोपधरपेक्षं तवेक्षितस्य योगस्य भेदेन गुणस्य भेदः ॥२३॥

एषेति— एषा शोभनं शमेन युक्तं, मानं विदधानि, ईक्षितमिति विभ-
क्तिरप्यपेक्षेन वक्तुं यदध्याहार्यम्, ईक्षितमप्यनुत्तरार्थं प्रयोगान् । कृपया सनाथं

सहितं पोषं करोति पुष्पाति इत्यर्थः । अम्ब, औषधस्य भेषजस्य योगस्य प्रमाण-
भेदादिसाध्यद्रव्यविशेषसंयोजनस्य भेदेन गुणस्य वात-पित्त-कफघ्नतादिगुणस्य भेद
इव, तव ईक्षितस्य योगस्य रूपादिसंयोगस्य भेदेन गुणस्य विनाशादिगुणस्य भेदः ।
तवेक्षितं रोपयोगेन विनाशं करोति, कृपायोगेन पोषं करोतीतीममर्थम् औषधस्य
योगविशेषेण गुणभेद इवेति उपमया चमत्करोति । योगगुणशब्दौ हिल्ष्टौ ॥२३॥

गाथाय तुल्पोद्धतकामलोभ- क्रोधत्रिदोषस्य भवामयस्य ॥
शिवप्रिये वीक्षितभेषजं ते क्रीणानि भक्त्या वद भोः कियत्या ॥२४॥

गाथायेति— शिवप्रिये ! देवि तुल्यं समानम् उद्धताः दुष्टाः प्रकृपिताश्च
काम-लोभ-क्रोधा एव त्रिदोषा वात-पित्त-कफा यस्य तस्य भवामयस्य भवो
जन्मैव आमयः रोगः तस्य ते तव वीक्षितभेषजं वीक्षितमेव भेषजम् औषध
तत् कियत्या भक्त्या क्रीणानि क्रयेण आददे, कियत् भक्तिमूल्यं दत्वा तत्
सम्पादयेयं भोः वद भण । तुल्यमुद्धतानां काम-लोभ-क्रोधानां तुल्यघातुप्रकोपा-
त्मकसन्निपातविशिष्टत्रिदोषस्थानीयत्वं, भवस्याभयस्थानीयत्वं, वीक्षितस्य
भेषजस्थानीयत्वं, भक्तेः क्रीणानीति क्रियार्यसामर्थ्याक्षिप्तकथनस्थानीयत्वं
च विवेकेन ग्राह्यम् । सावयव ताद्रूप्यरूपकम् ॥२४॥

अभिष्टुतां चारणसिद्धसङ्घं- त्रिष्टुब्धिशेषा अपि भर्त्यसूनोः ॥
कृपाकटाक्षं विनतान् पुनानां कपदिनः सम्मदयन्तु कान्ताम् ॥२५॥

अभिष्टुतामिति— भर्त्यसूनोः मानवपुत्रस्य मानवगर्भजस्येति यावत्,
त्रिष्टुब्धिशेषाः त्रिष्टुब्ध-प्रस्तारया. वृत्तविशेषा. अपि, एते मानुषगर्भजेन मृता
अपीत्यर्थः, चारणानां सिद्धानां च सङ्घैरभिष्टुता स्तुता, कृपाकटाक्षं विन-
तान् प्रणतान् आश्रितान् पुनानां पूतान् कुर्वाणा कपदिनः दिवस्य कान्ता
पार्वती सम्मदयन्तु आनन्दयन्तु ॥

अत्र स्तवके उपजात्युपेन्द्रव्यावृत्तानि पद्यानि । अत्र त्रिष्टुब्धिशेषा इति
प्रयुक्तम् । उभयोरपि त्रैष्टुभत्वात् । देवयोनिविशेषैः चारणादिभिः स्तव्या
स्तुता च इह भर्त्येन आशि त्रिष्टुब्धिः स्तुताऽपि आनन्दं लभत एवेति दृढ-
धिया ता सम्मदयन्त्विति कवेराशंसा ॥२५॥

चतुर्दशः स्तवकः

अस्मिन् स्तवके देव्या देश-काल-रूपावस्थानोपन्यासेन योगानुमेवदान-
दक्षाया काली, गौरी, कुण्डलिनी इति प्रसक्तायास्तस्याः स्तुतिर्भवति ॥

कारणमखिलमनीना वारणमन्तर्लसत्तमसः ॥

मन्दस्मितं महेश्वर- सुदुशो मे श्रेयसे भवतु ॥१॥

कारणमिति— अखिलमतीनाम् अखिलानां सकलानां मतीनां बुद्धीनां ज्ञाना-
नाम् इति यावन् कारणं मूलं, अन्तर्लसत्तमसः अन्तः लसतो व्याप्रियमाणस्य
तमसोऽन्धकारस्य अज्ञानस्येत्यर्थं, वारणं निवारणं महेश्वरसुदुशः ईश्वर-
सुन्दर्या मन्दस्मितं मे मम श्रेयसे कल्याणाय भवतु । सर्वेषां ज्ञानानां कार-
णतया स्थितस्य महेश्वरीमन्दस्मितस्य अन्तस्तिमिरस्य मूलज्ञानस्य निवार-
कत्वमुपपन्नम् । तस्मात् ज्ञानलाभ-अज्ञानध्वसाभ्याम् अन्यत् किं परमं श्रेयो-
ऽस्तीति तदुभयसाधकं महेश्वरीमन्दहसितं स्तुतम् ॥१॥

विश्वतनुस्तनुगात्री वज्रमयी पुष्पमुकुमारी ॥

सर्वस्य शक्तिरबला काली गौर्यम्बिका जयति ॥२॥

विश्वेति— विश्वतनुः विश्वं समस्तं भुवनं तनुः शरीरं यस्याः सा ब्रह्मा-
ण्डशरीरा इत्यर्थं, तनुगात्री कृणाङ्गी मुन्दरी स्त्रीत्यर्थः, वज्रमयी स्वार्थं
भयं, वज्रमणिवन् बठोरा, पुष्पमुकुमारी कुमुमवत्कोमला, सर्वस्य सत्तः शक्तिः
मर्वन्शक्तिः, अबला अविद्यमानबला स्त्री च, काली कालवर्णा, गौरी गौराङ्गी
शुभ्रवर्णेत्यर्थः, अम्बिका जयति ॥

शरीरस्य विद्यात्मकत्वात् बृहत्त्वेऽपि ननु तनुगात्रीनि प्रसिद्धेः, वज्रवद्-
दृढ-बठोरत्वे अपि कुमुमकोमलत्वं स्त्रीदेहत्वात्, मर्वन्शक्तिरपि स्त्रीरूपत्वा-
द्वलेति प्रसिद्धिः, व्यामन्यत्वे अपि द्येनव्यं काली गौरीनि उभयथा न्यातेः ।
तद्व्यमन्यान्दिग्दण्डक्षणा अप्रमेयव्यख्या भगवती देवीनि भावः । वस्तुत-

स्तस्याः स्वरूपे एवंविधविरोधो नेत्युत्तरत्र वक्ष्यति । अस्मदादीनां भाषया यो विरोधो लक्ष्यते, स स्वभावतस्तस्याः गर्वथावननात् परिहृतो भवतीति विरोधाभासोलङ्कारः । ध्वंम्य शक्तिरिति पाठान्तरम् ॥२॥

तामाहुर्जगदम्बा गौरीं केचित्तपरे कालीम् ॥

सा गौरी महिलातनु- रम्बरतनुदध्यते काली ॥३॥

तामिति— केचित् विदः तां जगदम्बा लोकमातरं गौरीमाहुः, परे अन्ये ता कालीमाहुः । उभययोऽपि एकैव सा जगदम्बेत्यर्थः । सा महिलातनुः स्त्रीशरीरा सती गौरी भवति, सैव रम्बरतनुः आकाशशरीरा सती काली उच्यते । तस्मात्तामरूपभेदेऽपि स्वरूपेणाभेदा जगदम्बेत्युक्तम् ॥३॥

महिलातनुरम्बा पूर्वं स्तुता । इह कात्यास्तत्त्वं व्याख्याय तद्वैभव पुरस्ताद्व्याचष्टे ॥

पाचकशक्तेः कात्याः केवललिङ्गेन भिद्यते कालः ॥

यत्पाकतो गभीराद् भुवने सर्वेऽपि परिणामाः ॥४॥

पाचकेति— काल भूतादिव्यवहारहेतुः पाचकशक्तेः पचति सर्वं परिपक्वं करोतीति पाचकं महाब्रह्मलोकः तस्य शक्तिः तरयाः पञ्चनी, केवललिङ्गेन लिङ्गमात्रेण भिद्यते । कालः पुंलिङ्गः काली स्त्रीलिङ्ग इत्येव एव भेदः काली-कालयोरिति भावः । गभीरात् अत्यन्तमगाधात् यत्पाकतो यस्य कालस्य पाकतः पचनकर्मणः परिपाककार्यान् भुवने लोके सर्वे सकला अपि परिणामा परिपाकाः भवन्तीति शेषः । सर्वस्यापि सृष्टस्य वस्तुनः संपाद्रूपान्तरप्राप्तिर्भवतीत्यर्थः ॥४॥

सर्वभुवनाभयत्वात् काली नाम्ना दिगन्वेन ॥

लोके तु व्यवहरणं विदुषां दिक्कालयोर्भक्तिम् ॥५॥

सर्वेति— सर्वभुवनाभयत्वात् सर्वेषां भुवनानाम् आधाय. अविष्टानम् अधिकरणम् इति पाचन्, तस्य भावस्तस्माद्धेनो काली अन्वेन नाम्ना नामान्तरेण

दिक् देशः भवति, लोके विदुषा बुधानां दिक्कालयोः दिसः कालस्य च व्यवहरणं व्यवहारः, भावत गौणम् । पूर्वं काली कालात्मेत्युक्तं, इह सा देशात्मापीति कथितम् । विदुषा देश-कालव्यवहारस्तु गौणः न मुख्यः, उभयोरपि मूलरूपं काल्येवेति सिद्धान्तात् । देशकालव्यापारविवरणेनैकैव देवीति विशदयति ॥५॥

दिगदितिरमाद्यखण्डा परिणमयित्री स्मृता काली ॥

दक्षस्पृका दुहिता सा द्वे गुणभेदमुपधृशाम् ॥६॥

दिगिति— दिक् अखण्डा अदितिः अगादि अभ्यधायि । देशस्य विमुत्वात् सकलपरिच्छेदकावकाशोऽपि स्वयम् अपरिच्छेद्यत्वात् अदितिरिति नाम । कथम् ? दो—अवखण्डने इति धातोर्निष्पन्नत्वात् खण्डार्थको दिनिगन्धः, तस्मादखण्डा अदिनिरिति आख्यातम् । काली परिणमयित्री परिपाकविधात्री स्मृता । सा पाचकशक्तिरिति प्रागुक्ते । एवमुभे अप्येकैवेत्याह । दक्षस्य प्रजापतेः एकैव दुहिता पुत्री सती देवी, सा द्वे अदिनि. काली इति भवति । केयाम् ? गुण-भेदमुपधृशा, गुणभेदेन सर्वाश्रयस्वर्यं-सर्वपरिणमनगुणयोः भेदेन मुग्धा मूढा दृष्टियैषा तेषां गुणभेददशान्विमोहितबुद्धीनाम् एकाऽपि सती पृथक् द्वे भवनः ॥६॥

देहे देहे सेयं कुण्डलिनी नाम जगदम्बा ॥

सा स्वपिति सत्सृतिमतां युञ्जानानां प्रबुद्धा स्यात् ॥७॥

देहं इति— मेयम् अदितिः कालीति नामभेदेनोक्ता जगदम्बा लोकमाता देहे देहे प्रनिदेहं कुण्डलिनी नाम कुण्डलिनीति स्याता भवतीति शेषः । सा संमृतिमता मसारिणा पामराणां देहेषु स्वपिति पामरदेहेषु मुप्ता भवतीत्यर्थः । युञ्जानानां योगिनां प्रबुद्धा स्यात् योगिदेहेषु उत्तिग्धा भवेत् । कुण्डलिनी प्रति प्रथमजन्ते व्याख्यातम् ॥७॥

मूलाधारावग्नि- उर्वरति शिरस्तः शशी इवति ॥

कुण्डलिनीमपि मग्ने बीजाशयनाग्रबुद्धेयम् ॥८॥

मूलेति— मूलाधारान् यन्नामाधारचराणांमादिमान् अग्निर्गर्जति दीप्तो भवति, शिरस्तः गह्वरात् शशी सोमो इवति अमृतं ग्राहयन्नाप्यर्थः । गह-

ज्वलनक्रियाऽप्यसि इत्यर्थः । ऊर्ध्वं महेश्वरान् द्रवमि द्रवणक्रियाऽप्यमि, अन-
योः रन्नीयोमकार्यं ज्वलन-द्रवणयोः फलम् अमृतं भोग्यं च त्वं, तस्यामृतस्य
भोक्त्री चित् चिनिर्दिष्टं त्वम् । एवं भोक्त्री चित्, भोग्यम् अमृत, भोग-
क्रिया ज्वलनद्रवणात्मिका भोगकरणभूती अन्नीपोमौ इति सर्वमपि त्वमेव
भवसि ॥११॥

किम् सुकृतं मया कृत- मल्लिलेश्वरि किं तपस्तप्तम् ॥

श्रीहयसि मां प्रतिक्षण- मानन्दमुद्यानिधावन्तः ॥१२॥

किन्त्विनि— अल्लिलेश्वरि ! सर्वेश्वरि मया किं सुकृतं पुष्पं कृतम्
आचरितम् ? नु विनके । किं तपस्तप्तम् ? कीदृशं वा कायकेन्द्राजनकचान्द्रा-
यणादिभूतम् अनन्यविषयध्यानरूपं वा किं तपः अनुष्ठितम् ? यन्म सुकृतस्य
तपसो वा फलत्वेन मयि अमाधारणं प्रसादं कुर्ये इत्युत्तरार्थेनाह । मा प्रति-
क्षणं क्षणे क्षणे विच्छेदराहित्येनेति यावन्, अन्तः अन्तरे आनन्दमुद्यानिधौ
आनन्दामृतमागरे श्रीहयमि कीदृशं कुर्ये ? ईदृशस्य असामान्यविलासलाभ-
स्यानुगुणं मयाचरितपूर्वं सुकृतं तपो वा न जाने इति भावः ॥१२॥

क्षान्तं किं मम दुरितं क्षान्तं किं देवि ते स्वान्तम् ॥

अनुगृह्णासि विचित्रं मामप्यपराधिनां प्रथमम् ॥१३॥

क्षान्तमिति— देवि ! मम दुरितं पापं क्षान्तं किं किं मोक्षम् ? पाप-
प्रमार्जनं कृतं वेति पृच्छति । ते स्वान्तं मनः क्षान्तं किम् ? मम विषये
तव क्षमया क्षान्तिर्जाता किम् ? प्रसन्नप्रसन्नं किमित्यर्थः । एवं प्रसन्नस्य हेतु-
माह । अपराधिना दोषिणा प्रथममाद्यं मामपि अनुगृह्णासि अनुग्रहपात्रं
करोषि, विचित्रम् आश्चर्यम् ॥

वयमिह कविरामानम् अपराधिनां प्रथममाह ? लोके पापविलम्बितं मन-
स्यं स्वीयत्वेनाभिमान्य अहं पापिनामप्रणीरिति ब्रवीति । अतः प्रथमगद्गदं
प्रथमगद्गदं गम्यते । 'उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम्' इति अस्य
महामहत्तया व्यग्यते ॥१३॥

काले काले सन्ध्या- रूपा नोपासिता भवती ॥

विच्छिन्नः स्मार्ताग्नि- श्रेता कुत एव बह्वीनाम् ॥१४॥

काले इति— काले काले श्रौत-स्मातंकर्मानुष्ठानाय विधिविहितेषु काले-
ष्वित्यर्थः, सन्ध्यारूपा, सन्धी अहोरात्रसन्ध्या भवा सन्ध्या सा रूपं यस्याः सा
भवती न उपासिता भया न मेविना । मार्ग-ग्रान्तसन्ध्यावन्दनमपि न कृतम् ।
स्मार्ताग्निः श्रौताग्निः विच्छिन्नः उद्वाहान्तरम् आहित-विच्छिन्नस्याग्नेः पुनः
सन्धानं न कृतम् । स्मार्ताग्निवेव विच्छिन्ने श्रौताग्निविषये का कयेत्याह ।
बह्वीनां श्रेता त्रयाणां भावः त्रिता त्रितैव श्रेता पृषोदरादित्वादेत्वमिति पूर्वं
व्याख्यातारः, कुत एव ? दाक्षिणात्यगार्हपत्याहवनीयानां श्रौताग्नीनां त्रयमेव
श्रेता कुतो न विच्छिन्ना विच्छिन्नैव । स्मार्ताग्निविच्छेदे श्रौताग्निविच्छेदप्रसङ्गा-
भावात् । एवं विधिविहितश्रौत-स्मातंकर्माकरणेऽपि मम अनुपहं करोपि ॥१४॥

दातुं नाजितमग्नं बहु देवेभ्यश्च भूतेभ्यः ॥

यत्किञ्चिद्वाजितं वा कलत्रपुत्रान्वितोऽग्रनामि ॥१५॥

दातुमिति— देवेभ्यः भूतेभ्यश्च दातुं बहु बहुल यथेष्टम् अग्नं नाजितम्
न सम्पादितम् । यत्किञ्चिद्वाजितम् वा ईपत्वम्पादितमपि कलत्र-पुत्रान्वितः,
अग्रनामि भुनक्ति, वैश्वदेवमपि नानुष्ठितम् । षष्ठ्यमहायज्ञेषु वैश्वपाठः पितृ-
तर्पणमुपे च वर्जयित्वा अन्ये न अनुष्ठिताः । 'पूजागपर्याग्न्ययनं ब्रह्मयज्ञ-
स्तु तर्पणम् । होमो देवो बलिर्ग्रीमो नृपज्ञोऽग्निर्धिषूजनम्' इति स्मृतिः वर्त-
मान् षष्ठ्यमहायज्ञानाह । तत्र अग्निधिषूजनमपि अकृत्वा स्वायंपरोऽभवम्
इति भावः ॥१५॥

कश्चिदपि पापहारी न पुरश्चरितश्च तै मन्त्रः ॥

कं गुणमभिलक्ष्य मम प्रवृद्धघतेऽन्तर्जन्ममातः ॥१६॥

कश्चिदिति— पापहारी पापनाशनः कश्चिदपि नै नव मन्त्रः न पुर-
श्चरितः यथोक्तमह्मयाभिः न जन्तः । मन्त्रान् बहून् विदमपि तन्त्रोक्त-
विधिना जपपुरश्चर्यां न अलक्षयम् । जगन्मनः जगज्जननि, एवंभूतस्य

मम कं गुणम् अमिलद्वय विलोक्य अन्तः प्रबुध्यसे ममान्तरे जातप्रबोधा दिल-
ससि ? ॥१६॥

तव मयि पृथक्तनूज- प्रेमा चेत्यक्षपातोऽप्यम् ॥
अथवा सतां निसर्गः सोऽयं त्वयि चाम्ब सम्भाव्यः ॥१७॥

तवेति— अम्ब ! मयि पृथक् पार्थक्येन विशिष्टतयेत्यर्थः तनूजप्रेमा
पुनःप्रीतिश्चेत्, यद्यपि लोके सर्वेऽपि तव जाता एव तथाऽपि मयि विशिष्ट-
तया प्रीतिस्तस्मास्ति चेत्, अयं पक्षपातः भवेदिति शेषः । सर्वेषामेकाग्रसि
त्व हि माता । पक्षपातेऽपि न दोष इति अर्थान्तरं न्यस्यति । अथवा
पक्षान्तरे सतां सज्जनानां निसर्गः स्वभावः स पक्षपातः, बहुषु पुत्रेषु कस्मि-
श्चित् उचितः पक्षपात इत्यर्थः । अम्ब, अयं त्वयि च सम्भाव्यः सम्भवितु
शक्यः सम्भवक्षमः इत्यर्थः । अनुग्रहहेतुस्तव पक्षपात एव हेतुः, न पुनर्मम
गुण-वर्मादि-योगसाधनविशेषाः मया भुज्यमानस्य योगानुभवस्येति भावः ॥१७॥

लक्ष्यं विनैव मन्त्रः किं सिद्धयति कोटिशोऽप्युक्तः ॥
दध्मस्तद्यदि लक्ष्यं तव रूपं गलति हा मन्त्रः ॥१८॥

लक्ष्यमिति— कोटिशः कोटिसहस्रधया जप्तोऽपि पुरश्चरितोऽपि मन्त्रः
लक्ष्यं विनैव बहिर्देवविग्रहादी अन्तः आधारचक्रादी वा ध्यानगम्यं किमपि
वर्जयित्वैव किं सिध्यति ? लक्ष्यं विना न मन्त्रसिद्धिरित्यर्थः । तत् तस्मान्
लक्ष्यं तव रूपं दध्मो यदि मनसा विभ्रमो यदि, हा कष्टम् । मन्त्रः गलति,
जप्यमानो मन्त्र एव हीयते, मनसा तव रूपे लक्ष्ये ध्यायमाने, मन्त्रो जप्त्वा
मनसा त्यक्तो भवति, इदं महत् कष्टम् ॥१८॥

सङ्कल्पानां याचा- अनुभूतीनां च यन्मूलम् ॥
यत्र प्राणो बद्ध- स्तत्लक्ष्यं देवि ते रूपम् ॥१९॥

सङ्कल्पानामिति— देवि ! सङ्कल्पानां चित्तवृत्तिविशेषाणां याचाम्
उपतीनाम् उच्चार्यमाणनाम्नामिति यावन्, अनुभूतीनां सकलवेदनानां च मूलम्

उदयस्थानं यत्, यत्र यस्मिन् प्राण. श्वाभवायुः वद्ध. निरुद्धः तत् ते तव रूपं
स्वरूपं लक्ष्यं ध्यानगोचरं भवतीति शेषः। वाक्प्राणमनोज्ञभूतीनां मूल-
स्थानं यद् वर्तते तदेव ते रूपं ध्यानस्य लक्ष्यं प्राप्तव्यं स्थानं भवतीत्यर्थः ॥१९॥

नैसर्गिकस्ववृत्ते- रहङ्कृतेर्मूलनन्विष्य ॥

त्वां किल साक्षात्कुस्ते रमणमहर्षेरिव दृष्टिः ॥२०॥

नैसर्गिकेति- नैसर्गिकी स्वाभाविकी अयत्नसिद्धा स्ववृत्ति स्वा निजा
वृत्ति आत्मीया वृत्ति नैसर्गिकस्ववृत्तिः तस्याः अहङ्कृते. अहमहमिति कारणमेव
अहङ्कृतिः सा च स्वभावसिद्धा वृत्तिः, तस्याः मूलम् उत्पत्तिस्थानम् अन्विष्य
मृगयित्वा त्वा भगवती चित्स्वरूपिणी साक्षात्कुस्ते किल अपरोक्षं पश्यति
किल ऐतिह्ये। इयं रमणमहर्षे मम गुरो दृष्टिः साक्षाद्दर्शनं भवति।
अहङ्कारस्य मूलान्वेषणेन मूलस्वरूपप्राप्तिः भवतीति धीमहर्षे स्वानुभवा-
दुपदेशो भवतीत्यर्थः ॥२०॥

मन्ये पर्वतकन्ये मम सेयमहङ्कृतिर्वहती ॥

अवतरता वर्णगणै- रपि तन्मूलं न लब्धमहो ॥२१॥

मन्ये इति- पर्वतकन्ये। पार्वति मम मेय प्रस्तुता इयं अहङ्कृति
महती बलिष्ठेति मन्ये तर्के। तत्र हेतुमाह। वर्णगणैः अवतरता गिरस्त-
मनोवृत्तिस्थानात् हृदयं प्रति अवरोहता मया तन्मूलम् अहङ्कृतिमूलं न
लब्धम्, अहो कष्टम्। यद्वा, अवतरता लोकान्तरादिहागत्य प्रयत्नमानेन मया
तन्मूलं तस्या अहङ्कृतेः मूलं वर्णगणैः सवत्सरपूर्वरपि न लब्धम्। 'क्षीणे पुण्ये
मर्त्यलोकः विगच्छति' इत्याहुः। स्वर्गस्थाः अहङ्कृतिमूलस्वरूपज्ञानान्मोक्ष-
प्राप्तये मानुष जन्म लभेरन्निति तत्त्वम्। अत एव श्रुतिर्भवति— 'इह चेद-
वेदीदय सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टि' इति। 'मध्ये वामनमा-
सीन विश्वे देवा उपासने'। इति। इह शरीरस्थं हृदयं परमात्मानं
देवाञ्च उपासने। तस्मादहङ्कारस्य मूलं प्राप्नु परलोकादिह मानुष
जन्म मया लब्धम्। एवमवतरणेनापि इयता कान्तेन न लब्धव्यम् इति
सात्पर्यम् ॥२१॥

एष प्रौढो भगवति बहुलं गर्जन्त्यहङ्कारः ॥
एतस्मिन्नपि काले भवती चाबोधि कुण्डलिनी ॥२२॥

एष इति— भगवति । प्रौढः प्रवृद्धः एष मदीयोऽहङ्कारः बहुलमत्यधिकं गर्जन्ति दपेण शब्दायते इत्यर्थः । अपि मातः । एतस्मिन् प्रौढाहङ्कारगर्जन-
वति काले कुण्डलिनीशक्ति भवती च अबोधि प्रवृद्धा अमि । कुण्डलिनी-
प्रबोधे अहङ्कारप्राबल्यं न स्यात् । तथाऽपि प्रबल एव न ह्यन्य
इति पुरन्ताद्वक्ष्यते ॥२२॥

तव पश्चात्सम्भूति जानाति न सोऽप्यमद्यापि ॥
प्रागिव गर्जन्ति धीरं विभेति मृत्योर्न नेदिष्ठात् ॥२३॥

तवेति— सोऽप्यमहङ्कारः अद्यापि तव पश्चात्सम्भूति पश्चात्प्रादुर्भावं न
जानाति । अज्ञत्वादहङ्कारस्य, त्वं तस्य पश्चादाविर्भवसीति स न वेद ।
अहङ्कारनाशात्परं पूर्णं कुण्डलिनीप्रादुर्भाव इत्यर्थः । योगसाधने पश्चात्प्रा-
पुरोमार्ग इति मार्गद्वयं राजयोगमारे प्रतिपादितम् । 'यातायातविहारे' (स
१, स्त ४, श्लो ६) इति श्लोके च प्रपञ्चितम् । अहङ्कारे पुरो धर्त-
माने सति पश्चात् कुण्डलिनी भगवती प्रवृद्धा विलसति, एतदेव देव्याः
पश्चात्सम्भूतिः ता न जानात्युद्धतोऽप्य पुरो गर्जन्त्यहङ्कार इति भावः । अतः
एव प्रागिव कुण्डलिनीप्रबोधात्पूर्वमिव धीरं गर्जन्ति घोषयन्ति । नेदिष्ठात्
अत्यन्तसमीपम् मृत्योः अन्तकात् न विभेति । मृत्युभीतिरपि तस्य नास्ति ।
अत एव स नैर्बलिं करवाणि इत्याह ॥२३॥

अतिपुष्टमहङ्कारं पशुमेत तुभ्यमर्पयते ॥
प्रमथपतिप्राणेश्वरि गणपतिरेकान्तमक्तोऽप्यम् ॥२४॥

अतिपुष्टमिनि— प्रमथपतिप्राणेश्वरि । मूनेशप्राणनायिके देवि, एकान्त-
भक्त अन्तरङ्गमक्तोऽन्यदेवनाकोऽप्य गणपति तुभ्यम् अतिपुष्टं दूतम् एवं
मम अहङ्कारं पशुं बलिम् अर्पयते । पुष्टं पशुरेव युक्तं होमद्रव्यं भवति ।
न बलिमादाय कुरु वर्णव्यमिति भावः ॥२४॥

पञ्चदशः स्तवकः

अथास्मिन्पञ्चदशे स्तवके देव्या वैभवप्रसक्त्या तद्वधानप्रकारप्रस्तावो भवति ॥

आपदामपहरन्तु तर्ति नः सम्पदाभयि विज्ञन्तु समृद्धिम् ॥
दन्तकुन्दरुचिदत्तवलानि व्योमकेशमुदृशो हसितानि ॥१॥

आपदामिति— दन्तकुन्दरुचिदत्तवलानि दन्ता. कुन्दानि माघीकुमुमानीव दन्तकुन्दान्तेषा रुचिभ्यः कान्तिभ्यो दत्त बलं यैस्तानि, व्योमकेशमुदृशः व्योम-
केशस्य शिवस्य मुदृश कान्तायाः पार्वत्या हसितानि न अस्माकमापदा
विपदा तर्ति सहतिम् अपहरन्तु निवारयन्तु, सम्पदा श्रिया समृद्धि पुष्कलता
दिशन्तु ददतु। कुन्दकुमुमोपमरुचिरदन्तरुचिभ्योऽपि बलदानकथनात् हसि-
ताना शुभ्रशोभावहत्वं गम्यते। हसितानीति बहुवचनात् क्षणक्षणविलामित्वं
मन्दत्वं च द्योत्येते। आपदनिवारण-सम्पद्विनरणदक्षाणि देवीमन्दहसितानि
मन्ववादी स्तुतानि ॥१॥

अल्पमप्यधिकशक्तिसमृद्धं मन्दमप्यधिकसूक्ष्मवितारम् ॥
शुष्मिन् स्मरविरोधिरमण्याः कल्पतां मम कुलस्य शुभाय ॥२॥

अल्पमिति— अल्पं मन्वपि अधिकशक्तिसमृद्धं अधिकया अनल्पया शक्त्या
समृद्ध पूर्णं, मन्दम् अल्पमपि अधिकसूक्ष्मविमरम् अधिकसूक्ष्मः अत्यन्त-
सूक्ष्म वेगप्राबल्यात् स्थूलदृग्गोचर- विमरः प्रसारः यस्य तत् स्मरविरोधि-
रमण्याः कामारिकान्ताया देव्या शुष्मिन् शोभनमन्दहसित मम कुलस्य
शुभाय मङ्गलाय वन्द्या प्रभवतु। अल्पमप्यनल्पशक्ति, मन्दमप्यमन्द-
विमरि मन्दमिन् मङ्गलकुलमङ्गलाधानसमर्थं प्रापितम्। कामविरोधिनो-
र्न कामापाविर्नानि माभिप्राय स्मरविरोधिरमर्णापदम्। एवं सर्वत्र अन्यो-
पविरोध एव कथितः। शुष्मिन्प्रभावात् विरोधाभासः। 'हेतूनामसमप्रत्ये

कार्योत्पत्तिश्च सा मना' इति विनाशना चन्द्रालोककञ्जशानुभागेन स्यात् ।
विरोधानामे तु भुम्भितप्रभावाद् इति विरोधपरिहृतिहेतुराहार्यः ॥२॥

पुष्कराद्रविमतो भुवमेतां भूमितश्शस्त्रावरं श्रममाणा ॥

नैव मुञ्चति पदं बत पूर्वं नोत्तरं व्रजनि नैरापुरन्ध्री ॥३॥

पुष्करादिति- ईशपुरन्ध्री ईश्वरपीया देवी पुष्करान् आकाशात् पर-
मादधोऽस्मिः इत्यर्थः, रविन्, अनीज्माद्रवेः एतां भुवं भूमि, भूमिः नूलीकान्
शशशरं चन्द्रं श्रममाणा पादेन गच्छन्ती, पूर्वं पदं पादन्यामं नैव मुञ्चति,
उत्तरं पदं च न व्रजतीति न, व्रजत्येव, वज्रं अस्त्रंम् । देवी सगदिः
पुष्करान् प्रस्थाप्य रवी पादं निषण्णे, ततः भुवि, ततश्चन्द्रे । एवं पादविशेषे
पूर्वस्मिन् रवी निहितं पदम् अविहार्येव उत्तरं पदं भूमी न्यस्यति, ततश्चाप्य-
त्यक्तपदश्रमा सदा चन्द्रे पादन्यामं कुरुते । उदम् आश्वर्यम् । पूर्वं पदं
मुक्त्वा च उत्तरं पदं न्यस्यति लोकः, इयं तु असाधारणदर्शनेति आश्चर्यं
वनयत्यस्माकम् । भगवत्या उत्तरोत्तरमृष्टीं विधीयमानायां पूर्वपूर्वमृष्टिर्न
त्यक्त्वा नोपैतिता, तत्तस्या वैभवमिति तात्पर्यम् ॥३॥

भूयणेऽपि च सवित्रि भुवर्गं मृत्तिकामिव घटेऽप्यसिलेषु ॥

विश्ववस्तुषु निरस्तविशेषां देवि पश्यति तनीं विश्वरत्नान् ॥४॥

भूयणेऽपि- देवि सवित्रि ! जगति, भूयणेषु आनन्देषु भुवर्गं हि-
ममिव, अग्निनेषु घटेषु कुम्भेषु रूपेषु मृत्तिकामिव, यथा कृत्स्नत्ववर्तिषु
रूपेषु भुवर्गमेव तेषां स्वरूपं भवति, यथा च मृत्तिकैव स्वरूपं घटानां, तथा
त्वं सर्वस्य स्वरूपमनीत्यर्थः । 'वाचास्पृशं विकारो नामवेयं मृत्तिकेत्येव
मत्तम्' इति छन्दोगाः । अद्वितीयमवयवो सर्वेश्वरो विश्वस्य प्रत्यक्षेति
भावः । निरस्तविशेषे' इति च पाठः । निरस्तविशेषमिति पाठे निविशेषां
त्वां भगवतीमित्यर्थः । 'विश्ववस्तुषु विश्वस्मिन् सर्वत्र वस्तुषु पदार्थेषु निर-
स्तविशेषो निरस्तः अपाङ्गुतः चिन्मयो नेश येन च विश्वेषां पिदान् नती
निविशेषमतामात्रेपावम्बितां त्वां पश्यति' ॥४॥

किट्टभूतमसिलेश्वरजाये दृश्यजातमखिलं निजपाके ॥

प्राणबुद्धिभनसामिह वर्यः सारभूत इति मूरिजनोक्तिः ॥५॥

किट्टभूतमिति— अखिलेश्वरजाये ! सर्वेश्वरसहस्रमणि, निजपाके निजे स्वीये पाके पचनक्रियायां तव परिणमनकर्मणीति यावत्, अखिलं दृश्यजात ममस्तं दृगोचरं स्थूलं वस्तुजालं किट्टभूत किट्टमिव असारभूत मलं भवति, 'किट्ट मलोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । प्राण-बुद्धि-भनसा प्राणानां बुद्धीनां मनसा च वर्यः समूहः सारभूतः सारो भूतः सारतां गत इति मूरिजनोक्तिः, विदुषां वचनम् । भूतपदमिह स्वल्पवाचि, न तु मादृश्यपरम् । मूत्राणां वित्यस्य 'आधुपात्रा' इति निजभावे रूपम् । स्थूलं वस्तु सर्वं सारांशमावृत्य किट्टवन् स्थितम् । तस्य पचने प्रवृत्ते, तत्तद्वस्तु तत्तत्सारं विमुञ्जति । स्थूलस्य किट्टत्वं ततोऽपि मूत्रस्य तत्सारत्वं चाभिप्रेत्य श्रुतय उद्घोषयन्ति । अत एव मूरिजनोक्तिरिति उक्तम् । तथा च तैत्तिरीयकाः समामनन्ति 'पृथिव्या ओषधय ओषधीभ्योऽन्नम् अन्नात्पुरय स वा एष पुरुषोऽन्नरममयः' इति पुरयस्य सारभूततोक्ता । छान्दोग्ये च उद्गीथविद्याप्रस्तावे 'पृथिव्या आपो रम' अपामोषधयो रम ओषधीनां पुरुषो रम' पुरयस्य वाप्रसः वाच ऋषम' ऋचः साम रमः साम्ने उद्गीथो रम' इति स्थूलान् मूत्रस्य मूत्रमात्रं मूत्रमन्तरस्य च मारागतामाह श्रुतिः । 'अन्नमग्निं वैधा विधीयते ।' इत्यु- पक्रम्य छान्दोग्ये षष्ठे प्रपात्रके अन्नाप्लेजसा मारागता एव मनःप्राणवाचः इति ध्यानात्मम् । सर्वमिदं दृश्यं वज्राण्डम् अम्मदादीनां स्थूलदृष्टेः स्थायिकं भास- मान बन्धपि सर्वेश्वर्या महाशक्त्या परिपच्यमानं परिणमदेव स्वमारं प्राणा- दिकं दददेव वर्तन इति ववेः हृदयम् ॥५॥

मारमोक्षरि तिलेष्विव तैलं विषहेषु निक्षिपेत् निगुडम् ॥

ये पिपा मयमतो विदुरेकं ते भवन्ति विदुषास्त्वयि सोनाः ॥६॥

मारमिति— ईश्वरि ! तिलेषु घान्धर्विनेषु तैलमिव निक्षिपेत् मयलेषु विदुषु परितेषु निगुडं मुन्यन्त्येकम् एकं मुख्यम् अग्निनीयं वा सारं स्फुरणं रणाम्यं वर्मं, ये पिपा बहुधा मूत्रमया वरणेन, मयन्तः विन्दोऽनान् विदुः जानन्ति, ते विविदुषाः क्षामः स्वयि सोनाः भवन्ति कथं यथा स्वदाहमती भवन्ति इत्यर्थः ।

‘तिलेषु तैलं दधनीव सर्पिराप. श्रोतस्स्वरणीषु चाग्निः। एवमात्माऽऽत्मनि गृह्यतेऽसौ सत्येनैनं तपसा योज्नुपश्यति’ (स्वेताश्वतरोपनिषत् १-१५) ॥६॥

आयसं त्रिभुवनेश्वरि पिण्डं बह्निनेव तपसा तनुपिण्डम् ॥

यस्य चिज्ज्वलनजालमयं स्यात् तप्तमम्ब स तवालयभूतः ॥७॥

आयसमिति— त्रिभुवनेश्वरि, त्रिलोकनायिके ! बह्निना अग्निना तप्तं ज्वलितम् आयसम् अयसो लोहस्येदम् आयस पिण्डम् इव यस्य तनुपिण्डं तनुरेव पिण्डं घनं वस्तु शरीरमिति यावत् तपसा तप्तं सत् चिज्ज्वलनजालमयं धिदेव ज्वलनः तस्य जालं सहतिः तद्विकारः स्यात् भवेत् सः जनः तवालय-भूतः भवतीति शेषः । यथा अग्निज्वलितं लोहपिण्डं ज्वलनमयं भवति, तथा योगिनः तपस्तप्तं शरीरं ज्ञानज्वालमयं भवेत् । यस्य योगिन एव ज्वलितं चिन्मयशरीरं भवति स धन्यः तत्र आवासस्थानं भवतीति तात्पर्यम् ॥७॥

योऽरणेर्मयनतोऽतिपवित्रं वीतिहोत्रमिव वीतकलङ्कः ॥

प्राणमुज्ज्वलयति स्वशरीरात् स्वामसावभयदेऽहंति यष्टुम् ॥८॥

योऽरणेरिति— अभयदे, देवि ! यः वीतकलङ्कः वीतः कलङ्कः पाप्मा यस्मात् सः अपहृतपाप्मा पुरुषः, अरणे. निर्मग्न्यदाहणः मयनतः विलोडनात् अतिपवित्रम् अत्यन्तपावनं वीतिहोत्रम् अग्निम् इव, स्वशरीरात् निजदेहात् प्राणजीवनहेतुं प्राणाख्यं पवनम् उज्ज्वलयति ‘वायोऽग्निः’ इति श्रुते. असौ स एवा यष्टुं पूजयितुम् अर्हति । अथा मयनादग्निमरणेऽज्ज्वाल्य यष्टुमर्हति यजमानः, तथा तपोबलतः शरीरात् प्राणमुज्ज्वाल्यैव योगी स्वामर्चितुम् अर्हति । शरीर-मेवारणिः, तपोध्यानादि मयनं, कुण्डलिनीप्रेरितप्राणज्वालैव अग्निः इति उप-मानोपमेयविवेकः । एवमन्तर्यामसमाराध्या भगवतीं प्रतिपादिता । ‘स्वदेहमरणं कृत्वा प्राणवः चोत्तरारणिम् । ध्याननिर्मयनाभ्यासाद्देवं पश्येत् निगूढवत्’ (स्वेताश्वतरोपनिषत् १-१४) ॥८॥

प्राणता इवसितमेव विचार्यं कुर्वता करणमेव निभाल्यम् ॥

गच्छता गमनमेव विशोध्यं तत्तनौ मयनमागमबोध्यम् ॥९॥

प्राणतेति— प्राणता इवसता जनेन इवसितमेव श्वासकर्मैव विचार्यम् आलोच्यम् । कुर्वता कर्माणि कुर्वता करणं क्रियाप्रचलनम् एव निभाल-

निभालयितुम् आलोच्यु योग्यम्, आलोचनीयमिति यावत् । गच्छता गमनत्रिया-
वता गमनमेव विशोध्यम् परीक्षणीयम्, सर्वत्र निभाल्येत्यादेरर्थोवृत्तिः । तन्
प्राणन-करण-गमनानाम् आलोचनमेव तनी शरीरे आगमबोध्यम् आगमं. वेदा-
दिशास्त्रैः साधनैः बोध्यम् ग्राह्य मयनं भवतीति शेषः । पूर्वश्लोके मयन-
प्रसक्ते तत्स्वरूपमिह व्याख्यातम् । इवसन् पुरुषः कथं इवमिति, कः
इवसिति ? इति विचारयेत् तथा इवसस्य प्रत्यवेक्षणम् एक मयनं, एव कर्मणि
क्रियमाणे, कः करोति कथं करोति ? इति बुद्ध्या पश्येत्, एवं निभालन
मयनं भवति, गमनं एवमेव परीक्ष्यम् । इदं त्रयं देहे प्राणोज्ज्वलनं मयनं
भवतीति निगमागमतात्पर्यम् । इदं चावधेयम् । अकुर्वता अगच्छताऽपि इव-
सतैव भूयते । तथा तूष्णीभावे च इवसनान्ववेक्षणं मयनं स्यात् । तूष्णीं
भवन्, कुर्वन्, गच्छन् वा सर्वथा मयनं चालयेत् इति भावः ॥९॥

यो रसं पिबति मूर्धंसरोजात् सोमपोऽयमनघः प्रयतात्मा ॥

अग्निहोत्रमधिलेख्येति नित्यं मूलकुण्डदहनस्थितिरस्य ॥१०॥

यो रममिति— यो योगी मूर्धंसरोजात् मूर्धनि शिरसि यत् सरोजं सह-
स्रारकमलं तस्मान् रसं स्वयन्तं पिबति अयं सोमपः. अपात्मा प्रयतात्मा प्रयतो
नियत आत्मा अन्तःकरणं प्रकृतिः शरीरं वा यस्य स सोमपः. सोमं पिबतीति
सोमपो भवतीति शेषः । शिरस्तो द्रव्यो रसस्य सोमात्मत्वात् अस्मिन्नन्त-
र्यागे यजमानस्य सोमपानस्वरूपमेव निरूपितम् । अखिलेऽपि सर्वेऽपि,
अम्ब ! अयं सोमपस्य नित्यं सदा अग्निहोत्रं, कालनियमो बहिर्याग इव
नान्ति, कुत ? अयं नित्यं विच्छेदराहित्येन मूलकुण्डदहनस्थितिः मूलं मूला-
धार एव कुण्डं तत्र यो दहनः अग्निः तस्य स्थितिः जाग्रतया वर्तनं भव-
तीति शेषः । नित्यं कुलकुण्डाग्निस्थितेरग्निहोत्रं नित्यमिति भावः ॥१०॥

चिन्मयी पिबति सोममिमं किं सोम एव किमसावति मातः ॥

पीयसे पिबति च स्वयमेका येयपानुयुगलं किम् भूत्वा ॥११॥

चिन्मयीति— अम्ब ! त्वं चिन्मयी भोक्तरी मनी इमं सोमं सहस्रारान्
युगं पिबति किम् ? मातः, त्वम् अगो सोमः पीयमानरम एवागि किम् ?
अथवा येय-पानुयुगलं येयं पानुं च येयपानुणां तयोः युगलं द्वयं भूत्वा स्वयं

पीयमे पिबसि च किम् ? त्वमेव पात्री त्वमेव पेयं च भूत्वा उभयधर्ममवलम्बसे किम् ? चिन्मय्यास्तवैकस्या एव भोक्तृता भोग्यता च भवतः किम् इति भावः ॥११॥

तैजसं कनकमग्निवितप्तं तेज एव कनकाङ्गि यथा स्यात् ॥

मोदरूपकलया तव तप्तं तन्मयं भवति मोदजपिण्डम् ॥१२॥

तैजसमिति— कनकाङ्गि ! सुवर्णविग्रहे तैजोमयशरीरे इत्यर्थः, सुवर्णस्य तैजसत्वात् अग्निवितप्तं विगुदये अग्निना विनष्टं तैजसं तैजोमयं कनकं हेम तेज एव यथा स्यात् भवेत्, आकरजं तेज एव सुवर्णमित्याहुः अत एव तैजसमित्युक्तम् । तव मोदरूपकलया मोदरूपस्य आनन्दस्वरूपस्य कलया अशेन तप्तं तपमा साधितं संस्कृतमिति यावत्, मोदजपिण्डम् आनन्दजानशरीरं तन्मयं मोदमयम् आनन्दमयमेव भवति । यथा आकरजं कनकरूपं तेजः संस्काराय अग्निवित्तं सत् तेज एव भवति, तथा 'आनन्दादप्येव सत्त्विमानि भूतानि जायन्ते' इति श्रुतिमिदम् आनन्दजातं शरीरपिण्डं तव आनन्दकल्पैव संस्कृतम् आनन्दमयमेव भवतीति तात्पर्यम् ॥१२॥

काऽपि मोदलहरी तव वीचि- निर्गता दशशतारमुधाव्ये ॥

पूरयत्यलिलमम्ब शरीरं नेह वेधि परमे जडभागम् ॥१३॥

काऽपीति— अम्ब ! परमे उत्तमे, दशशतारमुधाव्ये सहस्रारमुधामाग-
रात् निर्गता तव मोदलहरी आनन्दलहरी काऽपि वीचिर्हमि. अलिलं शरीरं
पूरयति आत्मना पूरितं करोति । इह शरीरे जडभागम् अचेतनांगं न वेधि ।
सहस्रारात् निर्गत्य सर्वं मम देहम् आत्मना पूरयन्त्याः मुधावीचे ममेव दशा
प्राणा यत्र सर्वं चिन्मयं मम शरीरम् अनुभवामि इति भावः ॥१३॥

सेपमुत्तमतमा निपतन्तो शीतलाद्दशशतारपयोदस्तु ॥

प्रेरितादलिलरात्रि भवत्या बुद्धिसस्यमवतादसवृष्टिः ॥१४॥

मेयमिति— अम्ब ! अम्ब, मेयं नयाविवेकं मयैदानीमनुभूयमाना
उत्तमतमा रमवृष्टिः रम एव वृष्टिः वरुणं शीतलान् मुखमग्न्याद् भवत्या
प्रेरिताद् दशशतारपयोदान् दशशतारं सहस्रारमेव पयोदं मेघमन्मान्
निपतन्ती अथो व्याप्नुवन्ती, बुद्धिमन्त्यं बुद्धिर्बोध एव सस्यं क्षेत्रम् धान्यम्

अवताद्रशतु । शरीरमेव क्षेत्रं तत्रोदितो बोध एव सस्यं सहस्रारं मेघ. रस
एव वृष्टि. इति विविच्य ग्राह्यम् । स्फुटं रूपकम् ॥१४॥

दुग्धसिन्धुमयनादमृतं वा शब्दसिन्धुमयनात्प्रणवो वा ॥

लभ्यते सुकृतिभिस्तव वीचि- मूर्धकञ्जमयनाद्रस एषः ॥१५॥

दुग्धेति- अम्ब ! दुग्धसिन्धुमयनात् क्षीरसागरमयनात् अमृतं वा इव,
शब्दसिन्धुमयनात् शब्द एव सिन्धुः सागर. तस्य मयनात् प्रणवो वा इव,
मूर्धकञ्जमयनात् शिर.कमलस्य सहस्रारस्य मयनादेव रसः तव आनन्दस्व-
रूपाया वीचिस्तारङ्गः सुकृतिभिः पुण्यवद्भिरलंभ्यते प्राप्यते । यथा सुधाम्नेः
मयनात् तत्सारभूतममृतं लभ्यते, यथा शब्दानां मयनेन तत्सारः प्रणवो लभ्यते,
तथा सहस्रारमयनात् सोमरसः तवानन्दकला लभ्यत इति भावः ॥१५॥

अस्तिष्यु प्रवहति प्रतिवेगं मञ्जसारममृतं विदधाना ॥

विभ्रती मदमनुरणमदोषं मूर्धकञ्जनिलये तव धारा ॥१६॥

अस्तिष्विति- मूर्धकञ्जं सहस्रारकमल निलय. आलयः यस्या. तस्याः
मन्बुद्धि, मूर्धकञ्जनिलये, अम्ब ! तव धारा सोमरससम्पत्त इत्यर्थः, अस्तिषु
मञ्जसारम् अस्म्यन्. अन्तर्द्रवसार. तस्यापि सारभूतम् अमृतं विदधाना वित्तवाना
अनुष्णं न उष्णम् अदोषम् अविद्यमानदोषं मद बोधविशेष, मदसामान्यं तु मदोषं
विन्मृत्तिकारकदोगदूगिरं, उष्णं तापद च, अतथाविधं मद विभ्रती धारयमाणा
प्रतिवेगं वेगे वेगं प्रतिप्रवाहम् इत्यर्थः, 'वेगः प्रवाहज्वयोरपि' इत्यमरः । प्रव-
हति । "मञ्जन्"शब्दः नकारान्तः. टावन्नोऽप्यभ्युपगम्यते 'ऊष्मया सार्धमूष्मा-
न्वि मञ्जोऽन्वी मञ्जया सह' इति द्विभ्यकोनाम् उदाहरति तत्त्वबोधिनीकारः ।
मञ्जत्यस्तिषु इति मञ्जा अस्तिसारः ॥१६॥

तैत्तिरीयकथितो रसलाभः सोऽयमेव सकलागमवर्ण्यः ॥

एतदेव द्वाग्निमण्डलनावे तन्वभाषितपराभूतपानम् ॥१७॥

तैत्तिरीयंति- मन्वागमवर्ण्य ! सर्ववेदस्तुभ्ये, अम्ब, सोऽयमेव इहानु-
भूयमानः मञ्जोऽन्वि प्रवहन् मन्वागमोम. एव तैत्तिरीयकथितः तैत्तिरीयधुनौ

‘रसो वै म., रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽनन्दी भवति’ इति कथितः रसलाम्. भव-
तीत्यध्याहार्यम्। शोः शनिमण्डलनाथे ! सोममण्डलनाथिके एतदेव तन्त्र-
भाषितपरामृतपानं तन्त्रशास्त्रेषु भाषितं प्रोक्तं परम् उत्कृष्टम् अमृतपानं
भवति वैदिका. ब्रह्मरूपे सोमरसमिव तान्त्रिकेषु मध्ये कौन्त्याचाराः बहिः देव्यै
निवेदितं मुरान्नं पिबन्ति। उभयोन्मत्तमन्तरदोषानुष्णमदमोदलहरीघापी
सहस्रारसोम एवेति निर्णयः ॥१७॥

मूर्धसोममजरामररूपे युक्तबीक्षणकरेण निपीडय ॥

शम्भुमुन्दरि मुनोमि पिबोमि त्वां प्रदीप्तकुलकुण्डनितान्ताम् ॥१८॥

मूर्धेति- शम्भुमुन्दरि ! गङ्गुरकान्ते, अजरामररूपे अजर जरारहितम्
अमररूपं देवरूपं यस्याः तस्याः सम्बुद्धिः, मूर्धसोम मूर्धेति यः सोमो
रमवान् त युक्तबीक्षणकरेण युक्तं योगस्य बीक्षणम् आलोकनमेव करन्तेन
निपीडय मुनोमि मत्वं करोमि, अमिषवणफलके सोमं निपीडय रममादाय
यथा सव करोति यजमानो यागे तथाऽहं मूर्धेति सोमं निपीडय ततः
पबमान रस मुनोमि। निपीडनमात्रेण बहिर्यागे करः, इह योगदृष्टिः इति
सात्पर्यम्। तथा मुत्वा प्रदीप्तकुलकुण्डनितान्ता ज्वलितकुलकुण्डाग्निलतां
मूलाधारत्वा त्वां पिबोमि तर्पयामि। एवमग्नीषोमीयमन्तर्यजनं मया
त्रियन् इति भावः ॥१८॥

दृष्टिरेव रविदीपितदृष्टा शीर्षकञ्जशशिनं प्रविशन्ती ॥

शीतलामृतमयी भूत्वा योगिनो द्रवति मोदकला ते ॥१९॥

दृष्टिरिति- दृष्टिरेव योगदृष्टिरेव तथा चण्डा रविदीपिति. रविः
मूर्धस्य दीपिति कान्तिः, शीर्षकञ्जशशिनं मह्यारकमलस्य चन्द्रं प्रविशन्ती
शीतलामृतमयी भूत्वा ते तव मोदकला मनी द्रवति मवति। अयं
भावः। न स्वर्गप्रकाशचन्द्रः, उज्ज्वा मूर्धवान्ति. एवं चन्द्रविम्बे प्रति-
फलिता शीतला चन्द्रिका भवतीति दैववित्तिज्ञानः। अत्र देव्यैव प्रथम
योगिनो योगदृष्टि मह्यार प्रविश्य ततोऽमृतमयीम् आनन्ददहरीमादराति
इति भावः ॥१९॥

मूर्धनि द्रवति योगयुतानां चक्षुषि ज्वलति शङ्कुरभामे ॥
तिष्ठति स्थिरपदा कुलकुण्डे बाह्यतः स्खलति नैव कदाऽपि ॥२०॥

मूर्धनीति- शङ्कुरभामे शिवप्रिये ! अम्ब ! योगेन युतानां योगयुतानां
नित्ययोगिना मूर्धनि धिरसि द्रवति तव तत्रस्वसोभात्मवत्त्वात्, चक्षुषि तेषां
दृष्टौ ज्वलति दीप्यति सर्वैव वस्तुतो द्रष्टृत्वात्, कुलकुण्डे मूलाधारे स्थिर-
पदा स्थिरम् अचञ्चलं पदं म्बान यस्याः सा मती तिष्ठति स्थिताऽसि ।
बाह्यतः उक्तेभ्यः म्बानेभ्यः बहिः कदाऽपि नैव स्खलति च्युताऽसि । योग-
युतानां शिरोऽक्षकुलकुण्डेषु स्थिरस्थितिका त्वं तेभ्यो न कदाऽपि च्यवसी-
त्यर्थः ॥२०॥

सा यदि द्रवति मोदकला स्यात् सा यदि ज्वलति चित्कलिका स्यात् ॥
सा परा स्थिरपदा यदि तिष्ठ- त्यक्षरा भवति काचन सत्ता ॥२१॥

मेति- सा देवी द्रवति सोमो भूत्वा लवति यदि, मोदकला स्यात्
आनन्दकला भवेत् । सा ज्वलति यदि दीप्ता यदि, चिदेव कलिका
चित्कलिका स्यान् चिन्मयी भवेत् । परा सा ईश्वरी स्थिरपदा निश्चल-
म्बाना तिष्ठति यदि, अक्षरा असंख्यसत्ता भवति । एकैव सोमात्मिका
आनन्दमयी, तेजोरूपिणी चिन्मयी, अक्षरस्वरूपा सती इत्येकस्याः
स्यान्-त्रिधाभेदेन त्रिकोणार्द्राणि वस्तुन सा सर्वं भवति चिदानन्दमयीति
भावः ॥२१॥

पश्यता नयनमण्डलवृत्तिं गृह्यते त्वमधस्तादपिकन्ये ॥
जानता दशभारविनाशं तृण्यते विदितमग्न्य रहस्यम् ॥२२॥

पश्यनेति- अवलोक्यपिकन्ये पार्वति ! नयनमण्डलवृत्तिं नयने नेत्रे मण्डले
मण्डलाकारे मयूरव्यामकादिवत्समाप्तः नयनमण्डले तयो वृत्तिं व्यापारं दानं-
त्रियाम् इत्यर्थः, पश्यता योगिना त्वं गृह्यते तन्नयने दृष्टेः द्रष्टृयोगिनस्त्व-
स्यातिरिक्त्यर्थः । दशभारविनाशं मह्यारम्य विदितं रसवर्षणात्मक
जानता अवबुध्यमानेन योगिना त्वं व्युत्पद्ये तस्य व्युत्पद्यमानातीत्यर्थः ।
अम्ब, रहस्यं विदितम् । दृष्टयुगाभ्यां स्वा चिन्मयी माशात्कृत्ते, मह्या-
रायुनाशनेन आनन्दमयी स्वामुपपद्यते, दशं रहस्यं जानम् ॥२२॥

व्याप्तशक्त्यमुबलेन ससन्ती भानुविम्बनयनेन तपन्ती ॥
चन्द्रविम्बमनसा विहरन्ती सा पुनर्बयति मूर्ध्नि वसन्ती ॥२३॥

व्याप्तेति— व्याप्तशक्त्यमुबलेन व्याप्ता, वर्तारि क्तः, विम्बी शक्तिरेव अमुबल प्राणबल तेन ससन्ती त्रीदन्ती सर्वत्र व्याप्रियमाणा सर्व व्यापारयन्ती चेत्यर्थः, भानुविम्बनयनेन भानुविम्बमेव नयनं चक्षुष्मेन तपन्ती तपः कुर्वन्ती, चन्द्रविम्बमनसा चन्द्रविम्बमेव मन तेन विहरन्ती विहरन्ती, सा देवी पुनः देहे मूर्ध्नि गह्वरागे वगन्ती जयति । ब्रह्माण्डे व्यापकशक्तिरेव तस्याः प्राणः, मूर्ध् एव चक्षुः, चन्द्र एव मन 'चन्द्रमा मनसो जान. नसो. मूर्धो अजायत' इति मूर्धस्य चक्षुरात्मकत्वं चन्द्रस्य मानसत्वं च श्रूयते । अत्र शिवभक्त्यम् एवम् आह 'मौर मण्डलमुज्ज्वलं तव तपः स्वासच्चरन्माकृतः' इति । आदित्यस्य तपस्त्वं चक्षुस्त्वं च ध्रुतिप्रतिपादितम् । एव ब्रह्माण्डादितरा भगवती पिण्डाण्डे सहस्रारे विलसतीति भावः ॥२३॥

स्वागतं सकललोकनुतायै स्वागतं भुवनराजमहिष्यै ॥
स्वागतं मयि भूयं सदयायै स्वागतं दशरतारमितायै ॥२४॥

स्वागतमिति— सकललोकनुतायै समस्तजगद्विन्दितायै देव्यै स्वागतम् । आगच्छतु महादेवीति प्रीतिगौरववननम् । भुवनराजमहिष्यै सर्वेश्वरहृदयेस्त्वयै स्वागतम् । मयि भवने भूयम् अत्यन्तं मदयायै मकरणायै, ईदृशीयोंगा-नुमूनीरनुगृह्य स्वा कृपा प्रदर्शितवत्यै स्वागतम् । दशरतारं सहस्रारम् इनायै प्राप्तायै स्वागतम् । या सर्वलोकमस्तुता सर्वेश्वरनायिका नैव मयि मकरणा मम मह्यारे सविलामेदानीं विजयने इति भावः । कवी योगिनि तस्याः शाश्वतप्रतिष्ठायै स्वागतोक्तिरित्यं स्तवकोपमहारावमरे दत्ता ॥२४॥

सत्कविक्षितिभुजो ललिताभिः स्वागताभिरनघाभिरिमाभिः ॥
स्वागतं भणितमस्तु भषार्घ्यं खेलनाय गिर घृतदितायै ॥२५॥

गन्धर्वोति— सत्कविक्षितिभुजः मताम् अभ्यर्हाना कवीना क्षितिभुजः राज्ञः पूजनीयविशोकगजस्य 'मय्यं मायो विद्यमाने प्रगल्भेऽभ्यर्हिने च सत'

इत्यमरः । वनपाभिः अविद्यमानदोषाभिः लक्षणसम्पन्नाभिः ललिताभिः
 कोमलपदाभिः, पक्षे कोमलयात्रीभिः, इमाभिः, स्वागताभिः सुखेनानामासेन
 आगताभिः प्रवृत्ताभिः स्वागतावृत्तरचिताभिः स्त्रीलिङ्गसामर्थ्यादङ्गनाभिः,
 एतन् मम गिरः सहस्रारं मेल्नया विलम्बनाय इतार्यं प्राप्तार्यं भवान्यं भव-
 महिष्यं पावैत्यं स्वागतं मुखागमनविजयप्राप्त्यं भणितम् उत्तमस्तु भवतु ।
 प्रवृत्तार्यररैः पदैः मूष्यार्यस्य स्तवकवृत्तस्य मूषणात् इनेपोत्पापिनो मुश-
 लङ्कारः ॥२५॥

पञ्चदशः स्तवकः सध्याख्यः समाप्तः ॥

षोडशः स्तवकः

अथ षोडशः कुमारललितास्तवकः प्रारम्भ्यते । योगानुब्रवानृष्या स्तुतिः
पूर्वस्तवकवत् प्रवर्तते ॥

महोर्विहतमोर्हं महेशमहिलायाः ॥

स्मितं वितनुताम्ने गृहेषु महमप्रघम् ॥१॥

मह इति— महसा तेजसा विहनोऽग्रहो मोहोऽश्लीषो यस्य तन् महेश-
महिलायाः महेश्वर्याः स्मितं मन्दहमितं गृहेषु आचामम्यलेषु अग्रार्थं प्रगस्तं मह-
मृत्सवं 'क्षण उद्धर्षो मह उद्धव उत्सवः' इत्यमरः, वितनुतान् विस्नुणोन्तु
विस्नीर्णं विदधात्विति यावत् । गृहेष्विति बहुवचनान्, अहं यत्र यत्र वसामि
तत्र तत्र मोहापहमहेश्वरीमन्दहसितकार्षो महोत्सवो भवत्विति भावः । मयि
महेश्वरीमन्दस्मिन्नभिलाषेन कुरीकृतमोहो महोत्सवो मया मयीयमानेषु स्थलेषु
प्रचलत्विति गम्यते ॥१॥

इयङ्गुलगोलं जगत्लघु इधाना ॥

पितामहमुखैर- व्यखण्डितविधाना ॥२॥

इयदिनि— इयन् एवम् अतिवृहन् इति विशालदृष्ट्या हस्तनिर्देशेन इय-
दित्याह, बहुलगोलं बहुला गोलाः यस्मिन् तत् जगन्, नक्षत्रात्मना खे भाम-
माना. अमङ्गलपेयाः भुवनगोलाः यस्मिन् कर्मान्ने तदिदं जगन् विस्वं लघु
धमेण विना मुभरं इवाना विघ्ननी पितामहमुखैरपि ब्रह्मादिभिरपि अख-
ण्डितविधाना अखण्डितम् अप्रतिघ्नं विधानं कार्यविधियेभ्यः सा, ततोत्तिनि
उत्तरेण सम्बन्धः ॥२॥

अदुष्टचरितेभ्यः शुभान्प्रतिदधाना ॥

कुलानि मत्तनानां हतानि विदधाना ॥३॥

अदुष्टेनि— अदुष्टचरितेभ्यः अदुष्टानि अदोषदूषितानि चरितानि
शीलान्याचरणानि येषां तेभ्यः निष्ठाचारेभ्य इति यावत्, शुभानि

मङ्गलानि अभिदधाना भणन्ती, शुभोक्तिर्देव्याः शुभाधानान्नानि-
रिच्यते । मलिनाना पापाना, दुष्टाना, कुलानि, हृतानि प्रणष्टानि विदधाना
कुर्वाणा ॥३॥

दुकूलमरुणांशु- प्रभं परिदधाना ॥

हरस्य रजताद्रि- क्षितोक्षितुरधीना ॥४॥

दुकूलमिति- अरुणांशुप्रभं बालार्काशुसस्त्रिभं प्रातस्मन्ध्यारागरञ्जितं
दुकूलं वसनं परिदधाना वसाना, रजताद्रिक्षितोक्षितुः कैलासराजस्य हरस्य
अधीना आयत्ता । शुभ्रविग्रहस्य हरस्य रजतगिरीक्षस्य रागजन्मने प्रभवति
अरणवसनम् । रजतारुणपदप्रयोग औचित्यप्रकर्षकः ॥४॥

मुनीन्द्रकृततन्त्र- प्रसिद्धबहुवाणा ॥

उमा बलमलं न- स्तनोत्वतुलमाना ॥५॥

मुनीन्द्रेति- मुनीन्द्रकृततन्त्रप्रसिद्धबहुवाणा, मुनीन्द्र आगमिकं ऋषि-
धेष्टं कृतेषु तन्त्रेषु तन्त्रशास्त्रेषु प्रसिद्ध बहु अभिन दान यस्याः सा । अभी-
ष्टबहुदायिनी भगवतीति तन्त्रग्रन्थेषु प्रसिद्धम् । नैदम् अविनयमिति द्यौतयितुं
मुनीन्द्रकृतमित्युक्तम् । अतुलमाना असमानपरिमाणा ह्युत्तापरिच्छेदरहिता
अप्रमेयेति यावन्, एवम्भूता भवत्युमा नः अम्माकम् अल पर्याप्तं बल धीर्यं
स्तनोतु करोतिविति भावः ॥५॥

निरस्तविषयां यद् दधाति मतिकीलाम् ॥

समस्तजगदीशे धृतिरूपा मतेषम् ॥६॥

निग्नेति- समस्तजगदीशे मन्मथलोकेद्वरि ! निरस्तविषया निरस्ताः
निराहता विषयाः रूपाऽयः दया ना मतिकीला धीला उवालेय मतिः बुद्धिः
मतिवीला बुद्धिज्वाला सा दधानि धाम्यने पुरय इन्द्रध्याहार्यमिति यन्, इयं
तव प्रतिमता, निविषया बुद्धिज्वाला धार्यमाणा धृतिरूपा मतेष्विति भावः ।
निविषयबुद्धिधारणं देवीधारणेन गन्धर्वम् ॥६॥

श्रुता प्रवणचित्तं स्मृता नरमपापम् ॥
धृता हृदि विद्यते गतस्वपरभावम् ॥७॥

श्रुतेति— श्रुता सती नरं प्रवणचित्तं प्रवणं ब्रह्म चित्तं चैतो यस्य तं विद्यते, यस्त्वां शृणोति तस्य चित्तं त्वयि ब्रह्मं विधीयते इत्यर्थः । स्मृता सती नरम् अपापं विद्यते, यं स्मरति त्वा तमपाप्मानं करोषि । हृदि हृदये धृता ध्यानेन गृहीता सती नर गतस्वपरभाव गतः विगतः स्वश्च आत्मा च परश्च आत्मेतरश्च स्वशरीरं नयोर्भावः यस्मात्तं विद्यते, यस्य हृदये स्थितिर्न गताऽसि तस्य आत्मेनरभेदबुद्धिम् अपहसि इत्यर्थः ॥७॥

अहंमतिरतिद्विधाः सतामवनि मूलम् ॥
त्वमेव किल सेयं महर्षिरमणोक्तिः ॥८॥

अहमिति— सता सज्जनानाम् अवनि पालनि, अहंमतिरतिद्विधा अहमतिरेव तदिनी लवन्ती तस्याः मूलम् उत्पत्तिस्थानं त्वमेवासि किल इति ऐतिह्ये । सा प्रसिद्धा इय महर्षिरमणोक्तिः । महर्षेः मम गुरोः रमणस्य उक्तिः । अहमिति स्मरणस्य मूलं चित्स्वरूपमिति प्रसिद्धो महर्षेस्त्वदेव । तद्विधा प्रायेणाचल एव उत्पत्तिस्थानम् । तदिनीशब्दमाश्रय्यान् अहङ्कारमूलस्याचलत्वमाक्षिप्यते ॥८॥

अहमतिलतायाः स्त्वयीशब्दमु कन्दे ॥
स्थितोऽम्ब भुवनस्य प्रविन्दति रहस्यम् ॥९॥

अहमिति— ईशब्दमु ईश्वरकान्ते । अहमतिलतायाः अहमिति मतिर्घोः अर्हयी. सैव सता वल्ली तस्याः कन्दे मूले त्वयि चिद्रूपिण्या स्थितो षोणी भुवनस्य विश्वस्य रहस्यं प्रविन्दति प्राप्नोति । अहविद्यो मूलजन्मस्थानं चित्स्वरूपं त्वमेवासि, तत्र स्थितस्य भुवनस्य वास्तव तत्त्वविदित भवतीत्यमर्यः अहन्वी-ल्लगयोः अम्बा-कन्दयोश्च तादृश्यत्वेन कथितः ॥९॥

यदेतदसिलाम्ब प्रसिद्धमिव दृश्यम् ॥

तवैव किल जालं गतो भणति मूलम् ॥१०॥

यदेतदिति— असिलाम्ब, सकलजननि ! यत् यस्मात् एतत् प्रसिद्धमिव निस्मन्देह निश्चितमिव स्थितं दृश्यं जगत् तवैव जालं विधेयविशेषणं जाल-विद्या मायेत्यर्थः, मूल गतः अहम्मतिमूलं प्राप्तः योगी भणति, तस्माद् भुवन-स्य रहस्यं प्रविन्दतीति पूर्वेषु अन्वयः । मूलस्वरूपं प्राप्य स्थितः दृश्यं सर्वं निश्चितसत्यमिव मासमानमपि केवलं भायिकं जालमिति पश्यति । तस्मात्तथा भणति ॥१०॥

प्रपश्यसि पराची जगद्विविधभेदम् ॥

स्वतः किमपि नान्य- एतत्प्रतीचि पुरतस्ते ॥११॥

प्रपश्यसीनि— पराची पराचीना बहिर्मुखी सती जगत् विश्वं विविधभेदं विविधो नानाप्रकारः भेदो विशेषः यस्य तत् प्रपश्यसि । भोः प्रतीचि अन्तर्मुखि अम्ब ! ते तव पुरतः, पुरस्तात् स्वतोऽप्यत् आत्मन इतरत् किमपि न, नास्ति । त्वं परादृष्टिः सती नानाभेदं पश्यसि । अत एव जगतः स्थितिः, प्रतीच्या अन्तर्दृष्टेः त्वमेव सर्वं भवसि त्वतोऽप्यतिक्रमपि नास्तीति भावः ॥११॥

स्तुता भवसि शश्वत् स्मृता च भजने त्वम् ॥

धृता भवसि योगे तता भवसि बोधे ॥१२॥

स्तुतेनि— त्वं भजने स्तुता स्तोत्रभिः भजकैः विनुता भवसि, शश्वत् स्मृता ध्यातृभिः ध्याता च भवसि योगे धृता योगिभिर्भूता भवसि, बोधे ज्ञाने तना ध्याता भवसि । स्तुति-स्मृत्यादीनां फलमाहोत्तरश्लोकेन ॥१२॥

स्तुता दिशति कामं स्मृता हरति वापम् ॥

धृताऽप्यधिष्ठात्य तता भवसि मुक्त्यर्थं ॥१३॥

स्तुतेनि— स्तुता मनी कामम् अभीष्टं दिशति ददाति, स्मृता ध्याता मनी पापं हरति ध्याता पवित्रयति, धृता योगेन धृता मनी अधिष्ठात्य ब्रह्म-

शक्त्यं असि प्रभवसि सम्बुद्धा शक्तिमादधामीत्यर्थः । तदा व्याप्ता ज्ञानसिद्धेः व्याप्तिमती सती मुक्त्यै मोक्षाय अमि प्रभवसि । अभीष्टद स्तोत्र, पापघ्नं ध्यानं, शक्तिप्रदो योगः, मुक्तिप्रद ज्ञानमिति फलितायं ॥१३॥

विशुध्यति यताज्ञी प्रमाद्यति न शुद्धः ॥
प्रमादरहितस्य स्फुटे लसति कञ्जे ॥१४॥

विशुध्यतीति— यताज्ञी नियताशनं आहारनियमवान् विशुध्यति विशुद्धो भवति । शुद्धं तथा विशुद्धः न प्रमाद्यति न प्रमत्तो भवति अस्त-
लितशीलो भवतीत्यर्थः । तथा प्रमादरहितस्य अप्रमत्तस्य स्फुटे विकसिते कञ्जे कमले प्रकृते सहस्रारे लसति श्रीडमि ॥

नियताशनान् विशुद्धिः विशुद्धेरप्रमादोऽप्रमादात् देवीकृतकञ्जलसनमिति गृहीतमुक्तरीत्या अर्थश्रेणेः वर्णनादेकावलिरेककारः । 'गृहीतमुक्तरीत्या-
श्रेणिरैकावलिर्मता' इति तल्लक्षणान् ॥१४॥

स्फुटं यदि सरोजं नदीव पटु नाटयम् ॥
करोमि मतबुद्धे- जगज्जननि शीर्षे ॥१५॥

स्फुटमिति— जगज्जननि लोकमातः ! सरोजं महत्प्रार कमल स्फुटं
विकसितं भवति यदि, यतबुद्धेः यना निमता बुद्धिः योग्य तस्य वशिष्टमनस
इत्यर्थः, शीर्षे शिरसि नदी इव रङ्गस्यले नाटयकारिणीव नाटय पटु निपुण
करोमि, नटमि विलसमीति यावत् ॥१५॥

शिरोगतमिदं नः प्रकुल्लभयि पद्मम् ॥
अनल्पमकरन्दं त्वमस्य भव भुङ्क्षी ॥१६॥

शिर इति— अयि अम्ब ! नः अस्माकं शिरोगतं मस्तकस्थम् इदं प्रकुल्लभं
सम्पदिवचमिदं पद्मं कमलम् अनल्पमकरन्दम् अनल्पं बटुलः मकरन्दः पुष्परसः
पस्य तत् अमृतमध्वनि यावत्, भवनीति नोप । त्वं भृङ्क्षी मधुवरी
भव, एव तत्र रुचन्ती पानी भवेति प्रार्थयते ॥१६॥

सरोजमतुदन्ती पिवाम्ब मकरन्दम् ॥
महामधुकरि त्वं भजेमंदममन्दम् ॥१७॥

सरोजमिति— अम्ब ! सरोज सहस्रार कमलम् अतुदन्ती अपीडयन्ती मकरन्द पिव, कमलाद्रसादानकाले कोमल कमल ललित मा भूत्; यया कमलं पीडित न भवति तथा रम ग्रहीतु जानामि । अत एव महामधुकरि निपुण-
तमभृङ्ग इति सम्बोधनं, सर्व बहुल मधु पानु शक्नोषीति च द्योतयितुम् इव सम्बोधनम् । त्वम् अमन्दम् अधिक मधु बोधविशेष भजे प्राप्नुहि । योगा-
नुभवविशेषाणां प्रादुर्भावदशां यो गिनः । शारीरकव्यथाः स्युः । अत एव कोमल कुसुम मा पीडयतामिति रूपकेणानुप्राणित वस्तु ॥१७॥

अमङ्गलमितिः प्राक्- मयेशवधु भुक्तम् ॥
इतः परममेवे सुसान्धनुभव त्वम् ॥१८॥

अमङ्गलमिति— ईशवधु ईश्वरयोषे, अमेवे मानानीते । इतः प्राक् इतः पूर्वं मया अमङ्गलम् अशुभ दुःखमिति यावत् भुक्तम् अनुभूत, इतः पर त्वं मुक्तानि अनुभव दुःखानि सर्वाणि मया अनुभूतानि, मुक्तानि त्वम् अनुभव । तव मुक्तयैव मया दुःखमनुभूतम् । त्वं तु मोदमयी मोदायैवास्ति इति भावः । बोधात्प्राक् सर्वं यष्ट भोग्या अवुदैनानुभूयते । बोधात्पर मुक्ते प्राप्ते अवुदस्य भोग्यत्वमेव नश्यति, तदा भोग्यत्री देश्येवेति भावः । 'मयि' इति 'मया' स्थानं पाठभेदो भवति । मयि त्वया अम्यया इतः प्राक् अमङ्गल भुक्तं, इतः पर मुक्तान्यनुभव । सर्वथा त्वमेव भोग्यत्री भवमीत्यर्थः । मदुदुर्गं सर्वं क्षेपेनान्वगत इति भावः ॥१८॥

अहङ्कृतिवन्तान्मे विवीश्वरि पुराभूत् ॥
तथाभवदितानीं ममास्ति न विमुक्तम् ॥१९॥

अहङ्कृतिवन्तान्मे— ईश्वरि ! पुरा ईदृशबोधात्पूर्वम् अहङ्कृतियत्नात् मर-
द्वारापीनत्वादेनो मे वित् मम चित् अभूत् । यन्मुक्तम् त्वं वित्, मम चित्

तावकी एव, अहङ्कारान्मदीया साऽभूत् । इदानीं सा तव चित् अभवत् । तस्मात्
मम विभुत्वं चित्प्रभुत्व नास्ति, मम चित् प्रभुत्व त्वदीयमेवेति भावः ॥१७॥

यदाऽभवदियं मे तदाऽन्वभवदातिम् ॥
तवेश्वरि भवन्ती भुनक्तु शमिदानीम् ॥२०॥

यदेति- इयं चित् यदा मे मम अभवत् बहुङ्कारवशात्तदीयाऽभव-
दित्यर्थः, तदा आति व्ययामन्वभवत् अनुभूतवती । इदानीं सम्प्रति, भो-
ईश्वरि ! तव भवन्ती त्वदीया सतीत्यर्थः, शं मुखं भुनक्तु अनुभवतु । मम-
त्वे दुःखं निर्ममत्वे तु परं मुखम् इति सर्वसिद्धान्तमारः प्रसिद्धः ॥२०॥

करोत्वियमहन्ता विवाद्यमनुनाऽपि ॥
तदाऽपि पुरतस्ते महेश्वरि विवीर्या ॥२१॥

करोत्विति- महेश्वरि ! इयम् अहन्ता अयमहम्भावः अनुनाऽपि यद्यपि
इदानीं विवाद्यं विविधं वाद्यं व्यवहारं करोतु 'विवाद्यो व्यवहारः स्यात्' इत्य-
मरः । तदाऽपि ते तव पुरतः पुरस्तान् विवीर्या विगतवीर्या निष्ठात्वा भव-
तीति शेषः । कवेयमहन्ता क्व च त्वम् ? ॥२१॥

इयं च तव बुद्धे- यंतो भवति वृत्तिः ॥
इमामपि कुरु स्वां क्षमावति विरोधा ॥२२॥

इयमिति- इयं बुद्धेः वृत्तिः धीवृत्तिश्च यतः यस्मात् हेतोः तव भवति
त्वदीया भवति, ततः इमामपि वृत्तिं विरोधा रोपहीना ज्ञान्ता सती, क्षमा-
वति क्षान्तिमति देवि ! म्वा म्वीयां कुरु स्वीकुरु । इयं धीवृत्तिस्त्वदीया
तदीयिणी त्वमेव, तस्मात् तामपि अङ्गीकुरु इति भावः ॥२२॥

मुषाग्विरिह-मात- स्तरङ्गयतमाली ॥
चिरमपुरमत्र प्रभाषदमदम्भम् ॥२३॥

मुषाग्विरिति- मातः ! इह शरीरे मुषाग्विः अमृतमापरः तरङ्गाणा-
मूर्मीणा शनाना शनसङ्घाकाना माला पङ्क्तिरस्यास्तीति तरङ्गयतमाली

बहुलवीचिरस्नोत्यर्थः । अनेन सहस्रारविलमितमुक्तं तन्त्रशास्त्रेषु सहस्रार-
म्यैव मुघासिन्धुरिति वर्ण्यमानत्वात् । अत्र शरीरे अदभ्यमनस्य प्रमापद
प्रमाना रुचां पदं स्थानं सर्वनेजोमूलस्थानमित्यर्थः । चिदम्नपुरं चिदाकाश-
पुर ब्रह्मपुर दहरमिति श्रुतिप्रसिद्धं भवतीत्यर्थः । अनेन मूर्धमण्डलतया शास्त्रेषु
उपदिष्टं हृदयमुक्तम् । आहाराय अमृताब्धेरमृतं भवति, निवासाय दहर-
आकाशो भवति । तस्मान् विजयस्व देवि ॥२३॥

कुह त्वमिदमेकं निजालयशतेषु ॥

मवित्रि विहरास्मिन् ययेष्टमयि देहे ॥२४॥

कुर्विति— अयि मवित्रि जननि । निजेषु स्वीयेषु आलयाणां वास-
गृहाणां शतेषु इदं मम देहम् एकं कुह, त्वद्वासविलामस्थानेष्विदं परिगण्यता-
मित्यर्थः । अस्मिन् देहे अधिकरणे मयि देहभूते, देहात्मनि ययेष्टम् इष्ट-
मननिष्क्रम्य स्वच्छन्देन विहर विहारं कुह विलसन्तु भवतीति यावत् ॥२४॥

कुमारललितानां कृतिर्गणपतीया ॥

करोतु मुदमेया कपर्दिदयितायाः ॥२५॥

कुमारेति— गणपतेरियं गणपतीया कुमारललितानां कृतिर्गणपतीया कुमार-
ललितानां कृतिः एषा स्तुतिरूपा कविना कपर्दिदयितायाः परमेश्वरप्रियाया
मुदं प्रीतिं करोतु ॥२५॥

इति श्रीमहर्षिरमणभगवत्पादानुवाकानां वामिष्ठस्य नारसिंहमूर्तौ गण-
पतिस्तुतः कृतावुभयमहमे द्वादश स्तवकाः समाप्ताः ।

समाप्तं च चतुर्थं शतकम् ।

प्रभाष्या ध्याष्या च समाप्ता ॥

सप्तदशः स्तवकः

पापविधूतो निर्मलगङ्गा तापनिरासे चन्द्रमरीचिः ॥
भर्गपुरन्ध्रीहासकला मे भद्रममिधं काशपि करोतु ॥१॥

पापेति— पापविधूतो पापानाम् अंहसा मालिन्याना च विधूतो अपनोदने निर्मलगङ्गा पावनी स्वर्णदी, तापनिरासे तापस्य ऊष्मण. दुःखस्य च निरासे निराकरणे चन्द्रमरीचि. शीतला अमृतमयी च चन्द्रकान्ति, एवम्भूता काशपि भर्गपुरन्ध्रीहासकला भर्गस्य रुद्रस्य पुरन्ध्रघाः महिष्या. हासस्य कला सुषमा अशो वा मे मम अमिध्र शुद्धम् असासगिक भद्र करयाण करोतु । पापशमने गङ्गा, तापहरणे चन्द्रमरीचिरिति द्विधा हासकलोल्लेखनात् उल्लेखालङ्कार. ॥१॥

शिष्टकुलानां सम्मदयित्री दुष्टजनानां संशमयित्री ॥
कष्टमपारं पादजुषो मे विष्टपराती सा विधुनोतु ॥२॥

शिष्टेति—शिष्टकुलानां सज्जनवर्णानां सम्मदयित्री आनन्दविद्यात्री, दुष्ट-जनानां खलानां संशमयित्री दमयित्री सा विष्टपराती भुवनेश्वरी पादजुषः पादगैविनी मे मम अपारम् अनवधिकं कष्टं दुःखं विधुनोतु अपहरतु ॥२॥

नूतनभास्वद्विम्बनिभाहृदि शीतलरश्मिद्वेपिमुखाम्नाम् ॥
ख्यातविभूतिं पुष्पगरारेः पूतचरित्रां योषितमोडे ॥३॥

नूतनेति— नूतनभास्वद्विम्बनिभाहृदि नूतनो नवो भास्वान् अकंस्तस्य विम्बनिमो विम्बोपमो अद्भ्यो पादो यस्यास्ता वाङ्मूर्त्यंभ्रभचरणा, शीतल-रश्मिद्वेपिमुखाम्नाम् शीतलरश्मेः चन्द्रस्य द्वेपि द्विपत् मुखम् अद्भमिव यस्याम्ना चन्द्रजिम्बरमुग्गरविन्दा, ख्यातविभूतिं ख्याता विभूतिना विभूतिरैश्वर्यं यस्याम्ना पूतचरित्रां पावनकथा पुष्पगरारे. पुष्पवाणरियो निवस्य योषितं स्त्रिय पार्वतीम् ईडे स्तोमि ॥३॥

उज्ज्वलतारे व्योम्नि लसन्ती सारसबन्धौ भाति तपन्ती ॥

शीतलभासा चिन्तनकर्त्री पातु कुलं मे विष्टपभर्त्री ॥४॥

: . . . :

उज्ज्वलेति— उज्ज्वलतारे उज्ज्वलाः भास्वरास्ताराः नक्षत्राणि यस्मिन्-
स्तस्मिन् व्योम्नि आकाशे लसन्ती त्रीडन्ती, भाति मासमाने सारमन्धौ
कमलगुहृदि भास्वरे तपन्ती तप आलोचने इति घातोनिष्पन्नत्वादालोच-
यन्तीत्युपपन्नं मूर्यस्य चक्षुस्त्वात्तपस्त्वाच्च । शीतलभासा चन्द्रेण साधनेन
चिन्तनकर्त्री चिन्तयन्तीत्यर्थं, चन्द्रममो मनस्त्वधुते । विष्टपभर्त्री लोक-
घात्री मे मम कुलं पातु रक्षतु ॥४॥

प्राणमनोवाग्ध्यस्तविभूति- लोकविधातुः काचन भूतिः ॥

पुष्करपृथ्वीपावकरूपा शुष्कमर्धं नः सा विदधातु ॥५॥

प्राणेति— प्राणमनोवाग्ध्यस्तविभूति प्राण-मनो-वाग्धि. व्यस्ता विभक्ता
विभूतिरैश्वर्यं यस्या सा लोकविधातुः सर्वलोकव्यष्टिरीश्वरस्य काचन भूति-
रैश्वर्यं पुष्कर-पृथ्वी-पावकरूपा पुष्करम् आपः, पृथ्वी भूमिरन्नमिति पावत्,
पावकोऽग्निश्च पुष्करपृथ्वीपावका तेषां रूपाणि यस्या. सा अब्रह्मतेजोरूपा
'कवग्धमुदक पावः पुष्करं सर्वतोमुखम्' इत्यमरः, न. अस्माकम् अर्धं पाप
शुष्कं नीरमं निम्मारं विदधातु । अब्रह्मतेजसाम् अणिष्टाद्याः इह ब्रह्म-
प्राणमनोवाग्धानव. विभूतिस्त्वेनोक्ता., इदं च पूर्वं व्याख्यानम् । अनेन प्राण-
मनोवाक्शुतम् अथ ध्वमयिन् प्रथ्वी पुष्करादिरूपेणावस्थिता देवी प्रापिता
भवति ॥५॥

इष्टफलानामम्ब समुद्रार्धं वष्टफलानां तत्क्षणधूर्यं ॥

वेष्टितलेनोद्दीपितशक्तिं विष्टपभर्त्रि त्वामहमीडे ॥६॥

इष्टेति— विष्टपभर्त्रि ! लोकराजि अम्ब, इष्टफलानां अभीप्सितमुत्त-
मफलानां समुद्रार्धं पूज्यंभ्यदे, वष्टफलानां दुश्मानुभवानां तत्क्षणधूर्यं सद्यो-
नाशाय वेष्टितलेनोद्दीपितशक्तिं वेष्टितलेनैव ईश्वरव्यवसारेण उद्दीपिता
उत्तेजिता शक्तियंभ्यानां त्वाम् ईडे ग्रीमि ॥६॥

भूमिरुहाग्रस्थापितभाण्डाद् यो मधु पायं पायमजलम् ॥

विस्मृतविश्वो नन्दति मात- स्तत्र किल त्वं धाम दधासि ॥७॥

भूमीति- मात. ! यः भूमिरुहाग्रस्थापितभाण्डात् भूमिरुहस्य वृक्षस्य
अग्रे उन्नैरयाने स्थापिताग्निहिताद्भाण्डात् पात्रात् मधु मदकर पेयम् अजलं
सततं पाय पाय पीत्वा पीत्वा विस्मृतविश्व. सन् विस्मृतं विश्वं जगत् येन सः
नन्दति मोदते तत्र तस्मिन् त्वं धाम स्थान दधासि विभक्ति, किल सम्प्रदाये ।
अत्र शरीरमेव वृक्षः तस्याग्र शिरः तत्र सहस्रारं भाण्डं तत्र मधु सोमरसो-
ऽमृत तस्य पानेन ब्रह्मानन्दजः मदः तेन विश्वविस्मरणम् । मारिकैलताला-
दिवृक्षाग्रे मृद्भाण्डं स्थापयित्वा मद्यमाददते लोके । अधिक तत्पानेन मत्तो
भूत्वा जगद्विस्मरति । अत्र विषयस्य देहसहस्रारादे. स्वशब्देनोल्लेखन विना
विषयिवाचकेनैव भूमिरुहादिना ग्रहणात् विषयनिगरणं भवति । अनेन
शरीरादेर्विषयस्य भूमिरुहादिविषयिरूपतया आहार्यनिश्चयात् विषयनिगरण-
पूर्वकमध्यवसानमाहुः । तस्मात् रूपकातिशयोक्तिरलङ्कार 'रूपकातिशयोक्ति.
स्याग्निगीर्वाध्यवसानतः' इति तल्लक्षणात् ॥७॥

कोऽपि सहस्रैरेष मुखानां शेष इतीड्यः पद्मगराजः ॥

उद्गिरतीर्धं यद्दनेभ्यो देवि तनो मे तद्वत् पासि ॥८॥

कोऽपीति- कोऽपि अयमीदृगिति निर्देष्टुम् असक्यः, मुखानां सहस्रं. सहस्र-
वदनैः आदिशेष इति ईड्य स्तुत्यं पद्मगराजो नागेन्द्र, एकेन मुखेन वक्तु-
मशक्यमस्य वीर्यम् । अथ एव सहस्रैर्वदनानामीड्य इत्युक्तम् । यत् यस्मात्,
इदम् अर्धाद्विष मे मम तनो वपुषि उद्गिरति तत् तस्मात् पासि रक्षसि, वत् हा
कष्टम् ! अयं भावः । महायोगे देव्यनुगृहीते प्रचलति, कस्यादिबन् सिद्धेः पूर्णम्
अमृतमयनसमये अमृतात्माक् गरलम् इव निस्सृत्य देहमावृणोति, तत्र दुर्भरस्ताप
विषज इव भवति । इमं स्वानुभवम् अत्र प्रस्तौति योयनिष्ठः कविः ॥८॥

साकममेवे देवि भवत्या पातुमहन्ता यावदुदास्या ॥

तावदिदं तौ मूर्धयतीजे पद्मगराजोद्गारजघारा ॥९॥

माकमिति- अमेवे भानानां देवि । भवत्या साकं त्वया सहेय्यः,
पातुम् उद्गीर्णं गरलं भोक्तुमित्यर्थः, यावत् अहन्ता अहम्भावः उदास्या ऊर्ध्व-

मासितुं योग्या औदासीन्येन स्येया भवतीत्यर्थः, तावन्, देवि, इयं पद्मगराजो-
द्गारजघारा पद्मगराजस्य शेषस्य उद्गारजघारा विपधारा ताम् अहन्ताम्
अहम्भाव मूढंयनि मोहयति । त्वया अमृतवाहिन्या सह अमृतान् प्राक्
निस्सरद्विषं भोक्तुं यावत्कालम् अहन्ता औदासीन्येन भवेत् तावत्कालम् इयं
विपधारा ता मूर्छिता करोति । किं करवाणि? अस्या दशायाम् अनुभूतान्
फलेशान् पुनराह ॥९॥

शाम्यति चिन्ताजीवितमस्या- मिन्द्रियसत्ताऽप्यस्तमुपैति ॥

याति निरुद्धा हा गलदेशे संशयमेवा मातरहन्ता ॥१०॥

शाम्यतीति- मातः जननि । अस्यां विपधारायां चिन्ताजीवितं चिन्तायाः
जीवितं शाम्यति शान्तं भवति, चिन्तनं मृतप्रायं भवतीत्यर्थः । इन्द्रियसत्ता
चक्षुरादीन्द्रियाणां सत्ता वर्तनम् अस्तमुपैति नाशं गच्छति, एषा अहन्ता गल-
देशे कण्ठप्रदेशे निरुद्धा स्नाम्भिता सती संशयं याति, किमिदं योगे वर्तमानस्य
शक्तिविलासकतो मम मृत्युरापतित इति सन्दिग्धे ॥१०॥

गौरि महेशप्राणसखीमां पाहि विपन्नां मातरहन्ताम् ॥

सा यदि जीवेद्यदि दासजनस्तामर्पयतेऽप्यम् ॥११॥

गौरीति- गौरि महेशप्राणसखि, ईश्वरस्य जीवितसखि मातः ! विपन्ना
नष्टाम् ईदृशीम् आपदं प्राप्य नश्यन्तीमित्यर्थः, इमाम् अहन्ता पाहि रक्ष । ईश्वरि,
सा जीवेद्यदि, दासजनः किङ्करोयं जनं तुभ्यं तामहन्ताम् अर्पयते । योग-
साधनविशेषं प्रवृत्ते अवान्तरक्लेशेषु ईदृशेषु अहन्ताविलयो न कदाऽपि स्पृह-
णीयः । कुन ? परम्यं देव्यै समर्पणीयस्याहम्भावस्य दुःखेषु पतनात् पुन-
र्दुःखानां वर्धनं मम्मवश्चेति तादृशी मा भूत् दशास्या अहन्ताया इत्येवमुक्तम् ।
अशुद्धा चेदहन्ता, सा न कदाऽप्यर्पणमनुमन्यते अपर्णीया च न भवति, अतः
आह ॥११॥

त्वत्स्मृतिवीर्याच्छान्तिसमृद्धां मातरहन्तां शुद्धतमां मे ॥

मात्मभुजिष्यां चतुर्भिर्दानैः शान्तविषस्ते कोऽस्ति विकल्पः ॥१२॥

त्वदिनि- मातः ! शान्तविष मे मम इमाम् अहन्ता त्वत्स्मृतिवीर्यान्
नव स्मृतिं स्मरणं ध्यानमिति यावन्, तस्य बन्धान् शान्तिसमृद्धां शान्त्या

शमेन समृद्धां सम्पूर्णां अत एव शुद्धतमाम् व्यत्यन्तशुद्धाम् आत्मभुजिष्याम्
आत्मनो भुजिष्या नियोज्या 'नियोज्यकिङ्करोप्यभुजिष्यपरिचाराः' इत्यमरः,
कर्तुं विधानु ते तव को विकल्पोऽस्मिन्, विनकोऽस्मिन्? कुतः शङ्कते?
माञ्जु मंगाय इत्यर्थः ॥ १२॥

मन्दरधारी नामृतहेतु- वामुकिरञ्जुर्नामृतहेतुः ॥

मन्थनहेतुस्माञ्मृतहेतुः सर्ववत्सात्मा शर्वपुरन्ध्री ॥ १३॥

मन्दरेति- मन्दरधारी अमृतमयने मन्दरगिरि धृतवान् कूर्मो हरिः
अमृतहेतुः न, वामुकिरेव रञ्जु मयनवटी 'रञ्जुस्त्रिषु वटी गुणः' इत्यमरः,
सोऽमृतहेतुर्न, मन्थनहेतुः मन्थनस्य विनोदनस्य हेतुः कारण मा सर्ववत्सात्मा
मयस्य वत्स्य आत्मा जीवन्तु यदा सर्वं समम् वनम् आत्मा धारयन् यस्या-
सा शर्वपुरन्ध्री शर्वाणां दुर्गा अमृतहेतुः अमृतलाभकारण भवतीत्यर्थः । यद्य-
पि मन्दरमन्या वामुकिरञ्जुश्च मृद्वारिणी भवतः, तथापि मन्थनस्य मुख्यं
निमित्तं दुर्गा भगवत्येवेत्यर्थः ॥ १३॥

अमृतमन्थनवृत्तान्तस्य गूढं तत्त्वं ज्ञान्यामाह ॥

प्राणितादीं मन्दरमन्दो मूलमरोक्षं कच्छपराक्षः ॥

पूर्णमन्नं क्षीरसमुद्रः पृष्ठगवीणा वामुकिरञ्जुः ॥ १४॥

प्राणीति- प्राणिमणेर प्राणिनो ब्रह्मिनः शरीरं मन्दरमन्दः मन्दरगवतः,
मूलमरोक्षं मूलाधारवमन्दं कच्छपराक्षः कूर्मगद् येन मन्दरो धृतः, पूर्णम् अन्नम्
भावात् दध्नाख्यं दूदयं क्षीरसमुद्रः दुग्धाख्यः, पृष्ठगवीणा वीणास्विदन्तः
वामुकिरञ्जुः ॥ १४॥

दक्षिणताडी निर्वरमेना वामगताडी दानवमेना ॥

शक्तिविनासो मन्थनकृत्यं शीर्षकपारा वाय्वि मुषोक्ता ॥ १५॥

दक्षिणेति- दक्षिणताडी मुष्मतादा. मध्यगतादया अयमव्यगा विद्म-
तादया निर्वरमेना देवमेना भवति, वामगताडी इत्यादि दानवमेना

अमुरसेना भवति, शविनविलासः शक्तेर्विलासः श्रीडा मन्यनकृत्यं मयनकर्म भवति । शीर्यजधारा सहस्रारकमलाग्निस्सुता काऽपि मोदधारा सुधा अमृतम् उक्ता ॥१५॥

कण्ठनिरुद्धे भूरिविषाग्नी तंजसलिङ्गावासिहरेण ॥

त्वद्वलजातं स्वादुमृतं को देवि निपीय प्रेत इह स्यात् ॥१६॥

कण्ठेति— देवि ! भूरिविषाग्नी अमृतमन्यनसमये प्रथमं विनिर्गते वासुकिमुक्तात् भूरिणि विषे एव अग्नी तंजसलिङ्गावासिहरेण तेजोमयलिङ्ग-निवासिना रुद्धेण कण्ठनिरुद्धे कण्ठे निरुद्धे प्रतिरुद्धे सति, त्वद्वलजातं तव शीर्यान् उद्भूतं स्वादु अपुरम् अमृतं निपीय नितरां पीत्वा इह को वा प्रेत-स्यान् न कोऽपि शरीरपाते प्रेतलोकं गच्छनीत्यर्थः । अमृतमयने प्रथम-निर्गते गरलं हरेण कण्ठे निरुद्धं, तथा विषप्रसारम्य प्रतिरोधे विहिते, त्वद्वलादमृतं जातं तस्याना न प्रेत स्यात् इति भावः । तंजसलिङ्गा-वासिहरेणेत्यत्रेदं वक्तव्यम् । षट्चक्रभेदमार्गान्निष्ठायिना समये मूलाधारा-दागाचत्रावधि अग्नि-सूर्य-भोमात्मकं क्षण्डत्रयं व्ययह्रियते तत्रादौ मूलाधार-स्वाधिष्ठाने अग्निमण्डलमाह । तदेव तैजस मूलाधारे लिङ्गमिति भाष्यते । तत्रम्बो भगवान् हर एव विषप्रसार कण्ठस्थल एव प्रतिरुद्ध-वानित्यर्थः । इह योगनिष्ठस्याचार्यस्य कवे अरणाचलक्षेत्रे निवसनः अयम् अनुभवोऽभूत् । अरणाचललिङ्गं तैजसलिङ्गं पुराणप्रसिद्धं तत्रावाग्निना हरेण भगवता मम कण्ठ एव निरुद्धा विषमदधारा, अनम्बद्वलादमृतं जानम् अपि-बमिति भावः ॥१६॥

येन विभुरते माधति शर्वो यत्र शिवे त्वं कोऽसि हृष्टा ॥

गम्भदमूलं तं मदभाद्ये वर्यय पुत्रेऽनुग्रहपात्रे ॥१७॥

येनेति— शिवे भगवति ! येन मदेन मे विभुः प्रभुः शर्वः शिवः माधति हृष्टाति मोददर्शीमनुभवनीयार्थं, यत्र मदे त्वं हृष्टा गन्तुष्टा मनी प्रीतिग-विभगति, गम्भदमूलम् ज्ञानन्दमूलकारणं न मदम् अनुग्रहपात्रे प्रसादान्ते धात्रे पुत्रे ज्येष्ठे गणपती वर्यय वर्यमानं वुः ॥१७॥

यो मदमोदृढमार्गमुपेक्ष्य स्वविभुपूज्ये गर्वसमेतः ॥

आहरति श्रीबाह्यसमृद्ध्या ना सुरया वा सोऽमुर उक्तः ॥१८॥

य इति— स्वविभुपूज्ये, स्वविभुणा स्वर्गराजेनेन्द्रेण पूज्ये आराध्ये अम्ब ! यो ना मरुजः गर्वसमेतः गर्वेण अहङ्कारेण समेतो युक्तः सन् 'गर्वोऽभिमानोऽहङ्कारः' इत्यमरः ईदृढमार्गम् ईदृक् एवविधः पूर्वश्लोकोक्तः मार्गः, सम्मदमूलमार्गः, यस्य स मदं हर्षम् उपेक्ष्य निरस्कृत्य श्रीबाह्यसमृद्ध्या श्रियः सम्पद बाह्यया समृद्ध्या बृद्ध्या सुरया वा मदिरया वा मद हर्षम् आहरति सम्पादयति, स अमुर उक्तः । अकृत्रिमानन्दमूल मदमनपेक्ष्य बाह्यपूजासामग्र्या धनसाध्यया हान्या वा यः पुमान् मदं लभते सोऽमुर एव, न दिव्यमार्गं भजते । स च दिव्योऽप्या उत्तरव 'केऽपि यजन्ते' इत्यादि श्लोकेषु वक्ष्यते ॥१८॥

ताम्यति तीव्राफेननिषेवी क्लाम्यति सवित्पत्रनिषेवी ॥

भ्राम्यति हालाभाण्डनिषेवी शाम्यति शीर्षद्रावनिषेवी ॥१९॥

ताम्यतीति— तीव्र नितान्तम् अफेनम् अहिफेनाख्य मादकद्रव्यं निषेवत इति तीव्राफेननिषेवी ताम्यति विद्यति । सवित्पत्र मादकद्रव्यविशेषं भाषया 'गञ्जा' इति प्रख्यात निषेवत इति सवित्पत्रनिषेवी क्लाम्यति त्लाम्यति क्षीण-हर्षो भवत्यन्ते इत्यर्थः । हालाभाण्ड सुरापूर्णं भाण्डं पानपात्रं निषेवत इति हालाभाण्डनिषेवी अमितसुरापायी इत्यर्थः, भ्राम्यति भ्रान्तो भवति । शीर्ष-द्रावनिषेवी सहस्राररससेवी तु शाम्यति नान्ति गच्छति, एष विमेषः माद-कानाम् अहिफेनादीनां सहस्राररसमदस्य चैत्युक्तम् ॥१९॥

अस्तु विरेके पथ्यमफेनं पत्रमजीर्णं पथ्यस्तु निषेध्यम् ॥

अस्तु हितं तद्यस्मिन् मद्यं संसृतिहारी देवि रसस्ते ॥२०॥

अस्तिचिन्ति— अफेनम् अहिफेनं मादकद्रव्यं भेषजतया प्रयुक्तं सत् विरेके अजीर्त्यादिजन्ये विरेचने अतिसारादौ रोगे वा पथ्यं हितम् अस्तु भवतु । यत्र मवित्पत्रम् धजीर्णं मन्दान्निपु निषेध्यं जठरान्निदीपनाय सेव्यम् अस्तु । यस्मिन् धारयणे मद्यं मुग्धं हितम् अनुकूलम् अस्तु । देवि, अम्य ! ते तव

रसः सहस्रारसोभरसस्तु संसृतिहारी जनन-मरण-ग्रान्तिहृत् भवति । अहि-
केनादि भेयजे प्रयुक्त गुणाय, अन्यथा तु दोषायेति कृत्वा महता तत्सेवनेन
अदोषेऽपि, अन्येषां दोषावहमित्याह ॥२०॥

नैव महान्तस्सत्त्वसमृद्धाः सर्वमदेष्टव्यम् चलन्तु ॥
अल्पजनानां मादकवस्तु- प्राशनमोक्षे नाशनमुत्तमम् ॥२१॥

नैवेति— अम्ब, ईशे ईश्वरि । सत्त्वसमृद्धाः सत्त्वेन समृद्धा मारुतम्पूर्णाः
महासत्त्वाः महान्तः पुरुषाः सर्वमदेष्टु, सर्वेषु मदेषु अहिफेनादिषु नैव चलन्तु
न किमपि मादक वस्तु भवन्ताम् । तेषामदोषेऽपि, तद्दर्शनेन अन्येऽप्यन्याः
ताननुसृत्य पतिताः स्युरितीय प्रार्थना । अल्पजनानां सामान्यानाम् अल्प-
सत्त्वानां मादकवस्तुप्राशनं मदकरद्रव्यनिवेद्येण नाशनं पानकम् उत्तमं
भवति ॥२१॥

केऽपि यजन्ते यमधुमांसै- स्त्वां त्रिपुरारेर्जीवितनाये ॥
अत्र न यागो दूषणभागी द्रव्यससङ्गो दुष्यति यष्टा ॥२२॥

केऽपीति— त्रिपुरारेः रुद्रस्य जीवितनाये प्राणेश्वरि, देवि ! केऽपि
तान्निष्काः एवा मधु-मांसैः मकारपञ्चकान्तर्गतैः । मर्त्य मांसैश्च यजन्ते इति
यत् अत्र विषये यागो यजनकर्म दूषणे दोषे भागोऽस्त्येति दूषणभागी न भवति
एव मधु-मांसैः त्वद्यजनकर्म न दोषाय भवति । किन्तु द्रव्यससङ्गं सङ्गेन
वर्तते इति ससङ्गं द्रव्ये मधु-मामांसिके ससङ्गः मधु-मांसमक्तो यष्टा याजकं
दुष्यति दोषी भवति । येन केनापि साधनेन यजनं गुणायैव । मधु-मांस-
ससङ्गस्तु दोषकृदेत्यर्थः ॥२२॥

दक्षिणमार्गे सिद्धयति भक्तः सद्यसरण्यां सिद्धयति वीरः ॥
मैश्वरि सद्ये नाप्यपसद्ये सिद्धयति दिव्ये त्वत्पत्नि मौनी ॥२३॥

दक्षिणेति— ईश्वरि । दक्षिणमार्गे समयाचारपथे भक्तः सिद्धयति सिद्धौ
भवति उपायको भानो भवनीत्यर्थः, भक्तिरेव प्रधानं, समयाचारेण देवी-
मयागमान्त्येति भावः । सद्यसरण्यां वाममार्गे वीरः सिद्धयति । वाममार्गः

कुलाचारणः, तत्र भारणञ्चकं प्रवानं तन्त्रोक्तम् । तेनोपागममानो वीरो भवति । एतन्मार्गावलम्बी कौन्ः वीरभावं मन्त्रे इत्यर्थः । मौनी सव्ये अध्वनि वामे मार्गे न मिदधनि, वरमव्ये अपि अध्वनि दक्षिणत्रपि मार्गे मौनी न मिदधनि, किन्तु दिव्ये अध्वनि मार्गे मिदधनि मिद्विमयिगच्छति इत्यर्थः । नान्विरुद्धा पशुभावो वीरभावो दिव्यभावं इति मार्गत्रयमाह । तत्र आद्यौ भावौ पूर्वार्थतोक्त्वा तृतीयः उत्तरार्थतोक्तः । तस्यैव स्वर्णं विवृणोति उत्तरश्लोकेन ॥२३॥

नार्चनभारो नापि जपोऽप्यां दिव्यसरण्यां भव्यतमायाम् ॥

केवलमम्बापादसरोजं मिञ्चलमत्या मृग्यमत्रक्षम् ॥२४॥

नार्चनेति— भव्यतमायाम् अत्यन्तशुभायाम् अस्या मरणौ दिव्येऽध्वनी-
त्यर्थः, अर्चनभारो पूजनोपकरणमामघ्रीमम्पादनभारो नास्ति, नापि जप. यथा-
विधि मन्त्रपुरस्चरण वा नास्ति । केवलं निर्धारितम् अम्बापादसरोजं देवी-
पादारविन्दमेव निञ्चलमत्या अचञ्चलधिया तृकाग्रयेत्यर्थः, अत्रमं नित्य
मृग्यम् अश्वेष्यम् । नित्यं देवीपदान्वेषणमेव दिव्यो मार्गः, स च न वहि-
रङ्गपूजापदति जपादि वाग्नेदानं ॥२४॥

काचिदमूल्या चम्पकमाला- वृत्तनिबद्धा मञ्जुलमाला ॥

अस्तु गर्णनात्वेत्यरकान्ता- कण्ठविलोला चम्पकमाला ॥२५॥

काचिदिति— गणेशस्य गणपतेः कवेः काचित् चम्पकमालावृत्तनिबद्धा
चम्पकमालाव्येन वृत्तेन निबद्धा रचिता अमूल्या अनर्घा मञ्जुलमाला मृदु-
मधुरपदार्थगुम्फितपद्यद्विद्, कोमलम् च चम्पकमाला चम्पकपुष्पमाला
भूत्वा ईश्वरकान्ताकण्ठविलोला ईश्वरकान्तायाः ईश्वर्याः कण्ठे गण्डे विलोला
परला अस्तु । ईश्वर्याः कण्ठे ममेव स्तुतिः चम्पकपुष्पमालाधनामित्यर्थः ।
अमूल्यामञ्जुलमाला कण्ठे विनोपणे । कण्ठविलोकेत्यत्र कण्ठे नादे इति
लक्षणया व्याख्याते भगवत्या. कण्ठध्वनी मम वृत्ति. चन्द्रत्विति भावः, 'कण्ठो
वाचवगण्डे व्याख्यप्रधाने गण्डे ध्वनी' इति नानार्थरत्नमाला । एकदन्तमन्त्रेन

पुत्रेण मया रचितामिमां स्तुतिं श्रुत्वा, सार्जपि देवी अमूत्यरमणीया निव-
द्धवानयं मे पुत्र इति स्वयं तां सूक्ष्मतः भणतु ॥

अत्र चम्पकपुष्पमालाया उपमानभूताया. प्रकृतोपयोगित्वेन विषयभूत-
चम्पकमालास्तुतिरूपतया परिणमनात् श्लेषोत्थापितः परिणामोऽङ्गद्वारः ॥२५॥

सप्तदश. स्तवकः सव्याख्य ममाप्तः ॥

अष्टादशः स्तवकः

अयास्मिन्नप्यादगे न्यबहे देवीरूपम् अभिवर्ग्यं तस्य पिण्डाण्डे तत्त्वं उद-
घाटयति ॥

धुन्वन्त्यस्तिमिरत्तति हरितटीनां
धिन्वन्त्यः पुरमयनस्य लोचनानि ॥
स्कन्दाम्बाहसितरुचो हरन्तु मोहं
मार्गं मे हृदयगतं प्रसह्य सद्यः ॥१॥

धुन्वन्त्य इति— हरितटीना हरिता दिशां तटीना प्रदेशाना निमिरत्तनिम्
अन्धकारविस्तृतिं धुन्वन्त्यः अपहरन्त्यः, पुरमयनस्य पुरारेः रुद्रस्य नयनानि
प्रीप्यपि धिन्वन्त्य प्रीणयन्त्यः स्कन्दाम्बाहसितरुचः मुक्ताक्षप्यमानुमन्दस्मित-
प्रभाः मे मम हृदयगतं हृदय ममम् अन्तर्मितं यान्त्र एनं मोहम् अबोधं
मघ. मरदि प्रमत्त वशात्कृत्य हरन्तु। हृदयं मूलालम् अपहरन्तु, मान-
वापिकारणगुरोः मुक्ताक्षप्यस्य जनन्या मन्दस्मितप्रभाः प्रापिताः। तस्मात्
हृदयग-वर्मानहरणाय स्कन्दाम्बागदोपादानं रमणीयमौचित्यावहम् ॥१॥

तन्वाना विनतहितां विरोधिष्वर्गं
धुन्वाना बुधजनमोदभादयाना ॥
सम्राज्ञी त्रिदिवयत्तरत्तातलानां
रुद्राणी भणतु शिवानि मत्कुलस्य ॥२॥

तन्वानेति— विनतहितां विनयेभ्यः प्रणयेभ्यो हितां श्रेयः तन्वाना कुर्वाणा
विरोधिष्वर्गं शत्रुघ्नं धुन्वाना वम्पयन्ती दूरीकुर्वन्त्यर्थः, बुधजनमोदं भूरि-
जनानाम् आनन्दम् आदयाना जनयन्ती, त्रिदिव-यत्तरत्तातलानां त्रिदिवस्य
स्वर्गस्य धरायाः भूमेः रमानन्दस्य पानादस्य च सम्राज्ञी चक्रवर्तिनी रुद्राणी
मत्कुलस्य मम वंशस्य गुमानि भणतु मङ्गलं त्वानु अनुगृह्यारिक्वयः ॥२॥

योऽम्ब त्वां हृदि विदधत्तटित्प्रकाशां

पीयूषद्युतिमदहन्मुखारविन्दाम् ॥

अन्यत्तु स्मृतिपथतो धुनोति सर्वं

कामारेः सुदति न तस्य भुञ्ज्यसाध्यम् ॥३॥

योऽम्बेति— अम्ब, कामारेः रदस्य सुदति मुन्दरि ! तटित्प्रकाशां विद्यु-
त्रिभा पीयूषद्युतिमदहन्मुखारविन्दा पीयूषद्युतेः अमृतांगोश्चन्द्रस्य मद हृतीति
मदहन् मुखम् अरविन्दमिव यस्यास्तां त्वा हृदि हृदये विदधत् आकाशयन्
अन्यन्मर्षम् इतरत्नकल तु स्मृतिपथतो स्मरणमार्गात् यः धुनोति दूरीकरोति,
तस्य भुवि इहलोके अमाध्य न, सर्वं शक्यं भवनीत्यर्थः ॥३॥

कालाभ्रद्युतिमसमानवीर्यसारां

शक्त्यूर्मिभ्रमकरगुणलघोरदंष्ट्राम् ॥

यो धीरो मनसि दधाति भगंपति

त्वामस्य प्रभवति सङ्गरेषु शस्त्रम् ॥४॥

कालाभ्रेति— भगंपति, रत्नमहिषि ! कालाभ्रद्युति नीलमेघप्रभान्
असमानवीर्यसाराम् असमान अद्वितीयः वीर्यसारः पराश्रमयलं यस्याः सा ता
शक्त्यूर्मिभ्रमकरगुणलघोरदंष्ट्रा शुकलाः शबलाः घोराः भीषणा च दंष्ट्रा
करालदन्ता, गुणलघोरदंष्ट्रा शक्तीनामूर्मयो वीर्ययः तागु भ्रमा, भ्रमय, भ्रम-
णानीति यावन् 'भ्रमो भ्रमो' इत्यमरः, ते एव कराः अंगवः यामा ता,
यदा शक्त्यूर्मिभ्रमान् कुर्वन्तीति शक्त्यूर्मिभ्रमकर्यः समाने पृक्पूर्वाव, दंष्ट्रा
यस्याः ता, स्वीयशबलभीषणदंष्ट्राभिः शक्तिनरङ्गेषु भ्रमि कुर्वाणा, स्वीय-
शबलदंष्ट्रानव एव शक्तिनरङ्गभ्रमा इति वा भावः । अनेन धाराही-
नूति शाली ध्वेयनयोक्ता । ना त्वा यो धीर मनसि दधाति धारयते
अस्य तस्य दधानुः सङ्गरेषु समरेषु अस्त्रम् आयुध प्रभवति जयमर्षं
भवति ॥४॥

यः प्राज्ञस्तत्त्वविदाः शरीरशब्दाङ्गो

तत्त्वज्ञः त्रिपुराजिनो विजितयेस्वाम् ॥

धरति, वयमिदं जानीमः विद्यः । नयाधिनायकन्ये पर्वतराजपुत्रि ! अयं प्रश्नः भवति । तमाह । ते तव कीदृशः, किमिव दृश्यते इति कीदृशः, कथं भूतं रूपं स्मरारिं मदनशत्रुं मदयति मोहयति । स्वेच्छया रूपाणि धर्तुं प्रभवी त्वमिति विदितम् । तयाऽपि कामशत्रुं वशयितुं, किं रूपं धारयसे ? ॥७॥

चाह स्यादलमिति दधतुमन्व शक्यं

रूपं ते न वदति कोऽपि कीदृशं वा ॥

सम्मोहं परमुपयान्ति कान्तिभाण्डे

कामारेरपि नयनानि यत्र दृष्टे ॥८॥

पाणिनि- अन्व ! अलं पश्यान्तं चाह सुन्दरं स्यात् भवेदिति वक्तुं शक्यम् । मदनारिं 'मदयितुं रूपं यावत् चाह रूपम् अपेक्षितं तावच्चार्ह इति वचनं मुलभमेव । तथाऽपि कोऽपि नरः सुरो वा ते तव रूपं कीदृशम् इति न वदति । कान्तिभाण्डे कान्तीनां कमनीयवत्ता भाण्डे आधारपात्रे तेजःपुञ्जनिधानभूने यत्र यस्मिन् तव रूपे दृष्टे सति कामारेरपि 'मन्मथ-शत्रोरपि नयनानि त्रीणि परम् अत्यधिकं सम्मोहम् उपयान्ति मोहवशाद्भूतानि भवन्ति । तत्ते रूपं न कोऽपि वदतीति सम्बन्धः । उत्तरवाक्ये यत्रेति दृष्ट्युपादानान् नदिनि पूर्वत्राध्याहार्यम् ॥८॥

सङ्कल्पः किम् तव भूषणान्यभूव-

सिद्धिपोन्दाः किम् विदधुर्मयाऽत्र लोके ॥

तत्स्वर्णं भगवति कीदृशं मणीनां

किं रूपं भवति यं तत्र योजितानाम् ॥९॥

मद्गुणैरिति- भगवति, तव मद्गुणैः भूषणानि अभूवन् किम् ? केवलं मद्गुणैर्वर्तनैश्च तवामरणानि शत्रुर्भूतानि किम् ? यथा अत्र लोके तथा शिल्पी-णाः वाद्यतुणाः स्वर्णशरा विदधुः, भूषणानि वनः किम् ? तत्स्वर्णं कीदृशं यदभूत्, यैव भूषणानि विधीयन्ते ? तत्र भूषणेषु योजितानां मणिनां मणीनां रत्नानां रूपं स्वयम् किम् ? ॥९॥

यान्यङ्गान्यत्तिलमनोज्ञसारमूता-

न्येतेषामपि किमु भूषणंस्मे ते ॥

आहोस्वित्स्लक्षिततमानि भान्ति भूयो

भूषाभिविकृततमानिरप्यमूनि ॥१०॥

यानीति- उमे भवन्ति ! यानि ते तव अङ्गानि गात्राणि अखिलमनो-
जसारमूतानि सकलरमणीयवन्मुसारमूतानि भवन्तीत्यध्याहार्यम्, तेषाम् एते-
षामपि भूषणैः किमु ? भूषणैः प्रयोजनं नास्ति, सुन्दरत्वमानाम् अङ्गानाम्
उत्कर्षाधानस्य कुतोऽवकाशः ? आहोस्वित् अथवा अमूनि निसर्गरमणीयानि
अङ्गानि विकृततमाभिः अतिशयेन विकृताभिः कृतवत्वात् भूषाभिः श्लक्षित-
तमानि अत्यन्तकोमलानि भूयो विशेषतो भान्ति । अथवा तव अङ्गानां
नैसर्गिकरामणीयकस्य अत्युत्कर्षः भूषाणां कृत्तरामणीयकैर्न मुतरां स्पष्टो
भवतीति भावः ॥१०॥

मुक्ताभिर्भवति तवाम्ब किमु हारः

पीयूषघुतिकरसारनिर्मलाभिः ॥

मुण्डंर्वा घलघलशब्दमादधद्भिः

सङ्घर्षात्त्रिभुवनसार्वभौमभागे ॥११॥

मुक्ताभिरिति- अम्ब ! पीयूषघुतिकरसारनिर्मलाभिः पीयूषघुतेस्वन्त्र-
मस्तः करणां किरणानां सारस्तुषार इव, चन्द्ररश्मेहिमयमत्त्वान्, निर्मलाभिः
स्वच्छाभिः मुक्ताभिः मौक्तिकमणिभिः तव हारः किं नु भवति ? त्रिभुवन-
सार्वभौमभागे त्रिलोकचक्रवर्तिकुटुम्बिनि ! उत, सङ्घर्षात् अन्योन्यतीव्रघर्षणात्
घलघलशब्दं घलघलायमानं ध्वनिम् आदधद्भिः वितन्वद्भिः मुण्डैः नरकलेवरैः
भवति हारः ? दक्षिणकालीमूर्तेर्मुण्डमाला तन्त्रप्रसिद्धा । अतः पृच्छति
मुन्दर्यास्तव किं मुक्ताहारः कष्टे उत मुण्डमाला ? इति ॥११॥

वस्त्रं स्पाद्यति तव सर्वशास्त्रगम्ये

कार्पासं दिवि च तदुद्भूयोऽनुमेयः ॥

क्षौर्म चेद्भूगयति तस्य हेतुभूतः ।

कीटाः स्पर्पणनजगत्यपीति वाच्यम् ॥१२॥

वस्त्रमिति- सर्वशास्त्रगम्ये सर्वोन्निगमागमादिशास्त्रं गम्ये प्रणिपाद्ये अम्ब !

तव कार्पास कार्पासीफलतन्तुनिर्मित वस्त्रं वसनं यदि स्यात्, दिवि च दु-
लोकेऽपि तदुद्भव. तस्य कार्पासस्य उद्भवः उत्पत्तिः अनुमेयः ऊह्यः । भग-
वति ! क्षीमं चेत्, तव वस्त्रं कौशेय चेत्, क्षीमं नेह वाल्कं भवति कीटा-
प्रसक्ते, गगनजगत्यपि अन्तरिक्षलोकेऽपि तस्य हेतुभूताः कीटाः किमयः स्यु-
रिति वाच्य कौशेयस्य क्रिमिकौशेत्यत्वात् ॥१२॥

रुद्रस्य प्रियदयितेऽयवा सुरदु-

भूषाणां मणिमनकप्रकल्पितानाम् ॥

वस्त्राणामपि मनसे परं हितानां

कामं ते भवति समर्पकः समर्थः ॥१३॥

रुद्रस्येति— रुद्रस्य प्रियदयिते प्रेयसि रागे ! अथवा पक्षान्तरे, सुरदु-
देवतद. कल्पतरु. कर्मा, मणिमनकप्रकल्पिताना मणिभिः रत्नैः कनकेन स्वर्गेन
प्रकल्पिताना निर्मिताना भूषाणा परम् अत्यन्तं मनसे हितानां मनोहराणाम्
इत्यर्थः, वस्त्राणामपि काम नितान्तं समर्थं निपुणं समर्पको भवति । कल्प-
तरुर्वा तव वस्त्रभूषणसमर्पणनिपुणो भवतीत्यर्थः ॥१३॥

मुस्कन्धो बहुविट्पः प्रवालशोभी

सम्पुल्लप्रमवमुगन्धवासिताशः ॥

वृक्षः किं भगवति कल्पनामकोऽयं

सद्वृक्षः किमु तव कोऽपि देवि सत्यः ॥१४॥

मुस्कन्ध इति— भगवति देवि ! मुस्कन्धः शोभनः स्कन्धः प्रवालशो यस्य
ग., बहुविट्पो बहुबहुलो विट्पो वृक्षविस्तारो यस्य सः, प्रवालैः किसलयैः
शोभन इति प्रवालशोभी, सम्पुल्लप्रमवमुगन्धवासिताशः सम्पुल्लानां विभूति-
ताना प्रमवाना कुसुमाना मुगन्धेन आमोदेन वामिता आशा दिशो यस्य सः,
कल्पनामकः कल्पो नाम यस्य म. कल्पनामैव कल्पनामकः अयं वृक्षः किम् ?
उत मय्यमव कोऽपि सद्वृक्षः ? ॥१४॥

अथ वामवेनु-कल्पवृक्षाणाम् अध्यात्मं तत्त्वमाह ॥

सङ्कल्पाद्य भवति कल्पपादपोऽन्यः

स्वर्वाङ्घ्री पुनरितरा न कुण्डलिन्याः ॥

यः कुर्याद् द्वयमिदमुद्गतात्मवीर्यं

कारुण्यात्तव भुवि चास्य नाकभाग्यम् ॥१५॥

सङ्कल्पादिति— अम्ब ! सङ्कल्पात् कल्पपादपः सर्वदायी कल्पवृक्षः अन्यः न भवति । कुण्डलिन्याः शक्तेः स्वर्वाङ्घ्री कामधेनुः न पुनरितरा भवति । यः इदं द्वयं सङ्कल्पः कुण्डलिनीति द्वयम् उद्गतं प्रबुद्धम् आत्मवीर्यं स्वबल यस्य तत् कुर्यात् विदध्यात् अस्य तस्य तव कारुण्यात् भुवि भूलोक एव नाकभाग्यं स्वर्गलोकभाग्यं भवतीति शेषः ॥१५॥

आपीनं भवति सहस्रपत्रकञ्जं

वत्सोऽस्याः पटुतरमूलकुण्डवह्निः ॥

दोग्धाऽऽत्मा दहरसरोरहोपविष्टो

मीनं स्यात्सुरसुरभेस्तनूषु दोहः ॥१६॥

आपीनमिति—सहस्रपत्रकञ्जं सहस्रारकमलम् आपीनम् ऊषो भवति 'ऊषस्तु क्लीबमापीनम्' इत्यमरः । अस्याः सुरसुरभेः कामधेन्याः, कुण्डलिनी कामधेनुरिति प्रागुक्तेः । वत्स पटुतरमूलकुण्डवह्निः पटुतर निपुणतरो मूले मूलधारे एव कुण्डे कुलकुण्डे यः वह्निः अग्निः कुण्डलिनीप्रसूतो मूलान्निरेव वत्स इत्यर्थः, दहरसरोरहोपविष्टः हृदयाकाशसमासीन आत्मा दोग्धा भवति । मीनं शान्तिसमूहं निरस्तानिखिलविषयं तनूषु शरीरेषु दोहः दोहनक्रिया भवतीत्यर्थः ॥१६॥

दोग्ध्रघास्ते भगवति दोहनेन लभ्यं

वत्साग्निप्रथमनिपानसद्रवायाः ॥

दुग्धं स्वाद्वमृतमयं पिबन्मात्मा

सन्तुष्टो न भवति दुर्भरोऽस्य कुक्षिः ॥१७॥

दोग्ध्रघा इति— वत्साग्निप्रथमनिपानसद्रवायाः वत्सोऽग्निः मूलकुण्डाग्निः तस्य प्रथमेन निपानेन नितरा पानेन द्रवेण सहितायाः सद्रवायाः पशुत-

दुग्धाया दोगध्रधा. धेन्वाः तव कर्मणि पृष्ठी दोहनेन लब्ध दुग्ध स्वादु
मधुरम् अमृतमयम् अमृत, स्वार्थे मयद् पिवन् मम आत्मा जीवः सन्तृप्तो न
भवति, लब्धादधिक पातुमिच्छति, तावता पीतेन अर्लामति न तृप्ति गच्छति ।
हेतुमाह, अस्य ममात्मनः कुक्षिः उदरं दुर्भर. दुःखेन भर्तुं पोषयितुं
शक्य. । बहुलभोजिन. अल्पमशनं नालम् ॥१७॥

वत्सोऽग्निः पिवति दृढाङ्घ्रिरम्ब पश्चा-

दध्रान्तं पिवति दुहन् पुरोऽन्तरात्मा ॥

वृद्धिं च व्रजति पयः प्रतिप्रदोहं

दोगध्रधास्ते इव इह कुण्डलिन्यपारः ॥१८॥

वत्स इति— वत्सोऽग्निः. दृढाङ्घ्रिः सन् इतस्ततोऽस्सल्लिपदभेपः सन्
पिवति दुग्धम् । पुरः पुरोभागे अन्तरात्मा दुहन् दोहनं कुर्वन् अध्रान्तमविरत
पिवति । प्रकृष्टो दोहः प्रदोहः प्रदोहे प्रदोहे प्रतिप्रदोहं पयः दुग्ध वृद्धिं च
व्रजति, वर्धमानमेव भवति । दुग्धमुपर्युपरि प्रसृतमेव भवति न तस्य ह्रातो
भवति । भोः कुण्डलिनि देवि । दोगध्रधा. कामधेन्वास्तव इवो दुग्धरसः
अपारः अमित इत्यर्थः ॥१८॥

सोमस्य इवमिममाहुरम्ब केचिद्

दुग्धाप्येरमुतरसं वदन्ति केऽपि ॥

बाष्पं केऽप्यभिरपते तु कौलकुण्ड

पीनोपस्त्रवमितरे भजन्ति धेनोः ॥१९॥

सोमस्येति— अम्ब ! इमं रसं केचित् सोमस्य इव सोमलतारसं वदन्-
तिरणामुत वा आहूः । केऽपि दुग्धाभ्योऽधीरगामरस्य अमृतरसम् अमृतमेव
रसं गारं वदन्ति भजन्ति । केऽपि जग्ये तु कुलकुण्डस्य मूलानि कुण्डस्य इव
कोलकुण्डं बाष्पम् ऊष्माब्धुं जनिदयने वदन्ति । इतरे तु धेनोः वामधेनोः
पीनोपस्त्रव पीनस्य पीनरसोपयोग. प्रापीनस्य रस इव भजन्ति वदन्ति ।
एष बहुधोऽस्मादुल्लेखोऽङ्गारः ॥१९॥

मूले त्वं ज्वलदनलप्रकाशरूपा

वीणायां प्रबलमहामदोष्मरूपा ॥

शीर्षाब्जे सततगलद्रसस्वरूपा

भूमध्ये भवसि लसत्तटित्स्वरूपा ॥२०॥

मूले इति— त्वं मूले मूलाधारे ज्वलदनलप्रकाशरूपा ज्वलतो दीप्यतो-
ज्ज्वलस्य अग्नेः प्रकाशः रूपं यस्याः सा, वीणायां वीणास्त्रियदण्डे प्रबलमहा-
मदोष्मरूपा प्रबलस्य महतो मदस्य सम्मदस्य ऊष्मा रूपं यस्याः सा, शीर्षाब्जे
सहस्रारकमले सततगलद्रसस्वरूपा सततम् अजस्रं गलन् रसः सोमरसः
स्वरूपं यस्याः सा, भूमध्ये आशावके लसत्तटित्स्वरूपा लसन्ती विलसन्ती
तटित् विद्युत् स्वरूपं यस्याः सा भवसीति सर्वत्र अध्याहार्यम् ॥२०॥

हार्दे चैववतरसीह पुण्डरीके

छायामत्तकलमपि प्रपश्यसि स्वम् ॥

आह्वा दशशतपत्रमद्रिपुत्रि

स्याच्चेत्त्वं भणसि जगत्सुधासमुद्रम् ॥२१॥

हार्दे इति— अद्रिपुत्रि पार्वति । इह, हृद इव हार्दे तस्मिन् हार्दे पुण्ड-
रीके हृदयकमले अवतरसि चेत्, त्वं सकलमपि छायामत् प्रपश्यसि । हृदि
स्थितस्य पुरुषस्य विद्वं छायामयम् अवास्तवं भानीत्यात्मविदनुभवसिद्धम् ।
दशशतपत्रं सहस्रारकमलम् आह्वा स्याच्चेत्, त्वं जगत् विश्वं सुधासमुद्रम्
अमृतसागरं भणसि । हृदयस्यस्यात्मनोज्यत्सर्वं छायामयम्, आत्मन एव
सर्वात्मकत्वात्, सहस्रारगतस्य सर्वममृतमयं भवति । सर्वस्य जगतस्तदात्मक-
त्वेनानुभूतेः ॥२१॥

नेत्राभ्यां सरसिहृच्छदायताभ्या

वक्त्रेण प्रविमलहासभागुरेण ॥

प्रत्यक्षा मम मनसः पुरः पुरन्ध्रो

कामारेः परिणतमस्मदीयभाग्यम् ॥२२॥

नेत्राभ्यामिति— कामारेः पुरन्ध्रो शिवप्रेयसी देवी, सरमिरहृच्छदाय-
ताभ्या पद्मदलदीर्घाभ्या नेत्राभ्या, प्रविमलहासभागुरेण प्रविमलेन प्रकृष्ट-

दुध्रेण हामेन भामुरेण उज्ज्वलेन वक्त्रेण वदनेन मम मनसः पुरः अग्रे प्रत्यक्षा
जाना प्रसन्ना देवी उपलब्धा । अम्मदीयगायम् अम्मदीयं भागधेय परिणत
फलितम् । प्रसन्नदेवीदर्शनादन्यत् किमस्ति महत्तरं फलं सुकृतस्य ? ॥२२॥

पुण्यानां परिणतिरेव भूतभर्तुः

सिद्धानां बलनिधिरेव कोऽपि गूढः ॥

भवतानां दृढतरिरेव शोकसिन्धौ

मग्नानां मम जननी महीधपुत्री ॥२३॥

पुण्यानामिति— मम जननी महीधपुत्री पर्वतपुत्री देवी भूतभर्तुः भूते-
नाम्य शिवस्य पुण्यानां सुकृतानां परिणतिः परिष्ठाकः परमेश्वरस्य तप-
स्सम्पत्फलमेवेत्यर्थः । सिद्धानां देवयोनिविशेषाणाम् अणिमाद्यष्टैश्वर्यसिद्धिमता
वा कोऽपि गूढः गुप्तः बलनिधि बलस्य निक्षेप एव भवति । शोकसिन्धौ
दुःखजलधौ मग्नानां भक्तानां दृढतरिः दृढा अस्खलितमयिका तर्लिकैव
भवति । बहुधौलेस्त्रादुल्लेखः । पुण्यपरिणतिरूपादीनां ताद्रूप्येण रूपान्
रूपकं चेति रूपकोऽस्यापितोऽस्तेषां रूपकोल्लेखयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्ख्यः ॥२३॥

उद्धर्तुं विनतजनं विपादगतात्

संस्कर्तुं भुवनहिताय योगयुक्तम् ॥

संहर्तुं खलकुलमुद्धर्तुं च दर्पाद्

भग्नस्य प्रियतरुणी सदा सरीसा ॥२४॥

उद्धर्तुमिति— भग्नस्य रद्गम्य प्रियतरुणी प्रेयसी देवी विनतजनं प्रयत्न
भक्तजनं विपादगतात् विपादः शोकः एव गर्तो निम्नतलं तस्मादुद्धर्तुम् उद्-
ञ्चयितुं, योगयुक्तं योगनिष्ठाम्पितं जन भुवनहिताय लोकाधेयमे संस्कर्तुं
विगुह्यं कर्तुं, दर्पात् गर्वात् उद्धतं दुष्णं खलकुलं दुर्जनकुलं संहर्तुं ध्वंसयितुं च
मदा अविरलं दीपयामा मह कान्ति इति मदीया पुनःप्रता अवतीति शेषः ॥२४॥

मृदोर्वा मदुरतया मुषां महिम्ना

पाप्मनोर्वाभिरुततिनी च निर्जयस्ती ॥

शर्वाणीचरितपरा प्रहृषिणीनां

श्रेणीयं जयतु गणेश्वरेण बद्धा ॥२५॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

मृद्रीकामिति— मधुरतया माधुर्येण मृद्रीकां द्राक्षा, महिम्ना माहात्म्येन मुधाम् अपृतं, गोम्भीर्यात् गोम्भीरतया मुस्तटिनी देवद्वीपं गङ्गां च निर्वयन्ती शर्वाणीचरितपरा शर्वाण्याः दुर्गायाः चरितं कथा परं प्रधानं यस्याः सा गणेश्वरेण गणपतिना बद्धा निबद्धा इयं प्रहृषिणीनां प्रहृषिणीवृत्तानां श्रेणी माला जयतु शतकर्षेण वर्तताम् । नेह प्रहृषिणीश्रेण्याः बहुधोन्लेखनानुल्लेखो भवति । मृद्रीकादीर्माधुर्यादिभिर्वयन्तीति उपमामूषकजयन्तीपदप्रयोगात् एकस्या बहूपमानकथनादप्यौ मालोपमाञ्जकुटः ॥२५॥

अष्टादशः स्तवकः सव्याख्यः समाप्तः ॥

एकोनविंशः स्तवकः

अथाङ्गशोभाबैभववर्णनपरोक्षं स्तवकः । अत्र ध्येयं ललितारूपं प्रवि-
पाद्यते ॥

प्रफुल्लकल्पपादप- प्रमूनसद्यशोहरम् ॥
महादजं घुनोतु ते महेशमुन्दरोस्मितम् ॥१॥

प्रफुल्लेति— प्रफुल्लकल्पपादपप्रमूनसद्यशोहरं प्रफुल्लस्य कल्पपादपस्य
कल्पतरोः प्रमूनस्य पुष्पस्य सद्यश्चः हरं हरणीति हरं तन् महेशमुन्दरीस्मितं
परमेस्वरीचारह्मिणं ते तव महारजं महतीं रजं रजां रोगमित्यर्थः, घुनोतु
अपहरतु । विकसितमुरन्वोक्तकल्पकुमुदस्य, स्पृहणीयदर्शनस्य, सर्वांगीभूत-
सिद्धिप्रदस्य, अमरलोकजन्मत्वान् सर्वरोगनिवारणस्य या स्याति, तामप्यति-
घोते महेशमिन्दस्मितम् । सर्वेषु रोगेषु महान् भवरोगः तदपहरणफलप्राप्तिर्ग-
प्रयुक्तते ॥१॥

मुनीन्द्रमूलवेदिभू- धनञ्जयप्रबोधनम् ॥
यनीन्द्रहादंपेडिका- कवाटबन्धभेदनम् ॥२॥

मुनीन्द्रेति— मुनीन्द्रमूलवेदिभूधनञ्जयप्रबोधनं मुनीन्द्राणां मूलं मूलाधार-
एव वेदिभू. परिपृष्टा मूनि. तत्र यो धनञ्जय. जग्नि तस्य प्रबोधनं, योगि-
जनमूलाधारान्निप्रबोधकृदित्यर्थः, यनीन्द्रहादंपेडिकाकवाटबन्धभेदनं यनीन्द्राणां
सद्यमिता हृद इयं हार्दा पेडिका पेटी तस्याः कवाटस्य अररस्य भेदनम् उद्-
घाटनम् । 'कवाटभरर समे' इति अमरः । योगमायिना मूलानि उद-
यन्, ज्ञानमायिना हृदयमुन्मूलयन् इत्यर्थः, अम्बिकास्मिन्मित्युत्तरेशान्वयः ॥२॥

यथाविधिचिन्त्यापर- द्विजानिचितनोपनम् ॥
अथाङ्गशोभाबैभव- त्वयप्रनापरौपनम् ॥३॥

यथाविधीति— यथाविधिचिन्त्यापरद्विजानिचितनोपनं विधिमतनिकस्य यथा-
विधि चिन्ता परं प्रधानं येषां ते यथाविधिचिन्त्यापरा. द्विजानयो द्विजाः तेषां

चित्तानां शोचनं मुदिकरम् अम्बिकास्मिन् श्रीमातृमन्दहस्तिनं मम अपप्रताप-
रोचनं पापपराक्रमप्रध्वंसनं भवतु । शान्मोक्तकर्मानुष्ठायिना वित्तशोधकं
देवीस्मितं मम पापापनोदनं भवतु इति भावः ॥३॥

मुवर्णसालभञ्जिका चरेव शोभयाजमिका ॥
यतोव मार्वान्विता नवेव पुष्पिता रुता ॥४॥

मुवर्णति— चरा चरतीति चरा जङ्गमा मुवर्णसालभञ्जिका कनक-
पाञ्चालिका इव शोभया कान्त्या अमिका, अमितप्रभेदार्थः । नवा अभिनवा
पुण्याप्यस्याः सञ्जातानीति पुष्पिता रुता इव अतीव अत्यन्तं मार्वान्विता
मृदुलतायुक्ता, जङ्गमा स्वर्णपुत्रिकेव स्पृहणीयमोभा, प्रत्यप्रभुमुमितवल्लीव
कोमला चेत्यर्थः ॥४॥

मुपर्वमौलिरत्नभा- विरात्रिहेमपादुका ॥
मरालिकानिमन्त्रक- प्रशस्तरत्ननूपुरा ॥५॥

मुपर्वति— मुपर्वमौलिरत्नभाविरात्रिहेमपादुका मुपर्वणां देवानां मौलीना
किरीटानां रत्नानां भाभिः कान्तिभिः विरात्रिन्यौ विभ्रात्रिन्यौ हेमपादुके
स्वर्णोपानहौ यस्याः सा 'पादूरेव पादुका' 'अथ पादुका, पादूस्पानन् स्त्री' इत्य-
मरः । मरालिकानिमन्त्रकप्रशस्तरत्ननूपुरा निमन्त्रयस्याह्वयनीति निमन्त्रकः
मरालिकानां हंसीनां निमन्त्रकः प्रशम्नः श्रेष्ठः रत्नसचिनो नूपुरः पादवटकः
रत्ननूपुरः यस्याः सा, हंसकादृतहंसवधूः हंसगनिरित्यर्थः ॥५॥

बलक्षदीधितिप्रभा- विशेषहृत्प्रसाधली ॥
मुनीन्द्रमुदमानस- प्रमेयपादसौष्ठवा ॥६॥

बलक्षेति—बलक्षदीधितिप्रभाविशेषहृत्प्रसाधली बलक्षदीधितेः धवलांगोः
चन्द्रस्य प्रभाविशेषान् कान्तिविशेषान् हरति इति प्रभाविशेषहृत् नवानाम्
आवली राज्ञि यस्याः सा, चन्द्रप्रभानिगायी नलाधुरस्याः उन्मयः । मुनी-
न्द्रमुदमानसप्रमेयपादसौष्ठवा मुनीन्द्रायां मुदेव माननेव प्रमेय प्रमानु योग्यं

मेयं पादयोः सौष्ठवं प्रशंसनीयता यस्याः सा, सुष्ठुभावः सौष्ठवं, 'सुष्ठु प्रशंसने' इत्यमरः । निर्मलमुनिजनमानसावाप्तित्वात् देवीपादयोः, मुनिमानस-
प्रमेयं देवीचरणसौष्ठवमित्युक्तम् ॥६॥

धनीभवत्तटित्प्रभा- प्रवाहकरूपजङ्घिका ॥
मतङ्गजेन्द्रनासिका- मनोज्ञसकियशोभिनी ॥७॥

धनीभवदिति— धनीभवत्तटित्प्रभाप्रवाहकरूपजङ्घिका अधनो धनः सम्पत्-
मानो भवन् धनीभवन् पिण्डोभवन्नित्यर्थः, तटित्प्रभाप्रवाहः विद्युत्प्रभाप्रवाहः
ईषदसमाप्तः सः जङ्घे एव जङ्घिके प्रमृते यस्याः सा, पिण्डोभूतविद्युत्प्रभाभे
अस्याः जङ्घे इत्यर्थः । मतङ्गजेन्द्रस्य गजघ्नेष्ठस्य नासिका दण्डा इव मनोज्ञे
चाक्षणी मकियनी ऊरु ताम्यां शोभत इति मतङ्गजेन्द्रनासिकामनोज्ञमकिय-
शोभिनी करीन्द्रकराभे ऊरु अस्याः इत्यर्थः ॥७॥

प्रमूनसायकागम- प्रवादबुञ्चुकाञ्चिका ॥
विशालवेषाचुम्बितो- हस्तप्रतम्बमण्डला ॥८॥

प्रमूनेति— प्रमूनसायकागमप्रवादबुञ्चुकाञ्चिका प्रमूनसायकस्य मग्नपत्न्य
आगमस्य सग्नस्य प्रवादबुञ्चुः प्रवादेन विता प्रतीता काञ्ची मेखला यस्याः
सा, वामतन्त्रप्रवचननिपुणा मेखला अस्या इत्यर्थः । 'तेन वित्तबुञ्चुपूवणशी'
इति बुञ्चुन् । विशालवेषाचुम्बितोल्लसद्गन्धमण्डला विशालकेनैः विपुल-
कवैः बुम्बितं स्पृष्टम् उल्लसत् गन्धमण्डल श्रोत्रिप्रदेशो यस्याः सा ।
अमयनः कवः आनितम्ब लम्बतेऽस्या इत्यर्थः ॥८॥

अत्राण्डपिण्डगंहति- प्रपूर्णकुक्षिगाम्भिनी ॥
अपारदिष्यकान्निवा- निषाननाभिदीपिका ॥९॥

अत्राण्डेति— अत्राण्डानां अत्राण्डानां पिण्डानां पिण्डाण्डानां च गंह्या
समूहेन प्रपूर्णं कुक्षिगाम्भिनी तेन शान्ते इति अत्राण्डपिण्डगंहतिप्रपूर्णकुक्षि-
गाम्भिनी दिष्याः शान्तयः शरीणीय दिष्यकान्निवारीणि, तेषां निषान

निधिः अपारं दिव्यकान्तिवानिधानं . यस्याः सा नाभिदीर्घिकेव वापीव
नाभिदीर्घिका, अपारदिव्यकान्तिवानिधाना नाभिदीर्घिका यस्याः सा अपार-
दिव्यकान्तिवानिधाननाभिदीर्घिका ॥९॥

विसप्रसूनसायक- च्छुराभरोमराजिका ॥

जगत्प्रयीवसज्जनो- पजीव्यदुग्धभृत्कुचा ॥१०॥

विसेति- विसप्रसूनसायकच्छुराभरोमराजिका विसयुक्त मृगालयुक्त प्रसून
पुष्पं सायको बाणो यस्य तस्य मन्मथस्य छुराभा छुरिकाभा रोमराजिः
यस्याः सा । रोमराजिरस्या. कन्दर्पस्य निशिताग्रा शस्त्रीवेत्यर्थः, जगत्प्रय्या
त्रैलोक्या वसद्भिः जनैः उपजीव्यं दुग्ध स्तन्य विभुत इति दुग्धभृता कुचा
यस्याः सा जगत्प्रयीवसज्जनोपजीव्यदुग्धभृत्कुचा ॥१०॥

महेशकण्ठबन्धक- प्रशस्तबाहुवल्लरी ॥

समस्तविष्टपाभय- प्रदायिपाणिपङ्कजा ॥११॥

महेशेति- महेशस्य कण्ठस्य बन्धको आलिङ्गको प्रशस्तो बाहु वल्लर्यो
मञ्जर्यो इव यस्याः सा महेशकण्ठबन्धकप्रशस्तबाहुवल्लरी । समस्ताय विष्ट-
पाय जगते अभयं रक्षणं दातुं शीलमस्येति समस्तविष्टपाभयप्रदायि पाणि,
पङ्कजमिव यस्याः सा समस्तविष्टपाभयप्रदायिपाणिपङ्कजा ॥११॥

विलोलहारमौक्तिक- प्रतानसंवदत्स्मिता ॥

विशुद्धमुन्दरस्मित- प्रकाशभासिताम्बरा ॥१२॥

विलोलेति- विलोलानां तरलानां हारमौक्तिकानां कण्ठमालामौक्तिकानां
प्रतानेन विस्तरेण संवदत् सवाद कुर्वत् सामरस्य भजत् स्मितं मन्दहसित
यस्याः सा विलोलहारमौक्तिकप्रतानसंवदत्स्मिता । विशुद्धस्य निर्मलस्य
मुन्दरस्मितस्य रमणीयदरहसितस्य प्रकाशेन भासितं प्रकाशितम् अंबरम्
आकाशं यस्याः सा विशुद्धमुन्दरस्मितप्रकाशभासिताम्बरा । महोज्ज्वलमस्याः
स्मितं सर्वव्यापीत्यर्थः ॥१२॥

सुकोमलोष्ठकम्पन- प्रभीतदुर्जयासुरा ॥
 सुयुक्तकुन्दकुट्मल- प्रकाशदन्तपद्मिका ॥१३॥

सुकोमलेति— सुकोमलस्य सुतरां मृदुलस्य ओष्ठस्याधरस्य कम्पनात् स्पन्दनात् प्रभीता, दुःखेन जेतु शक्या. दुर्जया. असुरा. यस्या. सा सुकोमलोष्ठकम्पनप्रभीतदुर्जयासुरा, अस्या. रोषलाञ्छनाधरकम्पभात्रेणामुराणा नाश-भीतिरित्यर्थः । सुयुक्ता दृढसन्दृग्वा कुन्दकुट्मलप्रकाशा माघीमुकुलाभा दन्तपद्मिकार्यस्या सा, सुयुक्ताकुन्दकुट्मलप्रकाशदन्तपद्मिका ॥१३॥

शरत्सुधांशुमण्डल- प्रभाविगर्हणानना ॥
 सुषामरन्दवज्रपा- सुमोपमाधराधरा ॥१४॥

शरदिति— शरदः ऋतो सुधांशुमण्डलस्य चन्द्रमण्डलस्य प्रभाया विगर्हणं निन्दकम् आननं मुखं यस्या. सा शरत्सुधांशुमण्डलप्रभाविगर्हणानना । शरच्चन्द्रादनिरिच्यते मुखमस्या शोमयेत्यर्थः । मरन्दो मकरन्दः अस्यास्तीति मरन्दवत् तेन जपामुमेन रक्तपृष्णेणोपमा सादृश्यं यस्य सः जपामुमोपमः, मुषापूर्णं जपामुमोपम अधराधर. यस्या सा । जपाकुमुमं रक्तं मरन्दवच्च, अधरश्च रक्तं अमृतवाश्च ॥१४॥

निलप्रमूनचास्ता- स्पृहासिभासिनासिका ॥
 नवीनभाभनासिका- विलम्बिदिव्यमौक्तिका ॥१५॥

निलेति— निलप्रमूनचास्तापहासिभामिनासिका निलप्रमूनस्य चास्ता मनोहराणाम् अपहसितु शीलमस्या इति तिलप्रमूनचास्तापहासिनी भासिनी नामिवा यस्या गा, नवीनं न नक्षत्र तस्य आभा इवाभा यस्य तत्, नामिकाया विलम्बिदिव्यं मौक्तिकं मुक्ताफलं यस्याः सा नवीनभाभनासिका- विलम्बिदिव्यमौक्तिका, नामिकाया नवीदिनक्षत्रम् इवोज्ज्वलं भूषणमौक्तिकं यस्याः इत्यर्थः ॥१५॥

विन्दुगण्डबिम्बित- स्वल्पपरतनपुष्टला ॥
 महामहानरङ्गित- प्रभावतालिलोचना ॥१६॥

विन्दुगण्डेति— विन्दुयो ग्वच्छयो. गण्डयो वपोऽयो बिम्बिते स्वल्पे ययो. ते विन्दुगण्डबिम्बितग्वच्छये रत्नपुष्टले रत्नसञ्चिते पुष्टले वचंभूषणे ययाः

मूलाधारमाहुः तान्त्रिका । कुलाग्निकुण्डे मूलाधारान्निकुण्डे शेते इति कुलाग्नि-
कुण्डशायिनी । जगत्कथाविधायिनी जगतो विश्वस्य कथायाः चरित्रस्य
विधायिनी विधात्री जगत्कार्यप्रचलनं जगत्कथा ता विधत्तेऽत्राविति भावः ॥१९॥

नभस्तले बलेश्वरी धरातले क्रियेश्वरी ॥

दिवाकरे विभेश्वरी मुषाकरे रसेश्वरी ॥२०॥

नभस्तले इति— नभस्तले आकाशदेशे बलस्य सर्वस्यापि पराक्रमस्य ईश्वरी
बलेश्वरी । धरातले भूतले क्रियेश्वरी सर्वस्या अपि क्रियायाः ईश्वरी,
दिवाकरे सूर्ये विभेश्वरी विमाना त्विषाम् ईश्वरी, मुषाकरे चन्द्रमसि रसेश्वरी
रास्य ईश्वरी । अत्र बल-क्रिया-विभा-रसादिरूपेण तत्र तत्र भासमाना
तन्मयी ईश्वरीति वा बोध्यम् ॥२०॥

महेशवेदमदीपिका जगत्त्रयप्रमापिका ॥

अनेपनीर्यज्ञासिनी समस्तहृन्निवासिनी ॥२१॥

महेशेति— महेशवेदमदीपिका महेश्वरगृहस्य दीपिका, गृहिण्या विना
गृहं गृह्यम् अन्धकारमयं हि भवति । जगत्त्रयप्रमापिका जगत्त्रयस्य
त्रैलोक्यस्य प्रमापिका प्रज्ञापिका प्रपूर्वकस्य माह् मान इति धानोर्हनुमत्स्य-
'नान्' ङीप् रूपम् । प्रोपसर्गस्य माते ज्ञानहेतुत्वात् त्रैलोक्यज्ञानप्रवर्ति-
कैत्यर्थः । मां त्रि हिमायामिति धातोर्निष्पत्ती संहर्त्रीत्यर्थः । 'तच्च' प्रवृत्ते
वैरक्ष्यान नेष्टम् । अनेपनीर्यज्ञासिनी सर्वेषां धारस्मृ सहस्रारेषु शास्त्रीत्यर्थः ।
समस्तहृन्निवासिनी सर्वेषां हृदयेषु निवसतीत्यर्थः ॥२१॥

गुणस्तवे गुणस्तवे गुणप्रकर्षदायिनी ॥

विचिन्तने विचिन्तने विनिष्टशक्तिधायिनी ॥२२॥

गुणेति— गुणस्तवे गुणस्तवे प्रतिगुणस्तवं गुणप्रकर्षदायिनी स्तोत्रम्
गुणप्रकर्षं मद्गुणोत्कर्षं ददाति इत्यर्थः । विचिन्तने विचिन्तने ध्याने ध्याने
प्रतिध्यानं विनिष्टशक्तिधायिनी अपिवा शक्तिं विधत्ते इत्यर्थः ॥२२॥

भ्रमाकुलेन दुस्तरा भवालमेन दुर्गमा ॥
अमग्नकेण दुर्भरा जगत्त्रयेण दुर्जया ॥२३॥

॥२३॥

भ्रमेति— भ्रमाकुलेन भ्रमेण आकुलः विक्षिप्तचेताः जनस्तेन दुस्तरा दुःखेन तर्तुं शक्या, भ्रमशून्यस्यैव सुतरेत्यर्थः । भवालमेन भवेन जननेन अलम्भो मन्दः तेन जग्मन्निमग्नतया संसारिवाङ्गमेन भन्देन जनेन दुर्गमा दुःखेन गन्तुं शक्या, अनलस्यैव सुगमेत्यर्थः । अमग्नकेण न विद्यते मग्नो यस्य सौमन्नः स एवामग्नवस्तेन दुर्भरा दुःखेन भर्तुं शक्या । मग्नपरस्य सुभरेत्यर्थः । जगत्त्रयेण दुर्जया जेतुमशक्येति भावः ॥२३॥

सुवर्णचेलधारिणी समस्तमोदकारिणी ॥
विलासिनी निरामया विचिन्त्यता मनस्त्वया ॥२४॥

सुवर्णेति— सुवर्णचेलधारिणी हेमवस्त्रधारिणी, समस्तमोदकारिणी सर्वेषा-
मानन्दकृत्, निरामया नीरोगा अत एव न तदाश्रितानामनारोप्य, विलासिनी
विलामवती देवी, मनः रे मानस ! त्वया विचिन्त्यता ध्यायताम् ॥२४॥

पदाब्जवन्दिनः कवे- रियं प्रमाणिकावली ॥
महेतामानसेश्वरी- गृहे महाय कल्पताम् ॥२५॥

पदाब्जेति— पदाब्जवन्दिनः पादारविन्दस्तुतिपाठकस्य कवेर्गणपतेर्मम इयं
प्रमाणिकावली प्रमाणिकानाम् प्रमाणिकादत्तनिबद्धानां कृतीनाम् आवली माला
महेतामानसेश्वरीगृहे महेस्वरहृदयेश्वरीवामगृहे महाय उत्पन्ना कल्पताम्
प्रभवतु ॥२५॥

एकोनविंशः स्तवकः संप्लाव्यः समाप्तः ॥

विंशः स्तवकः

अथ विंशे स्तवके सर्वेश्वर्याः विश्वस्मिन् विभूती- प्रतिपादयन्
निगमागमसारभूतानि परतत्त्वसाक्षात्कारसाधनानि कवितारामणीयकविसा-
रीणि योगनिष्ठेन कविसावर्भौमेन गीयन्ते । अतोऽत्र सर्वसारमयी देवी
स्तूयते ।

प्रीतिविकासे स्वल्पतमो रोपविशेषे भूरितरः ॥

अद्भुतहासो विश्वसुखो रक्षतु माधुं हन्तु खलम् ॥१॥

प्रीतीति- प्रीतिविकासे प्रीतिविकामे विकसिते आविष्कार इति यावत्
स्वल्पतमः अतिरूपमन्द इत्यर्थः, रोपविशेषे रोपस्य क्रोधस्य विशेषे प्रकाशे
व्यक्तौ इत्यर्थः 'विशेषोऽवयवे व्यक्तौ तिलकेत्यन्तभेदके' इति नानार्थरत्नमाला,
भूरितरः भूयान् अद्भुतहास इति यावत्, विश्वसुखो विश्वं जगत् सूत्रे
इति विश्वसूः तस्याः अद्भुतहासः आश्चर्यकरो हासः माधुं सज्जनं रक्षतु
खलं हन्तु, सज्जनरक्षा दुर्जननिग्रहं च करोत्विति भावः । हासेन
मन्दतमेन प्रेमाभिव्यक्तिः, अगन्देन तु रोपव्यपितरिति एकेनैव अल्पता-
ऽल्पताश्रयणेन विरहम् आचर्यत इति अद्भुतो हासः । पूर्वः चारुतमो
हामः माधुं रक्षतु, अपरः भूरितरः खलं हन्तु इति त्रमेणान्वयः अत्रैव
ययामद्भुतमलङ्कारः ॥१॥

सज्जनचित्तानन्दकरी संश्रितपापघातहरी ॥

लोकतवित्री नाकचरी स्तान्मम भूयो भद्रकरी ॥२॥

सज्जनेति- सज्जनचित्तानन्दकरी सज्जनानामानन्दविधायिनी, संश्रित-
पापघातहरी आश्रितजनानां पापप्रणाशिनी, नाकचरी स्वर्लोचनञ्ज्वारिणी
लोकतवित्री जगज्जननी मम भूयः अधिकं भद्रकरी करुणाजगत् स्तात् भवतु ।
स्यादिति पाठान्तरम् ॥२॥

अर्चनकाले रूपगता संस्तुतिकाले शब्दगता ॥
चिन्तनकाले प्राणगता तत्त्वविचारे सर्वगता ॥३॥

अर्चनेति— अर्चनकाले पूजनसमये रूपगता रूपं गता पूज्ये मूर्तिविशेषे प्रसन्ना भवति, संस्तुतिकाले स्तोत्रवेद्याया शब्दगता शब्दं गता शब्दरूपिणी भवति, चिन्तनकाले आलोचने ध्याने क्रियमाणे मति प्राणगता प्राणस्या भवति, तत्त्वविचारे सर्वगता सर्वस्वरूपिणी भवति ॥

अर्चने देवीरूपे चक्षुषः प्रतिष्ठा, स्मोत्रकर्मणि वाचः शब्दे प्रतिष्ठा, चिन्तने मनसः प्राणे प्रतिष्ठा, तत्त्वविचारे तु प्रज्ञायाः सर्वत्र प्रतिष्ठा । एवम् अर्चन-स्तवन-ध्यान-तत्त्वविचारेषु तत्र तत्रोचितां प्रतिष्ठाम् गता भगवतीति तस्या ध्येयत्वे वैभवं कीर्तितम् ॥३॥

उग्ग्वलरूपे नृत्यकरी निष्प्रमरूपे मुक्तिकरी ॥
गोपिनरूपे सिद्धिकरी गोचररूपे बन्धकरी ॥४॥

उग्ग्वलेति— उग्ग्वलरूपे उग्ग्वले शोभमाने रूपे अट्टनिविशेषे नृत्य-करी लास्यकरी सर्वं लोके लावण्यं तस्याः उल्लसितं नृत्यं भवति । यदनुग्ग्वल दृश्यते तत्र मा नास्ति इति न, निष्प्रमरूपे निष्प्रमे निष्प्रमे रूपे मुक्तिं यतीतीति मुक्तिकरी तत्र मोक्षा निद्रां दधानीति भावः । गोपिनरूपे गोपिने गूढे रहस्ये अदृश्ये इति यावन्, रूपे सिद्धिकरी अनहिनरूपे दहर-महामारादौ सिद्धिं दधानि । गोचररूपे गोचरे दृश्ये स्मृते रूपे बन्धकरी बन्धवृत्तं, बाह्ये विषये प्रज्ञायाः बन्धः स्पष्टः विषयः सर्वोऽपि ज्ञानव्यापकः, अत एव ज्ञानबन्धको ज्ञेयः । नन्मातत्र बन्धविधात्री ॥४॥

अम्बरदेशे शब्दवती पावकताते स्पर्शवती ॥
काञ्चनवीर्ये रूपवती सागरकाञ्च्यां गन्धवती ॥५॥

अम्बरेति— अम्बरदेशे आकाशे शब्दवती शब्दोऽस्याः अस्तीति शब्दवती आकाशस्य शब्दो गुणः, गुणभावे गुणितो गुणित्वं निहन्त्य, आकाशादिगुण-शब्दगुणवत्त्वे देव्याः प्रतिशक्तिं आकाशादेः तादात्म्येन समवायेन वा येन वेनापि सम्बन्धेन शब्दादिगुणाद्यानि समवतीति विदधितम् । अथ च

शब्दवतीत्यादौ मनुष्या शब्दादेः स्वाम्यं देव्या उक्तम् । अनेन आकाशादि-
गुणिनां स्वरूपेण वर्तमाना देवीति च तस्याः सर्वस्वरूपत्वं च गम्यम् । एव-
मम्बरदेशे गुणवती यः शब्दो गुणः सोऽस्याः इति शब्दवती । पावकताते
पावकस्य अग्नेः ताते जनके 'वायोरग्निः' इति श्रुते, वायौ गुणवति स्पर्शो
गुणोऽस्याः इति स्पर्शवती । काञ्चनवीर्यं काञ्चनस्य सुवर्णस्य वीर्यं तेजसि,
आकरजं विकृतिमत्तेजः सुवर्णं प्राहुः, रूप तेजसो हि गुणः, तदस्याः इति रूप-
वती । सागरकाञ्च्या पृथिव्यां गुणवत्या गुणो गन्धोऽस्याः इति गन्धवती ॥५॥

अप्स्वमलामु स्पष्टरसा चन्द्रविभायां गुप्तरसा ॥
संस्मृतिभोगे सर्वरसा पूर्णसमाधावेकरसा ॥६॥

अप्स्विति— अमलामु क्षुद्रामु अप्सु स्पष्टो व्यक्तो रसः अङ्गुणो यस्याः
सा, चन्द्रविभायां चन्द्रकान्तौ गुप्तरसा गूढो रसो यस्याः सा, चन्द्ररश्मिषु रसः
सूक्ष्मः न स्पष्टः । संस्मृतिभोगे संस्मृतेः भोगे लोकविषयानुभवे इत्यर्थः, सर्वरसा
सर्वे रसाः शृङ्गारादयः अनुभवकवेद्याः यस्याः सा, पूर्णसमाधौ सम्पूर्ण-
निस्तरङ्गमनस्समाधाने एकरसा एकोऽन्यो रसः आनन्दो यस्याः सा ॥६॥

चक्षुषि दृष्टिदशाततमा चेतसि दृष्टिश्चित्रतमा ॥
आत्मनि दृष्टिश्चक्षुष्यतमा ब्रह्मणि दृष्टिः पूर्णतमा ॥७॥

चक्षुषीति— चक्षुषि दर्शनेन्द्रिये द्वाततमा तीव्रतमा दृष्टिः सा दृष्टी
भवति इत्यर्थः । चेतसि मनसि चित्रतमा दृष्टिः अत्यन्तमद्भुता सा, वैचित्र्यं
मानस्यां दृष्टी वैचित्र्यं भवति । आत्मनि क्षुद्रतमा दृष्टिः नैसर्गिकत्वात्
सहजेति यावत् । ब्रह्मणि पूर्णतमा परिपूर्णा दृष्टिः तस्य सर्वदृष्टत्वात् ॥७॥

शीर्षसरोजे सोमकला भालसरोजे शक्रकला ॥
हादसरोजे सूर्यकला मूलसरोजे बह्मिकला ॥८॥

शीर्षेति— शीर्षसरोजे सह्याखमदे सोमकला चन्द्रकला चान्द्री शोभा
तत्र चन्द्रमण्डलप्रतिदेः । भालसरोजे आज्ञाचक्रमदे भ्रूमध्ये शक्रकला इन्द्र-

प्रभा विद्युत् धूमध्ये तटिस्प्रभा देवीति तन्त्रविदो विदुः । हार्दसरोजे हृदय-
कमले सूर्यकला सूर्यप्रभा हृदयस्य सूर्यमण्डलात्मकत्वं मूलाधारस्य अग्निमण्ड-
लात्मकत्वं च योगिषु प्रसिद्धम् । मूलसरोजे वह्निक्ला, मूलाधारकमले
अग्निज्वाला ॥८॥

स्यूलशरीरे कान्तिमती प्राणशरीरे शक्तिमती ॥
स्वान्तशरीरे भोगवती बुद्धिशरीरे योगवती ॥९॥

स्यूलेति- स्यूलशरीरे पाञ्चभौतिके देहे कान्तिरस्या इति कान्तिमती,
प्राणशरीरे भौतिकजीवनधारणे प्राणमये देहे शक्तिरस्या इति शक्तिमती,
स्वान्तशरीरे मानसदेहे भोगोऽस्या इति भोगवती, मनसः सुखदुःखाद्युपलब्धि-
साधनत्वात् । बुद्धिशरीरे मनसोऽपि सूक्ष्मे बीजे देहे योग. आत्मस्वरूपनिष्ठा
अस्या इति योगवती ॥९॥

सारसबन्धोऽज्ज्वलभा कैरवबन्धोऽमुन्दरभा ॥
वैद्युतबल्लैरद्भुतभा भीमकृशानोर्दीपकभा ॥१०॥

सारसेति- सारसबन्धोः कमलगृह्णदो भास्करस्य उज्ज्वलभा भाजमाना
दीप्तिः, कैरवबन्धोः चन्द्रमसः सुन्दरभा रमणीयशोभा, वैद्युतबल्लैर्विद्युतोऽयं
वैद्युतो बल्लिः तस्य वैद्युताग्नेः अद्भुतभा अद्भुता विचित्रा भा प्रभा, भीम-
कृशानीः भीमान्तेः भौतिकान्तेः दीपकभा ज्वलन्दीप्तिः ॥१०॥

योगवराणामायुधभा योगिवराणामोक्षणभा ॥
भूमिपतीनामासनभा प्रेमवतीनामाननभा ॥११॥

योगेति- योगवराणां योद्धयेष्टानाम् आयुधभा आयुधस्य भा प्रभा,
योगिवराणां योगीन्द्राणाम् ईशानभा दृष्टिप्रभा, भूमिपतीनां राजाभा आसनभा
गिहाग्नप्रभा, प्रेमवतीनां स्त्रीणाम् आननभा मुग्धशोभा ॥११॥

शास्त्रधराणां भीकरता शास्त्रधराणां बोधकता ॥
यन्त्रधराणां चालकता मन्त्रधराणां सावकता ॥१२॥

शास्त्रेति— शास्त्रधराणां खड्गधराणां भीकरता धोरता, शास्त्रधराणां विदुषा बोधकता बोधजनकत्वम्, यन्त्रधराणां यन्त्रिणा चालकता चालन-
निपुणतेत्यर्थः, मन्त्रधराणां रहस्यालोचनभूतां साधकता सिद्धिनिष्पा-
दकत्वम् ॥१२॥

गानपटूनां रञ्जकता ध्यानपटूनां मापकता ॥
नीतिपटूनां भेदकता धूतिपटूनां क्षेपकता ॥१३॥

गानेति— गानपटूनां गीतनिपुणानां रञ्जकता श्रोतृषु प्रीत्याधायकत्वम्,
ध्यानपटूनां ध्याने चिन्तने समाहितेन मनसा आलोचने पटूनां मापकता माप-
कारकत्वं, ध्यानबलेन यं कमपि विषयम् अभिसन्धाय इयानयम् इति निर्णय-
ज्ञानं मानं भवति, तत्कारका. ध्यानारो मापका., तेषु तद्धर्मरूपेण वर्तते देवी-
त्यर्थः, नीतिपटूनां राज्यतन्त्रे लोके च सामान्युपायो नीतिः, तत्र कुशलाः भेदो-
त्पादने समर्था. तद्भाव- भेदकताधर्मेण तेष्ववस्थितेत्यर्थः, धूतिपटूनां धूतौ
कम्पने अन्येषां चालने इत्यर्थः, तत्र पटूनां क्षेपकता क्षेपणसामर्थ्यरूपेण वर्त-
मानेत्यर्थः ॥१३॥

दीपिनिधारा लोक्यतां जीवितधारा वर्णयताम् ॥
साधकधारा चिन्तयतां मादकधारा द्रावयताम् ॥१४॥

दीपिनीति— दीपयता पश्यता दीपिनिधारा तेजोधारा चाक्षुषेण तेजसा
हि पश्यन्ति । तत्र दृष्टौ यत्तेजस्त्वस्याविच्छिन्नमननिरित्यर्थः, वर्णयता वस्तु
भाषया दीप्तौ च इति निजिवरणस्याद्धानो शतरि पष्टीबहुवचनं दीप्यतां
पदलक्ष्मीवतानां जीवितधारा भवति । चिन्तयता ध्यायता मापकधारा जनि-
धारा, द्रावयता द्रवधारणा मादकता मदजनरसामर्थ्यम्, जल. सोमं सुवता
योगिना बहिर्वा यत्रमानानां गोमपायिना यो मद- इति. नरस्य जनयित्री धारा
दर्शयति भाव ॥१४॥

मन्त्रपराणां वाक्यबलं योगपराणां प्राणबलम् ।

आत्मपराणां शान्तिबलं धर्मपराणां त्यागबलम् ॥१५॥

मन्त्रपराणामिति— मन्त्रपराणां मन्त्रजपप्रधानानां वाक्यबलं वाग्रूपं बलं वाग्वीर्यं, योगपराणां योगनिष्ठानां प्राणबलं प्राणरूपं बलम् आत्मपराणां ज्ञान-
निष्ठानां शान्तिबलम्, शान्तिरूपं बलं, धर्मपराणां धर्मप्रधानानां त्यागबलं
दानहेतुभूतस्वीकृत्यजनसामर्थ्यमेव बलम् ॥१५॥

सूरिवराणां वादबलं वीरवराणां बाहुबलम् ॥

मर्त्यपतीनां सैन्यबलं रागवतीनां हासबलम् ॥१६॥

सूरिवराणामिति— सूरिवराणां बुधश्रेष्ठानां वादबलं प्रवचनसामर्थ्यम्,
वीरवराणां बाहुबलं भुजपराक्रमः, मर्त्यपतीनां राज्ञां सैन्यबलं सेनैव बलं,
रागवतीनाम् अनुरागिणीनां हसिते विक्रमः ॥१६॥

वैदिकमन्त्रे भाववती तान्त्रिकमन्त्रे नादवती ॥

शाबरमन्त्रे कल्पवती सन्ततमन्त्रे सारवती ॥१७॥

वैदिकेति— वैदिकमन्त्रे गायत्र्यादौ भाववती, वेदमन्त्रार्थप्रतिपाद्यत्वा-
त्तस्याः स्वाध्यायस्य फलवत्त्वेऽपि अर्थावगतिः, मुख्येत्यर्थः । तान्त्रिकमन्त्रे
श्रीविद्यादौ नादवती, तत्र नादस्वरूपेणावस्थानात्तस्याः । मन्त्रजपपुरद्वयं या
तस्याः प्रसादो लभ्यते इति आगमिकः समयः । शाबरमन्त्रे प्राकृतानां
भाषया व्यवहारसिद्धे मन्त्रे कल्पवती, तत्र कल्पः क्रियाकलापस्य
इन्द्रोपकरणादेः प्रापान्यात् । सन्ततमन्त्रे हंसमन्त्रे अक्षराख्ये उच्छ्वसित-
निश्वासितान्वयेरणरूपे सारवती सारः स्वराराधः तडती स्वर्यं स्वरूपम्
अस्याः इत्यर्थः ॥१७॥

ब्रह्ममुखाग्ने वाग्निता वक्षसि विष्णोः धीर्ललितं ॥

शम्भुशरीरे भागमिता बिम्बशरीरे ध्योऽग्नि तता ॥१८॥

ब्रह्मेति— ब्रह्ममुखाग्ने ब्रह्मदेवस्य मुखाग्निर्वाग्निना गर-
स्वनी । विष्णोः वक्षसि लक्ष्मिः नावप्यमयी श्री लक्ष्मीः । शम्भु-

शरीरे शिवस्य देहे भागम् अर्धम् इता गता देहार्धं हरस्येयम् उमा ।
विश्वशरीरे विश्वं शरीरं यस्य तस्मिन् सर्वेद्वरे व्योम्नि आकाशे तता
व्याप्ता ॥१८॥

भूग्रहगोलैः कन्दुकिनी विष्टपधाने कौतुकिनी ॥
यावदनन्तं वैभविनी प्राणिषु भूयस्सम्भविनी ॥१९॥

भूग्रहेति— भूः, ग्रहा. मङ्गलादयः, गोलः स्रगोलः ज्योतीषि च तैः
भूग्रहगोलैः कन्दुकिनी भूरादयो ग्रहाः नक्षत्राणि श्रीडाकन्दुकानि भवन्त्यस्याः ।
विष्टपधाने लोकधारणे कौतुकिनी कुनूहलमस्याः । यावदनन्तम् आकाशं
यावत् वैभविनी वैभवम् अस्याः । आकाशं यावत् अस्ति तावत् विभुत्व-
मस्याः, प्रामर्शं व्यापकत्वं च । प्राणिषु जन्मिषु भूयः पुनः सम्भविनी
पुनर्जन्म अस्याः ॥१९॥

कञ्जमवाण्डे मण्डलिनी प्राणिशरीरे कुण्डलिनी ॥
पामरभावे सलललना पण्डितभावे मोदधना ॥२०॥

कञ्जेति— कञ्जमवाण्डे ब्रह्माण्डे मण्डलिनी सूर्यादिमण्डलरूपिणी मण्ड-
लिनी, प्राणिशरीरे देहिना देहे कुण्डलिनी आधारशक्तिः, पामरभावे अज्ञा-
नितोऽभिप्राये, सलललना सती स्त्री । पण्डितभावे पण्डितानाम् अभिप्राये मोद-
धना आनन्दधना सान्द्रानन्दरूपिणी इत्यर्थः ॥२०॥

नार्यपि पुता मूलवती तन्म्यपि शक्त्या व्याप्तिमती ॥
व्याप्तिमतीत्वे गुप्तिमती चित्रविचित्रा काऽपि सती ॥२१॥

नारीति— नारी स्त्री अपि पुता पुरुषेण मूलवती पुरुषो मूलमस्याः
इति भावः । पुरुषस्य शक्त्यस्य हि सा शक्तिः । तन्वी मुन्दरी, सूक्ष्मा अपि
व्याप्तिमती विम्बी । व्याप्तिमतीत्वे गुप्तिमती, सर्वत्र व्याप्यतां वि गूडा ।
चित्रविचित्रा अद्भुतात्यद्भुता काऽपि गती देवी । सर्वत्र विरोधात् अद्भु-
तत्वम् । असारवंशवत्त्वभावाद् विरोधाभावात् ॥२१॥

दीधितिरूपा चित्तमयी प्राणशरीराऽप्यद्वितयो ॥

ब्रह्मशरीरं ब्रह्मविमा ब्रह्मविमतिर्ब्रह्म परम् ॥२२॥

दीधितिर्— दीधितिरूपा दीधितिः दीप्तिः रूपं यस्याः सा ज्योति-
स्वरूपा चित्तमयी चित्तरूपिणीत्यर्थः, ज्ञानत्रेयमोरभेदान् ज्ञानस्यैव चित्तरूपेणा-
वस्थानाच्च । प्राणशरीरा प्राणः शरीरं यस्याः सा प्राणदेहाऽपि द्वी अवयवी
जस्याः इति द्वितयी न द्वितयी अद्वितयी न द्वित्रकारा इत्यर्थः । जस्याः प्राण-
शरीरे सत्यपि एकशरीरैवेति निर्वाक्षितम् । ब्रह्मणः शरीरं ब्रह्मः ब्रह्मशरीरं,
ब्रह्मविमा ब्रह्मणः प्रभा, ब्रह्मविमूनिः ब्रह्मणो विमूनिर्दम्ब्यम् । परं ब्रह्म च
सा भवति ॥२२॥

विष्टपमाता भूरिहृपा विष्टपराज्ञो भूरिवला ॥

विष्टपरूपा सिष्टगुता विष्टपपारे सिष्टमिता ॥२३॥

विष्टपेति— विष्टपमाना लोकजननी सती भूरिहृपा बहुकारण्या
विष्टपरानीं लोकधिरानीं सती भूरिवला बहुमानिका आधिराज्याय अपेक्षित
हि बहुलं बलम् । सिष्टगुता सिष्टजनैः गुता स्तुता विष्टपरूपा विष्टवं जगन्
रूपं यस्याः सा, विष्टपपारे विष्टपाना लोकाना पारे सिष्टम् अवगेषम् इति
गता लोकाननीत्य अवगिष्टा, वाच्ययेऽपि सत्याः लोकानामन्ते अवशिष्टि-
त्यपत्तेः । सिष्टमिता इति च पाठः ॥२३॥

दुर्जंगमूलोच्छेदकरी दीनजनानिध्वंसकरी ॥

धीबललक्ष्मीनामहृशं पुण्यकुलं नः पातु सिद्धा ॥२४॥

दुर्जनेति— दुर्जनाना मूलस्य उच्छेदं करोतीति दुर्जंगमूलोच्छेदकरी,
दीनजनानाम् आर्तः ध्वंसं करोतीति दीनजनानिध्वंसकरी, सिद्धा महत्फलपिनी,
धीबललक्ष्मीनामहृशं धीर्बुद्धिः बलं धैर्यं लक्ष्मीः सख्यन् च आगा मागेन
अगमेन कृशम् अपुष्टं नः अस्माकं पुण्यकुलं पुण्यं पवित्रं कुलं मानवकुलं
विनश्यत. भारतीयकुलं वा पातु रक्षतु ॥२४॥

चन्द्रकिरीटाम्भोजदशः शान्तिसमृद्धं स्वान्तमिमं ॥
 सम्मदयन्तु श्रोत्रमुखाः सन्मणिबन्धाः सूरिपते ॥२५॥

चन्द्रेति— श्रोत्रमुखाः श्रवणसुभगाः सूरिपतेः पण्डितसार्वभौमस्य इमे
 सन्मणिबन्धाः सन्तः निर्दोषाः गुणवन्तश्च मणिबन्धवृत्तनिबद्धाः स्तवाः चन्द्र-
 किरीटाम्भोजदशः चन्द्रमौलिसुन्दर्याः पार्वत्याः शान्तिसमृद्धं शान्त्या समृद्धं पूर्णं
 स्वान्तं मानसं सम्मदयन्तु आनन्दयन्तु ॥२५॥

इति श्रीमहर्षिरमणभगवत्पादान्तेवासिनो वासिष्ठस्य नरसिंहसूनोः गणपति-

मुनेः कृतावुभासहस्रं

विंशः स्तवकः समाप्तः ।

समाप्तं च पञ्चमं शतकम् ।

प्रभाष्या व्याख्या च समाप्ता ॥

एकविंशः स्तवकः

परमेश्वरार्धाङ्गभूतायाः पार्वत्याः स्तवो भवत्येकविंशे स्तवके ॥

इतः पीत्वा कुचं स्कन्दे प्रसारितकरे ततः ॥

जयति स्मितमुद्भूतं शिवयोरेकदेहयोः ॥१॥

इत इति— स्कन्दे शिवायै नुब्रह्मण्ये इतः एततः कुचं पीत्वा, ततः भगवतः प्रसारितकरे प्रसारितो करो येन तस्मिन् सति, एकदेहयोः एको देहो ययो. तयो. शिवयोः शिवा पावन्ती शिवः परमेश्वरश्च तयो., पुमान् स्त्रियेत्येक-
शेषः । उद्भूतं जातं स्मितं मन्दहसितं जयति उत्कर्षेण वर्तते । स्तनगन्धयः कुमारो वामभग्नौ स्तन्यं पीत्वा मातुः दक्षिणकुचं स्तन्यपानाय ग्रहीतुं हस्तौ प्रसारयति । शिवः पिता हि मातुः दक्षिणो भागः । तत्र नव कुचः ? कथं तज्जानाति शिशुः ? एकदेही पितराविति कथं वेद स्तनगन्धयः ? एकं कुचं पीत्वा अन्यस्मै कुचाय करप्रसारस्तु शिशूना स्वभावतः प्रवर्तते । जातस्येदृशी वशां वृष्ट्वा जनकयोरेतितरा पुत्रविषया रतिः स्मितेन प्रकाशा भवति । स्कन्दालम्बनस्तन्यपानोद्दीपनविभावायाः दक्षिणस्तन्यकरप्रसारणानुभावायाः जनकोभयार्धाङ्गस्थितसञ्चारिभावायाः पुत्रविषयस्तेरभिव्यक्तिः ॥

यद्यप्यत्र जनकयोः एकदेहत्वेतुकस्य कुमारकरप्रसारणस्य वैफल्यत्वात् हासः स्थायी भावो ध्वन्यते, तथाऽपि स व्यभिचारितां भ्रजमानः पुत्रविषय-
रतिपरिपोषको भवति । 'रत्यादयोऽप्यनियते रमे स्युर्ब्यभिचारिण' इति स्थिते, शृङ्गारस्यैव पुत्रविषयस्तेरनुजिह्वमानत्वात् रतिरेव स्थापितमन्वाह्या ॥

■ च हासः पुनरत्ययमानो व्यभिचार्यैवेत्यालङ्कारिकः समयः । हासश्च उत्तमानामल्प एव भवति । तदुक्तं दर्पणकृता 'ज्येष्ठानां स्मितहसिते मध्यानां विहंगिनावहसिते च । नीचानामपहसितम्' इति । अत्र जगत्पित्रोः शिवयोः उचितम् उत्तमं हसितं स्मितपदेनोक्तम् ॥

अत्र अपत्यफलताभूतदास्यत्यसम्प्रप्ररदेवताविषयकः कविगनो रतिभाव-
ध्वनिश्च अयम् । अत्र एतत्प्रतिपाद्योर्जं जानम्बनम् । यद्यप्रयोगस्यानुभाव

इति बोध्यम् । जयत्यर्थेन नमस्कारस्याक्षेपः । स्वक्रियावर्णनात् स्वभावोक्तिः स्फुटोऽलङ्कारः । 'स्वभावोक्तिस्तु डिम्भादेः स्वक्रियारूपवर्णनम्' इति प्रकाश-
लक्षणात् ॥१॥

एकतो मणिमञ्जीर- ववाणाहृतसितच्छदम् ॥
अन्यतो नूपुराहीन्द्र- फूत्कारकृततद्भ्रमम् ॥२॥

एकत इति— एकतः वामार्धे मणिमञ्जीरववाणाहृतसितच्छदं मणि-
मञ्जीराणां रत्नसंचितपादकटकानां ववाणेन नादेन आहूताः आकृष्टाः सित-
च्छदाः हंसाः यस्य तत् । नूपुरध्वानमाकर्ण्यं हंसाः अस्मज्जातीया हंसी
काचनेहेति आगच्छन्तीत्यर्थः, 'हंसगतिकं' वामार्धमिति यावत् । अन्यतः
दक्षिणतः नूपुराहीन्द्रफूत्कारकृततद्भ्रमं नूपुराहीन्द्रस्य भूषणसर्पराजस्य फूत्कारेण
इवसितध्वनिना कृतं जनित तद्भ्रमं सितच्छदभयं यस्य तत् । दक्षिणार्धे वद-
पादसर्पफूत्कारात् वामार्धे देवीपादाहृतहंसानां भीतिः जायते । अतिसौम्य-
दर्शनरौद्रदर्शनयोः वामवामेतरार्धयोः शिवयोः भङ्गघन्तराश्रयेण गम्यमानत्वात्
पर्यायोक्तम् अलङ्कारः । अस्मिन्कालङ्कारे ध्वज्जयं वाच्यपरम् । तेन अयं
वाच्यसिद्धध्वज्जगुणीभूतध्वज्जयमेव इति ध्वनिकारानुयायिनः । रसगङ्गापर-
वृद्धिरुक्तं लक्षणं भूषणम् 'विवक्षितार्थस्य भङ्गघन्तरेण प्रतिपादनं पर्या-
योक्तम्' इति । इतः परं प्रायेणायोदशपद्यमयमेवालङ्कारः । सप्तदश-
श्लोके 'वस्तु मे हृदि समिदधातु' इति वाक्यसमाप्तिः ॥२॥

गीर्वाणपुतनापालं बालं लालयदेकतः ॥
उत्सङ्गे गणगग्राज- मर्भकं विभ्रदन्त्यतः ॥३॥

गीर्वाणेति— एवमः भव्यः गीर्वाणपुतनापालं देवसेनापतिं बालं कुमारं
स्वन्दं लालयन् व्रीहयन् रियन्मित्यर्थः । लालयन् लल विदाग इति
पञ्चिदशरणपात्रोर्हेनुमण्डिनि घनन्तं नपुमकप्रथमैकवचनान्तम् । भव्यः अ-
गम्यः गणगग्राजं गणपतिम् अर्भकं निनुम् उत्सङ्गे अङ्गे विभ्रन् घट्,
यस्तिव्युत्तरेणान्वयः । वामभागे स्वन्दो दक्षिणभागे गणपतिरित्युक्ते,
पञ्चया लालितः पञ्चिदश- कुमारः, गणपतिर्ज्वेष्ट- शिवाङ्गनिलयः

ओंकारवदनश्चेति शिवांगभूयस्त्वं ज्योष्ठस्य, कनीयसस्तु शक्त्यंगभूयस्त्वं चेति तत्त्वमवधेयम् ॥३॥

विडम्बितब्रह्मचारि- कोकैकस्तनमेकतः ॥
कवाटार्धनिभं बिम्ब- हस्तः केवलमन्यतः ॥४॥

विडम्बितेति— एकतः याने भागं विडम्बितब्रह्मचारिकोक्तस्तनं ब्रह्मचारी अगृह्णत्योऽभार्यः कोकश्चक्रवाकः ब्रह्मचारिकोक्तः विडम्बितोऽनुकृतो ब्रह्मचारि-कोको येन सः विडम्बितब्रह्मचारिकोक्तः, स एकस्तनो यस्य तत्, चक्रवाक-मियुतस्य स्तनयुग्मोपमानना प्रसिद्धा, वामभाग एव कुचः कुचान्तरामत्वात् विपुलकोकोपमत्वं देवीभामम्यस्योक्तम् । अन्यतः दक्षिणार्धं कवाटार्धनिभं वैभान्यादिद्योतनाय पुवक्ष्यम्. कवाटेनोपम्यमाहुः, कवाटार्धमदृशं केवलं वक्षोज-रहितं पुनर्वलक्षणं वक्षः उर न्यलं बिम्बन् धारयमाणं वम्बिनि उत्तरेणान्वयः ॥४॥

सेनान्याऽऽस्वादितस्तन्य- मनुकृतुर्वर्तकतः ॥
फूत्कारमुखरं नाग- मुखं जाग्रतमन्यतः ॥५॥

सेनान्येति— एकतः पार्वतीभागे अनुकृतुर्वर्तना अनुमृत्य फूत्कारं कुर्वता उत्तरोत्तरस्तन्याम्नादनवेगोरयमुन्मन्त्यध्वाममघर्षजं मीत्कारं कुर्वतेत्यर्थः । सेनान्या सेना नयतीति सेनानी. स्कन्दस्नेन आस्वादितं स्तन्यं यस्य तत्, अन्यतः रुद्रनागं फूत्कारमुखरं फूत्कारेण श्वमितमीत्कारेण मुखरं गन्धायमानम् उग्रं क्रुद्धं जाग्रतम् अनिद्रितं नागं सर्पं बिम्बन् इति उत्तरदलोक्तं न्वयः ॥५॥

एकतो दोलंती बिम्बन्- मृणालश्रीविडम्बिनीम् ॥
शक्रशुण्डालशुण्डानं चण्डं दोरुण्डमन्यतः ॥६॥

एकत इति— एकतः वामतः मृणालश्रीविडम्बिनीं मृणालस्य पद्मनालस्य धिय शोभां विडम्बयति अपहृमतीति मृणालश्रीविडम्बिनी ता, दोलंतेव तां दोलंतां मृणलता मौक्तुमार्यमम्पन्ना बिम्बन्, अन्यतः दक्षिणतः शक्रशुण्डाल-शुण्डानं शक्रस्येन्द्रस्य शुण्डाङ्गः शक्रः ऐरावतः तस्य शुण्डायाः कस्तमानेवामा

यस्य तत् ऐरावतहस्तोपममित्यर्थः, चण्डम् उग्र विभ्रान्तम् इत्यर्थः, दोर्दण्डं दो-
र्वाहुर्दण्ड इयं तं विभ्रत् ॥६॥

कुत्राप्यविद्यमानेऽपि वन्दनीये तदा तदा ॥

परस्परकरस्पर्श- लोभतो विहिताञ्जलि ॥७॥

कुत्रेति- वन्दनीये वन्दितुम् अभिधादयितुं योग्ये शिवाभ्यां पूजनीये इत्यर्थं
कुत्रापि अविद्यमाने असत्यपि, तदा तदा काले काले परस्परकरस्पर्शलोभत
परस्परस्य करस्य स्पर्शं लोभात्, विहिताञ्जलि विहित. वदः अञ्जलिः
हस्तद्वयमयोरुपरि नमस्कारसङ्क्षेपः येन तत् परशब्दस्य क्रियाविनिमयविवक्षाया
द्विर्भावः, असमासबद्धावात् सुर्वकनव्य इति परस्परशब्दव्युत्पत्तिरवधेया।
वामवामेतरी करौ अन्योन्यस्पर्शमुल्लङ्घयन् मिलातः। तथा समोऽङ्गलि-
वन्धो भवति। सर्वलोकावन्दनीयस्य प्रकृतस्यार्धद्वयस्य अञ्जलिविधिः समर्पण-
सापेक्षः दुष्करविषयत्वात्तस्य। स च परस्परकरस्पर्शलोभेन पदार्थगतहेतुना सम-
पित इति काव्यलिङ्गमलङ्कारः 'हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्' ॥७॥

इन्द्रनीलसवर्णत्वाद् भागयोऽभयोरपि ॥

ऊर्ध्वाधराङ्गसापेक्ष- सन्धिज्ञानगलस्यसम् ॥८॥

इति- उभयोरपि वामदक्षिणयोर्भागयोः इन्द्रनीलसवर्णत्वात्, समानो
वर्णः ययोस्तौ सवर्णौ इन्द्रनीलेन सवर्णौ इन्द्रनीलसवर्णौ तयोर्भावः तस्मात्
हेतोः। कण्ठप्रदेशे वामभागः देव्याः कालीत्वान् नीलः, दक्षिणभागेऽपि नीलः
शिवस्य गुग्गाङ्गरस्य कण्ठे नीलत्वान्। एव कण्ठे सर्वे अपि नीले, कथं शायते
पार्वत्याः कण्ठार्धं शिवस्य कण्ठार्धं चेति चेत्, उच्यते उभयोः कण्ठार्धयोः यत्र समा-
गमः तस्य ज्ञानं कण्ठादुपरि दक्षिणार्धे यत्र शिवाङ्गश्वेतिमा निवर्तते, नीलिमा
च प्रवर्तते एव कण्ठस्याधोगागे च यत्र नीलिमा निवर्तते, श्वेतिमा च प्रवर्तते,
तत्तन्मध्यवलोकनेन कण्ठस्यस्य अर्धद्वयं स्वीयुमीय वामदक्षिणगम् ऊहम्।
तदाहंवादेनोत्तरार्धेन। ऊर्ध्वं च अधरं च ऊर्ध्वाधरे ते अङ्गे तयोः सापेक्षा
ऊर्ध्वाधराङ्गसापेक्षा मध्योर्ज्ञानं मध्यज्ञानं यस्य तत् ऊर्ध्वाधराङ्गसापेक्षा-
सन्धिज्ञानं तत् गलस्यस्य कण्ठस्यस्य यस्य तत् वस्तिवत्पुत्तरेणान्वयः ॥८॥

एकतः कैरवश्रेणी- निद्रामोचनलोचनम् ॥

अन्यतः कमलाबास- क्षणाधायकवीक्षणम् ॥९॥

एकत इति— एकतः वामतः कैरवश्रेणीनिद्रामोचनलोचनं कैरवश्रेण्याः कुमुदपद्मतेः निद्रामोचनं विकसने चन्द्रात्मकं लोचनं यस्य तत्, चन्द्रसूर्ययो-
र्वामयामेतरनेत्रत्वं प्रसिद्धम् । अन्यतः दक्षिणतः कमलाबासक्षणाधायकवीक्षणं
कमलाबासः लक्ष्मीनिलयः कमलं तस्य क्षणस्योत्सवस्य आधायकम् उत्पादकं
कमलविकासनं सूर्यात्मकं लोचनं यस्य तत् ॥९॥

एकतश्चक्षुषा चारु- तारेणाधीतविभ्रमम् ॥

अन्यतः पाणिपायोजे खेलतो भृगुबालतः ॥१०॥

एकत इति— एकतः वामे चारुतारेण चारुः कमनीया तारा कनीनिका
यस्य तेन चक्षुषा नयनेन, अन्यतः दक्षिणे पाणिपायोजे करवमले खेलतः
श्रीडतः भृगुबालतः हरिणशिशोः अधीतविभ्रमम् अधीतः सिक्षितः विभ्रमो विला-
मो यस्य तत् । दक्षिणतः शिवहस्ते श्रीडतो बालहरिणात् वामार्धभूताया
देव्याश्चक्षुर्विलासं शिक्षमाणं रमणीयम् इत्यर्थः ॥१०॥

एकतो भालफलके काश्मीरेण विशेषितम् ॥

अन्यतोऽर्धेक्षणनेत्रे रतिभ्रूविभ्रमद्रुहा ॥११॥

एकत इति— एकतः वामपार्श्वे भालफलके भालं फलकमिव तस्मिन्
ललाटफलके काश्मीरेण नेत्रेण काश्मीरदेशोद्भूतसुगन्धद्रव्येण विशेषितम् मल-
दृङ्गतम् । अन्यतः रतिभ्रूविभ्रमद्रुहा रतेः मन्मथकान्तायाः भ्रूवो विभ्रमं विलासं
द्रुहतीति रतिभ्रूविभ्रमद्रुक् तेन मन्मथदाहित्वाद्रतिविलासापहेन अर्धेक्षणनेत्रे
तृतीयस्य अग्निनेत्रस्य अर्धमेव दक्षिणे शिवभागे अवशिष्टं, तेन अर्धदृष्टे-
र्यर्थः, विशेषितमिति पूर्वेणान्वयः । एवकारेण पूर्वेक्षणं नावश्यमभूत् रति-
कान्तदहने इति भावः ॥

एकतः शीतलालोकं साधुलोकशिवदूरम् ॥

अन्यतः प्रज्वलत्प्रेक्षं बुष्टगोष्ठीभयदूरम् ॥१२॥

एकत इति— एकतः वामार्धे, शीतलालोकं शीतल आलोक आलोचनं
यस्य तत्, साधुलोकशिवदूरं सञ्जनसङ्घसोभावहं शिष्टानुग्रहवाररमित्यर्थः ।

अन्यत दक्षिणार्धे दुष्टगोष्ठीभयङ्करं दुर्जनसङ्घभीतिकृत् दुष्टनिग्रहकारकमित्यर्थः ।
प्रज्वलत्प्रेक्ष प्रज्वलन्ती प्रेक्षा दृष्टिः यस्य तत् ॥१२॥

एकतो मणिताटङ्क- प्रभाघौतकपोलकम् ॥
अन्यतः कुण्डलीभूत- कुण्डलीभूतकुण्डलि ॥१३॥

एकत इति- मणिताटङ्कप्रभाघौतकपोलकं मणिलक्षितं ताटङ्कः कर्ण-
भूपा, मणिताटङ्कस्तस्य प्रभया क्षोभया घौतः शुद्धः कपोलः यस्य तत्,
ताटङ्करत्नप्रभापरिष्कृतं मण्डलं वाममित्यर्थः । अन्यतः शिवायं,
कुण्डलीभूतकुण्डलीभूतकुण्डलि अकुण्डलं कुण्डलं मण्डलाकारं सम्पद्यमानो
भूतः कुण्डलीभूतः मण्डलाकारीभूतः सः कुण्डलीभूतः कर्णवेष्टनीभूतः
कुण्डली सर्पः यस्य तत्, वर्तुलाकारेण कर्णभूषणतया सर्पः अस्मिन् स्थितः
इत्यर्थः ॥१३॥

एकतः कुन्तलान्विभ्र- विन्दनीलोपमद्युतीन् ॥
अन्यतः पावकज्वाला- पाटलांगुच्छटा जटाः ॥१४॥

एकत इति- एकतः वामे इन्द्रनीलोपमद्युतीन् इन्द्रनीलेनोपमा यामा
ताः, इन्द्रनीलोपमाः ताः द्युतयः कान्तयः येषां तान् कुन्तलान् कवान्
विभ्रन् । अन्यतः दक्षिणे पावकज्वालापाटलांगुच्छटा, पावकज्वालानाम्
अग्निज्वालानां पाटलांगूनां ध्वेतरेणभासा छटाः रेखा इव रेखा यासीं ता
जटाः विभ्रन् ॥१४॥

एकतः केनापाशेन कीर्णैरिति भामुरम् ॥
अन्यतो सम्बमानस्य भोगिनो हरता धियम् ॥१५॥

एकत इति- अन्यतः दक्षिणार्धे सम्बमानस्य भोगिनः हारमूक्तस्य मर्त्यस्य
श्रियं शोभा हरता अपहरता, एवतः वामार्धे उरमि यक्षमि कीर्णैः विविधेन
केनापाशेन भामुरम् उग्गच्छन् । शिवहारमृषामुजङ्गमोभानिनायी वामदक्षिणि
कीर्णो देवीवाल्मेजयानः इत्यर्थः ॥१५॥

अवतंसितमन्त्रान- पारिजातस्रजकतः ॥

विमलोल्लोलमालिन्या विबुधापगयाऽन्यतः ॥१६॥

अवतंसितेति- एकतः स्त्रीभागे अम्लानपारिजातस्रजा प्रत्यक्षपारिजात-
पुष्पमालया अवतंसितमलङ्कृतम् । अन्यतः पुरुषभागे विमलोल्लोलमालिन्या
विमलानां प्रसन्नानाम् उल्लोलानां कल्लोलानां महतरङ्गाणामित्यर्थः, 'महत्पू-
ल्लोलकल्लोली' इत्यमरः, माला अस्या इति विमलोल्लोलमालिनी तया ,
विबुधापगया देवतया गङ्गाया अवतंसितमिति पूर्वोक्तान्वयः ॥१६॥

रौप्याचलकृतावासं प्राप्यं युक्तेन चेतसा ॥

यस्तु रामापुमाकारं हृदि सन्निदधातु मे ॥१७॥

रौप्येति- रौप्याचलकृतावासं रौप्याचले रजनाद्री कैलासे कृतः आवासः
येन तत् रामापुमाकारं रामा स्त्री पुमान् पुरुषश्च रामा-पुमासौ तयोरा-
काराविधाकारौ यस्य तत् स्त्री-पुरुषाकारं यस्तु मे मम हृदि हृदये सन्नि-
दधातु सान्निध्यं करोतु ॥१७॥

कान्तार्थविग्रहे मातः- जटार्थाञ्चिकुरास्तव ॥

दधत्पद्मसन्ध्याभ्र- युक्तकालाभ्रविभ्रमम् ॥१८॥

कान्तेति- कान्तस्य पत्युरर्थं समो भागः कान्तार्थं विग्रहः, शरीरं यस्या-
तस्याः सन्बुद्धिः कान्तार्थविग्रहे मातः, जटार्थाः जटायाः हरजटायाः अर्थं
समाशः येषां ते व्यधिकरणबहुवीहिः, 'पुस्यर्थाऽर्थं समेऽंशके' इत्यमरः, तव
चिकुराः कचाः अदभ्रसन्ध्याभ्रयुक्तकालाभ्रविभ्रमम् अदभ्राणामनल्पानां सन्ध्या-
भ्रेण सन्ध्याकालभसा युक्तानां कालाभ्राणां श्यामलमेघानां विभ्रमं विलासं
दधति विभ्रति । अत्र चिकुरेषु कालाभ्रत्वारोपाभिर्दर्सनाञ्जलिकारः । चन्द्रा-
लोके 'वाक्पार्ययोः सद्गुणयोरेकवारोपो निदर्शना' इत्युक्त्या 'पदार्थवृत्तिमप्येके
यदन्त्यन्या निदर्शनम् । त्वन्नेत्रबुगलं षष्ठे लीलां नीलाम्बुजन्मनोः ॥' इति
तत्त्वज्ञानात् ॥१८॥

दम्पत्योर्धुषयोरेष सोपो यन्नास्ति शैलजे ॥

वामं पार्श्वं विभोः श्रेतुं दातुं ते दक्षिणः करः ॥१९॥

दम्पत्योरिति- श्रेतुं दायनाय विभोः शिवस्य तव दक्षिणार्धस्य वामं
पार्श्वं नास्ति तस्य त्वयाऽग्रहृतत्वात् । दातुं दानाय ते तव दक्षिणः करः

नास्ति तस्य शिवार्थगतत्वात् । एवम् उभयं नास्तीति यन् एष दम्पत्यो-
जाया च पतिश्च दम्पती तयोः युवयोः श्लोपः भवति । अन एव देव्या-
वामो हस्तो दाताय प्रसिद्धः इति गम्या हेतूत्प्रेक्षा । शिवस्यापि स्वाश्रय-
त्वात् शयनं पार्श्वनिरपेक्षम् । यशयानः शयानो वा स एवाश्रयो भवति
हि जगज्जन्मादेः शक्तेः ॥१९॥

लोके स्त्री स्तनयुग्मेन पुष्पात्पेकं भुतं न वा ॥
स्तनेनैकेन शर्वाणि पुष्पासि त्वं जगत्त्रयम् ॥२०॥

लोक इति— लोके स्त्री जातावेकवचनं, स्तनयुग्मेन एकं भुतं पुष्पाति
न वा । स्तनयुगस्तन्यदानेन पुत्रमेकम् अपि भर्तुं समर्था वा न वेति संशय-
ग्रस्तः विषयः । शर्वाणि, देवि ! त्वं तु एकेन स्तनेन जगत्त्रयं पुष्पासि
घोषयसि अत्र न मदायः । अद्भुतस्ते महिमा ॥२०॥

क्षिप्रन्ति योषितः कुक्षौ बहन्त्योऽर्भकमेकम् ॥
अर्धकुक्षौ दद्यासि त्वं त्रिलोकीमम्ब लीलया ॥२१॥

क्षिप्रन्ति इति— अम्ब ! योषितः स्त्रियः कुक्षौ उदरे एकम् एकमेव
अर्भकं शिशुं बहन्त्य. विभ्रत्य. क्षिप्रन्ति ध्रान्ता भवन्ति । त्वं तु अर्धकुक्षौ
अन्यार्थस्य हरभागत्वात् उदरार्धे त्रिलोकी त्रयाणां लोकानां समाहारः जगत्त्रय
लीलया अनायामेन दद्यासि धारयसे ॥२१॥

अनुरूपा शिवस्य त्व- अनुरूपः शिवस्तव ॥
अलङ्कारोऽनुरूपो वा- अलङ्कारोऽर्भकः शशी ॥२२॥

अनुरूपेति— शिवस्य त्वम् अनुरूपा सदृशी, तव शिवोऽनुरूपः सदृशः, वा
युवयोरनुरूपः सदृशः अलङ्कारः अलङ्कृतः अङ्कुरितः अर्भकः शिशुः. शशी
चन्द्रः प्रसिद्धचन्द्रादतिरिक्तो बालचन्द्रः युवयोः सदृशोऽलङ्कारः ॥ 'पूर्वार्धं
अन्योन्यालङ्कारः, उत्तरार्धं समोऽलङ्कारः ॥२२॥

तवैव तव देहांशो हरस्यैव हरस्य यः ॥
प्राणास्तु जगतां घ्रात्रि हरस्य त्वं हरस्तव ॥२३॥

तवेति— तव देहांशः तवैव, वामभागस्त्वदीय एव न तत्र हरस्य स्वाम्यं वर्तते । यः हरस्य देहांशः सः हरस्यैव, न तत्र तव स्वाम्यमस्ति । यद्यप्येवम् उभयोर्देहभागी संविभक्तौ, तथापि, सोः 'जंगता घात्रि लोकभर्त्रि ! हरस्य त्वं प्राणाः असि, तव हरः प्राणा भवति । एव युवयो युवाम् अन्योन्यप्राणतां भजमानौ भवथ । अन्योन्यालङ्कारः ॥२३॥

अविभक्तं भवानि त्वं भवस्य तव चोभयोः ॥

सकृत्सकृदणं चेतः सकृत्सकृदणं नदिशवम् ॥२४॥

अविभक्तमिति— भवानि, देवि । भवस्य शिवस्य तव च उभयोः अविभक्तं विभागेन विना एकतया स्थितं त्वं स्वीयं सकृदणं सदयं चेतः मानसं नः अस्माकं शिवं कल्याणं मकृन् एकवारं सकृत्सकृदणं युवयोः शरीरमेव विभक्तं, प्राणाश्च तस्य त्वं, तव न सः, मनस्त्वेकमेव । अमोघसद्यफलत्वात् सकृत्सकृदणं सकृदिति उक्तम् ॥२४॥

भवस्य भागमुत्सृज्य भवानी भागमात्मनः ॥

भजत्वनुष्टुभाभासां शृष्टानां नारसिंहिना ॥२५॥

भवत्येति— भवानी देवी नारसिंहिना नरसिंहगुणानां कविना गणगतिना शृष्टानां निर्मितानामासाम् अपितानाम् अनुष्टुभाम् अनुष्टुबन्निबद्धानां कृतीनां मध्ये भवस्य शिवस्य भागम् उत्सृज्य शिववर्णनपरं पद्यभागं तस्मै विमृज्य आत्मनो भागं स्वोचितं पद्यभागं भजतु स्वीकरोतु ॥२५॥

एकविंशः स्तवकः सम्यास्यः समाप्तः ॥

द्वाविंशः स्तवकः

अयं द्वाविंशो स्तवके कैलाराणायप्रभाववर्णनोपन्यासेन कैलासपतिपान्था-
सीमाग्यानुवर्णनं भवति । तथा हरपुटुम्वकं कीर्त्यते । स्तवकादौ यथा-
पूर्वं हसितस्तुतिः ॥

अखिलस्य विकासकारणं व्यसनि ज्ञानिजनानेषु नः ॥
वितनोतु विशेषतः शिवं शिवराजीवदुशो दरस्मितम् ॥१॥

अखिलेति— अखिलस्य सर्वस्य विकासकारणम् उन्मीलनहेतुभूत, ज्ञानिजना-
वनेषु ज्ञानिजनानां पालनेषु व्यसनि व्यसनम् अस्वेति व्यसनि ससङ्गमित्यर्थः ।
यद्यपि व्यसनपदं कामजे दोषे वर्तते, तथाऽपि ज्ञानिषु वात्सल्यातिशयद्योतनाय
प्रयुक्तम् । शिवराजीवदुशः शिवसुन्दर्याः दरस्मितं मन्दस्मितं नः अस्माकं
शिवं मङ्गलं विशेषतः सुतरां वितनोतु विदधातु । मुखस्य विकसितं मन्द-
स्मितम्, अनेन विश्वम् उन्निद्रं जायते । उज्ज्वलत्वादस्य स्वामादिकं प्रकाश-
पालनम् । अत एव अबोधस्य सर्वस्य बोधाघायकं, बुद्धस्य सर्वस्य बोध-
रक्षकम् इति सर्वस्यापि अप्राप्तलाभं प्राप्तरक्षणं च विदधदिदं स्मितम् अस्म-
द्योगक्षेमात्मकं कल्याणं करोत्विति प्रार्थना ॥१॥

विकले सकले सुरव्रजे व्रजति श्यामलिमानमच्युते ॥
जगतस्सदमो हलाहलं चुलुकीकृत्य भयं नूनोद यः ॥२॥

विकले इति— सकले समस्ते सुरव्रजे देववन्दे विकले निष्प्रभे विपण्णे
जाते इति यावत्, अच्युते हरी श्यामलिमानं श्यामलस्य भावः तं श्याम-
लिमानं काष्ण्यं व्रजति मच्छति सति अमृतमयनममये प्रथमनिर्गतं वासुकि-
शिरोगरलप्रतापात् हरी च निष्प्रभे जाते, सदयः परमकारुणिकः यो भगवान्
हलाहलं महाविषं चुलुकीकृत्य अचुलुकं चुलुकं सम्पद्यमानं कृत्वा प्रसूतिं कृत्वे-
त्यर्थः, 'चुलुकः प्रगुनी भाण्डे' इति नानार्थरत्नमाला । जगतो भयं नूनोद
अपानयन् । तेनेति उत्तरेण दशमश्लोकस्येनान्वयः ॥२॥

निगमैस्तुरगी भुवा रयी विधिना सारथिमान् विभेद यः ॥
कनकाद्रिवरेण कार्मुकी कमलाक्षेण शरी पुरत्रयम् ॥३॥

निगमैरिति— निगमैः वेदैः तुरगी अश्ववान् त्रिपुरयुद्धे शिवस्य वेदा एव वाहा अभवन् । भुवा भूम्या रयी रथवान्, विधिना सारथिमान् द्रष्टव्यं सारथिरभूत् । कनकाद्रिवरेण मेष्वर्धेन कार्मुकी धनुष्मान्, कमलाक्षेण विष्णुना शरी बाणवान्, भूत्वा यः त्रिपुर विभेद भञ्जयामास । तेनेत्युत्तरेणान्वयः । रूपकम् ॥३॥

अजितस्य च गाढमत्सरैः कमलाकान्तपुरस्सरैस्तुरैः ॥
पदजायुधधारया रयाद् वधमाधत्त जलन्धरस्य यः ॥४॥

अजितस्येति— गाढमत्सरैः गाढो दृढो मत्सरः द्वेषः असुरशुभे इति शेषः, येषां तैः, यद्वा 'मत्सरो मक्षिकनोषी' इति त्रिकाण्डशेषः, अत्यन्तकुर्द्वैरित्यर्थः, कमलाकान्तपुरस्सरैः विष्णुप्रमुखैः सुरैः देवैः अजितस्य जलन्धरस्य एतन्नाम्नोऽमुरस्य वधं, यः भगवान् पदजायुधधारया पदज नख-मेवायुधं तस्य धारया निशिताग्रेण रयात् सत्वरम् आधत्त चकारेत्यर्थः । जलन्धरासुरवधो लिङ्गपुराणे (९७ अ.) कीर्त्यते—'जलन्धर इति ख्यातो जलमण्डलसम्भवः । आसीदन्तकसङ्काशस्तपसा लब्धविक्रमः ॥ निशम्यास्य वचः शूली पादाद्गुप्ठेन लीलया । महाम्भसि चकाराशु रयाङ्गं रौद्रभावहन् ॥ कृत्वार्षवाम्भसि सितं भगवान् रयाङ्गम्' इत्यनन्तर-श्लोके अन्ते च 'कुलिशेन यथा छिन्नो द्विधा गिरिवरो द्विजाः । पपात दैत्यो बलवान् अञ्जनाद्रिरिवापरः ॥' इति ॥४॥

कमलासनकञ्जलोचनी छललिङ्गस्य शिरोऽङ्घ्रि वीक्षितुम् ॥
वत हंसवराहभूमिकी यतमानावपि यस्य न प्रभू ॥५॥

कमलेति— कमलासनकञ्जलोचनी पद्मयोनि-मुण्डरीकाक्षी ब्रह्मा विष्णु-श्चेत्यर्थः, कर्तारी, यस्य छललिङ्गस्य लिङ्गवेषस्य भगवतः शिरोऽङ्घ्रि शिरसः जङ्घ्रेश्च रामाहार शिरोऽङ्घ्रि तत् मस्तकपादौ च वीक्षितुं द्रष्टुं हंसवराह-भूमिकौ हंसो वराहश्च तयो भूमिके शेषौ ययोः तौ सन्तौ यतमानावपि

परिधमं कुर्वाणावपि, वत खेदे हा कष्टं । न प्रभू न ममयाविभूनामिति
अध्याहार्यम् । ब्रह्मा शिवस्य गिरो द्रष्टुं हंसवेपो भूत्वा नमस्तल उदरात्,
विष्णुः पादौ द्रष्टुं वराहो भूत्वा भुवमुच्चमान, तथाऽपि तौ नागवतामित्यर्थः ।
आद्यन्तवर्जितं भगवतः आदिम् अन्तं च को वा पश्यतीति गम्यम् । यत-
मानी च न यस्य क्षयनूनः इति च पाठः ॥५॥

नयनं नितलान्तरस्थितं विषटम्येपदिवान्वितो रूपा ॥
भुवनत्रयनिर्जयोन्नतं मदनं गाढमदं ददाह यः ॥६॥

नयनमिति— यो भगवान् नितलान्तरस्थितं ललाटमध्यस्थितं नयनम् अग्नि-
नेत्र रूपा क्रोधेन अन्वितः ईपदिब क्रिञ्चिन् विषटम्य उद्घाटय उन्मीलितं
कृत्वा भुवनत्रयनिर्जयोन्नतं त्रैलोक्यस्य जयेन उन्नतम् अत एव गाढमदं नितान्त-
दपं मदनं मग्मयं ददाह दग्धवान् ॥६॥

सकले धवलः कलेवरे हरिनीलोपलमञ्जुलः क्वचित् ॥
अमृतांशुरिवादधाति यः परमामक्षिमुदं प्रपश्यताम् ॥७॥

सकले इति— यः सकले कलेवरे देहे धवलः सर्वाङ्गशुभ्रः इत्यर्थः, क्व-
चित् कुत्रापि हरिनीलोपलमञ्जुलः हरिनीलोपल इव इन्द्रनीलमणिरिव
मञ्जुलः रमणीयः, अर्थात् कण्ठे नीलः, सर्वत्र शुभाङ्गः ईयत् एकत्र इन्द्र-
नीलसवर्णः श्यामलः अत एव अमृतांशुरिव मृगाङ्कः सिताशुः चन्द्र इव प्रप-
श्यता जनानां परमाम् उत्कृष्टाम् अक्षिमुदं नयनप्रीतिम् आदधाति विभक्तिं ।
शिवचन्द्रगत-क्वचित्क्वनीलिम-सर्वाङ्गशुभ्रत्व-नेत्रानन्दकरत्व-साधम्यात् उपमा-
लङ्कारः स्फुटः ॥७॥

अवतंसतुपारदीधिति- च्युतिभिर्यस्य यशोभरंरपि ॥
सममच्छतरीकृतो दिशा- मवकाशस्सुतरां प्रकाशते ॥८॥

अवतंसति— यस्य भगवन अवतंसतुपारदीधितिच्युतिभिः अवतंसः भूषण-
भूतः तुपारदीधितिहिमाङ्गः चन्द्रः तस्य च्युतिभिः कान्तिभिः यशोभरंरपि यग-

सामन्तिगणैश्च 'अथाविद्ययो नरः' इत्यमरः । ममं सह दिव्यामवकाशः सर्वानु
दिष्टु अमित आकाश इत्यर्थः अञ्जलीरोहणः निर्मलरोहणः सन् मुनयः प्रकाशते ।
शिवभिरुचन्द्रद्युतय इव शिवयोगोत्तिगमाश्च दिग्गः सर्वाः पूरयन्तीति भावः ।
अत्र हरगिरुचन्द्रद्युतीना यमोन्नरमाहित्यस्य चमत्कृतिजनकत्वान् महोक्तिरल-
ङ्कारः ॥८॥

गगनानलजीवनानिल- क्षितिमोमारेणसोमशक्तिभिः ॥

महतो बल यस्य भूतिभि- भुवनं धान्तमिदं समन्ततः ॥९॥

गगनेति- गगनानलजीवनानिलक्षितिमोमारुणसोमशक्तिभिः गगनम् आका-
शः, अनलोद्गमः, जीवनं जलं, अनिलो वायुः, क्षितिः पृथ्वी, सोम-
रुचन्द्रमाः, अरुणः सूर्यः, सोमप्राज्ञी यजनानश्च तैः पञ्चभूतानि सूक्ष्मवन्द्यनी
यजमान आत्मा चेत्येवं यस्य महतः भगवतो भूतिभिरष्टाभिः इदं भुवनं जगन्
समन्ततः सर्वतः शान्तं व्याप्तं, बल आश्चर्यम् ॥९॥

सह तेन धवेन राजते वमुधाधारिणि काञ्चि राजते ॥

धनिता भवतापनाशिनी चरणप्रेष्यनिवेदिताशिनी ॥१०॥

सहेति- तेन तथाविधेन धवेन पश्या सह राजते रजतस्यायं राजतः
तस्मिन् वमुधाधारिणि नूबरे रोप्याद्री कैलासे इति यावत्, भवतापनाशिनी
जन्मदुःखध्वंसिनी चरणयोः प्रेष्येण पादकिङ्करेण निवेदितं स्वीकरणाशयिनं
अस्ताति भुङ्क्ते इति चरणप्रेष्यनिवेदिताशिनी काञ्चि धनिता स्त्री राजते
विजयते । सर्वेश्वरमनाया कैलासे कृतवामा जेजीवने इति भावः ॥१०॥

धनितापुष्पी पुरातनी विमले व्योमनि देवदम्पती ॥

भुवनत्रितयस्य तो विभू रजनादाविह सिद्धदम्पती ॥११॥

धनितेति- पुरातनी पुराणी धनितापुष्पी स्त्री पुष्पश्च विमले गुप्ते
चिन्मये निक्षेपे इति यावत्, व्योमनि आकाशे देवी च तो दम्पती च देव-
दम्पती भवतः इति शेषः, भुवनत्रितयस्य विभू ईश्वरी तो इह भूवि रजना-

श्री कैलामे सिद्धदम्पती सिद्धौ सिद्धपुरुषौ दम्पती भवन्, पुराणपुरुषौ पुराणौ
यो ईश्वरो दिवि सुलोके देवदम्पती तावेव इह पार्वती-शिवौ कैलामधामिनौ
सिद्धपुरुषौ स्तः ॥११॥

गजचर्मधरः कपालभृद् गृहनाथो गृहिणी तु कालिका ॥
हधिराविलमुण्डमालिनी कथितो तौ सत पण्डितैः शिवौ ॥१२॥

गजेति— गजचर्मधरः शिवः गजस्य त्वचं परिधत्ते, कपालभृद् कपालं
विभति । एवंभूतो गृहनाथो गृहपतिः ईश्वरः, गृहिणी ईश्वरी तु कालिका
कालवर्णा सर्वं कालयति अन्तयतीति वा कालिका, हधिराविलमुण्डमालिनी
हधरेण शोणितेन आविला कलुषा मुण्डानां मूर्ध्ना माला राजिरस्या अस्तीति
हधिराविलमुण्डमालिनी 'मुण्डो दैत्यान्तरे राहौ मूर्ध्नि' इति नानार्थरत्नमाला ।
एवम् उभौ धोरदशनी अशिवरूपौ अपि पण्डितैः विज्ञैः शिवौ कथितौ । अपि
विरोधः, वेपेण अशिवावपि स्वल्पेण नित्यमङ्गली पण्डितविदितविति
विरोधाभासोज्ज्वलः ॥१२॥

स किमिन्दुकलाशिरोमणिः किमुताश्लीलकपालभूषणः ॥
किमुमे भवती कपालिनी किमु विभ्राजितरत्नमालिनी ॥१३॥

स इति— सः शिवः इन्दुकलाशिरोमणिः चन्द्रकलाधूडः किम् ? उत
अश्लीलकपालभूषणः अश्लीलं जुगुप्सावहं कपालानां भूषणं यस्य सः ? उमे
देवि ! भवती कपालिनी कपालिनः पत्नी कपालमालाधरा किम् ? विभ्रा-
जितानां भास्वरणा रत्नानां भगीना माला हारः अस्या अस्तीति विभ्रा-
जितरत्नमालिनी किम् ? किमुभावपि अग्न्याग्न्यानुष्णस्पृहणीयवेपी, उत अनु-
रूपधोरवेपी ? ॥१३॥

रमसेऽम्ब कपालमालिनी स्वधिदीप्तेन कपालमालिना ॥
अनुलभ्रभनिष्कमालिना स्वचिदत्पुत्तमरत्नमालिनी ॥१४॥

रमसे इति— अम्ब ! क्वचिन्, काले देते वा कपालमालिनी सती कपाल-
मालिना कपालिना ईशेन पत्या रमसे, क्वचिन् कस्मिंश्चित्समये देते वा

अनुत्तमरत्नमालिनीं धारं वेधम् चञ्चित्वा स्पृहणीयदर्शना मणिहारान्मृताङ्गा
सती, अनुत्ता अनुपमा प्रणा शोभा येषाम् तेषाम् अनुत्तप्रमाणा निष्कानां
मुवर्ताना माला हास्येति अनुत्तप्रमनिष्कमाली तेन शिवेन मुन्दरेण रम्ये
रति कुर्ये ॥१४॥

युवपोर्मस्तस्मिन्मूर्धो बलवन्तो भुवनप्रकम्पनाः ॥

शशिदीपितिहारि यद्यग्रे निगमे पावनमध्व गीयते ॥१५॥

युवयोरिति- युवयोः शिवयोः तनूभुवः आत्मजाताः मरुतः वायवः मरु-
ग्रामहाः देवाः दन्तदन्तः बलिनः भुवनप्रकम्पनाः भुवनानां लोकानां प्रकम्पनाः
चालकाः भवन्तीत्यध्याहार्यम् । शशिदीपितिहारि चन्द्रकान्तिरमणीयं चन्द्र-
कान्तनिष्ठापि वा पावनं विमलं यद्यग्रे येषां मरुतां यद्यः कौटिलिः निगमे वेदे
गीयते मन्त्रद्रष्टृभिः । शिवयोर्मस्तस्मिन्मूर्धनान् पारमैश्वर्ययिक्तम् इन्द्रत्वं तपो-
रत्नं भवति । तत्पुत्रयोः गणेशकुमारसोर्मस्तत्वं च । तन् पुरन्तादस्यते ॥१५॥

गुह्यमुत्तममन्त्रचारिणा- जममग्रहनिधाननायकम् ॥

तत्र देवि शिवे तनूभुवा मरुतामन्यतमं प्रवक्षते ॥१६॥

गुह्यमिति- देवि, शिवे ! अन्त्रचारिणां गुह्योपचारिणां 'घोदिवी द्वे स्त्रियाम्
अग्रम्' इत्यमरः, शिविपदाम् उत्तमं श्रेष्ठं गुह्यं बृहस्पतिम् अन्त्रमग्रहनिधाननाय-
कम् अमरः अदिनीयः ब्रह्मणा वेदमन्त्रानां निधानस्य शिवेः नायकः तम् अचि-
ष्टानुदेवं, ब्रह्मणस्पतिमिति यावन्, बृहस्पति-ब्रह्मणस्पत्योरप्यनिरुक्तमामनन्ति
वेदे । तत्र तनूभुवाम् आत्मजातानां मरुताम् अन्यतमम् एकं प्रवक्षते आहुः
विद्या इति शेषः । पुराणेषु तस्य ब्रह्मणस्पतिः नामनेदी रूपविशेषश्च भवति
इत्याह ॥१६॥

द्विरदं वदने महामदं सितदन्तच्छविषीन्द्रिकन्दम् ॥

इतरस्य मुक्ताप्रसङ्गति विदुरस्यैव विवर्तमद्भुतम् ॥१७॥

द्विरदमिति- महामदं महान् मुरुः मदः दानकलमिथ्यार्थः, यस्य तं सित-
दन्तच्छविषीन्द्रिकन्दं मितस्य धवलस्य दन्तस्य छविभिः कान्तिभिः शीतं

शोधितं दिशा तटं यस्य तं, वदने भुम्भे द्विरदं गजं, मुमान् वदनादिरय
अन्यत्राङ्गे नरादृति नरस्यं गजमुन्व विघ्नेश्वरम् इत्यर्थः, अयम्पू पूर्वोक्तस्य
ब्रह्मणस्पतेः मरुताम् अन्यतमस्यैव अद्भुतं गजमुत्थान् अधेनरादृतेष्व विविध
विवर्तं रूपभेदमापन्नं विदुः विज्ञा इति शेषः । ब्रह्मणस्पतिगणपत्योरव्यतिरेकं
प्रतिपादयन् मन्त्रधर्णोऽत्र भवति—‘गणानां त्वा गणपतिं हवामहे कवि बवीना-
मुपमथवस्तमम् । ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पत आ नः गृध्वद्भूतिभिः सीद
साधनम् ॥’ इति । ज्येष्ठमभिवर्ण्य ननिष्ठं कुमारं प्रतीति ॥१७॥

अखिलामरनिर्जयोन्नतः प्रयने तारकदानवो बली ॥

हृतवीर्यमदो बभूव यद्- धनशक्त्यायुधतेजसाऽञ्जसा ॥१८॥

अखिलेति— प्रयने प्रस्थाने यशसि अखिलामरनिर्जयोन्नतः सकलमुत्तमां
निर्जयेन उन्नतः सर्वदेवजयेनोन्नतमशा इत्यर्थः बली बलवान् तारक इति
दानवः तारकामुष्टः, यद्ध्यनशक्त्यायुधतेजसा यस्य देवस्य घना सत्त्वभरिता
शक्तिरेव आयुधं तस्य तेजसा प्रतापेन अञ्जसा क्षतिति हृतवीर्यमदो हृतः
अपहृतः वीर्यात् मदः दर्पः यस्य स बभूव । अत्र यच्छब्दस्य स इति
सत्तरेण सम्बन्धः, ‘भास्वदित्यञ्जसाऽह्वाय द्राक् मद्भ्यु सपवि द्रुते’ इत्यमरः,
यः तारकामुष्टं शक्त्यायुधेन जितवान् इत्यर्थः ॥१८॥

अमले हृदि निर्मलाशना- च्छिद्यिले ग्रन्थिघने नराय यः ॥

परिपक्वधिये प्रदशयेत् तमसः पारमपारवैभवः ॥१९॥

अमले इति— अमले शुद्धे हृदि हृदये निर्मलाशनात् शुद्धाहारान् ग्रन्थीनाम्
अविद्याग्रन्थीनां चये समूहे शिथिले विमुक्ते सति, परिपक्वधिये परिणतबुद्धये
नराय मानवाय अपारवैभवः अपारम् अनवधिकम् वैभवम् ऐश्वर्यं यस्य स-
यो गृहः तमसः पारं दशयेत् स इत्युत्तरेणान्वयः । नरस्य शुद्धाहारात् अविद्या-
ग्रन्थीनां विसर्जने, हृदये च निर्मले सति, तस्मै पुण्यपुरणाय तमसः पारं
दशयति स्वन्दो भगवानिति छान्दोग्यश्रुत्याधारेणमुक्तिः । तथा च श्रुतिः—
‘आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः स्मृतिलम्बे सर्वग्रन्थीनां विप्र-

मोक्षस्तत्त्वं मुदितकपायाय तनयः पारं दग्धमिति मगवान् सनत्कुमारस्तं स्कन्द
इत्याचक्षते तं स्कन्द इत्याचक्षते' इति ॥१९॥

द्रविडेषु शिगुत्वमेव यो गिरिप्रस्तोक्तविशेषादिनीम् ॥

अमृतद्रवसारहारिणीं निगमानां निबबन्ध संस्तुतिम् ॥२०॥

द्रविडेष्विति- यः द्रविडेषु द्रविडे देशे शिगुत्वम् एव जातः नैगवं प्राप्य
शैशवदशायामेवेति भावः, गिरिप्रस्तोक्तविशेषादिनीं गिरिप्रस्तं शिवस्य
श्लोकस्य यद्यसः विशेषं बाहुल्यं गायत्रीति गिरिप्रस्तोक्तविशेषादिनीम्, अमृत-
द्रवसारहारिणीम् अमृतरसमारांशमपि अहरन्तीम् अमृतरसातिगादिनीम् इत्यर्थः,
निगमानां वेदोपमां संस्तुतिं निबबन्धं विरचयामास। द्रविडशिगुः श्रीज्ञान-
सम्बन्धमूर्तिः अल्प स्कन्दावतारत्वम् बाहुः। सौन्दर्यलहरीं 'तव स्तन्यं मन्यं'
इति श्लोके उल्लिखितः द्रविडशिगुः सम्बन्धमूर्तिरिति प्रतीयते। अयं देवा-
राध्यं द्रविडवेदप्रबन्धं निबद्धवान् ॥२०॥

भुवि भट्टकुमारिलारूपया भवमेत्याम्बररक्षणाय यः ॥

वरजैर्मिनिभाषिताशयं बहुलानिः खलु युक्तिनिर्देशौ ॥२१॥

भुवीति- यः भट्टकुमारिलारूपया कुमारिलभट्टनाम्नेत्यर्थः भुवि भूतले भवं
जन्म एव लब्ध्वा अम्बररक्षणाय वैदिकधर्मस्य अम्बरस्य कर्तो रक्षणाय वर-
जैर्मिनिभाषिताशयं वरस्य मुनिश्रेष्ठस्य जैमित्तेर्भाषितस्य बचनस्य आशयमभि-
प्रायं बहुलानिर्मुक्तिनिः तादृशकोट्यस्तिनिः दद्यां खलु पोषयामासुं व। कुमा-
रिलभट्टः जैमिनिप्रणीतधर्मनीमांशायां प्रोक्तवान् तन्ववातिवश्लोकवातिवश्लोका-
स्यान् ग्रन्थान् व्यरचयन् स स्कन्दाद्यवतार इत्यतिशयम् ॥२१॥

अधुना विष्णुनोति यस्तमो विबुधप्रेक्षितमार्गरोचकम् ॥

रमणाख्यमहर्षिवेषम्- च्छिन्नशोषाचलचास्कन्दः ॥२२॥

अधुनेति- यः देवः अधुनाऽपि न केवलं पूर्वंमेव सम्बन्धकुमारिलवेपा-
भ्याम् अवतीर्णं कार्यनारमुवाह इदानीमपि शिवशोषाचलचास्कन्दः भित्तं

शोणाचलस्य अरणाचलस्य चारु मनोहरं वन्दरं गुहा येन सः अरुणगिरिगुहा-
वासी रमणाख्यमहर्षिः रमण इति आख्या नाम यस्य स महर्षिः तस्य वैरं
बाह्यं रूपं विनर्तति रमणाख्यमहर्षिवेपनूत् विबुधप्रेक्षितमार्गरोचकं विबुधैः
विज्ञैः प्रेक्षितस्य दृष्टस्य मार्गस्य ज्योतिरज्ज्वलमार्गस्य रोचकं प्रतिबन्धकं तमः
अन्यकारम्, अविद्यामिति यावत् विद्युनोति अपसारयति । अनेन कविः स्वाप-
माचार्ये महर्षि स्वन्दादनतिरेकं पश्यतीति बोध्यम् ॥२२॥

स गुहोऽतिमहो महामहः त्रिदशानां प्रथितश्चमूपतिः ॥
जगतामधिराति कोऽपि ते सुतरां प्रीतिपदं कुमारकः ॥२३॥

स इति— जगतां लोकानाम् अधिराति चक्रवर्तिनि ! स गुहः य एव-
म्भूतः स स्वन्दः अतिमहः अतीव महः उत्सवो यस्य सः अमृतोत्सवः, महः-
महा. महन् बृहन् महः तेजः यस्य सः बृहत्तेजाः, प्रथितः प्रख्यातः त्रिदशानां
देवानां चमूपतिः सेनापतिः देवसेनापतिः, कोऽपि निर्दन्तुमशक्यः ते तव सुतरां
नितान्तं प्रीतिपदं प्रेमास्पदं कुमारकः अल्पायै कल्पत्यः बालः इति यावत् ।
गणपतिश्च शिवाङ्गुल्यः इति कथनावसरे शक्तिप्रियः स्वन्दः शक्तिधर इति
प्रागुक्तम् ॥२३॥

जयति त्रिपुरारिभामिनी गणपत्यादिमस्तमूरमा ॥
तममूर्तं मुरारिधूतये त्रिदशानामपि या चमूपतिम् ॥२४॥

जयतीति— त्रिपुरारिभामिनी त्रिपुरारेर्हस्य भामिनी जाया, गणपत्या-
दिमष्टमूरः गणपतिरेव आदिः प्रथमः भूत् तस्य प्रभूः जननी । ‘मुरमुतमम्’
इति श्लोके ब्रह्मण्यतेर्मस्तत्वं, तस्य गणपतित्वं ज्येष्ठत्वं च अनन्तरलोके
गीतम् । उमा जयति प्रकथ्येन वर्तते । या मुरारिधूतये अमुरध्वंसनाय त्रि-
दशानां देवानामपि चमूपतिं सेनानीम् अभूत जनयामास ॥२४॥

स्वकुटुम्बकधाभिषायिनी- गणनायक वियोगिनीरिषाः ॥
अवधारयतु प्रसन्नया अगनाथप्रियतन्त्रिनी धिया ॥२५॥

स्वेति— नगनाथप्रियनन्दिनी पर्वतराजप्रियपुत्री स्वकुटुम्बक्याभिषादिनीः
 स्वस्य कुटुम्बस्य कुलस्य कयाम् अभिदधत इति स्वकुटुम्बक्याभिषादिन्यः ताः,
 अत्र देव्याः पति-मुत्राणा कयाप्रस्तावनात् । गणनाथस्य गणपतेः कवेः इमाः
 वियोगिनी. एतन्नामकवृत्तनिबद्धाः स्तुतीः प्रसन्नया प्रीतया सन्तुष्टया धिया
 अवधारयतु निश्चिनोतु । स्वकुटुम्बक्या मयोल्लिखिता समीचीना न वेति
 तद्विज्ञा सैव पर्यालोचयतु ॥२५॥

द्वाविंशः स्तवकः सप्त्याख्यः समाप्तः ॥

त्रयोविंशः स्तवकः

त्रयोविंशश्चतुर्विंशश्च प्रकीर्णकस्तवकौ । तत्रायं मायत्रीगर्भितः । 'तत्-'
इत्यादि'यात्'अन्ताः चतुर्विंशतिवर्णाः क्रमशः पद्यानां तृतीयपादेषु चतुर्यवर्णाः
सन्दृश्यन्ते ॥

किरविषामृतं किरणमालया ॥
जयति तत्सितं शिवधूस्मितम् ॥१॥

किरदिति— किरणमालया अंशसमूहेन अमृतं किरदिव वर्षदिव स्थितं
सितं शुभ्रं तत् प्रसिद्धम् अस्माभिः स्तवकानामादौ स्तूयमानं शिवधूस्मितम्
उमादेव्या मन्दहसितं जयति । सितस्मितप्रसारस्य अमृतवर्षणसम्भावनाया
उत्प्रेक्षा स्फुटोऽङ्गद्वारः । तेन शिवधूमूलस्य चन्द्रेणोपमा गम्यते । ॥१॥

तव पदं परे मम गुहान्तरे ॥
स्फुरतु सर्वदा विकसितं मुदा ॥२॥

तवेति— परे उत्तमे ! तव पदं चरणं मम गुहान्तरे गुहायाः अन्तरे
हृदयाम्यान्तः इत्यर्थः । हृदयस्य गुहात्वेन धूयमाणत्वात् 'निहितं गुहायाम्'
इत्यादि वचनं श्रुतिप्रसिद्धम्, मुदा शीत्या विकसितम् उन्मीलितं सन् सर्वदा
अभिरतं स्फुरतु ज्वलतु ॥२॥

पदमपोऽम्बुजा- स किल मिषते ॥
मदनविद्विषः सदनरात्रि ते ॥३॥

पदमिति— मदनविद्विषः कामारेः शिवस्य सदनरात्रि गृहेस्वरि, अम्ब !
ते तव पदं चरणम् अधोऽम्बुजात् उप्याम्बुजं सह्यारं तदोदाया अधोऽम्बुजं
हृदयं तस्मात्प्र किल मिषते मयान्यद्भवति । तव पदमेव कमलं भवति,

अत्र एव तत्सर्वदा ममान्तरे विकसितं स्फुरत्विति मया प्रायितम् । 'पदमदो-
म्बुजात्' इति पाठे, अदः ते पदम् अम्बुजात् सहस्रारात् न भिद्यते ॥३॥

विभूतयोररी- कृतबहु-द्भवी ॥
विदधतुर्जग- त्रयमिदं शिवौ ॥४॥

विभूतयेति— विभूतया व्यापितया सर्वव्यापकभावाद्धेतोः उररीकृतबहु-
द्भवी उररीकृतः अङ्गीकृतः बहूनाम् उद्भूतः सम्भवः याम्भ्यां तौ शिवौ पार्वती-
परमेश्वरी इदं जगत्त्रयं भूर्भुवःस्वराख्यं त्रिभुवनं विदधतुः निर्ममाते । सर्व-
व्यापकत्वात् नानात्वाङ्गीकारेण त्रैलोक्यविषयावारावभूतामित्यर्थः ॥४॥

तव तु खेलने नलिनजाण्डकम् ॥
गिरिसखल्लभे भवति कन्दुकम् ॥५॥

तवेति— गिरिसखल्लभे निषप्रेयसि ! यद्यपि युवान्या विभुभ्यां विहितं
जगत्त्रयं, तु तयाञ्चि तव खेलने त्रीडने मलिनजाण्डकं ब्रह्माण्डमिदं कन्दुकं
त्रीडावस्तु भवति ॥५॥

सकलमस्त्युमे सदभयङ्करे ॥
तव करे परे किमपि नो नरे ॥६॥

सकलमिति— उमे भगवनि सदभयङ्करे ! सतां मग्जनानाम् अभयङ्करे
रक्षाप्रदे परे उतमे तव करे हस्ते सकलमस्ति, नरे मनुजे किमपि नो नास्ति,
सर्वं त्वदायत्तम् । यत्किमपि मनुजायत्तं दृश्यमानमपि मानुषमात्रस्य वशे
नास्ति किमपीत्यर्थः ॥६॥

किमिव वर्ण्यतां कशाशिकुण्डला ॥
उडुमणिस्रजा- प्रविलसत्पला ॥७॥

किमिवेति— कशाशिकुण्डला कः सूर्यः शशी चन्द्रश्च कुण्डलो कर्णा-
लङ्कारौ यस्याः सा 'मास्ते वेधसि ब्रह्मे पुंसि कः कं शिरोऽम्बुनोः' इत्यमरः ।

उडुमणिस्रजाप्रविलसद्गला उडून्येव नक्षत्राण्येव मणयः रत्नानि तेषां स्रजया
मालया प्रविलसन् उज्ज्वलन् गलः कण्ठो यस्याः सा, किमिव वर्ण्यताम् ?
वर्णयितुं कथं शक्यते सा देवी मरयाः अत्युज्ज्वलात्यन्तदुरस्थानि सूर्य-चन्द्र-
नक्षत्राणि कर्णभूषण-कण्ठमालापदानि भजन्ते ? अमेया वृहती अत्युज्ज्वला
देवीति भावः ॥७॥

भण निरन्तरं बहुगुणामुभाम् ॥
गतभयं विधे- ह्यमलवाणि माम् ॥८॥

भणेति- अमलवाणि ! अमले- शुद्धे वाणि वाक् भोः सम्बुद्धिः, बहु-
गुणाम् अगण्यगुणगणाम् उमाम् उमेति नाम निरन्तरं सदा भण उच्चारय ।
एवम् उमानामभगिति नाम्नाम् इमं गतभयं गतं भयं यस्मात् तं भयवर्जित-
विधेहि । सर्वदोमानामकीर्तनेन भीतिः सर्वा पलायते इति भावः ॥८॥

अव जहीहि वा ननु भजाम्यहम् ॥
भुवनभक्तिं ते चरणमन्वहम् ॥९॥

अवेति- अव रक्ष जहीहि वा त्यज वा, भो भुवनभक्तिं जगद्धात्रि
अम्ब ! अहम् अन्वहम् अहन्यहनि प्रतिदिनं ते तव चरणं पादं भजामि ननु
नैवे एव । मम स्वत्पादभजनं नित्यं स्यात् । रक्षणमरक्षणं वा त्वदिच्छा-
धीनम् । रक्षणफलनिरपेक्षभजनं मम स्वाभाविकमभूत् । तदपि तत्प्रभा-
वेति बोध्यम् ॥९॥

गणपतेः शिरः- कमलकुम्बिनी ॥
भवतु गोपति- ध्वजकुटुम्बिनी ॥१०॥

गणपतेरिति- गोपतिध्वजकुटुम्बिनी गोपतिध्वजस्य वृषभध्वजस्य कुटु-
म्बिनी गृहिणी देवी गणपते. मम शिरःकमलं सहस्रारकमलं धुम्यतीति शिरः-
कमलकुम्बिनी भवतु । योगविभवादिभक्तिं गणपतिशिरःकमलं मकरन्दमणि-
मिति गणपते । गदाशनधामः देवीवक्त्रसंयोगः । गज. मा मधुकरापतामिति

चुम्बनार्थं सामर्थ्यान् बाधित्यते । देव्याः सर्वभोगकृत्वं भक्तस्य योगिनः नोप-
त्यं चोक्ते भवतः ॥१०॥

दहरमञ्जनं विदधतं जनम् ॥

परमदेवते नमसि धाम ते ॥११॥

दहरेति- परमदेवते परमे देवि ! दहरमञ्जनं दहरमन्यं हृदये मञ्जनम्
जगताह्वनं विदधतं कुर्वाणं जनं हृदयम्यवस्तुनामाय कूपे मञ्जनं जनमिव-
त्यर्थः, ते तव धाम स्थानं नयमि प्रापयमि । त्वमेव हृदयं परं वदित्वमि-
नामः ॥११॥

जननि विज्ञता भवतु धीमताम् ॥

अनुभवस्तु ते कदम्बा सताम् ॥१२॥

जननीति- जननि मातः ! धीमतां बुद्धिमतां जनानां विज्ञता पाण्डि-
त्यं भवतु अस्तु, तु किन्तु सतां सञ्जनानाम् अनुभवः उत्त्वोत्पत्तिः ते तव
कदम्बा कृपया भवति इत्यभ्याहारम् । पण्डितानां सास्त्रीरं ज्ञानमेव स्यात्,
उत्त्वमाज्ञात्वारस्तु भगवतीप्रसादलभ्यः । पण्डितोऽपण्डितो वा सञ्जन एव
तस्य प्रसादस्य पात्रं भवति । यद्वा, धीमतां विज्ञता भवतु, ते अनुभवन्तु सतां
कदम्बा भवति, सत्पुरुषाणां भगवत्यनुग्रहलानप्रसिद्धेः ॥१२॥

अचलया प्रिया हृदि गवेषणम् ॥

वृषहृयप्रिया- नगरलोधनम् ॥१३॥

अचलयेति- अचलया निश्चलया एकाग्रयेत्यर्थः, प्रिया बुद्ध्या हृदि
हृदये गवेषणम् अन्वेषणम् उद्देश्यं वृषहृयप्रियानगरलोधनं विषये वृषहृयस्य
वृषनवाहनस्य प्रियायाः पार्वत्याः नगरस्य पुरस्य आवासस्थलस्य संवित्स्थान-
स्येति यावत्, लोधनं परीक्षणं गवेषणकर्मैव हृदयलोधनं भवतीत्यर्थः । हृदये
गुह्ये तत्र सिद्धा भगवती साक्षात्प्राप्ता स्यात् ॥१३॥

न विजहामि ते चरणनीरजम् ॥

अवनि धीमता- मव न वा निजम् ॥१४॥

नेति- धीमताम् अवनि बुद्धिमज्जनरक्षिणि, देवि ! ते तव निजं स्वं चरणनीरजं पादपद्भुजं न विजहामि न त्यजामि, अव पाहि वा न वा ॥१४॥

पदमुमेऽम्ब ते हृदि विचिन्वते ॥

पलितमस्तकाः परमदेवते ॥१५॥

पदमिति- परमदेवते उमे अम्ब ! पलितमस्तकाः पलितं मस्तकं येषां ते, पलितं जरसा जार्तं केशशौक्लषं, पलितकेशमस्तका. वृद्धाः ते तव पदं हृदि हृदये विचिन्वते मार्गयन्ते । वर्षपूगध्यानरतानां वयोवृद्धया मस्तकानि पलितकेशानि जायन्ते । त्वं सर्वेषां न सुलभा । ध्यायंभ्यायं देहो वयसा जीर्यति ॥१५॥

स्वयमनामये सकलधाम्यसि ॥

निजमहिम्नि सा त्वमयि तिष्ठसि ॥१६॥

स्वयमिति- ध्यातुणाम् एवं कालवशात् जरा आपतति त्यदलाभात्, त्वं तु स्वयम् अनामये अरोगे नित्यकुसले सकलधात्री असि सर्वपौषिणी भवसि । सा तयाविषा त्वं निजमहिम्नि स्वे महिम्नि महत्त्वे अस्पृष्टामये तिष्ठसि । तस्मात्तव न काऽपि क्षतिः, यावत्त तव महामहिम्नि स्थिति लभते, तावद्दोगादि जराहेतु भजमान एव भवति देहो जनस्वेति भावः ॥१६॥

रिपतिमसाधये- तस्य पदाम्बुजे ॥

विषिमपिक्षिप- त्यलसपीरजे ॥१७॥

रिपतिमिति- अजे तस्य पदाम्बुजे रिपतिं स्थिरां तिष्ठाम् असाधयन् अमभ्यादयन् अलसपीः अलसा मन्दा धीः मतिः यस्य नः जडमतिः जनः विधि

दैवम् अपिक्षिपति प्रतिक्षिपति उपायन्न इति यावन् । त्वञ्चरणस्मिति-
लब्धये पुरषकारोऽयम्, तन् अत्रानन् मन्द. दैवं तत्र हेतुरिति गहंते ॥१७॥

स्तु मदापदं शिववयूपदम् ॥
यदुपयो विदुः स्त्रिभुवनास्पदम् ॥१८॥

स्पतिवति- शिववयूपदं पार्वतीचरण मदापदं मम चिरदं स्पनु वन्दयन् ।
यो वन्दकर्मणीति घानोलोटि रूपम् । यन् शिववयूपदं कर्म, ऋषयः मुनयः
त्रिभुवनास्पदं त्रैलोक्याश्रयस्थानं विदुः जानन्ति ॥१८॥

गुणगणं गुणै- स्तव शिवे शिवम् ॥
गतभयोऽभव मरुमिती भवम् ॥१९॥

गुणगणमिति- शिवे, अम्ब ! तव गुणगणं निर्वं कल्याणं गुणगणं गुणानां
गणं समूहं गुणान् स्तुवन्, नवं नूतनं मरुं हर्षं 'हर्षेऽस्यामोऽवन्मरुः' इत्यमरः,
इति. गतोऽहं गतमयः भयवर्जितः अभवम् । म ते कल्याणगुणगणस्तवमहिमा
येनाभिनवहर्षोऽनो भयप्रणाशश्च भवतः-॥१९॥

तव कृपावसान् तदिदमव्यये ॥
जननि नः प्लुति- स्तव यदहमव्यये ॥२०॥

तवेति- अव्यये अव्यये जननि मातुः ! तव अव्यये चरणाय नः
अस्माकं प्लुतिः प्लवनम् उत्पन्नं नवनीति यन् तदिदं तव कृपावसान् नव-
तीति भेषः । अस्माकं त्वञ्चरणान्मुखगमनं त्वत्कृपाविलासादेव सम्भवति,
नेहास्माकं पीड्यं हेतुरिति भावः ॥२०॥

नयनदृश्ययो- रयि यदन्तरम् ॥
तदमरस्तुते तव वयुः परम् ॥२१॥

नयनेति- अयि अमरस्तुते-देवकिन्ते ! नयनदृश्ययो, नयनस्य दर्शनं

कुर्यतो नेत्रस्य दृश्यस्य दर्शनविषयस्य च यदन्तरं यन्मध्यं योज्यकाश इत्यर्थः,
तत्तव परं वपुः उत्तमं शरीरं भवति । दृग्-दृश्ययोरन्तरं आकाशमेव भवति,
वस्तुतः दृग्-दृश्यान्तरं चिन्मयमाकाशं विदुः । दृग्-दृश्ययोरन्तरस्य दर्शन-
क्रियाव्याप्यत्वात् दर्शनस्य ज्ञानरूपत्वाच्च । तस्मात् चिदाकाशो वपुः परं
परस्या देव्या इति बोध्यम् ॥२१॥

अहमिति स्मृतिः क्व नु विभासते ॥

इति विचोदयन् महति लीयते ॥२२॥

अमृतसञ्ज्ञके सुखचिदात्मके ॥

भतिमर्दायते जननि धाम्नि ते ॥२३॥

(युगम्) अहमिति— अहम् इति स्मृतिः स्मरणं क्व नु कुत्र विभासते
इति विचोदयन् क्विति प्रेरयन् विचारयन्नित्यर्थः, पुमान् महति बृहति, अमृत-
सञ्ज्ञके अमृतं सञ्ज्ञा नाम यस्य तस्मिन् सुखचिदात्मके सुखं चित् च आत्मा
स्वरूपं यस्य तस्मिन् भतिमर्दायते बुद्धिमद्भिः प्रायिते ते तव धाम्नि स्थाने
लीयते लीनो भवति । अहमिति धियो भानं क्व, क्वेदमहम्प्रत्ययास्पदमिति
सूक्ष्मया बुद्ध्या विचारयन् पुरुषः अमृताभिधाने चिदानन्दस्वरूपे तव स्थाने
ल्यं प्राप्नोतीति भावः ॥२२-२३॥

अपि मुदास्पदं स्पृशति ते पदम् ॥

द्वसितयात्रया सततदृष्टया ॥२४॥

अपीति— सततदृष्टया सततं सदा दृष्टया बीक्षितया द्वसितयात्रया
द्वसितस्य प्राणवायोः यात्रया गत्यागतिरूपमेत्यर्थः, साधनेन मुदास्पदं मुदं प्रीतेः
आस्पदं स्थानं ते तव पदं चरणं स्पृशति, साधक इति शेषः । द्वासस्य
यातायातविहारान्वेक्षणेन साधनेन आनन्दनिलयं तव पदम् अश्नुते कृतीति
भावः ॥२४॥

दधतु सत्त्वजे- र्गणपतेरिमाः ॥

मगभुषो मुदं नरमनोरमाः ॥२५॥

दधत्विति- सत्कवेः, बहुष्टस्य सद्यार्थमाधुर्यादिगुणवतः काव्यस्य रच-
यितुः गणपतेर्मम इमाः नरमनोरमाः एतद्वृत्तकलिताः स्तुतयः नगभुवः
पार्वत्याः मुदं प्रीतिं दधन्तु विष्णु ॥२५॥

त्रयोविंशः स्तवकः सध्याख्यः समाप्तः ॥

चतुर्विंशः स्तवकः

अयं च प्रकीर्णकः स्तवकः ॥

चन्द्रिकासितं चण्डिकास्मितम् ॥
भूतले सतां भातु भूतये ॥१॥

चन्द्रेति— चन्द्रिकासितं ज्योत्स्नेव शुभ्र चण्डिकास्मितं चण्डिकायाः स्मितं मन्दहसितं भूतले इह जगति सतां शिष्टानां भूतये ऐश्वर्याय भातु राजताम् ॥१॥

भालचक्षुष- इचक्षुषां धनम् ॥
किञ्चिदस्तु मे दास्तवर्धनम् ॥२॥

भालेति— भालचक्षुषः भाले ललाटे चक्षुः नेत्रं यस्य तस्य हरस्य चक्षुषा प्रयाणा नेत्राणां धनं सम्पद्भूतं भोग्यं किञ्चिदस्तु उमाख्यमित्यर्थः, मे मम दास्तवर्धनं क्षेमवर्धनम् अस्तु भवतु । 'भावुक भवुकं भव्यं कुशलं क्षेममस्त्रियाम् । दास्त च' इत्यमरः । हरत्रिणेत्रतर्पणम् उमाख्यं धनं मम क्षेम- कृदस्तु ॥२॥

साधुसन्तति- क्षेमकारिणी ॥
घोरदानवा- नीकदारिणी ॥३॥

साध्विति— साधुसन्ततिक्षेमकारिणी साधुजनसन्ततेः कल्याणापादिनी, घोरदानवानीकदारिणी घोराणां भयङ्कराणां दानवानाम् अगुराणाम् अनीक- गैर्न्यं दारयति भञ्जयतीति घोरदानवानीकदारिणी ॥३॥

योगयुक्तस- च्चित्तचारिणी ॥

पादसेवक- प्राज्ञतारिणी ॥४॥

योगेति— योगेन साधनेन युक्तानां सम्पन्नानां सतां पुरुषाणां चित्तेषु
चरतीति योगयुक्तसच्चित्तचारिणी, पादयोः सेवकान् भजकान् प्राज्ञान् विदुषः
सारयतीति पादसेवकप्राज्ञतारिणी, तान् भवाम्बुधिं तारयतीत्यर्थः ॥४॥

पुष्पवाणजि- श्रेत्रहारिणी ॥

पातु मां जग- च्चक्रवारिणी ॥५॥

पुष्पेति— पुष्पवाणजिश्रेत्रहारिणी पुष्पवाणं मन्मथं जयतीति पुष्पवाण-
जित् हरः तस्य मथनाजि हरीति पुष्पवाणजिश्रेत्रहारिणी कामारिनेत्रमादक-
मस्याः रूपमित्यर्थः, एवम्भूता जगच्चक्रवारिणी भुवनसाम्राज्यभर्त्री मां पातु
रक्षतु ॥५॥

द्वादशान्तभू- जातशारिका ॥

सर्ववाद्यमय- स्पर्शकारिका ॥६॥

द्वादशान्तेति— द्वादशान्तभूजान्तशारिका द्वादशान्तं सहस्रारादप्यूर्ध्वम् आहुः
सन्नाजि, स एव भूजातो वृद्धः तत्र स्थिता शारिका पक्षिविसेपः। द्वादशा-
न्ताख्ये वृक्षे पक्षी भूत्वा स्थिता। सर्ववाद्यमयस्य सर्वस्य शब्दप्रपञ्चस्य
एककारिका एका मूलप्रायपदरूपा भवति। अल्पाक्षरत्वे सति बहुव्यञ्जक-
श्लोकं कारिकामाहुः। समस्तशब्दब्रह्मसारांशोऽत्रावित्यर्थः ॥६॥

पुण्यकर्मसु स्वच्छमस्तका ॥

योगशालिषु च्छिन्नमस्तका ॥७॥

पुण्येति— पुण्यकर्मसु पुण्यानि कर्माणि येषां तेषु स्वच्छमस्तका स्वच्छं
निर्मलं मस्तकं शिरो यस्याः मां, पावनकर्मवृत्ता शिरः शुद्धम् अस्याः स्वा-
स्य भवति, तत्र कृतावामत्वादस्याः। योगशालिषु योगेन योगनिष्ठया शास्त्रे

इति योगशालिनः तेषु छिन्नमस्तका छिन्नं मस्तकं शिरो यस्याः सा । योग-
निष्ठेषु शिरोप्रस्थिविशेषाणां भेदनेन अस्याः निरगलप्रसादधारा प्रवर्तते, तस्मात्
छिन्नमस्तका । प्रचण्डचण्डीप्रस्तावे छिन्नमस्तातत्त्वावसरे पुंस्तदादिदं प्रपञ्च-
यिष्यते ॥७॥

आत्मनि स्थितेः सम्प्रदायिका ॥

सर्वजन्मिनां सम्प्रवर्तिका ॥८॥

आत्मनीति — आत्मनि आत्मस्वरूपे स्थितेर्निष्ठायाः सम्प्रदायिका । सर्व-
जन्मिना सर्वेषां देहिना सम्प्रवर्तिका । सर्वेषामपि देहिनां प्रवर्तयित्री जन्मतो
निवर्तयित्री, अत एव आत्मनिष्ठायाः निवृत्तिलभ्यायाः दात्रीत्युक्ता । निवर्तिका
प्रवर्तिका उभे च सेति भावः ॥८॥

मां पुनानु सत्- पूज्यपादुका ॥

भाललोचन- प्राणनायिका ॥९॥

भामिति — सत्पूज्यपादुका सद्भिः पूज्ये आराध्ये पादुके उपानहौ यस्या-
सा, भाललोचनप्राणनायिका भाललोचनस्य ललाटेनेत्रस्य हृदस्य प्राणनायिका
हृदयेः स्वरी मां पुनानु शुद्धं करोतिवत्यर्थः ॥९॥

दानतो यदाः पौरुषाद्रभा ॥

सम्पदो भवः शीलतः क्षमा ॥१०॥

दानत इति — दानतः दानात् अन्येभ्यः द्रव्यत्यागात् यदा. कीर्तिः भवति
इति अध्याहार्यम् । पौरुषात् पुरुषकारात् रमा लक्ष्मीः सम्पद्भवतीत्यर्थः ।
सम्पदः धियः मदो ह्यः भवति । शीलतः सदृतात्, 'शीलं स्वभावे सदृते'
इत्यमरः, क्षमा क्षान्तिः सहनशक्तिः भवति ॥१०॥

सायतो जग- त्वत्र गौरवम् ॥

यगतो दिवि स्थानमुज्ज्वलम् ॥११॥

सत्यत इति— सत्यतः सत्यवादादित्यर्थः, अत्र जगति गौरव गुह्यत्वं पूज्य-
त्वं भवति । यज्ञतो यागात् दिवि स्वर्गे उज्ज्वलं आजमानं स्यात् भवति ॥११॥

संयमादप- प्रातर्बोतता ॥

योगतो महा- सिद्धिश्चालिता ॥१२॥

संयमादिति— संयमात् सम्यग्यमन संयमः तस्मात् इन्द्रियनिग्रहात्, अष्टाङ्ग-
योगे उत्तराङ्गत्रयं धारणाध्यानसमाध्याह्वयं संयम उच्यते, तस्मात्संयमा-
दिति वा । अघप्रातर्बोतता अघप्रातात् पापजालाद् बोतता विगतत्वं विमुक्त-
त्वं भवतीति यावत् । योगतो अध्यात्मयोगनिष्ठातः महासिद्धिश्चालिता
महतीभिः सिद्धिभिः सम्पन्नता भवति ॥१२॥

शर्वनारि ते पादसेवया ॥

सर्वसत्कला- वाप्तिरप्रपया ॥१३॥

शर्वेति— शर्वनारि, हृद्रपलि अस्व ! अथवा श्रेष्ठया ते तव पादसेवया
सर्वसत्कलावाप्तिः सर्वेषां सत्कलानाम् अवाप्तिः लब्धिर्भवति । यशोरमामदा-
दीनाम् उक्तानां लाभः दान-वीर्य-सम्पदादिभ्यो भवतीति सत्यमेतत् ।
त्वत्पादसेवया तु सर्वाभ्येतानि उपगतानि भवन्ति । सर्वेषां पुण्यकर्मणा गति-
स्त्वत्पादसेवेति बोध्यम् ॥१३॥

नोद्यमेन या - सिद्धिस्तथा ॥

विश्वनायिका- बोधितेन सा ॥१४॥

नेति— या उत्तमा निधिः उद्यमेन प्रयत्नेन न भवतीति शेषः, सा
सिद्धिः विश्वनायिकाबोधितेन भवति । पुरुषकारस्य अज्ञात्वा सिद्धिः विश्वे-
श्वरोबोधितस्य साध्येत्यर्थः ॥१४॥

सम्पदा रमा भारती विराम् ॥

एवं शिवे प्रभुः प्राणसंविदाम् ॥१५॥

इति योगशालिनः तेषु छिन्नमस्तका छिन्नं मस्तकं शिरो यस्याः सा । योग-
निष्ठेषु शिरोग्रन्थिविशेषाणां भेदेनैव अस्याः निर्गलप्रसादधारा प्रवर्तते, तस्मात्
छिन्नमस्तका । प्रचण्डचण्डीप्रस्तावे छिन्नमस्तातत्त्वावसरे पुरस्तादिदं प्रपञ्च-
यिष्यते ॥७॥

आत्मनि स्थितेः सम्प्रदायिका ॥

सर्वजन्मिनां सम्प्रवर्तिका ॥८॥

आत्मनीति — आत्मनि आत्मस्वरूपे स्थितेनिष्ठायाः सम्प्रदायिका । सर्व-
जन्मिनां सर्वेषां देहिनां सम्प्रवर्तिका । सर्वेषामपि देहिनां प्रवर्तयित्री जन्मतो
निवर्तयित्री, अत एव आत्मनिष्ठायाः निवृत्तिलभ्यायाः दात्रीत्युक्ता । निवर्तिका
प्रवर्तिका उभे च सेति भावः ॥८॥

मां पुनातु सत्- पूज्यपादुका ॥

भाललोचन- प्राणनायिका ॥९॥

मामिति — सत्पूज्यपादुका सद्भिः पूज्ये आराध्ये पादुके उपानही यस्याः
सा, भाललोचनप्राणनायिका भाललोचनस्य ललाटेनेत्रस्य रश्मिः प्राणनायिका
हृदयेऽश्वरी मा पुनातु शुद्धं करोत्वित्यर्थः ॥९॥

दानतो यशः पीरुपाद्रमा ॥

सम्पदो मदः शीलतः क्षमा ॥१०॥

दानत इति — दानतः दानात् अन्येभ्यः द्रव्यत्यागात् यशः कीर्तिः भवति
इति अध्याहार्यम् । पीरुपान् पुरुषकारात् रमा लक्ष्मीः सम्पद्भवतीत्यर्थः ।
सम्पदं धियः मदो हर्षः भवति । शीलतः सद्गुणान्, 'शीलं स्वभावे सद्गुणं'
इत्यमरः, क्षमा क्षान्तिः सहनशक्तिः भवति ॥१०॥

सायनो जग- त्यत्र गौरवम् ॥

यज्ञतो दिवि त्वानमुञ्चतम् ॥११॥

सत्यत इति— सत्यतः सत्यवादादित्यर्थः, अथ जगति गौरवं गुह्यं पूज्य-
त्वं भवति । यजतो यागान् दिवि स्वर्गे उज्ज्वलं आश्रमानं स्थानं भवति ॥११॥

संयमादथ- वातवीनता ॥

योगतो महा- सिद्धिश्चालिता ॥१२॥

संयमादिनि— संयमान् सम्यग्यमनं संयमः तस्मान् इन्द्रियनिग्रहान्, अष्टाङ्ग-
योगे उत्तराङ्गत्रयं धारणाध्यानसमाध्याख्यं संयमं उच्यते, तस्मात्संयमा-
दिनि वा । अथवातवीनता अथवातात् पापजालाद् वीनता विगतत्वं विमुक्त-
त्वं भवतीति यावत् । योगतो अध्यात्मयोगनिष्ठातः महासिद्धिश्चालिता
महतीभिः सिद्धिभिः सम्पन्नता भवति ॥१२॥

शर्वेनारि ते पादसेवया ॥

सर्वसत्कृता- वाप्तिरप्रघया ॥१३॥

शर्वेति— शर्वेनारि, इष्टपति इव ! अप्रघया श्रेष्ठया ते तव पादसेवया
सर्वसत्कृतावाप्तिः सर्वेषां सत्कृतानाम् अवाप्तिः लब्धिर्भवति । यशोरमामदा-
दीनाम् उक्तानां लाभः दान-योग्य-सम्पदादिभ्यो भवतीति सत्यमेतन् ।
त्वत्पादसेवया तु सर्वाभ्येतानि उपगन्तानि भवन्ति । सर्वेषां पुण्यकर्मणां गति-
स्त्वत्पादसेवेति बोध्यम् ॥१३॥

नोद्यमेन या - सिद्धिरुत्तमा ॥

विद्वन्नायिका- धीशितेन सा ॥१४॥

नेति— या उत्तमा मिद्धिः उद्यमेन प्रयत्नेन न भवतीति धीः, या
मिद्धिः विद्वन्नायिकाधीशितेन भवति । पुरुषकारस्य असाध्या मिद्धिः विद्वे-
स्वरीवीक्षितस्य साध्येत्यर्थः ॥१४॥

सम्पदां रमा भारतो गिराम् ॥

त्वं गिरे प्रभुः प्रापमन्विदाम् ॥१५॥

इति योगशालिनः तेषु छिन्नमस्तका छिन्नं मस्तकं शिरो यस्याः सा । योग-
निष्ठेषु शिरोग्रन्थिविशेषाणां भेदनेन अस्या. निरर्गलप्रसादधारा प्रवर्तते, तस्मात्
छिन्नमस्तका । प्रचण्डचण्डीप्रस्तावे छिन्नमस्तातत्वावसरे पुरस्तादिदं प्रपञ्च-
यिष्यते ॥७॥

आत्मनि स्थितेः सम्प्रदायिका ॥

सर्वजन्मिनां सम्प्रवर्तिका ॥८॥

आत्मनीति — आत्मनि आत्मस्वरूपे स्थितेर्निष्ठायाः सम्प्रदायिका । सर्व-
जन्मिना सर्वेषां देहिनां सम्प्रवर्तिका । सर्वेषामपि देहिना प्रवर्तयित्री जन्मतो
निवर्तयित्री, अत एव आत्मनिष्ठाया. निवृत्तिलभ्याया. दात्रीत्युक्ता । निवर्तिका
प्रवर्तिका उभे च सेति भावः ॥८॥

मां पुनातु सत्- पूज्यपादुका ॥

भाललोचन- प्राणनायिका ॥९॥

मामिति— सत्पूज्यपादुका सद्भिः पूज्ये आराध्ये पादुके उपानहौ यस्याः
सा, भाललोचनप्राणनायिका भाललोचनस्य ललाटनेत्रस्य रुद्रस्य प्राणनायिका
हृदयेऽवती ना पुनातु शुद्धं करोत्वित्यर्थः ॥९॥

दानतो मदाः पौरुषाद्रमा ॥

सम्पदी मरः क्षीलतः क्षमा ॥१०॥

दानत इति— दानतः दानात् अन्येभ्यः द्रव्यत्यागात् यदा कीर्ति. भवति
इति अध्याहार्यम् । पौरुषात् पुरुषकारात् रमा लक्ष्मीः सम्पद्भूवतीत्यर्थः ।
सम्पदः धियः मदो ह्ये. भवति । क्षीलतः सद्गुणान्, 'क्षील स्वभावे सद्गुणे'
इत्यमरः, क्षमा क्षान्ति. सहनशक्तिः भवति ॥१०॥

सत्यतो जग- स्यत्र गौरवम् ॥

यज्ञतो दिवि ह्यानमृग्भक्षम् ॥११॥

सम्पदामिति— सम्पदा श्रिया रमा प्रभु ईश्वरी भवति, गिरा वाचा भारती सरस्वती प्रभुः नायिका भवति, शिवे त्वं, प्राणसविदां प्रभु जीवन-धारण-क्रियाकरणादिहेतुभूतानां प्राणानां बाह्यज्ञानेन्द्रियमनोबुद्धधाद्याधारभूतानां चित्ता संविदा च प्रभुः अचीश्वरी क्रिया-ज्ञानसक्तीनामीश्वरीत्यर्थः ॥१५॥

चक्षुषा नमो- लक्ष्यधारिणा ॥
सिद्धघटीव ते देवि धारणा ॥१६॥

चक्षुषेति— देवि ! नमोलक्ष्यधारिणा नम आकाशमेव लक्ष्य दृष्टिगम्य तद्वर्तुं क्षीलमस्येति नमोलक्ष्यधारि तेन चक्षुषा ते तव धारणा त्वत्स्वरूपग्रहण-धारणमित्यर्थः, सिद्धघटीव सिद्धा भवतीत्यर्थः । इव वाक्यालङ्कारे । आकाश-मेव लक्ष्यत्वेन चक्षुषि धृतं चेत् दृष्ट्यान्तराभावात् क्षून्यतयाऽऽभासमानस्य वस्तुतो विभूतयाऽवस्थितस्य देवीस्वरूपस्य ग्रहणे धृतिस्सिद्धघटीति भावः ॥

औपनिषदं समयमवलम्ब्येयम् अधिपुष्टयविद्या भवति ॥१६॥

आशिरो हय- प्राभितोऽनिलम् ॥
देवि विन्दति त्वन्मुनिबलम् ॥१७॥

आशिर इति— देवि ! नाभिः नाभिदेशादारभ्य आशिरः शिरोदेश-पर्यन्तं, आद्र अभिविध्यर्थकः । अनिलं प्राणवायुं दपत् धारयमाणो मुनिः त्वन् त्वत्तः बलं विन्दति प्राप्नोति । नाभिभ्यस्तात् मस्तकपर्यन्तं प्राणधार-णेन शक्तिमान् भवतीत्यर्थः । नेह प्राणायामेन स्वातस्तम्भ, उपदिष्टः । ध्यानबलेनैषा स्थितिर्भवतीति गमयितुं मुनिपदमुपासम् । इयमेवौपनिषदी मन्त्रविद्या भवति ॥१७॥

हृद्गुहान्तरे यद्विशोधनम् ॥
तत्तद्विनि स्तेऽस्युपासनम् ॥१८॥

हृदि— शक्तिं मानः ! हृद्गुहान्तरे हृदयगुहयाम् अन्त यन् विशो-धन परिशोधनं भवति, यत् ते नव उपासनं स्यात् भवेत् । इय दहर्विद्या

भवति, एवम् अग्निरुपविद्या संदर्गविद्या दहरविद्या च तपनिपटुगदिष्टाः मापा-
न्तरेण सुगमाः प्रतिपादिताः ॥१८॥

काश्यहम्मति- गोचरं विना ॥
लोकधात्रि ते रूपभावना ॥१९॥

काशीति— लोकधात्रि, जगद्भूत्रि ! गोचरं विना विषयेन विना कात्रिपि
अहम्मतिः अहमिति मतिः बुद्धिः । इदम्भाव एव गोचरः । इदम्प्रत्यय-
नित्पेक्षं अहम्प्रत्ययार्थबोधो न जायते लोके । तदिह काशीत्युक्तम् । इद-
म्भावविरहमस्मीति सत्तामात्रबोध इत्यर्थः । सा शुद्धा अस्मिताबुद्धिः ते तव
रूपभावना तव स्वरूपनिष्ठा भवतीत्यर्थः । इयमपि छन्दोगैराम्नाता वैदवा-
नरविद्या भवति ॥१९॥

अत्यमण्डनं कोऽपि विद्यया ॥
सण्डनं परः प्राह ना यया ॥२०॥

अमीति— कोऽपि विद्वान् विद्यया चित्ता अमण्डनम् अविभाजनम् अस्ति
इति प्राह । वडि विभाजने मडि च, मण्डते इति अनुदात्तको धातुः,
तस्माद् भावे त्युट् अमण्डनम् अविनागम् अविभाग्यचित्त्वा त्वमिति यावन् ।
परः ना अन्यो मनुजः यया विद्यया त्वं सण्डनं विनाग्यचित्तेति प्राह ।
उभौ पशौ भवनः । तत्र एकः तव चित्तेः भेदो नान्तीति, अस्तीत्यन्यः इति
नात्यर्थम् ॥२०॥

मातरेतया ओयते स्वया ॥
एकया तनु- मिश्रया धिया ॥२१॥

मानति— एवया एनया त्वया तनुमिश्रया तनुषु मिश्रया धिया
पीयते भावे प्रयोगः । मानः ! एकैव एया त्वं शरीरेषु पृषक् पृषक् विद्य-
मानेन मानेन जयति इति भावः । शरीरदृष्ट्या मिश्राग्नि, अन्यथा स्वय-
मनगदाग्नीति नात्यर्थम् ॥२१॥

बाह्यदर्शने विश्वपङ्किला ॥

अन्यथा भव- स्यान्व केवला ॥२२॥

बाह्येति— अन्व ! बाह्यदर्शने स्फूलायां बहिर्दृष्टौ विश्वपङ्किला विश्वेन दृश्येन जडेन सर्वेण पङ्किला कर्दमवती । विश्वस्य दृश्यत्वेन जडत्वात् भेद- बाहुल्यात् च अनैर्मल्यं द्योतयितुं विश्वस्मिन् विश्वाकारेण भासमानाया देव्याः पङ्किलत्वं लक्षणयोक्तम् । अस्वच्छेत्यर्थः । केवला एका सती अन्यथा भवसि सूक्ष्माया दृष्टौ स्वयं स्वच्छेत्यर्थः ॥२२॥

खण्डवद्गुणा भासि योगिनाम् ॥

अस्यभिन्नचित् काऽपि योगिनाम् ॥२३॥

खण्डवदिति— योगिनां विषयभोगवतां गुणां मनुजानां खण्डवत्, स्वयम् अखण्डाऽपि खण्डवद्भासि । योगिनां मुक्तचेतसां भाविना काऽपि अनिर्वाच्या अभिन्नचित् अखण्डा चित्तिरसि ॥२३॥

बन्ध एष यद्- भासि खण्डिता ॥

मोक्ष एष यद्- भास्यखण्डिता ॥२४॥

बन्ध इति— खण्डिता भिन्ना भेदवती भासि इति यत्, एष बन्धो भवति । भेददर्शनं बन्धः । अखण्डिता अभिन्ना अभेदस्वरूपा भासीति यत्, एष मोक्षो भवति । अभेददृष्टिरेव बन्धान्मुक्तिः ॥२४॥

एतवीशितुः पति हृन्मुदे ॥

सौप्रतिष्ठसद्- गीतमस्तु ते ॥२५॥

एतदिति— ईशितुः पति ! ईश्वरभार्ये, एतत् मयोक्तमिदं सौप्रतिष्ठ- मर्द्गानं सुप्रतिष्ठाय एतन्नामवक्तव्यस्य इदं सौप्रतिष्ठं तच्च तत् सद्गीतं च सौप्रतिष्ठमर्द्गानं, एतत् गीतज्ञानं ते तव हृन्मुदे हृदो हृदयस्य मुदे प्रीतये अस्तु ॥२५॥

इति श्रीमहर्षिरमणभगवत्पादान्तेवासिनो वासिष्ठस्य नरसिंहभूतोः गण-
पतिमुनेः कृतावुमासहस्रे चतुर्विंशः स्तवकः समाप्तः ।

समाप्तं च षष्ठं शतकम् ।

प्रभास्या व्याख्या च समाप्ता ॥

पञ्चविंशः स्तवकः

अयं भरतखण्डस्य आसेतुहिमाचलपुण्यक्षेत्राणि अधिष्ठाय विश्रुतानां देवी-
मूर्तीनां स्तवोऽस्मिन् पञ्चविंशो स्तवको भवति । आसी दक्षिणदेगस्थलानि
प्रस्तूयन्ते । तत्र अर्वाचीनतमं कन्याकुमारीति प्रथितं क्षेत्रमारभ्य तदधिष्ठात्री
कन्याकुमारी स्तोति ॥

कन्याकुमारी सुतरां वदान्या मान्या समस्तैः प्रकृतेरनन्या ॥
आक्षेपकं सागरबुद्बुदानां हासं विधत्तां जगतः सुखाय ॥१॥

कन्येति— सुतरां नितान्तं वदान्या दानकुशला समस्तैः नरैः सुरैर्वा
मान्या पूज्या, प्रकृतेरनन्या प्रकृतेरविशेषा प्रकृतिरेवेत्यर्थः, 'मायां तु प्रकृतिं
विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्' इति श्रुतेः ईशस्य मायाशक्तिरेव प्रकृतिर्बोध्या ।
कन्याकुमारी एतन्नाम्ना प्रसिद्धा बाला देवी सागरबुद्बुदानां समुद्रफेनोद्गम-
बुद्बुदाकाराणाम् आक्षेपकं प्रतिपेक्षक हासं जगतः लोकस्य सुखाय विधत्ताम्
विदधातु । अनवरतोत्तरङ्गततरङ्गधवलफेनबुद्बुदाक्षेपको हास इत्युक्तेः अभि-
नवनित्योदयशुभ्रसोभातिशायी कुमारीहासः जगन्माङ्गलिकः स्तूपते ॥१॥

सेतुबन्धप्रसिद्धं रामेश्वरक्षेत्रं तत्र प्रसन्नायाः पर्वतवर्धनीदेव्या. स्तवेन
प्रसीति ।

रसं स्वचेतो मदमत्तरादे- भित्तस्व काले तनुरक्षणाय ॥
वीक्षस्व रामेशवधूपदाब्जं मोक्षस्वलाभे यदि तेऽभिलाषः ॥२॥

रसेति— ओ ! ते नव मोक्षस्वप्नमे मोक्ष एव स्वं घन तस्य लाभे
अभिलाषो भवति यदि, मदमत्तरादेः मदो रसः मत्तरोन्यनुभवेपत्य आदी
यस्य गम्मात् दोषान् इत्यर्थः, तद्गुणसविज्ञानो बहुव्रीहिः, स्वचेतः स्वं चेतः

मनः कर्म रक्ष त्रायस्व । तनुरक्षणाय शरीररक्षाय काले क्षुन्नितये भिक्ष-
स्व भोजनं याचस्व । रामेशवधूपदाब्जं रामेशस्य वध्वाः पर्वतवर्धनीदेव्याः
पदाब्जं चरणारविन्दं वीक्षस्व पश्य । मुमुक्षु प्रति सम्बोधनम् । तव आत्म-
प्रेप्सायाम् इमानि मुख्यानि कर्तव्यानि, मद्मात्स्यदिर्भनसो गोपनं, शरीरधार-
णाय भिक्षा, पर्वतवर्धनीपाददर्शनं च ॥२॥

मधुराक्षेणाभिदेवतां सुन्दरेश्वरसनाया मीनाक्षी देवीं स्तौति ॥

लोकस्व दूरीकृतभक्तशोकं हालास्यनायेक्षणपुण्यपाकम् ॥
भीतिः सखे चेद्भवतः पवित्रं ज्योतिर्विशेषं जलचारिनेत्रम् ॥३॥

लोकस्वेति— सखे ! भवतः जन्मपर्यायात् भवशब्दात्तसिल्, जन्मनः
भीति भवति चेत् दूरीकृतभक्तशोकं दूरीकृतः भक्तानां शोकः येन तत् भक्त-
लोपदुःखमित्यर्थः । हालास्यनायेक्षणपुण्यपाकं हालास्यस्य मधुरापरनाम-
धेयस्य क्षेत्रस्य नायस्य सुन्दरेश्वरस्य ईक्षणस्य दृष्टेः पुण्यस्य पापं परिपाकं
फलभूतमिति यावत्, जलचारिनेत्रं जलचारिणौ मीनौ इव नेत्रे यत् तत्
मीनाकारचारुनेत्रमित्यर्थः । यद्वा जलचारिणः मीनस्य नेत्रं वीक्षितमिव नेत्रं
यस्य तत् । मीनवत् वीक्षितेनैव पोषयति निजान् जातानित्यर्थः । तत्
ज्योतिर्विशेषं किञ्चन ज्योतिः लोकस्व पश्य ॥३॥

जम्बुकेश्वरक्षेत्रमूर्तिम् अखिलाण्डनायिकां वन्दते ॥

यो लोके तागखिलाण्डराशी- गज्ञानविष्वंसविधानविज्ञाम् ॥
अम्बां परां जीवनलिङ्गशक्तिं भूयः स कार्यं न भवे लभेत ॥४॥

य इति— यः अखिलाण्डराशीम् अखिलानामण्डानां ब्रह्माण्डानां राशी-
मीश्वरी, अज्ञानविष्वंसविधानविज्ञाम् अज्ञानस्य सवनिर्यहेतोः विष्वंसस्य विना-
शस्य विधानस्य विज्ञा वेत्ती, जीवनलिङ्गशक्तिं जीवनलिङ्गस्य जीवने जले
स्थितं लिङ्गं जम्बुकेश्वराख्यं त्रिवलिङ्गं तस्य शक्तिं परामम्बा लोके पश्यति,
सः भूयः पुनः भवे जन्मनि कार्यं देहं न लभेत न प्राप्नोति । तस्य नास्ति

पुनर्जन्मेति भावः । दक्षिणदेशे प्रसिद्धेषु पञ्चभूतक्षेत्रेषु जम्बुकेश्वरक्षेत्रम्
आप्य प्राहुः ॥४॥

विभ्रत्सहस्रं च मुखानि शक्तो वक्तुं गुणान् कः कमलालयस्य ॥
जन्मापि यत्र प्रभवेज्जनानां मुक्त्यै मनीनामपि दुर्लभायै ॥५॥

विभ्रदिति— कमलालयस्य कमलालयक्षेत्रस्य द्विविडभाषया 'तिरुवारु'
इति विभ्रुतस्य चोलभण्डलस्यस्य, त्यागराजसनायया त्रिपुरमुन्दर्या अधिष्ठित-
स्य गुणान् घर्मादिपुरुषार्यसिद्धिदान् गुणान् वक्तुं वर्णयितुं कः सहस्रं मुखानि
विभ्रत् च महान्मुखः अपि को वा शक्तः ? यादिशेष इव सहस्रमुखोऽपि
पुरुषो न प्रभुरित्यर्थः । यत्र क्षेत्रे जन्म जननमपि मनीनां ध्याननिष्ठानाम्
अपि दुर्लभायै मुक्त्यै प्रभवेत् । एतत्क्षेत्रे जननमपि मोक्षप्रदम् ॥५॥

* व्याघ्राद्भिवाताशनपूजितस्य नाटपस्थलीनायिकया शिवस्य ॥
नेत्राध्वभाजा शिवकामया यो मित्राणि कामाः फलिनो भवन्तु ॥६॥

व्याघ्रेति— मित्राणि, भो. सखायः ! व्याघ्राद्भिवाताशनपूजितस्य
व्याघ्राद्भिणा व्याघ्रपादेन मुनिना वातामनेन शोयेण च, पतञ्जले. शोपापठारः
प्रसिद्धः । पतञ्जलिव्याघ्रपादाभ्यां पूजितस्य शिवस्य चिदम्बरनटराजप्रभोः
नाटपस्थलीनायिकया रङ्गस्थलाध्यक्षया नेत्राध्वभाजा दृष्टिपथ गतया शिव-
कामया शिवकामेश्वर्या वः कामाः मनोरमा फलिनः भवन्तु मिदपत्तिवति
भावः । चिदम्बरक्षेत्राध्यक्षनटेश्वरप्रियायाः शिवकामेश्वर्या. दर्शनेनाभीष्टार्थ-
सिद्धिरस्त्वित्यर्थः । पञ्चभूतक्षेत्रेषु चिदम्बरम् आकाशक्षेत्रं प्रसिद्धम् ॥६॥

आलोकतेऽपीतकुचामयि त्वा- आलोलचित्तामरणाचले यः ॥
निर्वेदवान् पर्वमुषानुवचने सर्वे वशे तस्य भवन्ति कामाः ॥७॥

आलोकने इति— अयि पर्वमुषानुवचने पूर्णचन्द्रवदने अम्ब ! निर्वेदवान्
विषयविदेष्वन्या चित्तवृत्तिनिर्वेदः मद्भान्, य पुमान् अरणाचले तैजसलिङ्गे
अरणाचलेश्वरे आलोलचित्ताम् अनुरागवान् तत्र आलोलं विलसन्वितं यस्याः

ताम् अपीतकुचाम् एतदाख्यया स्यातां त्वाम् आलोकते पश्यति, तस्य वसो सर्वे
कामाः भवन्ति । अरुणाचलसनायाया अपीतकुचाम्बिकायाः दर्शनात् सर्वे
कामाः स्वाधीना भवन्तीत्यर्थः । कवेः स्वमुखमोञ्ज क्षेत्रे, चिरकालवाप्त-
श्च ॥७॥

यः कुण्डलीपट्टणराजधानी- आलोकते कामपि कृत्तमस्ताम् ॥
निस्तारमानन्दकषाविहीनं संसारमेतं स जहाति बुद्ध्या ॥८॥

य इति- यः कुण्डलीपट्टणराजधानीं कुण्डलीपट्टणं कुण्डलीपुरं राजधानीं
मुख्यनगरीं यस्याः तां कामपि कृत्तमस्तां छिन्नमस्तां देवी रेणुकाख्याम् आलो-
कते वीक्षते, स, निस्तारं सारहीनं नीरसमिति यावत्, आनन्दकषाविहीनम्
आनन्दकषया आनन्दवचसाऽपि हीनं वजितम् एतं संसारं जननमरणाख्यं बुद्ध्या
जहाति त्यजति विरक्तो भवतीत्यर्थः । इविदमप्यया 'पट्टेवोडु' इति प्रसिद्धं
रेणुकाक्षेत्रं कुण्डलीपट्टणमुक्तम् । कवेः तपःस्थलेषु मुख्यमेकमिदं क्षेत्रं
बोध्यम् ॥८॥

दृष्ट्वा वपुमादिपुरीश्वरस्य यो लोचनारोचकमाप्नुोति ॥
तस्यान्तरङ्गं धृतसर्वसङ्गं भूयोमवारोचकमावृणोति ॥९॥

दृष्ट्वेति- आदिपुरीश्वरस्य आदिपुरी 'विष्णोतिपुर' इति पावनं क्षेत्रं
वदीश्वरस्य वर्षं देवीं त्रिपुङ्गुन्दरीं दृष्ट्वा वीक्ष्य यो जनः लोचनारोचकं
लोचनयोः अङ्गोः अरोचकं दृश्यविषयद्वयं जुगुप्साम् इति यावत्, आप्नुोति
निवारयति, दर्शं दर्शं पुनर्दर्शनीयमिदं पश्येयमिति यः सफलमेवो भवति, तस्य
अन्तरङ्गम् अन्तःकरणं धृतसर्वसङ्गं धृतः नष्टः सर्वेषु सङ्गेषु तत्-सङ्ग-
रहितं सत् भूयोमवारोचकं भूयोमवे पुनर्जन्मनि अरोचकं जुगुप्सामावृणोति
आच्छादयति । त्रिपुरमुन्दरीं दृष्टवतोऽन्तरङ्गं निस्सङ्गं भूत्वा, पुनर्जन्मनि
तस्याः दर्शनं लभ्यते इति हेतोः तत्र जुगुप्सा न जायते इति तात्पर्यम् ॥९॥

काञ्ची रमण्याः कुरुतां गृहस्ये वनार्णमुदं कामपि किङ्क्षुषीनाम् ॥
काञ्ची भुवः पुष्पपुरी यतीन्द्र त्वामम्बिकानामरवोधिनीनु ॥१०॥

“काञ्चीति— गृहस्ये जने रमण्याः स्वप्रेयस्याः काञ्ची मेखला 'स्त्रीकट्यां मेखला काञ्ची सप्तकी रत्नना तथा । क्लीबे . सारसनं . च' इत्यमरः । किङ्किणीनां क्षुद्रपण्टिकानां क्वणैः नादैः कामपि मुदं प्रीतिं कुस्ताम् । मोः यतीन्द्र, भुवः भूलोकस्य काञ्ची एतदास्या मेखलास्थानीया वा पुण्यपुरी अम्बिकानामरवैः कामासीति स्याता क्षेत्राधिरात्री तस्याः अम्बिकायाः नाम-रवैः कामासीनामध्वनिभिः त्वां धिनोतु प्रीणयतु । काञ्चीक्षेत्रं दक्षिणे, तदप्यस्ता, कामासी ।' पञ्चभूतक्षेत्रेषु पृथिवीक्षेत्रमिदं प्राहुः ॥१०॥

एवं दक्षिणदेशस्थलानि अभिष्टुत्य आन्ध्रदेशस्थलं कालहस्तिक्षेत्रं गायति ॥

“श्रीकालहस्तिस्थलदर्शनस्य कैलासवीलां पुनरुक्तिमाहुः ॥
ज्ञानं प्रदातुं चरणाश्रितेभ्यो ज्ञानाम्बिका यत्र निबद्धवीला ॥११॥

श्रीति— श्रीकालहस्तिस्थलदर्शनेन कैलासवीला कैलासदर्शनं पुनरुक्ति-माहुः । क्षेत्रमाहात्म्यविद इत्यर्थः । कैलामनिविशेयं कालहस्तिक्षेत्रमिति यावत् । यत्र चरणाश्रितेभ्यः निज चरणं शरणं गतेभ्यः पुण्यपुरुषेभ्यः ज्ञानं प्रदातुं ज्ञानाम्बिका एतन्नाम्ना विभ्रुता क्षेत्रमूर्तिरम्बिका निबद्धवीला घृतव्रता विजयते इति शेषः । इदं च वायुक्षेत्रं विधुतम् ॥११॥

“श्रीशैलशृङ्गस्य विलोकनेन सङ्गेन हीनो भविता मनुष्यः ॥
धामास्ति यत्र अमरालकायाः शान्तभ्रमं तद् अचराम्बिकायाः ॥१२॥

श्रीशैलेति— श्रीशैलशृङ्गस्य 'दत्तमण्डला'स्ये । आन्ध्रदेशप्रागहरे श्रीशैल-क्षेत्रं सुप्रसिद्धम् । तस्य तिसरस्य विलोकनेन दर्शनेन मनुष्यः सङ्गेन हीनो निस्सङ्गो भविता भवेदित्यर्थः, यत्र क्षेत्रे शान्तभ्रमं शान्तो विरतो भ्रमः यस्मिन् 'तत्' भ्रान्तिविवर्जितम् इत्यर्थः, अमरालकायाः अमरा इव अलका यस्यास्तस्याः अमराम्बिकायाः तत् प्रसिद्धम् धाम स्थानम् अस्ति । श्रीशैल-शान्ता देवी अमराम्बिका क्षेत्रदेवता ॥१२॥

“परिचमाम्पित्रीरे उत्तराखण्डभागस्ये गोकर्णक्षेत्रे विराजमानाया मद्वर्णाति विस्पाताया, देव्याः महिमानमाह ॥

तीरे विपदिचट्टर पदिचमात्वे— गौरुर्णगां लोक्य भद्रकर्णोम् ॥

बुद्धिं शिवां सर्वमनोरथानां सिद्धिं च यत्नस्ति मनोऽधिगन्तुम् ॥१३॥

तीर इति— विपदिचट्टर पण्डितथेष्ठ, शिवां कल्याणी बुद्धिं सर्वमनोरथानां सर्वेषां मनोरथानां कामानां सिद्धिं च अधिगन्तुं प्राप्तुं ते तव मनोमानसम् अस्ति यदि, पदिचमात्वेः पदिचमसमुद्रस्य तीरे बेलगायां गौरुर्णगां गोकर्णसेत्रे कृताधिष्ठानामित्यर्थः, भद्रकर्णोम् एतदाख्यया प्रपितां काली लोक्य पश्य ॥१३॥

अथ महाराष्ट्रदेशां करवीरक्षेत्रं प्रशंसति ॥

धाम्नि प्रसिद्धे करवीरनाम्नि पुण्याभिधानां कृतसन्निधानाम् ॥

देवीं परां पश्यति यो विरक्तो मुक्तेः स पाणिग्रहणाय शक्तः ॥१४॥

धाम्नीति— करवीरनाम्नि करवीरः नाम यस्य तस्मिन् प्रसिद्धे धाम्नि स्थाने क्षेत्रे इति यावत्, कृतसन्निधानां सान्निध्यं कृतवर्ती प्रसन्नमिति यावत्, पुण्याभिधानां पुण्यं पावनम् अभिधानं नाम यस्यास्तां, यद्वा पुण्या इति अभिधानं यस्यास्ता परां देवीं यो विरक्तो वीराग्यवान् जनः पश्यति, स मुक्तेः स्त्रीलिङ्गस्वारस्यात् मुक्तिनाम्न्याः स्त्रियाः पाणिग्रहणाय परिणयाय शक्तः क्षमः मुक्तिकान्तरतये प्रभुरिति भावः ॥१४॥

ज्ञाने दृष्टा ते यदि काङ्क्षि काङ्क्षा नानेहं मित्र मुघा सिपेयम् ॥

सेवस्व देवीं तुलजापुरस्थां नैवं स्वरूपादितरा किलेयम् ॥१५॥

ज्ञान इति— मित्र सखे ! ते तव ज्ञाने दृष्टा काङ्क्षा वाञ्छा भवति यदि, इमं गच्छन्तम् अनेहं कालं मुघा वृथा न क्षिप, कोलं व्यर्थं मा कृपाः । तुलजापुरस्था देवी सेवस्व । इयं स्वरूपात् आत्मस्वरूपात् इतरा न, किल ऐतिह्ये । सर्वस्याप्यात्मनः अनन्यभावेन राजमानां तुलजापुरस्थां देवीं भजेत्यर्थः ॥१५॥

अथ द्वे उत्कलदेशस्थे स्तूयते ॥

गोपालिनीवेषभृतं भजस्व लीलासखीं तां भुवनेश्वरस्य ॥

इष्टं हृदिस्यं तव हस्तं स्यात् कष्टं च संसारमयं न भूयः ॥१६॥

गोपालिनीति— गोपालिनीवेषभृतं माः पालयतीति गोपालिनी तस्याः
वेषं बाह्यरूपं विभर्तीति गोपालिनीवेषभृतं तां मल्लवीवेषामित्यर्थः, भुवनेश्व-
रस्य उत्कलेषु प्रसिद्धस्य स्वनामक्षेत्रेश्वरस्य लीलासखी विलासिनीं देवी भज-
स्व. सेवस्व । भजसि चेत्, हृदिस्यं हृद्गतम् इष्टं तवाभीष्टं हस्तं फलितम्
स्यात् भवेत्; संसारमयं संसारात् जन्म-मृतिरूपात् भ्रमात् भवः उद्भवो
यस्य तत् कष्टं दुःखं च भूयः पुनः न भवेदिति शेषः ॥१६॥

आराध्यते वैतरणीतटस्था येनेयमम्बा विरजोऽभिधाना ॥

आराधितं तेन समस्तमन्यत् सारो धरायामयमार्यगीतः ॥१७॥

आराध्यते इति— वैतरणीतटस्था वैतरणीनदीतीरकृतावासा विरजाः
अभिधानं नाम यस्याः सा इयं विरजोदेवी येन आराध्यते तेन अन्यत् सम-
स्तम् आराधितं भवेदिति शेषः । तस्याः सर्वात्मकत्वात्, सर्वस्मिन् तस्यां
निहिते तस्याम् आराधितायां सर्वम् आराधितं भवति । अयम् आर्यगीतः पूज्यः
विशिष्टः गीतः धरायां भुवि सारः । अन्यत् सर्वं निस्तारं, विरजोदेवीभजन-
मेव भुवि सर्वसारं गायन्ति विज्ञा इति भावः ॥१७॥

अथ वङ्गदेशस्यलमाह ॥

सङ्कीर्णमानं स्थलमार्यबुन्दं बुन्दारकाणां सरितस्तटेऽस्ति ॥

यः कालिकां पश्यति कालकेरीं तत्रास्य कालादपि नैव भीतिः ॥१८॥

सङ्कीर्णमानमिति— आर्यबुन्दः अमियुक्तसङ्घः सङ्कीर्णमानं सङ्कीर्ण-
मानं स्थलं क्षेत्रं बुन्दारकाणां देवानां सरितो नद्याः तटे तीरे गङ्गातीरे इत्यर्थः,
अस्ति वर्तते । तत्र स्थले कालकेरीं कालाः केद्याः यस्याः तां कालिकां यः
पश्यति वीक्षते अस्य तस्य कालीदर्शनमाप्स्यवतो जनस्य कालादपि मृत्योरपि,
नैव भीतिः भवतीति शेषः, मृत्योरपि भीः नास्ति चेत् अन्यस्मात् का भीः ?
दर्शनवान्मुक्तोभयो भवति ॥१८॥

अथ कामरूपदेवस्य कामरूपक्षेत्रं कीर्तयति ॥

नीलावलं सिद्धसमूहसेव्यं लीलानिरेतं प्रवदन्ति यस्याः ॥

भद्रा परा काचन गुह्यमुद्रा कामेन्दुरी सा भुवनस्य मूलम् ॥१९॥

नीलावलमिति— सिद्धसमूहसेव्यं सिद्धजनसमुपास्यं नीलावलम् एतन्नामकं क्षेत्रं यस्याः देव्याः लीलानिरेतं लीलावासं प्रवदन्ति वृथा इति शेषः । काचन गुह्यमुद्रा योनिमुद्रा रहस्यरूपा सा परा भद्रा यिषा कामेन्दुरी भुवनस्य जगतो मूलं भवतीति शेषः । देव्येव सर्वस्य जगतः जनिस्यानमिति लक्षयितुं गुह्यमुद्रेति तान्त्रिकैः कथ्यते ॥१९॥

अथ मगधदेशस्यलकीर्तनं भवति ॥

माङ्गल्यगौरीपददर्शनस्य कर्ता तु भूत्वा सुकृतस्य भर्ता ॥

आचारपूतैरधिगम्यमग्र्यं स्थानं प्रपद्येत यतो न पातः ॥२०॥

माङ्गल्येति— माङ्गल्यगौरीपददर्शनस्य माङ्गल्यमम्याः गौर्याः पादयोः दर्शनस्य कर्ता तु गौरीपददर्शनं कृतवांस्त्वेदित्यर्थः । स दर्शनकृत् सुकृतस्य पुण्यस्य भर्ता धारकः पोषकश्च भूत्वा आचारपूतैः सदाधारपवित्रैः पुण्यैः अधिगम्य लभ्यम् अग्र्यं श्रेष्ठं स्थानं परमं पदं प्रपद्येत गच्छेत्, यतो यस्मान् स्थानात् पातो भवति, अच्युतं पदं भजते इति भावः ॥२०॥

अयोत्तरदेशस्यले द्वे आह ॥

वाराणसी शुभगिरेरनूनं क्षेत्रं पवित्रं भुवनत्रयेऽपि ॥

अयं प्रजानां विघ्नान्नपात्रा गौरी स्वयं यत्र विशालनेत्रा ॥२१॥

वाराणसीति— वाराणसी काशी भुवनत्रयेऽपि त्रैलोक्येऽपि पवित्रं पावनं शुभगिरेः कैलासस्य अनूनं तत्त्वममिदं, क्षेत्रं भवति, यत्र क्षेत्रे गौरी विशाल-

नेत्रा विशालाक्षी प्रजानामर्थे प्रजापोषणाय स्वयं विधूताग्रपात्रा विधूतम् अन्न-
पूर्णं पात्रं यया सा अन्नपूर्णा सती विराजते ॥२१॥

‘वृन्दारकाराधितपादपथां नन्दामिमामिन्दुसमानवक्ष्याम् ॥’
आलोक्य विन्ध्याचलवासिनीं ना नालोचयेत्संसृतिती भयानि ॥२२॥

‘वृन्दारकेति— वृन्दारकाराधितपादपथां सुरजनार्चितचरणारविन्दाम् इन्दु-
समानवचनां चन्द्रगुन्दरमुखी विन्ध्याचलवासिनीम् इमा नन्दां भगवतीम्
आलोक्य ना नरः भनुजः संसृतिः संसारात् भयानि न आलोचयेत् न पश्येत्
विन्ध्यगिरिकृतनिवासां नन्देति विद्युतां मूर्तिं प्राप्य सदर्शनात् संसृतिभीति-
विमुक्तो भवति नर इति भावः ॥२२॥

अथ भालवदेशीय-अवन्तीपुरीश्वरी स्तौति ॥

आनन्ददेहामिह मुक्तिसंज्ञां नारीं परीरब्धुमना मनुष्यः ॥
भूतीं वृणोतु प्रमथेश्वरस्य कान्तामवन्तीपुरनायिकां ताम् ॥२३॥

आनन्द इति— आनन्द एव देहो यस्याः ता मुक्तिसंज्ञा मुक्तिः इति
संज्ञा सङ्केतो नामेति यावत् यस्याः ता नारी स्त्रियम् इह भुवि परीरब्धुमना
परीरब्धुम् आलिङ्गितुम् मनः यस्य स मनुष्यः प्रमथेश्वरस्य भूतपतेः शिवस्य
कान्ता रमणीम् अवन्तीपुरनायिकाम् अवन्तीपुराधिष्ठानीं देवीं भूतीं विषेय-
विशेषणं, वृणोतु । मुक्तिस्त्रिया रन्तुकामेन पुसा ता सङ्गमयितुं भगवती
भूती दीत्यङ्गमेरता भवतीति तात्पर्यम् । मुक्तिकामं प्रति मोक्षस्य सम्पाद-
यित्रीति भावः ॥२३॥

अथ कंलासस्तुतिः ॥

यत्राचलच्छिद्रकृता सहर्हं ग्रात्रा मुहुः खेलितवान्वनेषु ॥
तं सिद्धदेवयिनुतं स्मरामि कंलासमायासपिरे जनन्याः ॥२४॥

यत्रेति— यत्र कंलासो यनेषु अचलच्छिद्रकृता गिरिरन्ध्रकृता सुव्रह्मण्येन
नीचगता ग्रात्रा गह्रं अहं गणपतिः मुहुः अभीष्टेन खेलितवान् प्रीडितवान्

अस्मि, तं सिद्धदेवपिनृतं सिद्धपुरुषं देवैः ऋषिभिश्च स्तुतं, जनन्याः पार्व-
त्याः आवासगृहं कैलासं गिरिं स्मरामि ध्यायामि ॥२४॥

स्तवकोपसंहारस्तुतिः ॥

पूर्णाऽम्बरे शीतकरेऽधिकारं विभ्रत्यगेन्द्रे धवले सलीला ॥

क्षेत्रेषु काश्यादिषु गुप्ताशक्ति- गौरोन्द्रवज्रासु च सन्निपत्ताम् ॥२५॥

पूर्णाऽम्बर इति- अम्बरे आकाशे पूर्णा, धवले सिते अगेन्द्रे हिमाचले
सलीला सक्तीडा, शीतकरे चन्द्रे अधिकारं विभ्रती, चन्द्रे स्वामाज्ञां लीलया
प्रयुञ्जाना, ततोऽप्यधिकशोभा देवी गौरी, काश्यादिषु क्षेत्रेषु गुप्ताशक्तिः गुप्ता
गूढा शक्तिर्यस्याः सा, इन्द्रवज्रासु च इन्द्रवज्रावृत्तनिबद्धास्त्रिमासु स्तुतिषु,
चकारात् काश्यादिषु क्षेत्रेषु सन्निधत्ते इति सत्यम्, इमासु स्तुतिष्वपि सान्निध्यं
करोतु । अनैनं वीर्यवत्यो दृष्टफलकाश्च भवन्तिवत्युक्तम् ॥२५॥

पञ्चविंशः स्तवकः सव्याख्यः समाप्तः ॥

षड्विंशः स्तवकः

अथास्मिन् षड्विंशे स्तवके अरुणाचलधोत्रे प्रसन्नाम् अपीतकुचाम्बिकां स्तोति ॥

आगमविन्मतिकैरविणीनां बोधमजस्रमसौ विदधानः ॥
पातु महेशधूवदनाशो हासशशी सकलानि कुलानि ॥१॥

आगमेति- आगमविन्मतिकैरविणीनाम् आगमविदां वेदादिप्रमाणमूत-
शास्त्रज्ञानां मतयः एव कैरविष्यः कुमुदिन्यः तासां अजस्रं नित्यं बोधं ज्ञानं,
पक्षे विकासं विदधानः कुर्वाणः महेशधूवदनाशः महेश्वरीमुखमण्डलकलेत्यर्थः,
हासशशी हास एव शशी चन्द्रः सकलानि कुलानि पातु रक्षतु । अत्र हास
एव शशी इति मयूरभ्यंशकादिसमाभाभयणात् परिणामालङ्कारः । नेह आरो-
प्यमाणस्य दक्षिणः आरोपविषयहासात्मना परिणतिं विना सकलकुलरक्षणो-
पयोगित्वं सम्भवति । न च हासः शशीव इति उपमितसमासाश्रयणात् पूर्व-
पदप्राधान्यमस्तीति शङ्क्यम् । सामान्यप्रयोग एव उपमितसमासः आश्र-
यणीयः, 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' इति उपमितसमासानुशास-
नात् । इह तु बोधं विदधान इति बोधविधानसामान्यप्रयोगाच्च । उत्तर-
पदस्य विषयिणः दक्षिणः प्रकृतविषयहासात्मना परिणामो दुर्वारः ॥१॥

आयतलोचनचुम्बितकर्णा दानयसोजिततोयदकर्णा ॥
शोणनगेशमनःप्रियवर्णा शोणयताज्जगदातिमपर्णा ॥२॥

आयतेति- आयतलोचनचुम्बितकर्णा आयताभ्यां दीर्घाभ्यां लोचनाभ्यां
चुम्बिता कर्णा श्रोत्रे यस्याः सा, कर्णान्तविषयान्तनेत्यर्थः । दानयसोजित-
तोयदकर्णा दानेन यदा तेन जितः तोयदः मेधो वर्षकः इव कर्णः कौन्तेय.
यस्याः सा अभीष्टदानदाद्याज्जातया कीर्त्या तोयवर्षक मेधमिव याचितदान-
ददा कौन्तेयं जिनवतीत्यर्थः, कौन्तेययसोऽर्जुनायिनी दानकीर्तिः देव्याः इति
यावत् । शोणनगेशमनःप्रियवर्णा शोणनगेशस्य अरुणाचलेश्वरस्य मनःप्रियः

हृदयङ्गमः वर्णो रञ्जको रागः यस्याः सा, अस्थाचलेश्वरहृदयरञ्जनीत्यर्थः,
अपणां दुर्गा जगदाति लोकस्य पीडां नाशयतात् ध्वंसयतु ॥२॥

वेदतुरङ्गविलोचनभाग्यं वेदशिरोनिचयैरपि मृग्यम् ॥

शोकविदारिसुधाकिरणास्यं शोणगिरौ समलोकि रहस्यम् ॥३॥

वेदेति— वेदतुरङ्गविलोचनभाग्यं वेदास्तुरङ्गा बाहा यस्य तस्य शिवस्य
विलोचनानां भाग्यं पुण्यफलं, त्रिपुरसमरै हरस्य वेदाः बाहाः अमूर्वन्निति पुरा-
णम् । वेदशिरोनिचयैः वेदशिरसां वेदान्तानां निचयैः समूहैरपि मृग्यम् अन्वे-
ष्यम्, शोकविदारिसुधाकिरणास्यं शोकं विदारयितुं शीलमस्येति शोकविदारि
दुःखध्वंसं तत् सुधाकिरणः चन्द्र इव आस्यम् आननं यस्य तत्, रहस्यं गूढं
तत्त्वं शोणगिरौ अरुणाचले समलोकि समदक्षि मया दृष्टमित्यर्थः ॥३॥

मुञ्च समस्तमनोरथलाभे संशयमद्य करामलकाभे ॥

दृक्पथमाप नगेन्द्रतनूजा सोऽहमितः परमन्तरराजा ॥४॥

मुञ्चेति— करामलकाभे करे हस्ते आमलकं फलं तस्य आभा इव आभा
यस्य तस्मिन् समस्तमनोरथलाभे सर्वकामसिद्धौ विषये अद्य संशयं मुञ्च
सन्देहं मा कृपाः इति मनः प्रति सम्बोधनम् । करगतीमलकमित्यत्र लोक-
वादानुकरणेन अयत्नसिद्धम् अभीप्सितं बोध्यम् । 'सहस्व' कतिचिन्मासान्
मीलयित्वा विलोचने' इत्यादाविव लोकोक्तिं नामालङ्कारमाहुः । असन्दिग्ध-
मनोरथलाभविषये हेतुमाह । नगेन्द्रतनूजा पर्वतराजपुत्री पार्वती दृक्पथं
दृष्टिर्नागम् आप प्राप्ता इत्यर्थः । दुष्करः सर्वमनोरथलाभः । स समर्थन-
सापेक्षः । नगेन्द्रतनूजादर्शनलाभेन स समर्थितः । तस्मात् पाश्यायंहेतुकं
काम्यलिङ्गमलङ्कारः । सोऽहं तथा प्राप्तदेवीदर्शनोऽहम् इतः परम् अन्तर-
राजा अन्तरे अन्तरङ्गे हृदये राजा ईशः यस्य सः, यदा अन्तरं हृदयं राजा
यस्य सः अस्मीति अध्याहार्यम् । नाहमितः परम् अन्याधीनो बाह्यवशाङ्गतो
भवामि । तत्र दर्शनभाग्यमेव हेतुरिति भावः ॥४॥

शिल्पविदः प्रतिमां प्रविशन्ती स्वल्पविदां तरणाय चकास्ति ॥

शोणधराभूति सम्प्रति सन्धा हन्त विरादियमेव भगाम्बा ॥५॥

शिल्पविद इति— शिल्पविदः शिल्पं वेत्तीति शिल्पवित् तस्य विग्रहादि-

निर्माणकलावेदिनः प्रतिमां तन्निष्पादिता भूतिं प्रविशन्ती स्वकलया शिल्पि-
कृतविग्रहविशेषम् आविशन्तीत्यर्थः, स्वल्पविदा वेदवेदान्तादिपाठैरमस्युतधिया
मन्दज्ञानिनामपि तरणाय जन्मतरणाय चकास्ति ज्वलति देवीत्यध्याहार्यम्,
शोणधरामृति अरुणाचले सम्प्रति अधुना लब्धा मयेति शेषः । हन्त
आश्चर्ये, चिरात् बहो कालादियमेवं मम अर्था । एतावन्तं कालमिमा-
मवितित्वा जीवितमयापयम् । अधुनैव ज्ञात्वा इमा प्राप्तावानस्मि ॥५॥

भारतभूधसयेऽत्र विशाले सन्तवनधानि बहूनि गृहाणि ॥
आस्यविगीतमुधाकरविम्बा शोणगिरौ रमतेऽत्र मदम्बा ॥६॥

भारतेति— अत्र अस्मिन् विशाले विस्तीर्णे भारतभूवलये भारतभूमि-
मण्डले अनघानि क्षुभानि बहूनि गृहाणि देवीनिवासाय सन्तु भवन्तु । एवं
सत्त्वपि, अत्र शोणगिरौ अरुणाचले आस्यविगीतमुधाकरविम्बा आस्येन मुखेन
विगीतं निन्दितं मुधाकरस्य चन्द्रस्य विम्बं यस्याः सा, चन्द्रविम्बशोभाति-
शायि विकसितं प्रसन्नं वेदनं देव्याः इत्यर्थः । मदम्बा रमते रंता भवेति ।
यद्यपि पावनानि रमणीयानि भरतक्षणे निवासस्थानानि भगवत्याः सन्ति,
तथाऽपि अत्रैव अरुणाचले सोल्लासविशेषं सुप्रसन्नरतेति भावः ॥६॥

वारितसंश्रितपातकजाला वारिधिबीचिनिरङ्कुशलीला ॥
वारिजपत्रविडम्बननेत्रा वारणराजमुखेन सपुत्रा ॥७॥

वारितेति— वारितसंश्रितपातकजाला वारितं निवारितं सश्रितानाम्
आश्रितजनानां पातकजालं पापजालं यया सा । वारिधिबीचिनिरङ्कुशलीला
वारिधेः मागरस्य बीचय ऊर्मय इव निरङ्कुशा अप्रतिहता लीला सततविलासो
यस्याः सा, किष्टुल्लनवनबोम्बेपविलासशालिनीत्यर्थः । वारिजपत्रविडम्बन-
नेत्रा वारिजपत्रं कमलदले विडम्बयत उपहसत इति वारिजपत्रविडम्बने ते नेत्रे
यस्याः सा, कमलशोभातिशायिनी नेत्रे अस्याः । वारणराजमुखेन राजमुखेन
गणपतिना सपुत्रा पुत्रवतीत्यर्थः ॥७॥

आयतवक्त्रपनागितकेशोः आयतवक्त्रपरिपोर्हं केशो ॥

कनकमुमाद्यययाः परमं पापं पापमिदं तु तवेन्दुभिभूया ॥८॥

आयतेति— आयतवक्त्रपनागितकेशो आयताः दीर्घाः वक्त्राः कुटिलाः पनाः

सान्द्राः असिताः कृष्णाश्च केशाः कचाः यस्याः सा । तोयजवाणरिपोः कमल-
पुष्पवाणशत्रोः कामारेः रुद्रस्य हृदयेऽपि प्राणेश्वरी, काशसुगच्छयसाः काश-
सुममिव काशपुष्पमिव अच्छं शुभ्रं यशः यस्याः सा । परमा श्रेष्ठा ।
इन्दुविभूषा चन्द्रचूडा एषा अम्बा तव पाशमिदं पाशम् आविष्टकं जन्मादि-
बन्धं भिनत्ति छिनत्तीति पाशमित् अस्तु भवतु ॥८॥

पङ्कजसम्भवपूजितपादा पङ्कविनाशनपावननामा ॥

किङ्कुरकल्पलता परमेयं शङ्कुरनेत्रमुषा शरणं नः ॥९॥

पङ्कजेति- पङ्कजसम्भवपूजितपादा पङ्कजसम्भवेन पद्मयोनिता द्रव्याणां
पूजिता पादा यस्याः सा । पङ्कविनाशनपावननामा पङ्कं पाप्मानं विनाशय-
तीति, पङ्कविनाशनं पावनं नाम यस्याः सा । किङ्कुरकल्पलता किङ्कुराणां
सैवकानां भक्तानां कल्पलता इष्टार्थदात्री, स्वर्लता । परमा सर्वोत्तमा ।
शङ्कुरनेत्रमुषा सम्भ्रूलोचनयोरमृतायमाना प्रीतिकरीत्यर्थः । इयम् अम्बा नः
अस्माकं शरणं रक्षणं भवतीति शेषः ॥९॥

चञ्चलदुग्धिनतामरवल्ली पञ्चपुष्पक्षरासनमिल्ली ॥

काञ्चनगर्भमुत्प्रणुतेयं पञ्चमुत्प्रमदा शरणं नः ॥१०॥

चञ्चलेति- चञ्चलदुग्धं चञ्चले विलानवितोपाञ्चले दूती यस्याः सा ।
विनतामरवल्ली विनतानां प्रणवजनानाम् अमरवल्ली कल्पलता ईजिताय-
दायिनी । पञ्चपुष्पक्षरासनमिल्ली पञ्चपुष्पस्य मन्धवस्य क्षरामनं धनुः
मिल्ली भ्रूवो यस्याः सा, देव्याः भ्रूवो कामस्य धनुरित्यर्थः । 'मिल्लिका भ्रू-
लताया स्याद्' इति नामकल्पद्रुमः । 'वदनस्मरमाङ्गस्यगुहोत्तराणामिल्लिका'
इत्यत्र ललितासहस्रनामभाष्ये मिल्ली भूरिति व्याख्यातम् । काञ्चनगर्भमुत्प्र-
णुता काञ्चनगर्भो हिरण्यगर्भो ब्रह्मा स मुने अग्रे येषां ते काञ्चनगर्भमुत्प्रा-
प्त्यादयः तैः प्रणुता संस्तुता इयं पञ्चमुत्प्रमदा पञ्च भूतानि ईशान-
तत्पुरुष-अपोर-वामदेव-मजोऽत्राताद्यानि यस्य तस्य पञ्चमुत्स्य परमेश्वरस्य
प्रमदा येषां नः अस्माकं शरणं रक्षणं भवतीति शेषः ॥१०॥

अम्ब विषूय भटान्मदनादीन् नूपुरनादविभीषिकयैः ॥

हन्त जहार बलेन मनो मे शोणनगाद्घनिवातिनि तेऽग्निः ॥११॥

अम्बेति- शोणनगाद्घनिवातिनि वरणाञ्जनादग्निदेवतामिति अम्ब ।

ते तव एषः अद्भिः पादः नूपुरनादविभीषिकया पादकटकध्वनिना भर्तृनेन
मदनादीन् कामादीन् भटान् विधूय अपसार्य स्वयमेव मे मनः बलेन जहार
मन्मानसं प्राप्य आचक्येति भावः । कामादिभटैः रक्षितं मे मनः तव पादा-
गतेरवकाशं न प्रादात् । तथाविधं मानसम् अपहृतवत्यसि, हन्त आश्चर्यम्
तावांस्तव पादमहिमा ॥११॥

कर्णपुटे कुह मुग्ध ममोक्तिं मुञ्च धनादिषु मानसं सक्तिम् ॥
शोणगिरीन्द्रवधूपदभक्तिं शील्य शील्य यास्यसि मुक्तिम् ॥१२॥

कर्णपुट इति— मुग्ध मूढ मानस ! मम उक्तिं व्याहृतिं कर्णपुटे कुह
शृणु, धनादिषु आदिशब्देन कान्तादिविषयभोगेषु सक्तिम् आर्जितं मुञ्च सङ्गं
परित्यजेत्यर्थः । शोणगिरीन्द्रवधूपदभक्तिं अरुणाचलेश्वरप्राणनायिकाचरण-
भक्तिं शील्य शील्य वीप्सायां द्विवक्तिः, अभ्यासादाचर, मुक्तिं यास्यसि,
मोक्षं लप्स्यसे इत्यर्थः ॥१२॥

जीर्णतरे जरयाऽखिलदेहे बुद्धिबलं च विलुम्पति मोहे ।
हन्त सवित्रि तपन्मतिरस्ते सेवितुमिच्छति ना चरणं ते ॥१३॥

जीर्णतर इति— अखिलदेहे सर्वस्मिन् शरीरे जरया वयोवृद्ध्या जीर्ण-
तरे अतिशयेन जीर्णं दाय गते सति, मोहे ज्ञानलोपे बुद्धिबलं विलुम्पति ह्लास-
यति सति, सवित्रि जननि ! तपन्मतिः तपन्ती मतिः बुद्धिः यस्य सः तापा-
तंबुद्धिरित्यर्थः, ना नरः अन्ते देहावसानसमये ते चरणं सेवितुम् इच्छति, हन्त
हृदे, इदं कष्टम् । शरीरेन्द्रियादिपाटवे सति त्वच्चरणसेवारतिः न जायते
प्रायसो नरस्येति शोचनीयमिदम् ॥१३॥

तन्त्रविदो नवयोनि तु चक्रं शोणधराधररूपमुशन्ति ॥
अर्थममुष्य वपुर्भदनारे- र्धमगेन्द्रभुते तव पात्रम् ॥१४॥

तन्त्रेति— तन्त्रविदः ध्यानागमविज्ञाः नवयोनि नव योनयः यस्य तत्
चक्रं तु श्रीचक्रम् एव शोणधराधररूपम् अरुणविररूपम् उशन्ति कामयन्ते,
कान्त्यपांडुष्टेः सम्प्रसारणम्, वदन्तीति यावत् । अमुष्य श्रीचक्ररूपस्य गिरेः

अर्घं मदनारेः शिवस्य ययुः शरीरं, अगेन्द्रसुते पार्वति देवि ! तव गान्धर्वम् अर्घम् । यत् तन्त्रशास्त्रेषु प्रसिद्धं श्रीचक्रं श्रीपुरम् इति विश्रुतं तदेव अष्टागिरिरूपेण राजते इत्याहुः, तत्रापि शिवयोः युवयोः शरीरं विभक्तं पत्युरर्घं तवार्घमिति वक्तव्यम् । न सर्वोऽपि गिरिः शिवययुः, न वा सर्वमपि श्रीचक्रं त्वद्वयुः । तथा चाहः — ‘चतुभिः शिवचक्रैश्च शक्तिचक्रैश्च पञ्चभिः । नवयोग्यात्मकं चक्रं श्रीचक्रं शिवयोर्वयुः’ ॥ इति । तस्मादष्टागिरिः सर्वोऽपि शिव-शरीरमिति न तथ्यं, तत्र तव शरीरमागोज्यस्तीति भावः ॥१४॥

अस्तु नगेद्वरगन्धिनि लिङ्गं तैजसमेतद्विहापि तवाग्रः ॥

धीतगुणस्य विना तव योगं देवि शिवस्य कृतः खलु तेजः ॥१५॥

अस्तिवनि- नगेद्वरगन्धिनि पार्वति ! एतत् अष्टागिरिरूपं तैजसं तेजोमयं लिङ्गम् अस्तु भवतु । दक्षिणदेशे पञ्चमूतदेशेषु काञ्चिद्यादिषु अष्टागिरि-रूपं तैजसमेतत्वं पुराणप्रसिद्धम् । इहापि तैजसे लिङ्गेऽपि, न केवलं गिरौ तव अंशे भागो भवतीत्यध्याहार्यम् । देवि, अम्ब ! धीतगुणस्य निर्गुण-स्य परब्रह्मस्वरूपस्य शिवस्य तव योगं विना सम्बन्धं विना कृतः खलु तेजः ? तेजो नैव स्यादित्यर्थः । निर्गुणस्य परस्य पुरुषस्य शक्तियोगेनैव भगुणत्वं भवति । तेजश्च गुणः, तैजसं लिङ्गं च गुणि भवति । गुणेन तेजसा विना गुणिनो लिङ्गस्य तैजसत्वेनैव न सिद्धयेत् । भेषजे, अनभि-ष्यक्तागुणस्य द्रव्यविशेषस्य भेषज्ययोगेन तेजो वीर्यं भवति । दिलिष्टः गुण-योग-तेजस्तान्दृष्टमाश्वनिः । समर्पणीयस्य तैजसलिङ्गार्पदेवीशरीरस्य उत्त-रार्धवाक्यार्थेन समर्पणान् काव्यलिङ्गम् अलङ्कारः ॥१५॥

स्थापितमूर्तिरित्यं तव भग्या पूजयितुं जगदीश्वरि रम्या ॥

शोणनगार्घमिदं तव रूपं कीर्तयितुं नगजे धृतपापम् ॥१६॥

स्थापितेति- जगदीश्वरि अम्ब ! नम्या ननुं योग्या तव स्थापितमूर्तिः गिरिशङ्करप्रतिमा पूजयितुं रम्या भवति । नगजे पार्वति ! धृतपापम् अप-हृतपापम् शोणनगार्घम् अष्टागिरिगार्घम् इदं तव रूपं कीर्तयितुं रम्येति पूर्वोक्त-व्ययः । करपरणाद्यवयवमप्यत्रा दित्पिहता ते मूर्तिः काव्यपूजनविषया

रमणीया भवति । पर्वतार्धे ते गार्धं तु वाचिकपूजनविषयं रमणीयम् ।
मानसं तु उभयत्र गम्यम् ॥१६॥

शोणनगार्धतनोऽग्निशमञ्जु धारयसेऽपि गुहं रमणारयम् ॥

आगतमप्यपि हा मुहुरम्बो- उच्चाटयसे गणपं ननु कस्मात् ॥१७॥

शोणेति- अयि शोणनगार्धतनो अरुणाचलार्धाङ्गि ! अग्निशमनान्तम्
अङ्के उत्सङ्गे रमणारयं श्रीमहर्षि गुहं स्कन्दावतारं धारयसे । अयि अम्ब !
मुहुः पुनः पुनः । आगतमपि गणपं गणपतिं कस्मात् हैतोः उच्चाटयसे ननु
हूरीकरोष्येव ? कनीयासं गुणम् अङ्के निधाय सालयसि, ज्यायामं हूरीकुर्ये,
कुत एतत् ? अरुणाचलस्य कटकम् अधिशेते भगवान्महर्षि, अधुनाऽपि
तत्पार्दं न त्यक्तवान् । गणपतिस्तु मुहुर्मुहुः नाविच्छेदेन सत्र आसमकरोदिति
गम्यते ॥१७॥

अङ्कजुपे रमणाय नु दातुं मानववेपथराय गुहाय ॥

शोणनगार्धतनो बहु दुग्धं मातरपीतकुचेह विभासि ॥१८॥

अङ्केति- शोणनगार्धतनो अरुणगिरीश्वरार्धाङ्गि, मातः ! मानववेप-
थराय मानुषरूपधृते रमणाय अङ्कजुपे अङ्कं जुपते सेवते इति अङ्कजुदत्तस्मै
उत्सङ्गभाजे गुहाय देवाय तव पुत्राय बहु दुग्धं स्तन्यं दातुम् अपीतकुचा न
पीती अपीती कुची यस्याः सा सती इह क्षेत्रे विभासि नु राजसि किम् ?
नु वितर्कं । क्षेत्रे अपीतकुचेति देवीनाम् ॥१८॥

पूर्णसमाधिबशात् स्वपिपि त्वं पीतमपीतकुचेऽम्ब न वेत्सि ॥

अङ्कजुपा रमणेन मुनेन प्रेक्ष्य यथेष्टमुरोहदुग्धम् ॥१९॥

पूर्णेति- अपीतकुचे अम्ब ! पूर्णसमाधिबशात् सम्पूर्णसमाधितः विस्मृत-
सकलबाह्यप्रपञ्चेव त्वं स्वपिपि मुक्ताऽसि । अत एव अङ्कजुपा उत्सङ्गभाजा
रमणेन महर्षिणा तव मुनेन उरोरुहदुग्धं वदोद्गदीरं स्तन्यं यथेष्टम् इष्टम-
मतित्रयम् स्थितम् अमिलम् प्रेक्ष्य दृष्ट्वा पीतम् न वेत्सि न जानीषे ॥१९॥

ज्ञानरसाह्वयमम्ब निषीय स्तन्यमसौ रमणो मुनिराद् ते ॥
 ज्ञानमयोऽम्बदोऽवरि सर्वः पुष्यति येन तनुं हि तवात्मा ॥२०॥

-ज्ञानेति- अम्ब, ईश्वरि ! असौ रमणो मुनिराद् मुनीन्द्रः ते ज्ञानरसाह्वयं ज्ञानमेव रसः अमृतं स आह्वयो नाम यस्य तत् ते तव स्तन्यं निषीय नितरां पीत्वा, ज्ञानमयः मनु स्वायं मयद्, सर्वोऽम्बवन् । सर्वस्यापि आत्म-
 नोज्ञान्यत्वात् । येन हेतुना तदात्मा स ज्ञानरसः आत्मा स्वरूपं यस्य सः तनुं वेहं पुष्यति पुष्पाति हि, पुष्टां करोतीत्यर्थः ॥२०॥

प्रीतिपदाय पयोधरकुम्भात् पार्वति धीमयदुग्धमपीतात् ॥
 अस्तु गुहाय शिवे बहु दत्तं किञ्चिदिवेश्वरि पारय मह्यम् ॥२१॥

प्रीतीति- पार्वति ! अपीतात् पयोधरकुम्भात् स्तनकुम्भान् धीमय-
 दुग्धम् धीमयं बुद्धिमयं दुग्धं ज्ञानरसमयमिति यावन्, प्रीतिपदाय प्रेमास्पदाय
 गुहाय स्तन्याय बहु अमृतं दत्तम् अस्तु, दीयतां नाम । ईश्वरि ! मह्यं
 किञ्चिदिव स्वल्पं ॥ धारय । गुहाय यथेष्टं देहि; मह्यं तु स्वल्पं वा
 दातुं प्रसीद । दातुमदातुं वा त्वं प्रभ्वीनि गमयितुम् ईश्वरीति सम्बोधनम्,
 न मातरिति ॥२१॥

प्रीडमिमं यदि वेत्ति तनूजं शीलमुते मदवारि दधानम् ॥
 मास्तु पयो वितरानघमघ्नं येन दद्यानि महेश्वरि शक्तिम् ॥२२॥

प्रीडमिति- शीलमुते पार्वति ! मदवारि दानजलं दद्यानं विभ्रतं गज-
 मुग्रत्वात्, इमं तनूजं गणपतिं प्रीडं प्रवृद्धं वेत्ति यदि जानासि यदि, स्तन्य-
 पानदगामतीत्य पुष्टो युवा प्रवृद्धो न स्तनन्वय इति मां मन्यसे चेदित्यर्थः,
 तर्हि पयः स्तन्यं मास्तु न दीयताम् । अनर्थं दुष्प्रभं सर्वश्रेयस्कारम् अघ्नं वितर
 देहि, महेश्वरि ! येन अघ्नेन शक्तिं दद्यानि । शक्तिपारणसामर्थ्यप्रदम् अघ्नं
 देहीति भावः ॥२२॥

स्वाजितमेव मया यदि योग्यं सम्मद एव ममाक्षिलमातः ॥
 आनिपमप्यतमामपि इत्या प्रेषय यानि जयानि धरित्रीम् ॥२३॥

स्वाजितमिति— अन्विलभातः विश्वजननि ! मया स्वाजितम् आत्मना सम्पादितम् एव अत्र भोज्यं यदि, प्राप्तवयस्कस्त्वम् अप्रार्थसम्पादनक्षमः स्वय-
भाज्यं भुङ्क्ष्व चेति मणसि यदि, एवमपि मम सम्मद एव हर्ष एव,
सानन्दं सम्मतं मम इत्यर्थः । अयि सर्वजननि ! अग्रघतमां प्रशस्ततमाम्
आतिथं दत्त्वा आसीद्वनित प्रयुज्य मां प्रेयस, यानि अहं गच्छानि, घरित्री
भूमिं जयानि । प्रास्थानिकमङ्गलाशंसीनि ते वचनानि सर्वत्र भुवि मम जय-
प्रदानि भवेयुरिति नात्र मम संशयः ॥२३॥

विद्युति विद्युति वीक्ष्यविलासा वीक्षितकर्मणि लक्ष्यरहस्या ॥

पार्वणचन्द्रमुखी ललिताङ्गी तैजसलिङ्गसखी शरणं नः ॥२४॥

विद्युतीति— विद्युति विद्युति तटिति तटिति प्रतिविद्युत् वीक्ष्यविलासा
वीक्ष्यो दर्शनीयो विलासो यस्याः सा, एकैकस्यामपि क्षणप्रभायां दैव्याः
विलासो दृश्यः इत्यर्थः । वीक्षितकर्मणि दर्शनकर्मणि लक्ष्यरहस्या लक्षयि-
मूर्धमतो द्रष्टुं योग्यं लक्ष्यं रहस्यं यस्याः सा । दर्शनविधाने तस्याः रहस्य-
भाकलनीयमिति भावः । तस्याः एव दृष्टिरूपत्वात् दर्शने तद्रहस्यं लक्षणी-
यमित्याशयः । पार्वणचन्द्रमुखी पर्वणोऽयं पार्वणचन्द्रः पूर्णचन्द्र इत्यर्थः,
स इव मुखं यस्याः सा, ललिताङ्गी कोमलदेहा तैजसलिङ्गसखी तैजसलिङ्ग-
रूपिणोऽरुणाचलेश्वरस्य प्रेयसी नः अस्माकं शरणं रक्षणं भवतीति शेषः ॥२४॥

मातरपीतकुचेऽरुणशैला- वीश्वरभामिनि भामहनीये ॥

सायु विधाय समर्पयते ते दोषकमाल्यमिदं गणनाथः ॥२५॥

मातरिति— अपीतकुचे अरुणशैलावीश्वरभामिनि अरुणाचलेशजायै भा-
महनीये भया प्रभया महनीये पूजनीये मातः अम्ब ! इदं दोषकमाल्यं दोषक-
वृत्तप्रथितं मालायां हितुं माल्यं पुष्पं माघु निर्दुष्टं गुणशोभितं विधाय ते तुभ्यं
गणनाथः गणपतिः समर्पयते अङ्गीकुरुष्वेति प्रार्थना ॥२५॥

॥ पङ्क्तिः स्तवकः सध्याख्यः समाप्तः ॥

सप्तविंशः स्तवकः

अथ भगवतीं प्रचण्डचण्डीं कविरभीष्टां मूर्तिं सप्तविंशे स्तवके स्तौति ॥

विधुन्वन्ध्वान्तानि प्रतिदिशमघर्षं परिहरं-

च्छिद्यं ध्यातन्वानस्सपदि शमयन् दुःक्षपटलम् ॥

सहस्राराम्भोजे इवमसदृशं मे प्रजनयन्

प्रचण्डायाश्चण्डपास्तिहसितलेतो विज्रयते ॥१॥

विधुन्वन्निति- प्रचण्डायाः प्रकर्षेण चण्डायाः उपायाः पार्येष्विति शेषः,
चण्डयाः चण्डीदेव्याः सितहसितलेनः मुग्धमन्दहानः विजयने अत्युत्कर्षेण यन्ने ।
किं किं कुर्वन् ? प्रतिदिशं दिशि दिशि सर्वांमु दिदिवत्यर्थं, ध्वान्तानि समाप्ति
विधुन्वन् अपहरन्, अघर्षं निःश्रेयसप्रतिवन्धकं पाप्मानं परिहरन् निवारयन्,
धियं सम्पदं ध्यातन्वानः विदधानः, दुःक्षपटलं दुःखानाम् अनिष्टानां तापदानां
कष्टानां पटलं समूहं सपदि क्षणात् शमयन् व्यपोहन्, मे मम सहस्राराम्भोजे
धिरसि सहस्रदले असदृशम् असमानं द्रवं रसममृतधारामिति यावत् प्रजनयन्
उत्पादयन्, विज्रयते इति शेषः । अत्र सितहमितलेद्यस्य सकलपुरुषार्थविधा-
यकारवमुक्तं पूर्वार्धेन । तथा च अघर्षं परिहरन् इत्यनेन धर्मसिद्धिः, धियं
ध्यातन्वान इत्यनेन अर्थलब्धिः, दुःक्षपटलं शमयन् इत्यनेन मुक्तप्रदकामावाप्तिः,
ध्वान्तानि विधुन्वन्नित्यनेन मोक्षोपयोगिप्रकानोरलक्ष्यस्वेति बोध्यम् । एवं
प्रभाविशिष्टो भगवत्याः मन्दहानो मम धिरःकमले बिलसन् अमृतं सावय-
सीति कवेरनुभूतिः तृतीयपादेन कीर्तिता । दशमहाविद्यायु छिन्नमन्त्रां देवीं
प्रचण्डचण्डीमातुः तन्त्रशास्त्राणि । तस्या एवावनारो मूर्तिमेवो रेणुकेति साम्
उत्तरस्तवके प्रस्तौति ॥१॥

भरीणां शीर्षेषु ज्वलितदवकीलोद्गसदृशं

दिग्गङ्गाणां शीर्षेष्वमृतकरबिम्बेन तुलितम् ॥

विरोधिध्वान्तानां तरुणतरुणिश्रावहर्

प्रचण्डायाश्चण्डपाश्चरणमसतां हन्तु विभवम् ॥२॥

अरीणामिति— प्रचण्डायाः चण्डयाः प्रचण्डचण्डोदेव्याः चरणं पादः 'चरणो-
ऽन्त्रियाम्' इति नपुंसकेऽपि वर्तते, असता खलानां विभवम् ऐश्वर्यं हन्तुं नाश-
यतु । कीदृशं चरणम् ? 'पादत्रयेणं विशिनष्टि' ॥ अरीणां शत्रूणां शीर्षेषु
शिरस्सु ज्वलितदवकीलीन्द्रसदृशं ज्वलितो दीप्तः दवे वने यः कीली ज्वाली
अग्निः स इन्द्र इव तेन सदृशं दीप्तदावाग्निघ्नेष्टेन तुल्यमित्यर्थः, 'दव-दावो
वनारण्यवल्ली' 'बह्लेद्वयोर्ज्वालीकीलावर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियाम्' इत्यमरः । वि-
नम्राणां विनतानां भक्तानामिति यावत्, शीर्षेषु शिरस्सु अमृतकरविम्बेन
चन्द्रविम्बेन तुलितं सदृशं, भक्तानाम् उपासकानां सहस्रारस्येति सत् अमृत-
वर्षमित्यर्थः । विरोधिध्वान्तानां विरोधिनां ज्ञानप्रतिबन्धकानां ध्वान्तानां तमसां
तरुणतरुणिप्राभवहरं तरुणतरुणैः बालार्कस्य प्राभवहरं वैभवापहरं ध्वान्त-
विध्वसने, बालार्कादपि यदुत्तरमित्यर्थः । एवम् एकस्य चरणस्य अग्नि-चन्द्र-
सूर्यादिकार्यातिशयकारित्वोल्लेखनादुल्लेखालङ्कारः । आद्यपादत्रये उपमालङ्कारः ।
तिलतण्डुलन्यायेन स्फुटावगम्यमेदयोरुभयोः येलनादुपमोल्लेखयोः संभूटिः ॥२॥

भजे भासां शालां निखिलपिपणाशं जनिभुवं
बलानामापात्रीं निखिलभुवनेन्द्रस्य वयिताम् ॥

भजन्ते मां शीर्तर्मपुंसमयमाद्यत्पिकवधू-

कलात्पाया हृद्यैर्हयवदनपद्मेरुहदुनः ॥३॥

भजे इति— भासां त्विषां शालां निलयभुवं ज्योतिषामाश्रयस्थानमिति
यावत्, निखिलपिपणाशां सर्वासां प्रज्ञानां जनिभुवं सकलानां लोकशास्त्र-
प्रज्ञानाम् उत्पातिस्थानम् इत्यर्थः, बलानां विद्या-बुद्धि-भरावमादिवलानाम् आपा-
त्रीम् उत्पादयित्रीं निखिलभुवनेन्द्रस्य सर्वलोकेन्द्रस्य दयिनां प्रेयसीं भजे सेवे ।
मा मपुंगमपमाद्यत्पिकवधूकलात्पायाः मधुर्द्वैतमामः तस्य समये काले
वगन्तबाल इत्यर्थः, माद्यन्तीनां हृष्यन्तीनां पिबवधूना स्त्रीकोविलानां बला-
त्पाया इव बलात्पायोऽप्यवनमपूरमापणं यागा ताः, वासन्तिवर्षादिकप्रेति-
शयवपुमगकोविलवरा इत्यर्थः, हयवदनापद्मेरुहदुनः हयवदनाः किन्नराः तेषां
पद्मेरुहदुनः पद्माक्षयः शुन्दयः विभ्रताङ्गनाः, यद्वा हयवदनाः मुरङ्गवदनाः
पद्मेरुहदुनः अङ्गनाः विभ्रय इति कर्मपारयः समागः, 'स्यात्किन्नरः किम्पुसप-
स्तुरङ्गवदनी मयु' इत्यमरः । हृद्यैः हृद्यङ्गमैः गीतैः गानैः भजन्ते सेवन्ते
कीर्तनं, शृङ्गलीत्यर्थः । सर्वज्योतिर्निधिं सर्वज्ञविप्रज्ञोद्भवस्थानं निखिल-

बलाघायिनीं यामम्बां किमर्थं स्तुवन्ति तां भजे इति भावः । अनेन हिमा-
चलवाग्मिनी देवी स्तुतेति गम्यते, तत्र हि किन्नरीणां वासः । कुमारसम्भवे-
ऽपि 'मिन्दन्ति मन्दां गतिमश्वमुख्यः' इति महाकविः ॥३॥

ज्वलन्तीः तेजोभिर्महिषमपने या तव तनुः ॥

लसन्ती लावण्यैर्गिरिप्रारमणे या तव तनुः ॥

विना क्रोधप्रीती न किमपि तयोर्भेदकमभूत्

तयोराद्या दुर्गा भवति ललिताग्र्या मुनिनुते ॥४॥

॥ ज्वलन्तीति— मुनिनुते ऋषिभिः स्तुते देवि ! महिषमपने महिषासुर-
मर्दने विषये तव या तनुः मूर्तिः तेजोभिः प्रतापैः ज्वलन्ती दीप्यन्ती अभूत्
इत्यप्याहार्यम् । गिरिप्रारमणे शिवरतिविषये तव या तनुः मूर्तिः लावण्यैः
रामणीयकैः लसन्ती पिलसन्ती अभूत्, तयोश्चमयोस्तन्वोः भेदकं विशेषवर्णकं
क्रोधप्रीती विना क्रोधं प्रीतिं च वर्जयित्वा न किमपि अभूत् । तयोः द्वयोः
मूर्त्योः आद्या तेजोभिः ज्वलन्ती क्रोधाविष्टा दुर्गा भवति; अन्या लावण्यैः
लसन्ती प्रीतिविशिष्टा ललिता गौरी भवति । एकैव त्वं दुष्टमपने दुर्दर्शा
दुर्गा, शिवरमणे प्रियदर्शना शिवा च भवतीति भावः । तेजोभिरिति बहु-
वचनेन सर्वेभ्योऽप्यङ्गैः सत्रुहृदयभेदकस्य रोद्रतावहस्य प्रतापस्य बहुशो
विजृम्भणं द्योतयते । तया लावण्यैर्लसन्तीत्यनेन सर्वाङ्गसौन्दर्यविलसितं शिव-
रतिषोपकं गम्यम् ॥४॥

सहस्रं भानूनां भवति दिवसानामधिपतेः

सहस्रं शीर्षाणां भवति भुजगानामधिपतेः ॥

सहस्रं नेत्राणां भवति विदुषानामधिपतेः

सहस्रं बाहूनां भवति समये ह्रमवति ते ॥५॥

सहस्रमिति— दिवसानाम् अह्नाम् अधिपतेः सूर्यस्य भानूनां किरणानां
सहस्रं भवति । सहस्रानुः सूर्यः प्रसिद्धः । भुजगानां सर्पाणाम् अधिपतेः
शेषस्य शीर्षाणां गिरसां सहस्रं भवति । आदिशेषः सहस्रशीर्षः पुराण-
प्रसिद्धः । विदुषानां देवानाम् अधिपतेः देवराज्येन्द्रस्य नेत्राणां सहस्रं भवति ।
इन्द्रः सहस्राक्षो विद्युतः । भोः ह्रमवति समये देवि ! समये अचमरे सति ।

तव बाहूनां सहस्रं भवति । दुष्टशिक्षणाय प्राप्ते काले बहुधा तव पराक्रमो विजृम्भते इति भावः ॥५॥

प्रसन्नो वक्त्रेन्दुर्न च नयनयोः कोऽप्यरुणिमा

न कम्पो बिम्बोष्ठे स्मितमपि लसत्काशविशदम् ॥

सरोजामः पाणिः किणविरहितः कोमलतमो --

ज्वलत्क्षुलं त्वासीजननि तव दुम्भाय भयदम् ॥६॥

प्रसन्न इति— जननि मातः ! वक्त्रेन्दुः तव मुखचन्द्रः प्रसन्नः स्वच्छ-
रोपलाञ्छनं न किमपि दृश्यते तत्र । नयनयोः नेत्रयोः कोऽपि क्रोधमूचको-
ऽरुणिमा रक्तिमा च न भवति । बिम्बोष्ठे बिम्बाधरे कम्पः क्रोधव्यञ्जको
वेषधुः न भवति । स्मितमपि भन्दहसितमपि लसत्काशविशदं काशपुष्पमिव
धवलं भवति । सरोजामः कमलसन्निभः कोमलतमः अतिललितः पाणिः
हस्तः किणविरहितः, किणेन मुहुर्मुहुरामुषग्रहणेन जायमानो ग्रन्थिः किणः, तेन
विरहितः वर्जितः । आयुधप्रहणलक्ष्म न किमपि दृश्यते हस्ते । एवं वक्त्रेन्दु-
नयन-बिम्बोष्ठ-मन्दस्मित-पाणिकमलानि लावण्यमयानि प्रियदर्शनानि भवन्ति ।
तु तपाऽपि ज्वलत् दीप्यत् तव दूलम्, आयुधं दुम्भाय असुराय भयदं भय-
प्रदम् आसीत् । वक्त्रप्रसन्नतादिसौम्यगुणानुरूपस्य भयङ्करशूलस्य प्रसक्तेः
विषमालङ्कारः । 'अनुरूपसंसर्गो विषमम्' इति रसगङ्गाधरलक्षणात् ॥६॥

यथे दुम्भस्यासीत्तव जननि या काचन तनु-

दंघानाऽपघाः दाक्षीः दाक्षिकिरणसारोपमदक्षिः ॥

इमां ध्यायं ध्यायं स्मरहरतस्त्रि ध्याकुलभिर्द-

मनो मे विधाति भजति भजतां वरूपसतिषे ॥७॥

यथे इति— जननि ! दुम्भस्य दुम्भासुरस्य यथे ध्वने अपघाः श्रेष्ठाः
दाक्षीः ब्रह्माणीश्रमुखाः दघाना विघ्राणा दाक्षिकिरणसारोपमदक्षिः दाक्षिकिरणस्य
चन्द्रकिरणस्य मारेण जम्बूनेन उपमा यस्याः, सा दक्षिः घोमा यस्याः सा,
या तव काचन अनिर्वर्ण्या तनुः मूर्तिः आसीत् । दुम्भासुरदमनतमये 'बला-
चलेपाद् दुष्टे एवं मा दुर्गे गर्वमावह । अघासां बलमाधिरय युध्यसे धानि-
मानिनी ॥' इति दुम्भेनीका दुर्गा गर्वाः स्या विभूतीः स्वात्मन्युपलक्ष्य

एकैव यदुदाय सन्नद्धाऽमूर्धिति देवीमाहात्म्यम् आह । ईदृशी शुम्भसंहारिणी सम्पूर्णा या तव मूर्तिरभूत्, तामिमां ध्यायं ध्यायं ध्यात्वा ध्यात्वा मुहुर्मुहु-
रेतद्व्यानेनेत्यर्थः, भोः स्मरहरसखि कामारिजेयसि ! भजतां भक्तानां कल्प-
लतिके अमीष्टदायिनि ! इदं व्याकुलं विकीर्णमात्रं मे मम मनो विश्रान्ति
भजति विथमसुखमनुभवतीत्यर्थः ॥७॥

यदि त्वं संहारे पदुरसि सवित्रि त्रिजगत्-
स्तदेतत्त्वां याचे सरसिरुहगर्भादिविनुते ॥
इमे मे पाप्मानो भगवति नदन्तो बहुविधा-
स्तदेव प्रख्यातं प्रतिभयतमं दर्शय वलम् ॥८॥

यदीति— त्रिजगत्ः त्रयाणां जगतां समाहारः त्रिजगत् तस्य सवित्रि
जननि, सरसिरुहगर्भादिविनुते ब्रह्मादिसंस्तुते देवि ! त्वं संहारे कार्यं पदुः
निपुणा असि भवसि यदि, तत् त्वा एतत् बुद्धिस्थम् याचे प्रार्थये । भगवति !
बहुविधाः नानाप्रकाराः इमे मे मम पाप्मानः पापानीत्यर्थः, गर्जन्तो नदन्तः
भवन्तीति शेषः । वीर्यवन्ति पापानि इत्यर्थः । तत्, तस्मात् प्रख्यातं
विश्रुतं प्रतिभयतमं भयं प्रतिगर्भं प्रतिभयम् अतिशयेन प्रतिभयं प्रतिभयतमं
भयङ्करतमं 'भयङ्करं प्रतिभयम्' इत्यमरः । वलं दर्शय । पाप्मानां विध्वसे
तव संहारसामर्थ्यं प्रकटयेति प्रार्थयते ॥८॥

विभेदोरः क्रोधात्कनककशिपोरब्धितनया-
कुचप्रावोत्लीङ्गैरतिशितशिखैः किल मलैः ॥
त्वया वसा शक्तिर्नरहरिदारीराय जगतां
विनेत्रे वृत्तेऽस्मै जननि रणरङ्गस्थलरमे ॥९॥

विभेदेति— रणरङ्गस्थलरमे रणरङ्गस्थले समराङ्गणे रमे विजयदानि
लक्ष्मि जननि मातः ! यः अब्धितनयाकुचप्रावोत्लीङ्गैः अब्धितनयायाः सागर-
पुण्याः लक्ष्म्याः कुचावेव प्रावाणौ शाणोपलौ तयोः उत्लीङ्गैः धर्पितैः अत एव
अतिशितशिखैः अतिशिताः निशिनाः शिखाः कोटयोज्याणीत्यर्थः, येषां तैः मर्त्यैः
कनककशिपोः हिरण्यकशिपोः दैत्येन्दवरस्य उरः वशः क्रोधात् रोषात् विभेद

विदारयामास, किल ऐतिह्ये । इति वदन्ति ‘पुराणानीति भावः । अस्मै तस्मै जगतां विनेत्रे ‘शासित्रे पुत्रे ‘नरहरिचरीराय नृसिंहाय ‘गुरुपाय स्वया ‘शक्ति-
दंता । ‘नरसिंहमूर्त्ये नारसिंही ‘शक्तिः ‘हिरण्यकशिपुवधाय ‘स्वया ॥ दत्ता ।
‘लोके तु विष्णुः तं दैत्यं निजघानेति वदन्ति ॥९॥

अजेयस्रैलोक्यप्रकटितपताकः पलमुजां

विद्योजा यत्कारागृहपरिचयी पद्मस्तिवदनः ॥ १० ॥

सहस्रारं साक्षाद्भूतनरशरीरं समजयेत्

तवैवावेशेन प्रियपरशुरम्ब द्विजशिशुः ॥१०॥

॥ १० ॥

अजेय इति— अम्ब ! अजेयः जेतुं योग्यः जेयः न जेयः अजेयः त्रैलोक्य-
‘प्रकटितपताकः । त्रैलोक्ये त्रिभुवने प्रकटिता स्थापिता पताका जयध्वजो येन
सः, पलमुजां राक्षसानां विद्योजाः इन्द्रः राक्षसेश्वरः पद्मस्तिवदनो दशग्रीवो
‘रावणः । यस्य ‘कारागृहस्य ‘बन्धनामारस्य परिचयः संस्तवः— ‘अस्यास्तीति
यत्कारागृहपरिचयी ‘अभवत् इत्यध्याहार्यम् । ‘साक्षाद्भूतनरशरीरं प्रत्यक्षं ‘स्वी-
कृतमानुषविग्रहं सहस्रारं सहस्रदलचक्रं तं ‘कार्तवीर्यमर्जुनं द्विजशिशुः ‘ब्राह्मण-
‘बालः ‘प्रियपरशुः प्रियः परशुः कुठारः आयुधं यस्य स ‘परशुधारी रामः ‘तवैव
‘आवेशेन ‘आवेशबलेन अजयत् जितवान् । ‘राक्षसेश्वराय ‘त्रिलोकविजयिने
रावणायपि कारागारबन्धनं दत्तवान् कार्तवीर्यः । स च सहस्रारचक्रस्यैव
मानुषं रूपं, अत एव सहस्रबाहुरिति प्रसिद्धः । तं परशुरामो जितवान् ।
कार्तवीर्येणाभीष्टितां धेनुम् अदत्तवन्तं ‘अभदन्ति सः । निजघान । तत्प्रती-
काराय परशुरामः पुत्रः ‘प्रथमं कार्तवीर्यमनन्तरं क्षत्रियवत् त्रिस्तप्तकृत्वः निर्मू-
लितवान् इति पुराणकथा ॥१०॥

॥ १० ॥

त्वदीया सा दक्षिणस्तश्चलगदन्तेऽप्यनसता

पुरा कार्यस्थान्ते तनयमपि हित्वा मुपरिपुम् ॥ ११ ॥

अविभक्ताकुलस्य दशमुलकुलोन्माद्यविषये

सहस्रान् हित्वा दक्षिणमिव पथे गतति मा ॥११॥

त्वदीयेति— अयि अम्ब ! गङ्गाजगदन्तेऽपि सर्वभोजविनाशेऽपि अनसता

अथान्ता त्वदीया तवेयं पूर्वोक्ता यदावेगेन परशुरामः कर्तव्यं जितवान् सा
शक्तिः पुरा पूर्वं कार्यस्य परशुरामप्रतिज्ञानशस्त्रववरूपस्य कार्यस्य अन्ते अव-
साने नृपरिपुं क्षत्रियशत्रुं परशुरामं हित्वा विहाय काकुरत्स्यं श्रीरामं दशमूख-
कुलोन्मायविधये रावणराक्षसकुलध्वंसाय अविशत् प्राविशत् । कैव ? ना
प्रभा घन्ते दिने दिनान्ते इति भावः, सहस्रांशुं हित्वा मुञ्च्य गगितं चन्द्र
गलति इव । यथा दिनान्ते रविं विहाय चन्द्रं गच्छति ना तथा कार्यान्ते
परशुरामं हित्वा तव संहारशक्तिः श्रीरामं प्रविष्टोऽपर्यः । परशुरामो महा-
विष्णोरवतारस्तथा श्रीरामश्च । उभावपि सनकालिकौ रामायणवयसा
विद्युतौ । कथं तर्हि उभयोरवतारत्वनिष्ठं संघर्षं परिहरति । अवतारतत्त्व-
विदो नैष्ठिकस्थाचार्यस्य कवेर्यमाश्रयः । सर्वेष्ववतारेषु अवतारपुरुषद्वारा
महाशक्तिरेव कार्यं निर्वहति । भुजवलदशान्धानां वधेन सपोबलप्रदग्धं परशु-
समावतारस्य कार्यमभूत् । तस्य कार्यस्य निर्वर्तनानन्तरं सा शक्तिः धर्म-
विद्वेषिराक्षसकुलनिर्मूलनाय राममाविष्टा । प्रधानमल्लन्यायेन रावणे निर्म-
यिते राक्षसकुलमुन्मूलितं स्यादिति राक्षसेश्वरोन्मायः कृतो भगवता राम-
भद्रेण । तदेव द्योतयितुं कुलपदं प्रयुक्तम् । कुलपदेन रावणस्य राक्षसकुलं
प्राप्तं, न तु कुटुम्बं तस्य । अत्र भाषाः सहस्रांशुशक्तिरूपानेकाधारमंधयगान्
पर्यायः । 'पर्यायो यदि पर्यायेणैकस्यानेकसंश्रयः' इति तल्लक्षणम् । यद्यपि
सहस्रांशुसंश्रयणं कच्छतो नोक्तं तथापि सहस्रांशुं हित्वेति तत्परित्यागकपनेन
पूर्वं तन्मंधय आशिष्यते, तेन पर्यायनिर्वाहः । अत्र द्विजशिशुं हित्वा काकु-
त्स्यं प्रविष्टायाः शक्तेः, सहस्रांशुं हित्वा शक्तिं प्रविष्टायाः भाषाश्च, एका-
श्रयपरित्यागपूर्वान्याश्रयरूपसाधर्म्यादुपमालङ्कारः । एवं पर्यायस्योपमाशिरस्व-
त्वान् पर्यायोपमयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥११॥

हृते लोकघाते भगवति भवत्येव स पुरा-

मरिः कीर्ति लब्धुं धनुरमतिरामाति समये ॥

तथा लोकघाते जननि रचिते राक्षसघातु

यशोवज्रान् विष्णुमिलति च कुनोऽप्येव निपुणः ॥१२॥

हृत इति— भगवति देवि ! लोकघाते जगज्घाते भवत्येव हृते संहृते
मति, धनुरमति. कुशग्रभीः स संहारकृदिनि प्रख्यातः पुरामरिः त्रिशुरान्नरः
हरः कीर्ति प्रभवतु इति श्यानि लब्धुं समये वाप्येवमानकष्टे आयाति

आगच्छति । जननि ! राक्षसवधात् रक्षःकुलप्रध्वंसाद्धेतोः त्वया लोकत्राणे जगद्रक्षणे रचिते विहिते सति, कुतोऽपि स्थानात् एष निपुणः कुशलो विष्णुः यशः जगत्त्राणेति कीर्तिम् अवाप्तुं लब्धुं मिलति समागच्छति । हरे संहार-कारिणी शक्तिः, विष्णो स्थितिकारिणी च त्वमेव शक्तिस्तत्त्वदीया एवेति वा भावः ॥१२॥

स्वरूपं ते वक्ष्यं विवर्ति रजसां सूक्ष्ममहसा-

मुपाधिस्ते स्तोमो भवति चपला काऽपि तनुभा ॥

अदृष्टा ते व्याप्तिर्बलमखिलदत्तं बलनिधेः

सहस्रांशः स्वस्य प्रभवति समस्तस्य च शिवे ॥१३॥

स्वरूपमिति— शिवे अम्ब ! वक्ष्यं कुलिशमामुषं ते तव स्वरूपं प्रकृतिः भवति, विवर्ति आकाशे रजसा रेणुरूपाणां सूक्ष्ममहसा सूक्ष्माणां महसा ज्यो-तिषां स्तोमः समूहः ते तव उपाधिः अवच्छेदक आश्रयः भवति, चपला तटित् काऽपि तनुभा घटीरग्रभा भवति । ते तव व्याप्तिः सर्वव्यापिता अदृष्टा अप्रतिहता । स्वस्य बलनिधेः अमितबलराशेः सहस्रांश अल्पिष्ठोऽंशः, सहस्र-छन्दोऽप्यधिकंघोनकः, अखिलदत्तम् अखिलाय विश्वस्मै दत्तं बलम् भवति । समस्तस्य सर्वस्यापि प्रभवति त्वं प्रभुरसि । ज्योतिर्मय्याः सर्वव्यापिन्यास्तव अमेदबलस्यात्यल्पाय एव विश्वबलमिति भावः ॥१३॥

यतः कालव्याज्रात्पद्यति भुवनं वैद्युतमहः-

प्रभावात्कालीं स्वामयि विकुरतः पण्डितवराः ॥

प्रभोः शस्त्रं भूत्वा ब्रह्मि यदरीन्द्रशङ्खपुषा

प्रवण्डी चण्डी तद्भुजवति भणन्त्यशयवति ॥१४॥

यत इति— अयि अम्ब ! यतः यस्मान् कालव्याज्रात् कालस्य निपेपे-त्यर्थः वैद्युतमहःप्रभावात् विकुरत इदं वैद्युतं तन्महः ज्योतिः तस्य प्रभावात् प्रभारविशेषात् महिम्नेति यावन्, भुवनं विश्वं पञ्चमि पञ्चवं करोषि । भग-वन् ! कालेन माधनेन सर्वस्यापि नाकं विधत्ते इति प्रतीतिर्भवेति, यस्तु तस्य वैद्युतज्योतिःप्रभावेनैव पाशो निर्वाहने । कालचक्रं नाक इति न तस्य-मिति आहूय । यस्मान् कालव्याज्रात् पञ्चमि यतः अस्मान् यस्मान् पण्डित-

वराः विज्ञाः त्वां कालीं विदुः। काली-नालभ्योः लिङ्गमात्रभेद इति प्रागु-
क्तमिह स्मार्यम्। अक्षयवले न विद्यते क्षयो यस्य तत् वलं यस्याः सा,
तस्याः सम्बुद्धिः अव्ययशक्तिके भगवति, यत् यस्मात् प्रभोरिन्द्रस्य परमेश्वरस्य
शस्त्रम् आयुधं भूत्वा वज्रवपुषा वज्रं कुलिशमेव वपुः शरीरं तेन अरीन् शत्रून्
दहसि दग्धान् करोषि, तत् तस्मात् प्रचण्डां चण्डी प्रचण्डचण्डी देवीं त्वां
भजन्ति पण्डितवराः। इति परमेश्वर्ये इति ध्यात्वर्पानुममान् इन्द्र एव
परमेश्वरः, तस्य शक्तिरिन्द्राभ्येव प्रचण्डचण्डी इति कवेः आशयः। महाकालस्य
एतस्य पत्नी काली, इन्द्रस्य प्रचण्डचण्डी, उभे अपि एकैव। कार्यभेदात्
नामभेद इति भावः॥१४॥

अयि त्वामेवेन्द्रं कथयति मुनिः कश्चिदजरे

त्वया शस्त्रादर्थं तं भजति तु परस्तरविविदुषिः ॥

युवां माता-पुत्री भगवति विमान्यौ न भवत-

स्ततो धीनां द्वेषा विदुषजनगोष्ठीषु मृतयः ॥१५॥

अयि इति— अयि अजरे जरारहिते नित्ययौवने अम्ब ! कश्चिन्मुनिः
श्रुतिः तत्त्वदर्शी त्वामेवेन्द्रं कथयति, लिङ्गभेदमतस्य पश्यन् तत्त्वतस्त्वमेवेन्द्रो
भगवान् परमेश्वरः इति इषीति। परोक्ष्यः तत्त्ववित् तत्त्वज्ञानी श्रुतिद्वंष्टा
तम् इन्द्रं त्वया शस्त्रादर्थं शस्त्रवन्तं भजति, न त्वमेवेन्द्रः किन्तु तस्य आयुधं
शक्तिः त्वमसीति कृते। वस्तुनस्तु भगवति ! युवां त्वं शक्तिः ॥ भगवा-
निन्द्रः उभावपि मातापुत्री न विमान्यौ अवियोग्यौ परस्परमंसिलिप्तौ भवतः।
अतः हेतोः विदुषजनगोष्ठीषु विद्वज्जनपरिप्लुतौ धीनां बुद्धीनां द्वेषा द्विप्रकारा
इत्यर्थः गतयः शरणयो भवन्तीति दोषः आश्रयो द्विधा भवतीत्यर्थः, 'गतिस्तु
गमने मार्गे दशाया बुद्धयुराययो' इति नानापरत्नमाला। तत्त्वदृगुपिरिति
ष पाठः॥१५॥

विकृष्टाणां विदुषं विविधगुणभेदः परिणमत्

विमुन्वाना भावान् भुवनगतरोषाय भवतः ॥

वितन्वाना शयं चलषदचलं काचिद्वितुं

विचिन्वाना जन्तोः कृतकवयसोऽपि विजयते ॥१६॥

विकृष्टाणेति— काचिन् ईदृशीनि वस्तुमशक्या महाशक्तिः परिणमत् परि-

पच्यमानं विश्वं जगत् विविधगुणभेदैः विविधैः गुणभेदैः सत्त्वादीनाम् अंश-
भूयस्त्वात्पीयस्त्वविनिमयेन बहुलभेदैरित्यर्थः, विकुर्वाणा, परिवृत्तं कुर्वाणा,
परिणामि जगत् नानाविधगुणभेदविशिष्टं, विदधानेत्यर्थः । भुवनगतिरोपाय
भुवनस्य जगतः गतेः चलनस्य रोधाय भवतः भवतेः शतरि द्वितीयावहुवचनं
प्रभवतः पच्यमानानिति यावत्, भावान् चेष्टाः इत्यर्थः, विघुन्वाना निवार-
यन्ती भावः सत्ता स्वभावामिप्रायचेष्टात्मजन्मसु- इत्यमरः । विश्वगतिरक्षिणी
विश्वेश्वरी विश्वगतिप्रतिबन्धिकाः आसुरीश्चेष्टाः निवारयन्तीति भावः ।
अचलं चलनरहितम् अक्षरं क्षरं भगवन्तं परमेश्वरं चलत् चलमिव दितन्वाना
विस्तृण्वाना विततं कुर्वाणा । अक्षरमपि ईश्वरं जगदपेक्षया विश्वस्य विततौ
क्रियमाणायां तेन सह सं सर्वाश्रयं विततम् अत एव चलन्तमिव विदधतीत्यर्थः ।
जन्तो, जन्मिनः कृतलवमपि कृतस्य कर्मफलस्य लवं लेशमपि अमितु रक्षितु
विचिन्वाना गवेषयन्ती, प्राणिना कर्मणः लेशमपि सद्रक्षणाय जागरूकतया
मागेयमाणेत्यर्थः । एवम्भूता ईशा ईश्वरी विजयते वैशिष्ट्येन जयति ॥१६॥

प्रभा भानोर्यद्वृद्धयसि सकलस्यापि तपनी

प्रचण्डा शक्तिः सत्यशक्तभुवनेशस्य तपतः ॥

गुप्ताशोर्गोस्तेनैव प्रमदयसि श्वेतः प्रविशतो

भवन्ती भूतादेर्वहरकुहरं मोदलहरी ॥१७॥

प्रमेति- अम्ब ! तपतः ज्वलतः सकलभुवनेशस्य सर्वलोकेश्वरस्य प्रचण्डा
शक्तिः चण्डी सती सकलस्य विदधस्य तपनी तपनशक्तिः भानोः सूर्यस्य प्रभा
मङ्गल्यया नृप्यं यथेत्यर्थः तथा भवति । दहरकुहरं हृदयाकारा प्रविशतः
भूनादेः भूतानां पृथिव्यादीनां प्राणिनां वा आदेः मूलभूतस्य आत्मनः अद्भुत-
मानः पुरोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये शनिविष्टः इति हि श्रूयते । तस्मिन्
हृदिस्यस्य अन्तरात्मनः इत्यर्थः, मोदलहरी आनन्दलहरी भवन्ती, गुप्ताशोः
गोमय्य उपोत्तेनैव गोमयप्रमेष चेतः मनः प्रमदयसि प्रचरणेन हर्षयसि । सूर्यप्रभे-
वोपा शक्तिं प्रचटयसि, चन्द्रप्रभेव गोमया आनन्दम् आधत्से इति भावः ॥१७॥

प्रचण्डा गौरी वा त्वमसि वायुप्राज्ञविभुते

त भीमः सन्मुखा विभुरभयदः पादगुह्यताम् ॥

तयोरेकं रूपं तव सहविमोः खेलति मह-

त्यमुष्मिन्नाकाशे धवलमहसि श्रीडति परम् ॥१८॥

प्रचण्डेति- वगुध्वाकंविनुते ! वगुध्वादित्यं. क्रमशो भूरादिलोकत्रया-
धिकारिकः-देवः विनुते सन्नुते त्वं प्रचण्डा चण्डी उग्र्या वा गौरी सौम्या वा
असि उभयथा वा भवसि, पादसुहृदां पादयोः बन्धूनां भक्तानाम् उभयदः
प्राणप्रदः स विमुरीस्वरः भीमो वा उग्रो वा दाम्भुः सुक्त्रमयः सौम्यो वा
भवति । सहविमोः विभुना सह वर्तत इति सहविमः तस्याः सेद्वरायाः
तव तयोद्वक्तयोः चण्डीगौरीरूपयोरेकं रूपं महति अमुष्मिन् परस्मिन् आकाशे
खेलति श्रीडति अर्थात्-चण्डीरूपम् । परम् इतरद् गौरीरूपं धवलमहसि सोमे
श्रीडति । आकाशे प्रतापयन्तिः सोरमेव वीर्युनी चण्डी, सौम्या सोममा
गौरीति प्रागुक्तम् । उत्तरज चेद-स्पष्टं ब्रूते ॥१८॥

विमक्ता या द्वेया त्वमसि गगने शीतमहस-

स्तपा रम्ये विम्बे ज्वलितललितस्त्रीतनुविधा ॥

सौवर्हीदानी जननि कतमा मे जननम्

पुराजन्मन्यासीद्विकटभयबोधं सुपुत्रे ॥१९॥

विमक्तेति- या त्वं द्वेया द्विप्रकारेण विमक्ता ज्वलितललितस्त्रीतनुविधा
ज्वलिता प्रतप्ता ललिता कोमला च स्त्रियास्तनू देहौ तयोर्विधे इव विधे यस्याः
सा ज्वलिता चण्डी ललिता गौरी इति स्त्रीरूपप्रकारद्वयवतीत्यर्थः, सा त्वं गगने
आकाशे ज्वलिता, चण्डी असि, तथा शीतमहसः सोमस्य रम्ये मनोहरे विम्बे
मण्डले ललिता गौरी असि । ईदानी ईद्वरि जननि ! तयोः चण्डीगौरीः मध्यं
कतमा मूर्तिः पुराजन्मनि पूर्वजनने मे मम जननम् उत्पत्तिस्थानम् आसीत्, किं
मम चण्डीगौरी जननमूरासीत् उत गौरीगर्भः ? ब्रूहि कथय । अथवा उग्रैव चण्डैव
विकटं गजाननं गणपतिं सुपुत्रे प्रमूतवती । विकट इति गणपतेर्नाम गज-
मुखत्वेन विकटरूपत्वात् । विकटं करालं घोरमित्यर्थः, 'विकटः पुण्ड्रे रम्य
विशालविकटालयोः' इति नानाधरत्नमाला । आकाशे प्रतपन्ती चण्डपेव
गणपतिममूत वेति विकल्पेन प्रश्नः । उत्तरेण पद्येन स्वयं समाधत्ते ॥१९॥

दुःशोभेदाद् द्रष्टेनं भवति भिदा कात्रपि करयो-

नं भेदादत्र स्यात्तृणमभिविमानेन्यवधानः ॥

भिदा तन्वोरेवं न भवति भिदायै तव शिवे ।
विद्यद्देशे चण्ड्यां सितमहसि गोप्यां च भवति ॥२०॥

दृशोरिति— दृशोर्द्वयोरक्ष्णोर्भेदात् पूयक्त्वात् दृष्टेः दर्शनस्य काऽपि भिदा पूयक्ता न भवति । द्वयोरक्ष्णोः एकमेव दर्शनं, न दर्शने भेद इत्यर्थः । करयोर्हस्तयोर्भेदात् कृतं निष्पादितं वस्त्वित्यर्थः न वा मिश्रं भवति । एकमेव वस्तु द्वाभ्यां हस्ताभ्यां कृतं हस्तभेदादेतोः न मिश्रं भवति । शिवे अम्ब ! एषम् अनया रीत्या, अभिविमानैक्यवशातः आत्मीयत्वेन विशिष्य मानयतीत्यभिविमानः, अभिविपूर्वकात् भनु अवबोधन इति घातोर्ध्वन्तात् घञि अभिविमान इति रूपं, स्वीयोत्कर्षावबोधनम् इत्यर्थः । तस्यैक्यस्य अभेदस्य वशातः वद्यादेतोः तन्वोः शरीरयोर्भिदा भेदः तव भिदायै भेदाय न भवति । विद्यद्देशे आकाशे तपन्यां चण्ड्यां देव्यां सितमहसि चन्द्रे विलसन्त्यां गोप्यां च विजयमानैक्यं भवति भवतीत्यध्याहार्यम् ॥

दृष्टयेन दृष्टिद्वयं न भवति, करद्वयेन कृतद्वयं च न भवति । एवं चण्डीगौरीशरीरभेदाद् देवीस्वरूपस्य न भेदो भवतीत्युक्तम् । यथा द्वयोः दृशोः एकमेव दर्शनं, यथा च द्वयोः करयोः एकमेव कृतं, तथा चण्डीगौरीशरीरयोः एकमेव शरीरस्वरूपमिति गम्योपमा । अनेन दर्शनस्य दृष्ट्यपमिव, कृतस्य करद्वयमिव देवीस्वरूपस्य चण्डीगौरीशरीरद्वयं स्वभावसिद्धमिति द्योतयते । शरीरभेदात् स्वरूपभेदो न भवतीति प्रकृतोपपाद्यम् अयं प्रति पूर्वार्थगनवाक्यद्वयार्थस्यानुमितिकरत्वेनोपपादकत्वात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः । नेहा-र्यान्तरग्यातः शङ्खः, प्रकृताप्रकृतयोः सामान्यविशेषभावादर्शनात् । 'भनु-मिनिकरत्वेन सामान्यविशेषभावाभ्यामनालिङ्गितः प्रकृतार्थोपपादकत्वेन विव-शिगोर्ध्वः काव्यलिङ्गम्' इति रसगङ्गाधरकाटाः ॥२०॥

तव छिन्नं शीघ्रं विदुरतिलपात्र्यापमविदो

भनुव्याणां मस्ते बहुलतपसा यन्निबलिते ॥

मुमुक्षायां भाव्यां तनुकरणसम्पर्करहिता

बहिर्भाषत्या युक्ता विगतचिरनिद्रा विलसति ॥२१॥

तवेति— अनिलपात्रि विस्वमित्रि । आगमविदः तान्त्रिकाः तन्त्रशास्त्रो-क्तविद्याजानिन इति यावत्, तव शीघ्रं तिलः छिन्नं कृष्णं विदुः जाननि, त्वां

छिन्नमस्तामाहुः । यत् यस्मात् बहुलतपसा बहुलेन गात्रेण तपसा तपोनिष्ठया विदलिते द्विधा वितीर्णे मनुष्याणां मस्ते शिरसि सुषुम्नायाम् एतदाख्यायां ज्योतिर्वाहिन्या नाड्यां मध्यनाड्यां तनुकरणसम्पर्करहिता देहेन्द्रियादिसम्बन्ध-
वर्जिता निलेपा सती बहिःशक्त्या शरीराद्वहिः ब्रह्माण्डगतमहाशक्त्या युक्ता संयुक्ता दिगतचिरनिद्रा उज्जितस्वाप्ना शरीरे जातप्रबोधा कुण्डलिनी त्वं विलससि, तस्मात् बिदुरिति पूर्वेण सम्बन्धः । योगिषु कुण्डलिनी प्रबुद्धा सुषुम्नायां बहन्ती शरीरमनाश्रित्य शीर्षकपालं मित्वा निर्गत्य बहिर्ब्रह्माण्ड-
शक्त्या युक्ता बाह्याभ्यन्तरयोर्धातायाऽविहारेण विलसतीति इममर्थम् अन्यत्र च स्वानुभूत्या कविर्व्रूते । 'तव च्छिन्नं मस्तम्' इति पाठान्तरम् ॥

जीवती योगिनः शीर्षकपालमेदनम् श्रुत्यनुभवसिद्धम् । 'व्यपोह्य शीर्ष-
कपाले' इति तैत्तिरीयश्रुतिः । इममेवानिप्रायं स्मारयति अधुनाऽपि सम्प्र-
दायः यन्मृतस्य तुरीयाभिमिकशरीरस्य जननात्पूर्वं उच्छिरः नारिकेलफलै-
र्मिद्यते ॥२१॥

उताहो तन्वङ्गणां भृगुकुलविषाभ्यां पितृगिरा
तनूजेन छिन्ने शिरसि भयलोलाक्षिनलिने ॥
ग्यप्रास्तेजो भीमं निजमपि यदक्षुधमनघं
तदाहुस्त्वामम्ब प्रयितचरिते कृतशिरसम् ॥२२॥

उताहो इति— उताहो विकल्पे, अथवा छिन्नमस्तात्वप्राप्तेः हेतवन्तरं विकल्पते । भृगुकुलविषाभ्यां मार्गवर्गविषायिन्यां तन्वङ्गणां सुन्दर्यां जम-
दग्निनार्यायां रेणुक्यां भयलोलाक्षिनलिने भयेन लोके चकिते अक्षिनलिने
नयनकमले यस्य तस्मिन् शिरसि मस्तके तनूजेन पुत्रेण परशुरामेण पितृगिरा
पितुर्जमदग्नेः बाधा तदादेवेनेत्यर्थः, छिन्ने सति, अवि देवि ! निजं स्वीयम्
अक्षुधम् उत्तमम् अनर्थं पवित्रं भीमम् उग्रं तेजः ज्योतिः न्यषाः निहितवत्पति
निपूर्वकस्य घात-घातोः रुद्धिं मध्यमपुरुषैकवचनम् । तत् तस्मात् अम्ब
प्रयितचरिते विद्युतचरिते । त्वां कृतशिरसं कृतं छिन्नं शिरो यस्यास्ता
छिन्नमस्ताम् आहुः वदन्ति । परशुरामेण मातुः शिरसि छिन्ने तस्यां भग-
वत्या प्रचण्डचण्ड्या स्वं तेजो निहितम् । तेन हेतुमा रेणुका प्रचण्डचण्डी-
तेजस्काम्बू । प्रचण्डचण्डी च छिन्नमस्तेति कीर्त्यते, स्वतेजोवात्सम्युवो रेणु-
कायाः कृतशिरसस्तयात् ॥२२॥

हुतं धाराज्वालाजटिलचटुले दासन्नदहने । तपस्विन्याः कार्यं भगवति यदाऽम्ब त्वमविशः ॥
 तदा तस्याः कण्ठप्रगलदसृजः कृत्तशिरसः ।
 बबन्धेन प्राप्तो भुवनविनुतः कोऽपि महिमा ॥२३॥

हुतमिति— अम्ब ! त्वं यदा धाराज्वालाजटिलचटुले अविच्छिन्ना धारा-
 ज्वाला धाराज्वाला तया जटिले सान्द्रे चटुले क्षीघ्रे अत एव प्रचले
 दासन्नदहने अद्भुतगन्धौ 'वाप्यवन्चटुल क्षीघ्रम्' इति विश्वः, तपस्विन्याः ताप-
 स्या, अदण्ड्यत्वात् बोधनीयाया वा रेणुकायाः कार्यं देहं यदा अविशः प्रवि-
 ष्टाऽसि, तदा कृत्तशिरसः छिन्नमस्तायास्तस्या रेणुकायाः कण्ठप्रगलदसृजं
 कण्ठात् प्रगलतः निर्गच्छन्तः असृजः बधिरात् भुवनविनुतः लोकसंस्तुतः कोऽपि
 महिमा भवान् प्रभावः बबन्धेन शिरोवियुक्तबलेदरेण प्राप्तः लब्धः । अतः
 एव लोके रेणुकायाः बबन्धोऽद्यापि पूज्यते ॥२३॥

निषेस्त्वत्तो हृत्वा भगवति न लज्जे भुवि सृजन्
 रत्नलोणीर्वाणीस्त्वदमलयस्तोरभजुषः ॥
 नृपोद्यानात्पूनीत्करमपहरन् भक्तिमदनं
 वितन्वानस्तस्मै मुहुरपहरत्सेवक इव ॥२४॥

निषेरिति— भगवति ! त्वदमलयस्तोरभजुषः तवामलानां स्वच्छानां
 यशसां कीर्तनां सौरभं सौगन्ध्यं जुषन्ते सेवन्ते इति त्वदमलयस्तोरभजुषः
 ता रत्नलोणीः रत्नभूमीः वाणीः मिरः रत्नपूरिता वाक् इत्यर्थः ता, वर्य, निषे
 गर्वलोत्तरवाङ्मयनिधानमृतायास्तत्ततः हृत्वा आदाय भूमिं इह लोके सृजद्दहं
 न लज्जे न लज्जितोऽस्मि । एतथावनवीनिगन्धवाहिनीः रत्नपरिप्लुता वाणी-
 रत्नत एव हृत्वा तामां वाप्यवन्धेन पुनर्निमित्ति विषाय, मदीयेषु भक्ति-
 मृष्टिरिति वादे स्यादेव मम लज्जा । तथाऽपि न लज्जे, कुतः उत्तरार्पणो-
 पमया हेनुमाह । अहं न लज्जे, न इव नृपोद्यानात् नृपस्य प्रभोरद्यानात्
 उावनान् मृनोत्करं पुनरागम्याहरन् स्वीयमिव आददानः भक्तिमदनं भक्ते
 प्रभौ गगौरवानुरागस्य नटनं बाह्यभेष्टिनः प्रदर्शनं विनयान् कुर्वन्तिः मुह
 पुन पुन तस्यै नृपाय उाहरन् पदीयोद्यानादाहृतं प्रभूतोत्तरम् उाहरन् उा-

यनीकुर्वन् सेवकः किङ्कुर इव न लज्जे इति पूर्वेषु सम्बन्धः । त्वत्तो निघे-
रित्यनेन देव्याः प्रसादविशेषेण लब्ध्वर्यं कविता इति गम्यते । मुवि सृजन्
इत्यनेन अभिनवेयं मे निमित्तिरिति चोत्तिष्ठम् ॥२४॥

दधानास्तन्तोषं मनसि सुकवीनामतितरां

दधानाः प्रत्यक्षं विबुधसत्तते भावमलघुम् ॥

कुलानामुत्साहं सपदि विदधानाशिबबधू-

पराणां शोभन्तां जपति शिखरिष्यो गणपतेः ॥२५॥

दधानाः इति— सुकवीनां सत्कृतयो रसास्वादनपटवः निर्मलस्तराश्च, अत-
स्तेषां मनसि सन्तोषम् अतितरां विशेषतः दधानाः विभाषाः । विबुध-
सदमे विद्वत्परिपदे अलघुं गुरुं प्रत्यग्रम् अभिनवं भावम् अभिप्रायं दधानाः
वितरन्त्यः । शिबबधूपराणां शिबबधूः मयवती परं प्रधानं येषां तेषां देवी-
भक्तानां कुलानां सङ्घानाम् उत्साहं विक्रममम्पन्नं व्यवसायं सपदि क्षणात्
विदधानाः कुर्याणाः गणपतेः कवेः शिखरिष्यः शिखरिणीवृत्तनिबद्धाः स्तुतयः
अगति लोके शोभन्ताम् दीप्यन्तु, शोभमाना भवन्तु इति यावत् ॥२५॥

सप्तविंशः स्तवकः समाप्तः ॥

अष्टाविंशः स्तवकः

अथास्मिन्नाष्टाविंश स्तवनेऽपि रेणुका भगवतीं प्ररतुष्य अन्मादव क्षेत्रमूर्ती
स्तौति ॥

अन्तर्वलक्षपरिधिभ्रममावधानो

वक्त्रस्य पूर्णतुहिनद्युतिमण्डलस्य ॥

हास करोतु भवता परम प्रमोदं

शुद्धान्तपङ्कजदृश प्रमथेश्वरस्य ॥१॥

अन्तरिति- प्रमथेश्वरस्य परमशिवस्य शुद्धान्तपङ्कजदृश अन्तपुरसुन्दर्या
पार्वत्या हाम भवता परमम् उत्तम प्रमोदमानन्द करोतु । हास पूर्वा
धेन विक्षिपति । पूर्णतुहिनद्युतिमण्डलस्य पूर्णचन्द्रबिम्बस्य वक्त्रस्य वदनस्य
व्यस्त रूपकम् । अन्तर्वलक्षपरिधिभ्रमम् अन्त अन्तरे वलक्षस्य शुभ्रस्य परिधे
परिवेपस्य भ्रम भ्रमणम् आदधान उत्पादयन् हास प्रमोद करोत्विति
सम्बन्ध । मुख परित हासप्रभाया मण्डलाकारो विलास इति द्योतयितु भग-
वत्या मुखचन्द्रस्य 'हास परिवेपायत इत्युक्तम् । रूपकम् अलङ्कार ॥१॥

सम्मोहनानि तुहिनांशुक्लाधरस्य

सञ्जीवनानि सरसीरुहसायकस्य ॥

सन्दीपनानि विनतेषु जनेषु शक्ते

सहर्षणानि मम सन्तु शिवास्मितानि ॥२॥

सम्मोहनानीति- तुहिनांशुक्लाधरस्य चन्द्रवर्णमृत शिवस्य सम्मो-
हनानि मोहजननानि, सरसीरुहसायकस्य अरविन्दवाणस्य मन्मथस्य हरनेत्र-
दम्पस्य सञ्जीवनानि जीवनाधायकानि, विनतेषु विनम्रेषु जनेषु भक्तेषु शक्ते-
सन्दीपनानि उत्तेजनानि धीर्यवर्धनानीति यावन् शिवास्मितानि पार्वतीमन्द-
हसितानि मम सहर्षणानि हर्षजननानि सन्तु भवन्तु । शिवास्मितानां
सम्मोहन-सञ्जीवन-सन्दीपन-सहर्षणत्वानि बहूनि उल्लिखितानि । यत उल्ले-
खोऽलङ्कारः ॥२॥

पापानि मे हरतु काचन कृत्तशीर्षा

माता पदाम्बुजभृजिप्यवितीर्णहर्षा ॥

या भक्तलोकवरदानविधौ विनिद्रा

वासं *कमण्डलुधुनीपुलिने करोति ॥३॥

पापानीति— पदाम्बुजभृजिप्यवितीर्णहर्षा पदाम्बुजयोः भृजिप्येभ्यो भक्तेभ्यः वितीर्णः दत्तः हर्षः सम्मदः यया सा, काचन कृत्तशीर्षा छिन्नशिरस्का माता मे मन पापानि हरतु व्यपोहतु । या देवी भक्तलोकवरदानविधौ भक्तजनेभ्योऽभीष्टवरदानविधाने विनिद्रा जागरुका सती पुण्ये पावने कमण्डलुधुनीपुलिने कमण्डलुनदीसंकतप्रदेशे वासं करोति । 'यः कुण्डलीपट्टणराजधानीम्' इति (२५ स्त. ८ श्लो.) श्लोके यस्मिन् क्षेत्रे प्रतिष्ठिता मूर्तिः स्तुता तत्रैव कमण्डलुनदी भवति । तस्मात् सर्व रेणुका अत्र कीर्तिता ॥३॥

पट्टावतारजननावनिरेकबीरा

भीमा धुनोतु दुरितानि गणाधिपस्य ॥

या भक्तरक्षणविधावतिजागरुका

पुण्ये कमण्डलुधुनीपुलिने चकास्ति ॥४॥

पट्टेति— पट्टावतारजननावनिः पट्टः अवतारः परशुरामः तस्य जननावनिः उत्पत्तिभूः जननीत्यर्थः । एकबीरा अद्वितीयबीरा एकवीरेति विद्युता वा भीमा बण्डी भीमा देवीति विख्याता देवी गणाधिपस्य गणपतेः दुरितानि पापानि धुनोतु निवारयतु । या देवी भक्तरक्षणविधौ भक्तजनपालनकर्मणि प्रतिजागरुका अत्यन्तं तावधाना सती पुण्ये पवित्रे कमण्डलुधुनीपुलिने कमण्डलुनदीसंकतप्रदेशे चकास्ति विद्यति ॥४॥

ऐदाय धेव गतरजा भुनिराविदेश

विच्छेद वेद्मगुणस्तनयः सवित्रीम् ॥

* अत्रैव रेणुकाक्षेत्रे सद्गुप्तसमये 'रेणुवागीतम्' देवप्रेरणया गीतवान् नैष्ठिकः भक्तिः । उज्ज्वलप्रतापमिदं गीतमालायामन्वर्तुं कालान्तरे मुद्रित-
ममूत् ॥

दाहं शरीरमखिलप्रभुरीक्षणवित-

यंघाविवेश च कया परमाद्भुतेयम् ॥५॥

छेदायेति- गतरजाः गतं नष्टं रजः क्रोधगुणो यस्य सः सात्त्विको मुनिः जमदग्निः छेदाय रेणुकाशिरकर्तृनाय आदिदेश चेत् आज्ञप्तवांश्चेत् । बहु-
गुणः अनेकसद्गुणः तनयः परशुरामः सवित्री जननी विच्छेद चेत् । अखिल-
प्रभुः सर्वेश्वरी ईशशक्तिः ईश्वरशक्तिः दाहं दग्धं योग्यं शरीरं मृतं कले-
वरम् आदिवेश प्रविष्टा च यदि, चकारादेतानि सर्वाणि संवृत्तानि चेत् इयं
परमाद्भुता अत्याश्चर्यकरी कया । दान्तस्य मुनेः क्रोधः, पुत्रस्य मातृशिर-
श्च्छेदः, ईशशक्तेः भूतशरीरावेशः इत्येतत्सर्वम् आश्चर्यकरम् इत्यर्थः ॥५॥

पुत्रः प्रियस्तव शिरः सहसा चकतं

कृता च हर्षभरिता भवती ननर्त ॥

नो तस्य पापमपि नो तव काऽपि हानिः

नशिोऽस्य हा भुजभुवामभवद्विपाकः ॥६॥

पुत्र इति- प्रियः पुत्रः परशुरामः तव शिरः सहसा अविचारितं चकतं
'अतर्किते तु सहसा' इत्यमरः । प्रियः पुत्रः अग्रियं धोरं कर्म कृतवान् । कृता
छिन्ना च भवती हर्षभरिता आनन्दपूरिता सती ननर्त नृत्तं चकार । तस्य
पापमपि मातृघणपापं च न, देवि ! तवापि शिरश्च्छेदात्त हानिः न काऽपि
क्षतिः । अस्य कर्मणः विपाकः परिणामः भुजभुवां क्षत्रियाणां नाशोऽभवत्
हो आश्चर्यम् ! असम्भवमिवैव चरितं प्रतिभातीत्यर्थः ॥६॥

पूर्वोक्ता कयामविश्वस्य भूतायमाह ॥

अम्बेव सा सुरभिरर्जुनमूपतियौ

धीर्मांजहार स च भार्गव आजहार ॥

तस्या हतेः परगृहस्थितरेव हेतु-

गैर्यवदर्शनकया रिपुकल्पितेव ॥७॥

अम्बेति- सा सुरभिः कामधेनुः अम्बेव श्रीमातेव पूज्यत्वात् नाग्या
कैवला गोः । याम् अर्जुनमूपतिः अर्जुनपहाराजः वातंवीर्यः जहार हतवान्,

यां स च भार्गवः परशुराम आजहार आनीनवान् । परमृष्टस्थितिरेव शत्रु-
गृहवास एव तस्याः हृतेः वधस्य हेतुः । गन्धर्वदर्शनकथा गन्धर्वदर्शनमोहिताम्
अत एव अपरादां रेणुकां हन्तुमाजपतवान् भुनिरिति कथा रिपुकस्मिर्नैव
भार्गवसशत्रुभिः कल्पिता न यथार्था ॥७॥

छिन्नानि भो कति शरीरभृतां शिरांसि

तत्पूज्यते जगति रेणुकमेव शीर्षम् ॥

कृत्ताः कलेवरवतां कति नामयो न

चेतो धिनोति सुरभिर्मृगनाभिरैकः ॥८॥

छिन्नानि इति— शरीरभृतां देहधारिणां शिरांसि कति न छिन्नानि ?
बहूनि लोके शिरांसि छिन्नानि छिद्यन्ते च । तयाऽपि तेष्वेकमेव जगति लोके
तत् पुराणप्रसिद्धं रेणुकं रेणुकामया इदमेव शीर्षं शिरः पूज्यते । कलेवरवतां
शरीरिणां नामयः भग्नवतिप्राण्यङ्गानोत्पन्नैः कति न कृत्ताः छिन्नाः ? बहवो
नामयः कृत्ता एव भवन्ति । तयाऽपि तेषु मृगनाभिः कस्तूरिकामृगस्य नाभिः
एक एव चेतो मानसं धिनोति तर्पयति । अशोतराघर्षूर्ध्वार्धगत्रोपमानोपमेय-
बाक्यार्थघटकधर्मयोः रेणुकशीर्षपूज्यत्व-मृगनाभिचेतोधिन्वनयोः विम्बप्रतिविम्ब-
भावाद् दृष्टान्तोऽद्भुतः । प्रकृतवाक्यार्थघटकानामुपमानादीनां साधारणधर्म-
स्य च विम्बप्रतिविम्बभावे दृष्टान्त इति पण्डितराजः ॥८॥

प्राणा वसन्ति शिरसा रहिते शरीरे

लीलातरोजति शिरस्तु करेऽस्य वृत्तम् ॥

तन्निष्पन्नेतदजितं च धिमेव धीराः

पश्यन्तु नन्दनगरे तदिदं विचित्रम् ॥९॥

प्राणा इति— शिरसा रहिते शरीरे शिरोहीने देहे प्राणाः वसन्ति, अस्य
शरीरस्य नरे वृत्तं छिन्नं शिरः लीलातरोजति लीलायै मरोजं कमलं लीला-
शरोजं तदिकाशरलीनि लीलातरोजति, आचारे विश्वम् । एतदजितम् इदं
विश्वं च तन्निष्पन्नं तस्य करपूजितम् । शरीरस्य निष्पन्नम् अधीनं सर्वज्ञात्पथ्या-
हार्यम् । नन्दनगरे कुण्डलीपत्तने तदिदं विचित्रम् अद्भुतं धीराः विद्वांसः
धिमेव पश्यन्तु । कुण्डलीपुराण्ये क्षेत्रे प्राग्वाचिते रेणुकामूर्तिः एवमुपा पूज्यते ।

धीराः धिर्वयः पर्यन्तिवत्यनेन दशमहाविद्याम् प्रवितायाः छिन्नमस्तायाः गूढं
तत्त्वम् अनेन विचित्ररूपवर्णनेन विदुषां विदितं स्यादित्यभिप्रायः । अन्यत्र
च प्रचण्डचण्डीप्रस्तावेप्रतिपादितम् ॥९॥

प्राणेश्वरी विधिपुरे लसतः पुरारे-

रङ्गीकरोतु शरणागतिमम्बिका मे ॥

लसत् निपीय यदुरोरुहकुम्भकुम्भं

सम्बन्धमूर्तिरभवत्कविचक्रवर्ती ॥१०॥

प्राणेश्वरीति- विधिपुरे ब्रह्मपुरे लसतः विजयमानस्य पुरारेः शिवस्य
प्राणेश्वरी अम्बिका मे शरणागतिं प्रपत्तिम् अङ्गीकरोतु अम्बुपगच्छतु ।
लब्धं प्राप्तं यदुरोरुहदुग्धं यस्याः उरोरुहयोः वक्षोजयोः दुग्धं क्षीरं स्तन्यमिति
यावत् निपीय पीत्वा सम्बन्धमूर्तिः ज्ञानसम्बन्ध इति प्रसिद्धः शैवसमयाचार्यः
कविचक्रवर्ती अभवत् । ब्रह्मपुरं खोलदेशगतं सम्बन्धमूर्ते जन्मक्षेत्रम् । त्रि-
वर्षो बाल एव कविः देवाराक्ष्यं द्राविडवेदप्रबन्धं निर्माय शिवभाराधितवान् ।
भगवती तस्मै स्तन्यं ददौ । तन्महिर्मेव तदीयो वाग्विलास इति ऐतिह्यम् ।
'शीर्हाँळि' इति द्राविडेयु विश्रुतमिदं स्थलम् ॥१०॥

अप्राप्य लोकरचनावनपातनेषु

यस्यास्त्रयोऽपि पुरुषाः करुणाकटाक्षम् ॥

मैवेदाते किमपि सा जगदेकमाता

भद्रा परा प्रकृतिरस्त्वयनाशिनी नः ॥११॥

अप्राप्येति- त्रयोऽपि पुरुषा ब्रह्म-विष्णु-शुद्धाः लोकरचनावनपातनेषु
भ्रमराः लोकसर्जन-रक्षण-संहारेषु विषये यस्याः करुणाकटाक्षं करुणापूर्णनेत्रा-
स्तदर्थानम् अप्राप्य अलब्ध्वा किमपि न ईक्षत एव किमपि स्व कर्म सृष्टपादि
कर्तुं नैव प्रभवन्ति । सा जगदेकमाता लोकसवित्री भद्रा मङ्गला परा
प्रकृतिः मूलप्रकृतिर्महामाया भगवती नः अस्माकम् अधनाशिनी पापविध्वंसिनी
अस्तु भवतु । पापनाशाख्यं खोलदेशक्षेत्रमस्ति । तत्र विराजमाना मूर्तिः
स्तुता ॥११॥

राका प्रबोधजतिनो हृदयोदयस्य

नौका विपज्जलनिधौ पततां जनानाम् ॥

वेदध्वजस्य ललिता त्रिशचिः पताका

काचिन्ममास्तु शरणं शिवमूलटीका ॥१२॥

राकेति— हृदयोदयस्य हृदयादुदयः उद्गमः यस्य तस्य प्रबोधजतिनः प्रबोधः ज्ञानमेव ज्ञानी चन्द्रः तस्य राका पूर्णिमा उदयचन्द्रार्पणामर्प्यात् हृदये सागरारोपः आक्षिप्यते । प्रबोधचन्द्रपूर्णमेत्यर्थः । विपज्जलनिधौ आपत्तमुद्रे पततां मज्जता जनानां नौका तारिणी, वेदध्वजस्य वेदा ध्वजः केतुर्यस्य तस्य वेदगिरीन इति प्रसिद्धस्य काञ्चीमण्डलस्यक्षेत्रविशेषस्यापिष्ठातुरीश्वरस्य त्रिशचिः तिस्रो लोहितगुप्तकृष्णाः रजस्तत्त्वतमःप्रभाः इत्यमः कालियो यस्याः सा पताका वैजयन्ती काचित् शिवमूलटीका शिव एव मूलं तूष्णमिव दूरवगाहं तस्य टीका व्याख्या प्रकाशिका ललिता देवी त्रिपुरमुन्दरी वेदगिरिभेत्ताम्बिकायाः त्रिपुरमुन्दरीति नाम प्रसिद्धम् । सा अम्बा मम शरण रक्षणमस्तु । ललिताया देव्या नौकायभेदारोपाद्रूपकमलङ्कारः । एकस्या एव नौका-राका-पताकात्वेन उल्लेखनात् रूपकशिरस्क उल्लेखोऽलङ्कारः ॥१२॥

मौली महेन्द्रमुद्रुशस्तुमनोनिकाय-

संसोभिते सदसि माग्य इवामिजातः ॥

रैणुश्च यच्चरणमूर्लभतेऽग्रपीठं

त्राणाय सा भवतु भूतपतेर्वधूर्नः ॥१३॥

मौलाविति— यच्चरणम् यस्याः चरणयोः भवतीति यच्चरणम् रैणुश्च घूर्णिरपि सुमनोनिकायसंसोभिते सुमनसा पुष्पाणां निकायेन समूहेन संसोभिते 'अथ सधर्मिणां स्यान्निकायः' इत्यमरः, महेन्द्रमुद्रुशः महेन्द्रमुद्र्याः मौली चूडाया सुमनोनिकायसंसोभिते सुमनसा शुद्धमनसां देवानां वा निकायेन वन्देन संसोभिते विराजिते सदसि सभाया माग्यः पूज्यः अभिजातस्तत्पुत्र इव अग्रपीठं प्रयमासनं लभते प्राप्नोति, सा भूतपतेः रुद्रस्य वधूः देवी नः अस्माकं त्राणाय रक्षणाय भवतु । भगवत्याः चरणरेणुः देवराजमुन्दरीचूडाया पूज्यं स्थानं भजन इति भावः । सुमनसमन्दः दिव्यो व्याख्यानः । पूर्णोपमा-लङ्कारः ॥१३॥

अम्बावृणोति परितोऽप्ययमन्यकारो

नात्मानमेव मम किं तु कुलं च देशम् ॥

शीघ्रं मदीयहृदयोदयपर्वताग्रे

धीमानुदेतु तव पादमयूखमाली ॥१४॥

अम्बेति— अम्ब ! अयमन्यकारः गन्तव्यमार्गप्रकाशावरकमज्ञानमित्यर्थः। मम आत्मानमेव केवलं परितोऽभिमतः न आवृणोति, किन्तु कुलम् अस्मदीयं भारतीयं मानुषं वा 'सङ्घं' देशं च भारतदेशं च आवृणोति। 'मदीयहृदयोदयपर्वताग्रे ममेदं मदीयं हृदयं तदेव उदयपर्वतः उदयाग्रिः तस्याग्रे धीमान् लक्ष्मीवान् पादपक्षे, रोविष्मान् सूर्यपक्षे, तव पादमयूखमाली पाद एव मयूखमाली सूर्यः शीघ्रम् उदेतु उद्गच्छतु। आत्मानं कुलं देशं आवृण्वन्तम् अधिपम् अन्यकारं निवारयितुं भगवत्याः पाद एव क्षम इति वस्तु हृदयपादयोः उदयपर्वत-मयूखमालित्वारोपाम्ना रूपकेणानुप्राणितम् ॥१४॥

कष्टं धुनोतु मम पर्वतपुत्रिकायाः

प्रत्यप्रपङ्कुरहृद्धान्धवकान्तिकान्तम् ॥

अम्भोरहासनमुत्तामरमौलिरत्न-

ज्योतिर्विशेषितगुणं शरणारविन्दम् ॥१५॥

कष्टमिति— प्रत्यप्रपङ्कुरहृद्धान्धवकान्तिकान्तं प्रत्यप्रस्य अभिनवस्य पङ्कुरहस्य कमलस्य धान्धवस्य बालार्कस्येत्यर्थः, कान्तिरिव कान्तं कमनीयम्, अम्भोरहासनमुत्तामरमौलिरत्नज्योतिर्विशेषितगुणम् अम्भोरहासनमुत्ताना ब्रह्मादीनाम् अमराणां देवानां मौलिषु यानि रत्नानि यस्यादीनि तेषां ज्योतिर्भिः तेजोभिः विशेषितः प्रकाशितः सर्वत्रगद्यन्तत्वादि गुणो यस्य सत्, पर्वतपुत्रिकायाः पार्वत्याः शरणारविन्दं पादकमलं मम कष्टम् अनिष्टं धुनोतु व्यपोहतु ॥१५॥

व्यानिर्जिह्वानि तमरे गिरिः त्रिगीषोः

वामस्य हृन्निवहस्य निमग्नगानि ॥

धुन्तु मे विरहमहिमुमात्स्वियाः

पारारविन्दरटचपणितानि तानि ॥१६॥

ज्याशिञ्जितानीति- समरे युद्धे गिरिदां शिवं जिगीषोः जेतुमिच्छोः
कामस्य मन्मथस्य ज्याशिञ्जितानि मौर्वीक्वणितानि, हंमनिवहस्य हमसमूहस्य
निमन्त्रणानि आह्वानानि, हंसगतिरिव गमनं तस्या-इति भावः । अद्रिकुमा-
रिकायाः पार्वत्याः तानि प्रसिद्धानि पादारविन्दकटकवणितानि पादकमल-
भूषणवल्लयशिञ्जितानि मे मम विषदं धुन्वन्तु । देव्याः पादहंसकप्यनयः शिवं
वशायितुं मदनधनुर्ज्याधोपायमाना भवन्ति इत्यर्थः ॥१६॥

यः सर्वलोकमथनं महिषं जिगाय

यस्यैव कर्म दमनं च सदान्तकस्य ॥

नारीनराकृतिभूतो महसस्तमद्भिः

मञ्जीरनादमधुरं शरणं व्रजामि ॥१७॥

य इति- यः अद्भिः सर्वलोकमथनं सर्वान् लोकान् मिथ्यातीति सर्व-
लोकमथनः तं महिषम् अमुरं जिगाय जितवान्, यस्य अद्भ्यैरेव तत् कर्म
अन्तकस्य यमस्य च दमनममूत् इति अध्याहार्यम्, यमेनाप्यत्रयस्य महिषस्य
जपात् अन्तकोद्भिः अद्भ्यै महिषध्वंसकर्मणा जितं एवेत्यर्थावृत्तिः । मञ्जीर-
नादमधुरं मृपुरुषनिमुषणं तं नारीनराकृतिभूतः स्त्रीपुरुषाकारधारिणः महसः
ज्योतिषोद्भिः पादं शरणं व्रजामि प्रपन्नोऽस्मीत्यर्थः । शिवशक्त्योरेकशरीर-
त्वप्रसिद्धेः, महसो नारीनराकृतिभूत्वम् ॥१७॥

आपन्नहोषविदराग्निमग्नमेतं

दीप्तं त्वदीयचरणं शरणं प्रपन्नम् ॥

उद्धर्तुमम्य कल्याणपरिपूर्णचित्ते

चित्तेऽग्निस्रकुलनारि तत्रैव भारः ॥१८॥

आगदिति- कल्याणपरिपूर्णचित्ते दयामरितहृदये, चित्तेऽग्निस्रकुलनारि
चित्तेऽग्नौ घनापिपत्य कुबेरस्य मित्रस्य शिवस्य कुलनारि कुञ्जाङ्गने अम्य !
आपन्नहोषविदराग्निमग्नम् आपद्विरदेव महोषविदराग्निं अनिपोरगरल-
मागरः तस्मिन् निमग्नम् अन्नः पवित्र, त्वदीयचरणं त्वत्पादं शरणं प्रपन्नं शर-
ण्यस्तेनार्थनम् एतं मामुद्धर्तुम् उदञ्चयितुं तत्रैव भारः, नान्यमप्य, यदेषोद्भि-
रदेवशरणोद्भिः ॥१८॥

लोकाधिराजि पतितं विपदग्न्यकूपे

संरुद्धदृष्टिर्ममितस्तिमिरच्छटाभिः ॥

मातः समुद्धर कृपाकलिते मृडानि

पुत्रं करेण जगतामभयङ्कुरेण ॥१९॥

लोकैति- लोकाधिराजि जगदधीश्वरि, मृडानि मृदस्य शिवङ्कुरस्य शिवस्य पत्नि, कृपाकलिते दयावन्ध्वे मातः ! विपदग्न्यकूपे विपदापदेव अग्न्य-
स्तमोव्याप्तः कूपोज्ज्वलः तस्मिन् पतितम् अत एव अमितः स्रवतः तिमिर-
च्छटाभिः तमोलेखाभिः संरुद्धदृष्टिं संरुद्धा प्रतिरुद्धा दृष्टिर्दर्शनं यस्य तं पुत्रं
मां जगतां लोकानाम् अभयङ्कुरेण रसकेण करेण हस्तेन समुद्धर बहिः प्रका-
शभूमिमानय ॥१९॥

अस्य स्वदीपपदपङ्कजकिङ्कुरस्य

दुर्भाग्यपाकविफलीकृतपीर्यस्य ॥

प्राणेश्वरि प्रमथलोकपतेऽपायं

वीक्षस्व तारणविधौ निपुणे स्वमेव ॥२०॥

अस्यैति- प्रमथलोकपतेः मृतेरास्य शिवस्य प्राणेश्वरि पार्श्वेति अम्ब !
स्वदीपपदपङ्कजकिङ्कुरस्य स्वत्पादारविन्दमक्तस्य, दुर्भाग्यपाकविफलीकृतपीर्यस्य
दुर्भाग्यस्य दुर्विधेः 'भाग्यं स्त्री नियतिविधिः' इत्यमरः । पाकेन परिणामेन
विफलीकृतं ध्वयीकृतं पीर्यं पुरुषवार इत्यर्थः यस्य तस्य अस्य मम
तारणविधौ तारणकर्मणि निपुणे कुशले अम्ब ! स्वमेव उपायं साधनं वीक्षस्व
पश्य उपायं दृष्ट्वा मां तारय । जितपीर्यं दीवं जेतुम् उपायं प्रसन्ना दैव्येव
दृष्टुमर्हति ॥२०॥

मृत्युञ्जयोर्मणिपीठगते निषण्णे

ताटङ्कुरान्तिबहुलीकृतपङ्कजोभे ॥

भाषिष्यकङ्कषलसत्करवारिजाले

जाते कुलाचलपतेर्बहि पातकं नः ॥२१॥

मृत्युमिति- मृत्युञ्जयोर्मणिपीठगते मृत्युञ्जयाय शिवस्य ऊरुरेव मणिः
यस्य पीठगते तस्मिन् निषण्णे आसीने शिवशामाङ्कुरीकृत्ये, ताटङ्कुरान्ति-

बहुलीकृतगण्डशोभे - ताटङ्कुयोः कर्णाभरणयोः कान्तिभिः बहुलीकृताः भूयिष्ठाः
कृताः गण्डयोः शोभाः यस्यास्तस्याः सम्बुद्धिः । भाणिक्यस्तचित्तबलयशोभमानहस्तकमले, कुलाचलपतेः पर्वतराजस्य जाते
पुत्रि ! नः अस्माकं पातकं बहि नाशय ॥२१॥

किं ते वपुर्जननि तप्तमुवर्णगौरं

कामारिमोहिनि किमिन्दुकलावलम्बम् ॥

पाकारिनीलमणिमेचककान्त्युताहो

बन्धूपुष्पकलिकाशचि वा स्मरामि ॥२२॥

किमिति— जननि ! तप्तमुवर्णगौरं स्फुटकाञ्चनमिव गौरं ते तव वपु-
र्बहुं स्मरामि ध्यायामि किम् ? कामारिमोहिनि शिवसम्मोहिनि देवि ! इन्दु-
कलावलक्षं चन्द्रकलाधवलं ते वपुः स्मरामि किम् ? उताहो अथवा पाकारि-
नीलमणिमेचककान्ति इन्द्रनीलरत्नश्यामलकान्ति वपुः स्मरामि किम् ? बन्धूक-
पुष्पकलिकाशचि रक्तकपुष्पकोरककान्ति वपुः स्मरामि वा ? किदृशां त्वं मम
ध्यानगोचरा भवसीति चतुर्वर्णाः मूर्तीश्चाहस्य पृच्छति । किं सौवर्णपीता
गौरीमूर्तिः, उत सोमकलाधवला सरस्वतीमूर्तिः, बाहोस्वित् इन्द्रनीलामा
कालीमूर्तिः, बन्धूकारणमा लक्ष्मीमूर्तिः मया ध्येयेति प्रश्नः । एकैव बहुमूर्ति-
मेवा देवी गुणमेद-फलमेदाविष्काराय प्रभवी भवति । अतोऽयं प्रश्नः ।
'तप्तमुवर्णवर्णम्' इति च पाठः ॥२२॥

अथ ब्राम्या दशमहाविद्यारूपिणी भगवती नामतो व्याचष्टे ॥

त्वं सुन्दरी नृपतिजातिजितस्त्वमम्बा

धूमावती त्वमजरे भुवनेश्वरी त्वम् ॥

काली त्वमोदवरि शुक्लार्भकधारिणी त्वं

तारा त्वमाधितविपद्दनातिधारा ॥२३॥

त्वमिति— त्वं सुन्दरी त्रिपुरसुन्दरी, इमामेव श्रीविद्यारूपिणीमाहुः ।
नृपतिजातिजितः क्षत्रियजानिजगिनः परदुरासस्य अम्बा रेणुका, छिन्नमस्ते-
त्यर्थः । अजरे जरावर्जिते त्वं धूमावती ज्येष्ठा, इमामेव धूम्रवाराहीमाहुः ।

ईश्वरि, त्वं भुवनेश्वरी, काली त्वम् इयं दक्षिणाकालीत्यप्युच्यते । त्वं शुका-
भंकधारिणी कीरवाल हस्ते दधाना श्यामला भानङ्गी अस्ति । आश्रितविप-
दलनासिधारा आश्रितजनानाम् आपञ्चेदिनी शस्त्रकोटिः तारा त्वमस्ति
तारामेदादेव नीलसरस्वती एकजटा च ॥२३॥

त्वं भैरवी भगवती वृषलामुखी त्वं

रामा च सा कमलकाननधारिणी त्वम् ॥

कैलासवासिनयनममृतभानुरेखे

को वेद ते जननि जन्मवतां विभूतीः ॥२४॥

त्वमिति— त्वं भगवती भैरवी भवसि, इमां त्रिपुरभैरवीमाहुः । त्वं
वृषलामुखी, इमां सर्वैस्तम्भनकरीं वक्रमुखीं पीतवर्णमाहुः । कमलकानन-
धारिणी पद्मवनधारिणी सा रामा स्त्री पद्मालया लक्ष्मीस्त्वमस्ति । एवं दक्षमहो-
विद्यामूर्तीशक्त्या देवी सम्बोधयति । कैलासवासिनयनममृतभानुरेखे कैलासवासिनः
शिवस्य नयनानाम् अमृतभानुरेखे चन्द्रलेखे शिवनेत्रेयेयाङ्गि, जन्मवतां प्राणिनां
जननि, ते त्वं विभूतीः को वेद जानाति ? न कोऽपीत्यर्थः ॥२४॥

धुन्वन्तु सर्वविपदः सुकृतप्रियाणां

धुन्वन्तु चाक्षिलमुष्णान्यघतालसानाम् ॥

आवर्ग्य भूरिकर्णं पुरजितरुष्या-

विचर्त वसन्ततिलकाः कविभर्तुरेताः ॥२५॥

धुन्वन्तिवन्ति— कविभर्तुः कवीश्वरस्य एता वसन्ततिलका एतद्वत्तरचिताः
मुनयः पुरजितरुष्याः हरमुन्दर्याः पार्वत्या. भूरिकर्णं प्रांग्यकारुण्यं चित्तं हृद-
यम् आवर्ग्य आकृष्य सुकृतप्रियाणां सुकृतेषु पुण्येषु प्रियाणां साधुजनानां सर्व-
विपदः सर्वा अपदः धुन्वन्तु ध्वगयन्तु । अघतालसानाम् अघेषु पापेषु लालसा
महानभिलापो येषां तेषां लालसानाम् अक्षिलमुष्मानि सर्वाणि मुष्मानि च धुन्व-
न्तु अपनयन्तु ॥२५॥

इति श्रीमहर्षिरमणभगवत्पादान्तेकानिनो वासिष्ठस्य नरसिंहमूनोः गण-
पतिमुनेः कृतावृषामहस्ये अष्टाविंश. श्लोक. समाप्तः ।

ममानं च मज्जमं मनश्च ॥

प्रमास्या व्यास्या च ममाना ॥

एकोनविंशः स्तवकः

एकोनविंशे स्तवकेऽस्मिन् नवविधं भजनं प्रस्तूयते ॥

आयुष्या भुवनानां चक्षुष्यास्त्रिपुरारैः ॥

कुर्वन्तु प्रमदं नः पार्वत्याः स्मितलेशाः ॥१॥

आयुष्या इति— भुवनानाम् लोकानाम् आयुः जीवनं प्रयोजनम् एषाम् इति आयुष्याः सकलभुवनजीवनार्थाः इत्यर्थः । त्रिपुरारैः शिवस्य चक्षुष्याः चक्षुषे हिताः शिवनयनतर्पकाः, पार्वत्याः स्मितलेशाः मन्दहासाः नः अस्माकं प्रमदं प्रहर्षं कुर्वन्तु ॥१॥

नात्यर्घाणि निरर्थं नेतव्यानि दिनानि ॥

अम्बायाश्चरितानि श्रोतव्यान्यनघानि ॥२॥

नेति— अत्यर्घाणि अतिमूल्यानि दिनानि निरर्थं निष्प्रयोजनं यथा तथा न नेतव्यानि वापयितव्यानि । सर्वस्याप्यायुषो मितत्वात् दिनानि न व्यर्घानि कार्याणि । सत्येवायुषि उत्कृतकृत्यं भवेत् । तस्मादोहं । अनघानि पावनानि अम्बायाश्चरितानि श्रोतव्यानि । देव्याः पावनचरित्रश्रवणेन श्रोत्रेन्द्रियं कृतकृत्यं भवति, आयुषो दिनानि, सार्घ्यानि स्युः । अनेन श्रवणं नाम नवविधभजनस्यादिमम् उक्तम् ॥२॥

उद्योगं कुरु जिह्वे संहर्तुं दुरितानि ॥

पूतान्पद्मिमुतायाः कीर्त्यन्तां चरितानि ॥३॥

उद्योगमिति— जिह्वे रसने ! दुरितानि पापानि संहर्तुं नाशयितुम् उद्योगमुद्यमं कुरु । अद्रिमुतायाः पार्वत्याः पूतानि पवित्राणि चरितानि कीर्त्यन्ताम् स्वयेति शेषः । पार्वतीपवित्रचरित्रकीर्तनेन तव पापसहारोद्योगः फलितो भवतीत्यर्थः । पूर्वं श्रवणेन्द्रियस्य कर्तव्यम् उक्तम्, इह वागिन्द्रियस्य । अत्र कीर्तनमुक्तम् ॥३॥

अथ त्रिभिः स्मरणं सनियमं प्रतिपादयति ।

श्रीसक्तिर्विनिवार्या चिन्ता काऽपि न कार्या ॥

नित्यं चेतसि धार्या दीनानां गतिरीर्या ॥४॥

श्रीति— श्रीसक्तिः त्रियां सम्पदि सक्तिः सङ्गः अर्थमेत्यर्थः, विनिवार्या, काऽपि चिन्ता न कार्या, न केनापि हेतुना मनो व्याकुल स्यात् । दीनानां सर्वथा बलहीनानां गतिः क्षरणमार्गा पार्वती चेतसि, मनसि नित्यमनवरत धार्या निधेयेत्यर्थः । अर्थसङ्गवर्जं निश्चिन्ततया मनसि भगवती ध्यानेन धार्या स्यात् ॥४॥

ज्ञातुं वा गदितुं वा श्रोतुं वा श्वसितुं वा ॥

द्रष्टुं वाऽन्तरशक्ति- स्तिष्ठान् स्मृतिरेषा ॥५॥

ज्ञातुमिति— या ज्ञातुं विषयान् बोधुम् अन्तरशक्तिर्भवति, तथा या गदितुं वाच वक्तुम् अन्तरशक्तिः, या श्रोतुं शब्दान्, या च श्वसितुम् उच्छ्वसितुम् निश्वासितुम् वा अनितुं, या द्रष्टुं रूपाणि च अन्तरशक्तिर्भवति अत्र तस्याम् अन्तरशक्तौ तिष्ठ, एषा स्मृतिः भवति, स्मृतिश्च शक्तिः केवला सवित् ॥५॥

विभ्राजीनशतामं विभ्राजं शिरसीनुम् ॥

स्मर्तव्यं जगदम्बा- रूपं वा धृतपापम् ॥६॥

विभ्राजीति— विभ्राजितुं शीलमस्येति विभ्राजि विदीप्यत्, इनशतामं इनानां मूर्त्याणां शतस्य आभेवाभा यस्य तत्, इन्दुं चन्द्रं शिरसि विभ्राजं धारयमाणं, धृतपापं धृतम् अपहृत पापं कलुषं भक्तानां येन तत् जगदम्बा-रूपं वा स्मर्तव्यम् ध्यातव्यम् । पूर्वश्लोके स्मृतिः स्यादित्युक्तम् । तथा कर्तुम् अशक्तो भास्कररागामं विभ्राजमानं चन्द्रबुधम् अम्बायाः रूपं वा ध्येयमिती-होपासनविधा स्मृतिपर्यायत्वेनोक्ता ॥६॥

अथ त्रिभिः पादशेकनं प्रतिपाद्यते ॥

येषां स्यात्परितपसं प्रायश्चित्तमप्येन ॥

दशानोपहतेषां प्रायश्चित्तमपीवाम् ॥७॥

येषामिति— येषां जनानाम् अघेन पापेन चित्तं मनः प्रायः प्रायेण बहूरा इत्यर्थः, 'प्रायो भूमि' इत्यमरः, परितप्तं जातानुतापं दूनमिति यावत्, स्यात् भवेत्, अमीषां तेषां रुद्राणीपदसेवा देवीचरणमननं प्रायश्चित्तं पापापनोदकं कर्म भवतीति शेषः । 'प्रायो नाम तपः श्रेष्ठं चित्तं निश्चय उच्यते । तपो- निश्चयसंयोगात् प्रायश्चित्तमिनीयते' इति हेमाद्रिः । अत्रेदं बोध्यम् । यदा पापेन चित्तस्य परितापो जायते सोऽनुतापे पर्यवस्यति । तयाऽनुतापवतां भगवत्पादसेवा नामस्मरणं वा प्रायश्चित्तं भवति । असत्यनुतापे भगवत्प्रा- स्मरणादिः न ऋजुः भवति, ततो न तत् पापापनोदकं प्रायश्चित्तं भवति । अत एवाहुरभियुक्ताः— 'कृते पापेऽनुतापो वै यस्य पुंसः प्रजायते । प्रायश्चित्तं तु तस्यैकं हरिसंस्मरणं परम्' इति ॥७॥

तदीप्तं पदयुग्मं सेवे यत्र भवन्ति ॥

अङ्गुल्यो दश भानो- भानूनां शतकानि ॥८॥

तदिति— तत् तस्मात् दीप्तं ज्वलितं पदयुग्मं देवीचरणयुगलं सेवे भजे, यत्र पदयुग्मे भानोः भूर्यस्य भानूनां किरणानां दश शतकानि दश अङ्गुल्यः चरणापा भवन्ति । पादद्वयस्य दशाङ्गुल्य एव भानोः दशशतकानि इति तादृष्येणोक्तम् । अत एव दीप्तमिति विशेषणम् ॥८॥

नो वेत्कुप्यति किञ्चिद् याचे वाचमतीते ॥

सेवा मातहरीकु- विष्टं मे कुरु मा वा ॥९॥

नो वेदिति— वाचमतीते वाचामगोचरे, मातः । नो कुप्यति वेत्, किञ्चिदाचे प्रार्थये । किं तन् ? सेवां मया क्रियमाणाम् उरीकुर्वंङ्गीकुरु, इष्टं ममाभीष्टं कुरु वा मा वा । अभीष्टं देहि वा मा वा, सेवां तु अङ्गी- कुरु ॥९॥

अथ द्वाभ्याम् अर्चनमाह ॥

शर्वाणीचरणार्चा- शीठं पीवरकणाम् ॥

कम्पस्थानमिरं स्या- कुशाणां कुरितानाम् ॥१०॥

शर्वाणीति— पीवरवाणां पीनानां कुत्सायां कन्, दुष्टपुष्टानामित्यर्थः

उप्राणां घोराणां दुरितानाम् इदं शर्वाणीचरणार्चापीठं शर्वाणी- शर्वस्य सर्व-
पापहिमकस्य शिवस्य पत्नी तस्याः चरणार्चापीठं, पादपूजापीठं, बोध्यस्थानं
बोध्यमिति भावः ॥१०॥

स्कन्दाम्बापदपीठ- स्पृष्टं चेद्रत्नमाप्तम् ॥११॥

एकैकं सुममंह- त्वेकैकं कुलिशं स्यात् ॥११॥

स्कन्दाम्बेति- स्कन्दाम्बापदपीठस्पृष्टं स्कन्दाम्बायाः पार्वत्याः पदयोः
पादयोः पीठेन स्पृष्टं बलं वीर्यम् आप्तं लब्धं चेत्, अहस्तु हस्तव्येषु पापेषु
विषये एकैकं सुमं पुष्पं एकैकं कुलिशं वज्रायुधं स्यात् । देवीपादपीठस्पर्श-
लब्धबलं सुमम् अहस्तसंहारे वज्रायत इति भावः ॥११॥

अथ सप्तमिर्वन्दनमाह ॥

अम्भोजोपममर्द्धाक्षि शम्भोः पट्टमहिष्याः ॥

अहस्तहतिमुघ्रां संहर्तुं प्रणमामः ॥१२॥

अम्भोजेति- शम्भोः शिवस्य पट्टमहिष्याः महादेव्याः अम्भोजोपमम् अर-
विन्दमग्निमम् अर्द्धाक्षि चरणम् उघ्रां भयङ्कुरीम् अहस्तहति पापसन्तानि
संहर्तुं प्रणमामः । पापप्रणाशनप्रयोजनोद्भूतकं देवीचरणारविन्दयोः प्रणाम
इत्यर्थः ॥१२॥

ये कालीपददेवं नात्मीकं प्रणमन्ति ॥

तेषां किञ्चिदशक्यं नात्मीकं मम वाक्यम् ॥१३॥

य इति- ये जनाः कालीपददेवं काल्याः देव्याः पदयोः चरणयोः वेपम्
आवृण्वं प्रमापितं बाह्यम् आचारम् इति यावत् अलीकम् अप्रियम् यथा तथा
न प्रणमन्ति आर्जवेन प्रीत्या ये नमस्कृवंति, एषां तेषां न किञ्चिदशक्यं,
गर्वं शक्यं भवति । मम वाक्यम् अलीकम् अनृतं न, तथ्यमित्यर्थः ।
काल्याः गितादिप्रतिमायाम् अलङ्कृतं पादं ये शृङ्गुमङ्गाः प्रणमन्ति तेषां सर्वत्र
शक्तिः श्यादिनि भावः, 'आवृण्वेयो नेपथ्यं प्रतिवर्गं प्रमापनम्' 'अलीकं ख-
प्रियेजृते' इत्यमरः ॥१३॥

वासस्तेऽत्र समाप्तः पङ्क्तौ वज्र दूरम् ॥

कालीं चाङ्कुरनारीं कालेऽस्मिन् प्रणमामः ॥१४॥

वास इति— पङ्क्तु रे पाप, अत्र अस्मिन् मयि ते तव वासः समीप्तः अव-
मितः । इतोऽस्मान् दूरं वज्र अपेहि, अस्मिन् काले चाङ्कुरनारीं चाङ्कुरस्त्रियं
कालीं प्रणमामः । अहंस्वंहार्याः काल्याः प्रणामममयः अस्माकमागतः, इतः
परं तव वय एव, दूरं गच्छेति भावः ॥१४॥

आद्या रे तदवस्था भूभागानटतस्ते ॥

कामानां क्व नु पारः कामारेणम नारीन् ॥१५॥

आगेति— रे सखे ! भूभागान् भूगोलखण्डान् बहून् देशान् अटतः सम्ब-
रतः ते तव आद्या अभिकापेक्षा 'आद्या तुल्याऽपि चायना' इत्यमरः । तद-
वस्था मा अवस्था दद्या यस्याः सा, नित्यमटतम्नव आद्यायाः अटनदर्शिव, न
मिडिरेकत्र स्थितिः स्यादिति भावः । कामाना मनोरथानां पारः क्व ? वशाप्यन्तो
नास्ति । तस्मात्कामारेः कामयन्त्रोः निवस्य नारीं देवीं नम्र प्रणम ॥१५॥

धन्यास्ते तुहिनाद्रेः कन्यां ये प्रणमन्ति ॥

अन्यानुन्नतशीर्षा- मन्ये अन्यलुलायान् ॥१६॥

धन्या इति— ये तुहिनाद्रेः हिमाचलस्य कन्यां पार्वतीं प्रणमन्ति नम-
स्तुर्वन्ति, ते धन्याः भाग्यशालिनः । उन्नतशीर्षान् उन्नतानि शीर्षाणि शिरांसि
येषां तानन्यान् इतरान् अन्यलुलायान् क्व भवान् लुलायान् महिषान् मन्ये ।
'लुलायो महिषो बाह्विषत्कासरसंरिभाः' इत्यमरः । येषां शिरांसि देव्यं
मृगानि ते भाग्यवन्तः वस्तुतः उन्नता भवन्ति । अन्येषां शिरांसि एव उन्न-
तानि येषां महिषाणाम् ॥१६॥

पादाम्भोजमुमायाः प्राज्ञास्मप्रणमन्तः ॥

गृह्णन्ति धियमस्मिन् रात्रन्तीं निजशक्त्या ॥१७॥

पारेति— उमायाः पार्वत्याः पादाम्भोजं सप्रणमन्तः नमस्तुर्वन्तः प्राज्ञाः
अस्मिन् पादाम्भोजे रात्रन्तीं शोभमानां धियं निजशक्त्या स्वयां शक्त्या

गृह्णन्ति आददते । प्रणामात्पादारविन्दयियो ग्रहणं प्राञ्जानां स्वघनत्वा
सम्पद्यते ॥१७॥

मन्दाराद्रिमुताद्दध्नी दातारो सदृशौ स्तः ॥

उत्कण्ठः फलमाद्या- दन्यस्मान्नतकण्ठः ॥१८॥

मन्दारेति— मन्दाराद्रिमुताद्दध्नी मन्दारः इष्टार्थदायी देवतहः अद्रिमुता-
द्दध्निः पार्वतीपादस्य उमो सदृशौ समानौ दातारो दानदक्षौ स्तः । अयं तु
विशेषः । आद्यात् मन्दारवृक्षात् उत्कण्ठः उद्गताः कण्ठाः येषां तैः, गिरस
उपलक्षणं कण्ठः, उन्नमितशिरस्करिति यावत्, फलं लभ्यत इति शेषः । वृक्षान्
फलमर्थयमानैः शिर उन्नमितं हि नवति । अन्यस्मात् अद्रिमुताद्दध्नेः ननकण्ठः
नम्रशिरोभिः फलं लभ्यते ॥१८॥

कालस्यापि विज्ञेयः शर्वाण्याश्चरणस्य ॥

एषोऽहं कविलोक- कमापालोऽस्मि भुजिष्यः ॥१९॥

कालस्येति — कालस्यान्तकस्यापि विज्ञेयः विजयिनः शर्वाण्याः देव्या-
श्चरणस्य पादस्य भुजिष्यः किञ्चुर एषोऽहं कविलोककमापालः कविकुलापीसो
जातोऽस्मि । तत् एतत् पार्वतीपादभक्तेर्माहात्म्यं यदहं कवीश्वरोऽभवम् ।
अत्र दास्यमुक्तम् ॥१९॥

इह सक्यमाह ॥

रक्ते दृश्य रागं दद्याणीपदपदे ॥

चेतः पुष्पति शोभा सारस्सारवतोऽग्रे ॥२०॥

रक्ते इति— चेतः रे मनः । रक्ते रक्तवर्णे दद्याणीपदपदे पार्वतीपाद-
भक्ते रागं प्रेमागं दर्शय । तत्र प्रीतिं कृत्वा अभ्यासबलान् प्रकाशय । तथा
नरोपि चेतु श्रेयः स्यादित्यर्थान्तरं न्यस्यति । सारवतः बलवतः अग्रे पुर-
स्तात् मातुः, बलं शोभां पुष्पति वर्णयति । रागरक्तपदयोः श्लेषः । चेतो
रागवत् रक्तम् अनुरक्तम्, दद्याणीपदपदं च रक्तं रक्तवर्णं च अनुरक्तम्
प्रीतिमत् इति यावत् । अनुरक्तस्य पुरः अनुरागो वर्धने । 'सारो वने स्थि-
रानेऽर्थे ग्याम्ये क्लीबं वरे त्रिषु' इत्यमरः ॥२०॥

अप आत्मनिवेदनमेव परा भक्तिः प्रेमरूपा मुक्तिप्रदेति चतुभिः आत्म-
रतिम् अम्यापदभक्तिरूपामभिवर्ते- ॥

संशोष्यागमजालं सारांशं प्रवदामः ॥

स्कन्दाम्यापदभक्तिः भुक्त्यै चाय विमुक्त्यै ॥२१॥

संशोष्येति— 'आगमजालम्' आगमोना वेदानां तन्त्राणां च प्रमाणशास्त्राणां
जालं बृन्दं संशोष्य परीक्ष्य सारांशं तत्र मुख्यमंशं प्रवदामः । तं वदति ।
स्कन्दाम्यापदभक्तिः भुक्त्यै ऐहिकामुन्निकमोक्षाय अयं विमुक्त्यै च मोक्षाय च
भवति । सर्वमुत्पार्यदा स्वर्गावर्णदा सा भक्तिरित्यर्थः ॥२१॥

वात्सल्यं गतिहीने- ध्याप्यं गुरुतस्य ॥

भूयोभिः सह सख्यं श्रीहेतुष्विह मुख्यम् ॥२२॥

वात्सल्यमिति— गतिहीनेषु सर्वघोषायहीनेषु/दीनेष्विति यावत् 'गतिस्तु
गमने मार्गे दशायां घुदघुपाययोः' इति 'नानार्थरत्नमाला' । वात्सल्यं प्रीतिः
मुकुनस्य पुण्यस्य आयुष्यस्य आयुः प्रयोजनमस्येत्यायुष्यं भवति रक्षाविहीनेषु
जनेषु प्रीतिः पुण्यवर्धनी भवति इत्यर्थः । भूयोभिः बहुतरैः जनैः सह सख्यं
मोहार्दम् इह लोके श्रीहेतुषु धियः शोभायाः यन्म इति यावत् हेतुषु निमि-
त्तेषु मुख्यं भवति । बहुजनसख्यं वर्षवर्धनमिति भावः ॥२२॥

इत्ताप्यं पुष्यति कामं प्रेमा स्वप्रमदायाम् ॥

शर्वाणीपदभक्ति- नित्याय प्रमदाय ॥२३॥

इत्ताप्यमिति— स्वप्रमदाया स्वस्या मित्रया, नान्यस्त्रिया, प्रेमा इत्ताप्यं
कीर्तनीयं श्रेष्ठं कामं पुष्यति वर्धयति । शर्वाणीपदभक्तिः उमाचरणप्रीतिः
नित्याय अच्युताय प्रमदाय आनन्दाय भवतीति शेषः ॥२३॥

एकैवं बहुभेदा निप्रत्यक्षविषयाणाम् ॥

रत्यास्या इतिरन्तः सा गूढे फलभेदान् ॥२४॥

एकेति— एवं पूर्वश्लोकरद्वयोरुक्तविधया एका रत्यास्या रतिः प्रीतिः आग्या
रत्याः सा अन्तः अन्तरे इति प्रीतिरमगुनि. विषयाणाम् उपाधीनाम् भिन्न-

त्वात् बहुभेदा बहवः वात्सल्य-प्रेम-भक्त्यादयो भेदाः विशेषाः यस्याः सा सती
फलभेदान् मुहुतामुप्यश्लाघ्यकामनित्यप्रमदादिफलभेदान् प्रसूते । 'रतिः काम-
प्रियाप्रीत्योः' इति नानार्थरत्नमाला ॥२४॥

हर्षं कञ्चन मातु- मंसो भक्तिभरेण ॥

तन्वप्रेष विघत्तां हेरम्बो मदलेखाः ॥२५॥

हर्षमिति— भक्तिभरेण भक्त्यतिशयेन मत्तः हृष्टः, मदलेखाः एतद्वृत्त-
बद्धा नृत्तीः तन्वन् कुर्वन्नेष हेरम्बो गणपतिः कविः मातुदमायाः कञ्चन
कमपि हर्षं सम्मदविशेषं विघत्ताम् । मत्तः दानधारया गजमुखत्वात्, मद-
लेखाः मदजलरेखाः तन्वन् हेरम्बो गजानन इति मत्त-हेरम्ब-मदलेखापदेपु श्ले-
षेण, मदलेखायुतः पुष्टः गजमुखः मातुदमायाः यथा हर्षं विघत्ते तपेत्पुपमा-
ध्वनिः । पुष्टं पृथं दृष्ट्वा मातुर्जायते हि हर्षः ॥२५॥

एकोनविंशः स्तवकः सव्याख्यः समाप्तः ॥

शिः स्तवकः

त्रिदोऽस्मन् स्तवके ध्यानावाहनामनाद्युपचारा अध्यात्मपूजा कीर्त्यते ।
तत्रादौ हासमुक्तिः ॥

कृतेन सा निसर्गतो धृतेन नित्यमानने ॥
सितेन शीतशैलजा स्मितेन च तनोतु मे ॥१॥

कृतेनेति— निसर्गतः स्वभावान् कृतेन सहस्रमिदनेत्यर्थः, मानने मुखे
नित्यमविरतं धृतेन भूतेन मिनेन धवलेन स्मितेन मन्दहृमिनेन सा तच्छब्द-
वाच्या सर्वेश्वरी शीतशैलजा पार्वती मे मम न मुखं तनोतु करोतु ॥१॥

प्रतिक्षणं विनश्वरा- ममे विसृज्य गोचरान् ॥
समर्चयेद्वरी मनो विविध्य विश्वनाथिनीम् ॥२॥

प्रतिक्षणमिति— अये ! मम इति सम्बोधनम् । प्रतिक्षणं क्षणे क्षणे विन-
श्वरान् नश्यतः गोचरान् शब्दादिविषयानिन्द्रियाणान् विमृज्य परित्यज्य, मनो
विविध्य विवेचनं कृत्वा, चित्तवृत्तीः पृथक्कृत्यापसार्य अवशिष्टां विश्वनाथिनीं
पिदपस्मिन् गेते इति विश्वनाथिनी ता वृत्तीनां विषयाणां च आधारतया
अवतिष्ठमानां भगवतीम् ईश्वरी समर्चय पूजय । अनेन पूजोपकारेण प्रथमं
ध्यानमुक्तम् ॥२॥

विशुद्धदर्पणेन वा विचारिते हृदाग्ने मे ॥
अग्निं प्रयच्छ सन्निधिं निजे वपुष्यशात्मजे ॥३॥

विशुद्धेति— अग्निं अगात्मजे पार्वति अम्ब ! मानुनयं सम्बोधनम् ।
विशुद्धदर्पणेन वा निर्मलेन मुकुरेणैव 'वद्वा यया तथैवं नाम्ने' इत्यमरः । मे
मम हृदा हृदयेन विचारिते सम्प्रभृते निजे वपुषि स्वीये शरीरे सन्निधिं
सन्निधिरूपं प्रयच्छ देहि । निमन्दर्पणे इव मम प्रमद्रे हृदये स्थितिं कुर्वन्ति
तव शरीरे सन्निध्यं कुरु । अनेन आवाहनमुक्तम् ॥३॥

पुरस्य मध्यमाश्रितं सितं यदस्ति पङ्कजम् ॥

अजाण्डमूल्यमस्तु ते सुराचिते तदासनम् ॥४॥

पुरस्येति— सुराचिते देवपूजिते अम्ब ! पुरस्य शरीरस्य मध्यं मूल्यं मूलस्थानं हृदयम् आश्रितं यत् सितं श्वेतं पङ्कजं पुण्डरीकम् अस्ति, अजाण्डं ब्रह्माण्डं मूल्यम् अर्घं. यस्य तत् ते तव आसनम् अस्तु भवतु । मम हृदय-
रविन्दं तवासनं भवतु । हृदयारविन्दस्य ब्रह्माण्डमूल्यत्वं श्रुतिरूपोपयति ।
किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यमिति प्रस्तुत्य छान्दोग्याष्टमप्रपाठके श्रूयते ।
'स ब्रूयाद्यावान्वा अयमाकाशस्तावानेपोऽन्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन्
द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते उभावग्निश्च वायुश्च सूर्याचन्द्रमसौ उभौ
विद्युमसत्राणि यच्चास्येहस्ति यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन् समाहितम्'
इति । अनेन आसनमुक्तम् ॥४॥

अलङ्कारपा द्रव- नवेन्दुशेखरप्रिये ॥

मदीयभक्तिजीवनं दधातु तेऽम्ब पाद्यताम् ॥५॥

अलङ्क्रेति— नवेन्दुशेखरप्रिये बालचन्द्रबूटप्रेमसि अम्ब ! अलङ्कृष्या
अविच्छिन्नया धारया द्रवन् सक्तं मदीयभक्तिजीवनं मदीया भक्तिरेव जीव-
नम् उदकं ते तव पाद्यतां पङ्कजाम् इदं पाद्यं तस्य भाव. पाद्यता सा दधातु
विनर्तु । निरन्तरपारा मे प्रीतिस्तव परमोः पाद्यायनाम् इति भावः ।
पाद्योपचारः उक्तः ॥५॥

विवागनेति- अम्ब, सममनराजि सर्वदेवि ! मे यम विवागनीयमानस-

समस्तराति हस्तयो- रनर्घमर्घ्यमस्तु ते ॥६॥

विवागनेति— अम्ब, सममनराजि सर्वदेवि ! मे यम विवागनीयमानस-
प्रगादशोष विगतः वामनाना मुस्कारविशेषाणाम् ओषः समूहः यस्मात्तस्य
मानसस्य प्रगादः नेम्यस्य एव शोषम् अम्बु ते तव हृन्मयोरनर्घम् अमू-
ल्यम् अर्घ्यम् अर्घापेद पूजार्घ्यम् अस्तु । अर्घ्योपचारे मनःप्रगादशोषवदा-
चरतु ॥६॥

महेन्द्रयोनिचिन्तनाद् भवन्भवस्य चल्लभे ॥ .

महारसो रसस्त्वया निषीयतां विन्दुदये ॥७॥

महेन्द्रेति— भवस्य शिवस्य चल्लभे प्रिये ! महेन्द्रयोनिचिन्तनात्, सुषुम्ना-
नाडीमार्गे तालुकयोरन्तरे यः स्वन इवावलम्ब्यते स इन्द्रयोनिरुच्यते, तन्मार्ग-
ध्यायिनां रसः स्रवतीति योगिनां सिद्धान्तः । तैत्तिरीयारूपामनन्ति—‘न य
एषोऽन्तर्हृदय आकाशः तस्मिन्नयं पुरयो मनोमयः । अमृतो हिरण्मयः ।
अन्तरेण तालुके । य एष स्वन इवावलम्ब्यते सेन्द्रयोनिः । यत्रासीं केशान्तो
निवर्तते । व्यपोह्य शीर्षकपाले’ इति । एवं महतः इन्द्रयोनिः सुषुम्नामार्ग-
वर्तितालुकान्तरोपजिह्विकायाः चिन्तनेन ध्यानेन भवन् स्रवन् महारसः श्लेष्-
त्वादः रसोऽमृतरसः त्वया विन्दुदये मम शरीरमुद्धिसम्पादनाय निषीयताम्,
त्वं पिबेत्यर्थः । नाहं रसास्वाद्यं करोमि, त्वमेव कुरु, तस्मादिदं शरीरं
शुद्धं तव वासाय स्यादिति भावः । अनेन पानीयोपचारः कृतः ॥७॥

सहस्रपत्रपङ्कज- द्रवत्मुधाजलेन सा ॥

सहस्रपत्रलोचना पिनाकिनोऽभिषिच्यते ॥८॥

सहस्रेति— सहस्रपत्रपङ्कजद्रवत्मुधाजलेन सहस्रारकमलात् द्रवता अवता
अमृतरसेन पिनाकिनः शिवस्य सहस्रपत्रलोचना पङ्कजाक्षी मुन्दरी सा भगवती
अभिषिच्यते सहस्रारामृतरसेन देवी स्नपयामीति भावः । अनेन कवेर्नेष्टिक-
शिरोमणेरन्तःशरीरे प्रसन्ना देवी योगशक्त्याविष्कृतसहस्रारामृतेनाभिषिक्नेति
स्फुटम् । अनेन स्नपनमुक्तम् ॥८॥

ममाजितं यदिन्द्रियैः सुखं सुगान्धि पञ्चभिः ॥

तदम्ब तुभ्यमर्पितं सुधास्यपञ्चकायताम् ॥९॥

भवेति— सुगान्धि शोभनाङ्गि अम्ब ! मम पञ्चभिरिन्द्रियैः, चक्षुरादि-
भिर्यत्सुखं दर्शनश्रवणादिजन्यम् आजितं सम्पादितं, तत् तुभ्यं सुधास्यपञ्च-
कायता गुणा अमृतम् आव्या नाम यस्य तत् पञ्चकं सुधास्यपञ्चकं तदि-
यानरतु । आचारे क्यडि लोट् । पञ्चामृतायनामित्यर्थः । मध्वदाया-
नुमारेण नास्तेष्वनोपचारेषु पञ्चामृतस्नानं सुप्रसिद्धम् ॥९॥

वसिष्ठगोत्रजन्मना द्विजेन निर्मितं शिवे ॥

इदं शरीरमेव मे तवास्तु दिव्यमंशुकम् ॥१०॥

वसिष्ठेति— शिवे भगवति ! वसिष्ठगोत्रजन्मना वसिष्ठवंशजातेन द्विजेन कौण्डिन्येन ब्राह्मणेन निर्मितम् उत्पादितम् इदं मे शरीरं तव दिव्यम् अंशुकं दुकूलं भवतु । कथम् इदमुच्यते यत् स्व देहं स्वेनैव निर्मितमिति ? भास्तु दाह्या । नैष्ठिक आचार्यः तपोवलेन अन्तर देहं देवीवसनयोग्यं निर्माय तत्परिपाकमहिम्ना भौतिकं भौम देहमपि देव्याः दिव्यदुकूलावतामित्युक्तवान् । वसनोपचार उक्तः ॥१०॥

विचित्रसूक्ष्मतन्तुभू- न्मयेयमारमनाडिका ॥

सुखप्रबोधविग्रहे मलोपवीतमस्तु ॥११॥

विचित्रेति— सुखप्रबोधविग्रहे सुखमानन्दः प्रबोधः ज्ञानं च विग्रहः शरीरं यस्याः तस्याः सम्बुद्धिः, चिदानन्दशरीरे अम्ब ! विचित्रम् अद्भुतं सूक्ष्मम् अन्तःस्पर्शगम्य सूक्ष्मदृग्गोचरं तन्तु सूत्रं विभर्तीति विचित्रसूक्ष्मतन्तुभूत् इयं मम आत्मनाडिका हृदयात् आत्मज्योतिर्वहन्ती सहस्रारं प्रस्थिता मध्यनाडी ब्रह्मनाडी अमृतनाडीति आत्मविद्भिः गीता नाडी ते तव मलोपवीतं यज्ञोपवीतम् अस्तु भवतु । वस्त्रान्तरमुपवीतधारणम् उक्तम् ॥११॥

महद्विचिन्वतो मम स्वकीयतत्त्ववित्तिजम् ॥

इदं तु चित्तसौरभं शिवे तवास्तु चन्दनम् ॥१२॥

महदिति— महत् सर्वोत्कृष्टं तत्त्वं वस्तु वा विचिन्वतः गवेययतो मम स्व आरमेव स्वकृत्स्नस्यैव स्वकीयम् आत्मीयं तत्त्वं वाधार्यं तस्य चित्तिर्वेदनं ज्ञानं तस्माज्जायते इति स्वकीयतत्त्ववित्तिजं स्वात्मीयवाधार्यज्ञानजातम् इदम् चित्तसौरभं ॥ मनस्वीगन्ध्यमेव, भोः शिवे ! तव चन्दनं गन्धोऽस्तु । तत्त्वविचाराद्युपासितं मनः, तस्मात्तदेव ते गन्धायनाम् इति भावः । अनेन गन्धधारणं कीर्तितम् ॥१२॥

महेशानारि निःश्वसते- तत्पाप्यमुच्छ्वसतस्तदा ॥

तवानिनां समर्थको मयास्तु जीवमायतः ॥१३॥

महेशेति— महेशानारि महेशजान्ते महेश्वरि मया निःश्वसन् महिर्गच्छन्

तया उच्छ्रुतान् अन्तर्गच्छन् अयं मम जीवमास्तः उच्छ्वासनिःश्वासात्मकः
प्राणवायुस्तत्र अनिशं सन्तत समर्चकः पूजकोऽस्तु । मम प्राणवायुरेव पूजा-
पुष्पायतामित्यर्थः, पुष्पार्चनोपचारः उक्तः ॥१३॥

विपाककालपावक- प्रदीप्तपुण्यगुगुलुः ॥
मुद्रासनाख्यधूपभृद् भवत्वयं ममाम्ब ते ॥१४॥

विपा ति- अयं मम विपाककालपावकप्रदीप्तपुण्यगुगुलुः विपाककाले
परिपाकसमये यः पावकोऽग्निः तेन प्रदीप्तं ज्वलितं पुण्यं मुकुत तदेव गुगुलुः
मुग्धधूपद्रव्यम् इत्यर्थः, ते तत्र मुद्रासनाख्यं मुग्धाख्यं धूपं विमर्तोति मुद्रास-
नाख्यधूपभृद् भवतु । मम पुण्यपरिपाकवशात् याः सुवासनाः क्षोभनसंस्कार-
विशेषाः भवन्ति ता एव तत्र धूपाय भवन्त्विति भावः । धूपः समर्पितः ॥१४॥

गुहावतारमीनिना मयीश्वरि प्रदीपिता ॥
इयं प्रबोधदीपिका प्रमोदवायिकाऽस्तु ते ॥१५॥

गुहेति- ईश्वरि ! गुहावतारमीनिना गुहावतारेण स्कन्दाशजातेन मीनिना
रमणेन महोपिणा मयि प्रदीपिता प्रज्वालिता इयं प्रबोधदीपिका ज्ञानदीपिका
ते तत्र प्रमोदवायिका आनन्दप्रदाऽस्तु भवतु । एवं दीपो रक्षितः ॥१५॥

इमामपि प्रियात्प्रियां महारसामहङ्कृतिम् ॥
निवेदयामि भुज्यता- मियं त्वया निरामये ॥१६॥

इमामिति- अयि निरामये नीरोमे अम्ब ! प्रियात् प्रियाम् अत्यन्तप्रिया,
महारसां महान् रसः आस्वादो यस्यास्ताम् इमाम् अहङ्कृतिं निवेदयामि तत्र
भोजनायेति शेषः । इयं त्वया भुज्यता भक्ष्यताम् । अहङ्कृतेर्महारसत्वं
मक्षणीयत्वं चोत्थितुमुक्तम् । दोषभूयिष्ठा अप्यहङ्कृतिर्मक्षिता न रोगाय
भवतीति गमयितुं निरामये इति सम्बोधनम् । महारसेति विशेषणेन अह-
ङ्कृतिः शुद्धेति गम्यते । अशुद्धायाम् अहङ्कृतौ त्वनिवेदनस्यासम्भवे बोध्यः ।
अहङ्कृतौ अशुद्धायामपि तद्ग्रसनं समर्था सा निरामया, किमुन शुद्धायाम् ?
एवमहङ्कारार्पणं महान्वेषम् उक्तम् ॥१६॥

सरस्वती सुधायते मनो दधाति पूगताम् ॥

हृदेय यत्रमम्बिके त्रयं समेत्य तेऽर्प्यते ॥१७॥

सरस्वतीति— अम्बिके ! सरस्वती वाक् सुधायते लेपायते 'सुवालपो-
ऽमृतं स्नुही' इत्यमरः, ताम्बूले पत्रस्य लेपनं भवतीत्यर्थः । मनः चित्तं पूगता
क्रमुकफलता दधाति 'पूगं क्रमुकवृन्दयोः' इत्यमरः, हृदेव हृदयमेव पत्रं नाग-
वल्लीदलं भवति । त्रयं सरस्वती मनः हृदिनि त्रयं समेत्य ते तुभ्यं ताम्बू-
लाय अर्प्यते ॥१७॥

विनीलतोषयान्तरे विराजमानविग्रहा ॥

निजा विभूतिरस्तु ते तटिल्लता प्रकाशिका ॥१८॥

विनीलेति— विनीलतोषयान्तरे दयामलमेघस्यान्तरे विराजमानविग्रहा
विभ्राजमानशरीरं निजा स्वीया विभूतिः, कलाविशेषः— तटिल्लता तं तव
प्रकाशिका अस्तु । अत्र अन्तः— स्फुरन्ती तटिल्लतावाभिप्रेता 'तटिल्लता
समरुचिः पद्मचक्रोपरिमंस्थिता' इति हि कीर्तितम् । तन्त्रशास्त्रेषु तटि-
ल्लस्वरूपं अनाहतादधश्चक्रेषु वदन्ति केचन, 'आशाचक्रात्' उपरीत्यन्ते । अनेन
नीराजनमुक्तम् ॥१८॥

स्वरोष्मन्तरम्बिके द्विरेफवस्वरैस्तरा ॥

मनाभिमन्त्र्य धीमुमं वराति देवि तेऽर्घ्यये ॥१९॥

स्वर इति— अम्बिके ! अयम् अन्तः अन्तरे स्वरः शुद्धः प्राणः द्विरेफ-
वत् ध्रमरवत् सदा स्वरम् शब्दायमानः अव्यक्तादायमानः इति यावत्, मम
धीमुमं बुद्धिपुण्यम् अभिमन्त्र्य— जप्त्वा ते तव अर्घ्यये चरणाय ददाति
अर्पयति । स्वरं तन्वोपनाययोरिति यानी, निष्पन्नः स्वरराष्ट्रः नादायंको
ज्यैः । अयमेव स्वरः प्राणस्य मूल स्वस्व उद्गीयापरनामपेयमाहुरीपनिषदाः ।
'आदित्य उद्गीयः' 'स्वरप्रदेति' इत्यादियुतिः । तस्मादयं स्वर इत्यत्र मुख्य-
प्राणस्य रूपनया व्याख्येयवान् 'अव्यक्तादायं सर्वशब्दप्राञ्चमूलप्रवृत्ति इति
यावत् । तस्मादयं जप्यं बुक्तम् । येन अभिमन्त्रितं धीमुमं देवीचरणाय
ममर्प्यते । एव सर्वोपचारपूजावसाने मन्त्रपुण्यं समाप्तिम् ॥१९॥

इहेदमवधेयम् । नैमित्तिकपूजाम् आवाहितायाः देवतायाः ययास्यानप्रतिष्ठा-
पनरूपं विसर्जनं प्रतिद्वम् । इह तु नित्येयमाध्यात्मिकी पूजा । तस्मान्नेहा-
वाहनारब्धा पूजा विसर्जनावसाना भविष्यतीति । अतो मन्त्रपुष्पोपचारेण
पूजाविधिं समाप्य नास्ति विसर्जनमिति ब्रूते ॥

तवाचनं निरन्तरं यतो विधातुमस्म्यहम् ॥

न विश्वनाथपति ते विसर्जनं विधीयते ॥२०॥

तवेति— विश्वनाथपति विश्वेश्वरमहिषि ! तव निरन्तरम् अविच्छिन्नम्
अचनं पूजनं विधातुं कर्तुम् अहमस्मि । यतः यस्मात् हेनोः ते तव विसर्जनं
स्वत्कर्मकविसर्जनं न विधीयते, नास्ति त्वद्विसर्जनविधिरिति भावः, ततः 'वि-
धातुमस्मीति पूर्वेण सम्बन्धः ॥२०॥

वियोग इन्दुधारिणा न चेह विश्वनाथिके ॥

मदम्ब सोऽत्र राजते तटिल्लताशिखान्तरे ॥२१॥

वियोग इति— विश्वनाथिके विश्वेश्वरि अम्ब ! इन्दुधारिणा चन्द्र-
शेखरेण शिवेन परमात्मना वियोगश्च न भवति । सहस्रारकमलस्य भारकः
आत्मा हृदयस्यः तेन नास्ति वियोग इति भावः । मदम्ब ! स सहस्रार-
चन्द्रश्च हृदयाकाशः शिवः परमात्मा तटिल्लताशिखान्तरे नाम्नामुपरि
भास्वत्या । तटिल्लतायाः विद्युल्लतायाः शिखायाः ज्वालायां अन्तरे मध्ये
राजते ज्वलति । 'अथो निष्ठया वितस्त्यान्ते नाम्नामुपरि तिष्ठति' इत्यारम्भ
'नीवारकवत्तन्वी पीता भास्वत्यणूपमा । तस्याः शिखाया मध्ये परमात्मा
व्यवस्थितः' इति हि श्रूयते । हृदयात्सहस्रारं प्रस्थिता ज्योतिर्वाहिनी नाडी
पूर्वम् उत्पद्यता, तत्र नाड्या स्थितस्य पुरुषस्य कथं हृदयेन वियोगो भवति ?
पूर्वलोके विसर्जनं न विधीयते इति निरन्तरपूजनस्य हेतुः । इह इन्दु-
धारिणा वियोगादेव पूजनविच्छेदस्य सम्भवः, स तु नेत्युक्तम् । अतो
निरन्तरपूजासामग्री मे सिद्धेति द्योतयते ॥२१॥

इदं शरीरमेककं विभाव्य नय्यमन्दिरम् ॥

विहारमत्र सेद्वरा भवानि कर्तुमर्हसि ॥२२॥

इदमिति— भवानि ! इदं शरीरम् एककम् एकाकिनम् 'एकाकी त्वेक एककः'

इत्यमरः सजातीयसहायशून्यमिति यावत्, नव्यमन्दिरं नूतनप्रासादं विभाव्य
विशेषेण भावयित्वा अभिमन्येत्यर्थः, अत्र सेश्वरा ईश्वरसहिता विहारं सञ्चारं
श्रीडनमिति यावत् कर्तुमर्हसि । ईश्वर्याः सहधार मुख्यं स्यान्म ईश्वरस्य
हृदयम् । अत एव सेश्वरेत्युक्तम् ॥२२॥

जडेप्विवालसेप्विव प्रयोजनं न निद्रया ॥

विहर्तुमेव याच्यसे हृदोऽसत्प्रराति मे ॥२३॥

जडेप्विति— ईशसत्प्रराति ईश्वरगृहाधिराति अम्ब ! जडेपु अशेषे,
अलसेपु मन्देपु इव निद्रया न प्रयोजनं भवति । जडेपु ज्ञानरिक्तेषु अलसेपु
त्रिय्याशून्येषु देवी निद्राति । तेन सेप्विव अप्रयोजना निद्रां मयि मा कृपाः
इत्यभ्यर्पयते । मे मम हृदि हृदये विहर्तुं सञ्चरितुमेव त्वं याच्यसे प्रार्थ्यसे ॥२३॥

अयं तवाग्रिमः सुतः श्रितो मनुष्यविग्रहम् ॥

तनूजवेश्मसौष्टवं मुढानि पश्य कीदृशम् ॥२४॥

अयमिति— अयं तव अग्रिमः ज्येष्ठः सुतः गणपतिः मनुष्यविग्रहं मानव-
देहं श्रितः प्राप्तः । मुढानि अम्ब ! तनूजवेश्मसौष्टवं तनूजस्य पुत्रस्य वेश्मनः
गृहस्य शरीरस्य सौष्टवं सुष्ठुभावं कीदृशं, पश्य, कीदृशी सुस्थितिरस्येति
शीघ्रस्वेति भावः ॥२४॥

गणेशितुर्महाकवे- रसौ प्रमाणिकावली ॥

मनोम्बुजे महेदशरी- प्रपूजनेषु शब्दताम् ॥२५॥

गणेशितुरिति— महाकवेः गणेशितुः गणपतेः अग्री प्रमाणिकावली
प्रमाणिकावृत्तिनिबद्धाना इत्येकानाम् आवली संहतिः महेदशरीप्रपूजनेषु देवी-
पूजनेषु मनोम्बुजे पूजकस्य विस्रक्तले शब्दताम् उच्चार्यता ध्वन्यतामिति
यावत् ॥२५॥

त्रिपः स्तवक- सव्याख्यः समान्तः ॥

एकत्रिंशः स्तवकः

एकानिनेऽस्मिन् स्तवके भगवतीनाममहिमानुकीर्तनं भवति ॥

हरस्मितश्रीरूपदा सुपर्व- स्रोतस्विनी पर्वतजास्यजाता ॥

पङ्क्तुं मम शालयतादशेषं संसारमग्ने हृदये विलानम् ॥१॥

हरेति- पर्वतजास्यजाता पर्वतजायाः पार्वत्याः आस्यान्मृतात् जाता उचिता हरस्मितश्रीरूपदा हरस्मितश्रीः मन्दहानप्रभा कपटः व्याजः पस्याः सा, सुपर्वस्रोतस्विनी देववती गङ्गा संसारमग्ने संसारे जननमरणात्मके मग्ने हृदये विलानं सक्तम् अशेषं समस्तं मम पङ्क्तुं पापं पक्षे कर्मं शालयतात् विमो- घयतु । अत्र कपटेति प्रयोगेण उपमेयभूतां हरस्मितश्रीयम् असत्यां कृत्वा उपमानभूता सुपर्वस्रोतस्विनी स्याप्यते । तस्मादपह्नुति, अलङ्कारः । तदुक्तं प्रकाशे- 'प्रकृतं यन्निषिध्यान्यस्ताप्यते सा त्वपह्नुति.' इति ॥१॥

हरादृहासेन समं मिलित्वा पित्रेव पुत्रो गुरुणेव शिष्यः ॥

विघ्राजमानो मम शं करोतु हासाद्विकुरः केसरिवाहनायाः ॥२॥

हरेति- पित्रा समं सह पुत्र इव, गुरुणा समं शिष्य इव, हरादृहासेन हरस्य शिवस्य अदृहासेन अमन्दहासेन समं मिलित्वा सङ्गम्य विघ्राजमानः उज्ज्वलः केसरिवाहनायाः दुर्गदिव्याः हामाद्विकुरः मन्दहासः मम शं सुखं करोतु । पिता-पुत्राविव गुरु-शिष्याविव हरादृहास-देवीमन्दहामी सङ्गतौ सुखं मे कुरु- ताम् इति प्रार्थना । हरादृहासो भयङ्करः देवीमन्दहासश्चाश्चरति प्रसिद्धिः । पिता-पुत्रयोरिव गुरु-शिष्ययोरिव तयोः सङ्गतिः हररोद्रवायाः शान्तिं स्याप- यति । अनेन सेस्वरायाः केसरिवाहनायाः मन्दहासानां रामगीयकं लोको- त्तप्रभावश्च चोचिती ॥२॥

नमश्चिवायं भणत द्विपादो धुप्माकमप्रघां पियणां दयत्यं ॥

आधारत्वेतिपुरम्बिकायं ब्रह्माण्डचक्रस्य विधाधिकार्यं ॥३॥

नम इति- द्विपादः ! द्वी पादौ येषां ते द्विपादः, भोः मनुजा इति

सम्बोधन, युष्माकम् अग्रया श्रेष्ठां विपणां प्रज्ञा दयत्यै विमृत्यै शिवायै नमः।
नमोवाक भणत ब्रूत, न चेत् को विशेषो द्विपदा चतुष्पदा च जन्तूनाम् ?
कीदृश्यं शिवायै ? आचारं चक्रेषितुं गूढाचारिधिज्ञेयिनः गणपतेरभ्युक्त्यायै मायै
ग्रहाण्डचक्रस्य ग्रहाण्डवृन्दस्य विवायिकायै विधात्र्यै सष्ट्यै । अध्यष्टं
विश्वविधात्री अधिपिण्ड सर्वाधारमूलाधिष्ठातुः जननी देवी । तस्यै नमः-
स्कुस्त ॥३॥

नदन्ति गावोऽपि विशिष्टकाले- ध्वम्बेति यो नाह्वयते स किं ना ॥

लक्ष्यं पुनः प्राणवदस्तु सर्वं सर्वस्य चान्तर्हि पराऽस्ति शक्तिः ॥४॥

नदन्तीति- गावोऽपि गोवत्सा अपि विशिष्टकाले दोहनसमये प्राप्ते नद-
न्ति अभ्यक्तं दाढायन्ते । यः विशिष्टकाले अनुग्रहप्राप्तिसमये, अम्ब इति
नाह्वयते स ना मनुजः किम् ? गावो मातुर्जानन्ति, तस्मान्नदन्ति स्तन्या-
दानाय । मनुजो न जानाति अम्बा, तत् क्व वा तामाह्वयतु ? तदाह ।
लक्ष्यं पुनः यदुद्दिश्य सम्बोधनं क्रियेत, तल्लक्ष्यं लक्षयितुं योग्यं, लक्ष दर्शना-
ङ्कनयोः, दृश्यं, प्राणवत् प्राणा अस्य सन्तीति प्राणवत् सर्वम् अस्तु भवतु ।
हि यतः सर्वस्य चान्तः परा शक्तिः अस्तीति शेषः । यतः सर्वस्य अन्त-
र्धन्तिनी परा शक्तिः, ततः सर्वं लक्ष्यं भवति सा देवीमाह्वयतुम् । मानुषाः
यद्यम्बा न आह्वययुक्ते गोम्पोऽभ्यधमाः ॥४॥

आत्मन्युतान्धत्र विधाय लक्ष्यं तां शक्तिमाद्यामखिलेषु सुप्ताम् ॥

यावत्प्रबोधं मूढराह्वयस्य प्रबुध्यते सा यदि किन्न्वताप्यम् ॥५॥

आत्मनीति- आत्मनि स्वात्मनि उत अन्यत्र स्वस्मादितरत्र च 'लक्ष्य
विधाय' धीगोचरं हृदयतया हृदि निधाय अखिलेषु सर्वेषु सुप्ताम् अप्रबोधेन
स्थिता तामाद्यां शक्तिं यावत्प्रबोधं यावान् प्रबोध. यावत्प्रबोधं प्रबोधपर्यन्तम्
आह्वयम्ब आह्वानं नृप । सा प्रबुध्यते यदि, तवाह्वानवत्सा त्वा प्रबुद्धा
यदि, किन्न्वताप्यम् ? सर्वं शक्त्यमित्यर्थः ॥५॥

ये माम शान्तिं परमां बहन्तो मामानि शीताबलपुत्रिकायाः ॥

तद्भूतं पन्नो विभ्रने बसन्ति जयन्ततातावपि ते जयन्ति ॥६॥

य इति-ये जनाः परमा श्रेष्ठा शान्तिं बहन्तो विभ्रनः शीताबलपुत्रिका-

कायाः पार्वत्याः नामानि सङ्कीर्तयन्तो गायन्तः विजने विविक्षते स्थले वसन्ति ।
 नाम सम्भाव्ये । 'नाम प्राकाश्यसम्भाव्ये ऋषोपगमकुत्सने' इत्यमरः । ते
 जयन्ततानादपि जयन्तजनकादिन्द्रादपि जयन्ति उत्कर्षेण वर्तन्ते । पार्वतीनाम-
 सङ्कीर्तनपराः जनसङ्गरहिते स्थले वसन्तः कृतिनः शान्तिसम्पन्ना देवराजा-
 दप्युत्कृष्टतरजीवना भवन्तीत्यर्थः ॥६॥

नामानि सङ्कीर्तयतां जनानां कारुण्यवत्याः करिवस्त्रमातुः ॥
 पुनर्जनन्या जठरे निवासा- दायामवत्ता भवतीति मिथ्या ॥७॥

नामानीति- कारुण्यवत्याः कृपालोः करिवस्त्रमातुः गजाननजनन्याः
 पार्वत्याः नामानि सङ्कीर्तयतां गायतां जनानां जनन्याः मातुः जठरे उदरे पुनः
 निवासाद् गर्भवासान् इत्यर्थः आयामवत्ता आयामः श्रमः सङ्गता पुनर्जननार्थ-
 गर्भदामदुःखमिति भावः भवतीति मिथ्या अनृतम् । देवीनामसङ्कीर्तनपराणां
 न पुनर्जन्म, सत्यमेतदिति भावः ॥७॥

पार्वस्तमन्तात्समभिद्रुतोऽपि बिम्बस्य ते बिम्बमस्मि धीरः ॥
 न चेद्रसते भवती ब्रवीति मामानि शीतांशुभृतो हवोऽहम् ॥८॥

'पार्वरिति- भोः रसने रमं जानातीति रसज्ञा तत्सम्बुद्धिः जिह्वे !
 समन्तात् सर्वतः पार्वः कल्पपरमिद्रुतोऽपि आश्रन्तोऽपि ते तव विभ्रमं विवक्ष्य
 भद्राय धीरः कभीरुः अस्मि । शीतांशुभृतः चन्द्रधारिणः शिवस्य, जन्मोमा-
 स्तुतिप्रसङ्गान् चन्द्रधारिण्याः पार्वत्या इति वस्तुमयम् । चन्द्रचूडपत्न्यपि चन्द्र-
 धरेति प्रसिद्धेः । नामानि भवती न ब्रवीति चेन् रसने स्वं न मणसि चेत् अहं
 हवो भवामीति शेषः । गत्यन्तरविरहात् । जिह्वावले बद्धधृष्टः देवीनामानि
 गायन् अहं सर्वाणि पापानि ध्वंसयितुं प्रभवामि । यदि सा जिह्वा नोन्वार-
 येनामानि, का गतिः ? ॥८॥

देहीति सम्पल्लववर्णितानां द्वारेषु घोषं कुस्ये परेषाम् ॥
 भवानि भद्रे भुवनाम्ब दुर्गे पाहीति नायाति कियम्ब जिह्वे ॥९॥

देहीति- अम्ब जिह्वे रसने ! परेषाम् अन्येषां सम्पल्लववर्णितानां
 सम्पल्लवेन लक्ष्मीलेखेन दर्पितानां गर्वितानां द्वारेषु गृहद्वारेषु देहि इति घोषं

दानार्थयाच्यापोषं कुरुष्वे । भवानि भवस्य पतिं भद्रे सर्वमङ्गले भुवनाम्ब
लोकमात । दुर्गे ! पाहि रक्ष इति घोषः किं नायाति नागच्छति । अल्प-
सम्पदाऽपि गर्वितानाथित्य देहीति नीचां याच्या विनित्य, भवानीत्यादि-
नामकीर्तनं सर्वाभीष्टदमुत्तमं चेत्युक्तम् ॥९॥

वाक्यानि वक्तुं यदि ते रसज्ञे रसोज्ज्वलानि व्यसनं गरीयः ॥

किं वा नमोन्तानि सुधां किरन्ति नामानि नो सन्ति कुमारमातुः ॥१०॥

वाक्यानीति- रसज्ञे ! रसज्ञा नामरसास्वादनपटुः तस्याः सम्बुद्धिः रसने
रसोज्ज्वलानि रसैः गृङ्गारादिभिरुज्ज्वलानि देदीप्यमानानि वाक्यानि वाक्यानि
वक्तुं ते तव गरीयः गुरुतरं व्यसनं तीव्रकामनं यदि भवतीत्यध्याहार्यम् ।
'व्यसनं विपदि भ्रंशे दोषे कामजकोपजे' इत्यमरः । सुधाम् अमृतं किरन्ति
विक्षिपन्ति नमोन्तानि, नमःपदान्तानि कुमारमातुः देव्याः नामानि किं वा
नो सन्ति ? मन्त्येव अमृतवर्षीणि देवीनामानि, यानि कीर्तितानि रसोज्ज्वल-
वागमृतवैभवातिशायीनि भवन्तीति भावः ॥१०॥

यद् गीयते शैलमुताभिधानं तदेव बोध्यं सुकृतं प्रधानम् ॥

अज्ञानिलोकस्य कृते भणन्ति यज्ञादिपुण्यानि पराणि विज्ञाः ॥११॥

यदिति- यद् शैलमुताभिधानं शैलमुतायाः पार्वत्याः अभिधानं नाम
गीयते तदेव प्रधानं सुकृतं पुण्यं बोध्यं ज्ञेयम् । अज्ञानिलोकस्य अज्ञानिनाम्
अविचारयिषा लोकस्य सङ्घस्य कृते अव्ययं निमित्तेनेत्यर्थः अज्ञानिजनार्थं
विज्ञाः बुधाः यज्ञानि अग्निष्टोमादीनि पराणि प्रयानानि पुण्यानि भणन्ति ।
यज्ञस्य परमपावनत्वमीपचारिकं वस्तुनो देवीनामकीर्तनमेव उत्तमं पुण्यमिति
भावः ॥११॥

शाम्ना प्रयुक्तेन जगद्गो स्यात् शाम्ना सद्योक्तेन जगद्दिनेत्री ॥

वेदोभयं सम्पगिर्व कृती यो भवे भयं तस्य कृतोऽपि न स्यात् ॥१२॥

शाम्नेति- प्रयुक्तेन अनुष्टिप्तेन शाम्ना प्रियवचना प्रियवचनप्रयोगेनेत्यर्थः
जगत् वनं स्यात् । शामोपायेन शोको वपायितुं शक्यः । सदा उत्तरेन
शीतिनेन शाम्ना मन्त्रनामगङ्गीर्तनेन जगद्दिनेत्री जगत्प्रायिषा ईश्वरी वनं

स्यात् यशंवदेति भावः । यः पृथ्वी धन्यः इदम् उन्नयं सम्यग्वेद जानाति,
तस्य भवे जन्मनि कुतोऽपि हेतोः भयं न स्यात् । जगद्भङ्गतं चेन् जन्मनि
मुखमेव भवति, तस्मात्त ततो भयं नवति । देवी भक्तिपादवद्धा यशंवदा
यदि जन्मनयमेव न भवति । सर्वयात्रपि जन्मनो भयं न भवति जगति
सामप्रयोगिणो नामभजकस्येति भावः ॥१२॥

सङ्कीर्तनात्तुप्यति शर्वयोषा तुष्टा स्वभीष्टं न ददाति मैया ॥

इमं स्वविज्ञाय जगत्पुण्यं व्रजन्त्यपार्यं बहुधा मनुष्याः ॥१३॥

सङ्कीर्तनादिति— शर्वयोषा शिवनुन्दरी पार्वती सङ्कीर्तनान् नामभजनात्
तुप्यति तुष्टा भवति । तुष्टा सन्तुष्टा तु एषा अनीष्टम् ईप्सितं न ददा-
तीति न ददादेव । जगति लोके मनुष्याः इमम् उपायं कार्यसाधनम् अवि-
ज्ञायाविदित्वा बहुधा नानाप्रकारेण अपायम् अनिष्टं व्रजन्ति गच्छन्ति ॥१३॥

भावे भुजङ्गाभरणप्रियाया नामानि कामानितरान्विहाय ॥

अपि प्रपञ्चातिगणोरुत्सवं करोतु किं मां तरणेऽप्यम् ॥१४॥

भावे इति— भुजङ्गाभरणप्रियायाः भुजङ्गाभरणस्य नागभूषणस्य शिवस्य
प्रियायाः प्रेयस्याः पार्वत्याः नामानि इतरान् कामान् विहाय परित्यज्य तदेक-
कामो भूत्वा भावे भजामि । प्रपञ्चातिगणोरुत्सवं प्रपञ्चमतिगच्छतीति
प्रपञ्चातिगम् अतिक्रम्य घोरं चण्डं दुर्यं कर्म यस्य तमपि अचिन्त्यचण्डकर्म-
णमपि मां तरणेः विवस्वतोऽप्यत्वं वैवस्वतः अन्तकः किं करोतु ? देवीनामैकरत्नं
माम् अतिघोरकर्मणमपि न बाधितुं शक्तो यम इति भावः ॥१४॥

यत्नेन दानैः कठिनवर्तव्या सिद्धिं न इच्छेत्स ग्रहीतुमिच्छेत् ॥

मातुः शयानोऽद्भुतले शशाङ्कं महेश्वरं कीर्तयतस्तु सिद्धिः ॥१५॥

यत्नेनेति— यः यत्नेन सोमपागादिना दानैः भूषवाग्नादिदानैः कठिनवर्त-
व्योभिः कृच्छ्रबान्द्रायणादिभिः वा 'यत्नो दानं तपश्चेति पावनानि मनीषिणाम्'
इत्युपदिष्टैः साधनैः सिद्धिं शक्तिशान्तिसमृद्धां स्थितिम् इच्छति, स मातुः
जन्याः अद्भुतले उत्सङ्गे शयानः सन् शशाङ्कं चन्द्रम् इच्छेत् । मात्रद्व-
ययितस्य बालस्य चन्द्रलब्धिरिव यज्ञादिभिः सिद्धिरिति तात्पर्यम् । महेश्वरं
कीर्तयतस्तु, देवीनाम् सङ्कीर्तयत एव सिद्धिः भवतीति अध्याहार्यम् ॥

अत्र यज्ञादिमिस्मिदीपणं भावद्वयवितस्य निगोश्चन्द्रेणमिवेति उमयो-
ष्पात्तयोः अयंयोरर्षामेदस्मादृश्ये पर्यवस्यति । तस्माद्विदंनानलङ्कारः । तदुक्तं
अगन्नायपण्डितैः उष्पात्तयोरर्षयोरर्षामेद औपम्यपर्यवसायी निदंनना इति ॥१५॥

रहस्यतन्त्राणि विविच्य दूरं व्याजं विमुच्य प्रवदामि सारम् ॥
नामैव कामारिपुरन्ध्रकायाः सिद्धेर्निदानं न मूलो न दानम् ॥१६॥

रहस्येति— रहस्यतन्त्राणि रहस्यानि दुर्बोधानि तन्त्राणि शास्त्राणि दूरं
दीर्घं विविच्य विचार्य व्याजं कैनवं विमुच्य त्यक्त्वा निष्कपटीमिति यावत्
सारं मुख्यांशं प्रवदामि । किं तत् ? कामारिपुरन्ध्रकायाः शिवमहिष्या-
पार्वत्याः नामैव सिद्धेः सर्वपुरुषार्थसिद्धेः निदानं मूलकारणं भवतीत्यध्याहार्यम्,
न मूलो यज्ञो न दानं वा ॥१६॥

पीयूषमीयन्मधुरं भजन्ति ये नाम रामाधरपानलोलाः ॥
कामारिरामाह्वयगानलोलाः कवीश्वराः काञ्चिकमालपन्ति ॥१७॥

पीयूषमिति— ये रामाधरपानलोला नाम अङ्गनाजनाधरपानस्तृष्णाः
प्रसिद्धाः, नाम प्राकाश्ये, ते इति अध्याहार्यम् यत्तदो नित्यसम्बन्धात्, पीयूषम्
ईयन्मधुरं बिम्बिदेव मधुरं भजन्ति कथयन्ति । पीयूषे माधुर्यमङ्गीकुर्वन्ति,
रामाधरमिव न तन्मधुरमिति तेषामनुभवः । कामारिरामाह्वयगानलोलाः
कामारिरामायाः पार्वत्याः आह्वयस्य नाम्नो गाने लोलाः स्तृष्णाः कवीश्वरा
तत्पीयूषं काञ्चिकम् आरनालकम् आलपन्ति वदन्ति । सर्वोत्तररमातिगापि
नामगानानुत्तमामुषं ते विदन्तीति भावः । 'आरनालकमोषीरवुत्तमापानि-
पुत्रानि च । अवर्त्तमोषमपान्याभ्युत्तुञ्जलानि च काञ्चिके' इत्यमरः ॥१७॥

मुपाषटः कोऽप्यपरो वधूनां कविस्तुपातोपधरोऽभिषेयः ॥
अथ मुपावीविवितानमाली नामप्रणादो नगकन्यकायाः ॥१८॥

मुपेति— वधूनां स्वीणाम् अधरः वधरोष्ठः कोऽपि मुपाषटः पीयूषपूर्ण-
कुम्भविनोदः भवतीति शेषः । कविः काव्यनिर्माता मुपातोपधरः पीयूषवर्षी
शेषः अभिषेयो वाच्यः । नगकन्यकायाः सर्वनपुञ्चाः अथ नामप्रणादः नाम-

ध्वनिः सुधावीचीनां पीयूषोर्मणां वितानानां विस्ताराणां भान्ता पद्मस्त्रिरस्येति
सुधावीचिवितानमाली अमृतसागर इति यावत् । कान्तावर-कवि-देवीनाम-
गत-मुधामाधुरीणां प्रमाणतोऽप्युत्तरोत्तरगरीयस्त्वं कीर्तितम् । 'ऋविस्तारयो-
रन्त्री वितानं त्रिषु तुच्छके' इत्यमरः ॥१८॥

मुरालये भातितरां सुषंका सुधा परा वाचि महाकवीनाम् ॥

विम्बाधरे कञ्जदृशां सुधाग्न्या सुधेतरा नामनि लोकमानुः ॥१९॥

सुरेति- मुरालये स्वर्गे एका मुधा किमप्यमृतं भातिगराम् अतिरूपेण
भाति । महाकवीनां वाचि परा अग्न्या मुधा अग्न्यदमृतं भातीति शेषः ।
कञ्जदृशां सुन्दरीणां विम्बाधरे अग्न्या मुधा नानि । लोकमानुः नामनि
इतरा सुधा । मुरालयादिषु मुधाविधेयाः वर्तन्ते । अत्र मुरालय-मुधादीना-
मप्रस्तुतानां लोकेमानुनाम्नः प्रस्तुतस्य च एकधर्मान्वयादीपकमलङ्कारः ।
'वदन्ति दण्ड्यावर्णानां धर्मैक्यं दीपकं बुधाः' इति नल्लक्षणात् ॥१९॥

माधुर्यमाभात्यधरे वधूनां चकोरबन्धोः शकले प्रसादः ॥

त्रिस्रोतसो वारिणि पावनत्वं त्रयं च नाम्नि त्रिपुराम्बिकायाः ॥२०॥

माधुर्यमिति- वधूनाम् अङ्गनानामधरे माधुर्यम् आभाति । चकोरबन्धो-
रन्ध्रस्य शकले खण्डे प्रसादः प्रसन्नताञ्जभाति । त्रिस्रोतसो यङ्गायाः वारिणि
तीर्थे पावनत्वं पवित्रता आभाति । त्रिपुराम्बिकायाः नाम्नि त्रयं च पूर्वो-
क्तमाधुर्य-प्रसाद-पावनत्वानि त्रीण्यपीत्यर्थः आभातीति शेषः । वधूजनाधर-
माधुर्यबन्धोऽपि त्रिपुराम्बिकानाम्नो वैशिष्ट्याद्व्यतिरेकः अलङ्कारः ॥२०॥

या माधुरी प्रेमभरेण दष्टे जागर्ति कान्तावरदन्तचेले ॥

सा दृश्यते भक्तिभरेण गीते धराधराधीनमुतामिधाने ॥२१॥

येति- प्रेमभरेण प्रेमातिशयेन दष्टे कान्तावरदन्तचेले कान्तायाः वरे
श्रेष्ठे दन्तचेले दन्तवामसि अधरे या माधुरी जागर्ति विलम्बति, सा माधुरी
भक्तिभरेण गीते कीर्तिते धराधराधीनमुतामिधाने धराधराधीनस्य पर्वतपतेः
मुतायाः उमादेव्याः अभिधाने नामनि दृश्यते ॥२१॥

यस्ते जगत्लम्पट केऽपि वर्णा- स्तन्मेऽमृतं नाम नमात्मजायाः ॥
लालामयो यो मम तं ब्रवीषि सुधामयं स्त्रीदशनच्छदं त्वम् ॥२२॥

• यदिति — जगत्लम्पट जगति लोके लम्पट लोल जगद्गुणो ! लोका-
सक्तचित्तेत्यर्थः यत् नमात्मजायां पार्वत्यां नाम ते तव केऽपि वर्णा. अक्षरा.
केवलम् अक्षरविशेषाः प्रतिभान्तीत्यर्थः, तत् मे मम अमृतं भवति, न तु त्वेव
केऽपि वर्णा एव । यः मम लालामय भवति, लालैव लालामय, स्वार्थं
मयद्, स्पन्दिनी 'मृणिका स्पन्दिनी लाला' इत्यमरः । मुक्तात् निष्पन्दी
द्रव इत्यर्थः, तं त्वं सुधामयं सुधाप्रचुरं प्राचुर्यं मयद् स्त्रीदशनच्छदम् अङ्गना-
घरं ब्रवीषि । एवमुभयोः रसग्रहणे विपरीतभावः ॥२२॥

उच्चारयोच्चाटितपातकानि नामानि जिह्वे भुवनस्य मातुः ॥
तदा ब्रवामो मधुचूतारम्भा- रामाधरास्ते रुचये यदि स्युः ॥२३॥

उच्चारयेति— जिह्वे रसने । उच्चाटितपातकानि दूरीकृतपापानि भुवन-
स्य मातुः जगज्जनन्याः नामानि उच्चारय भण । तदा त्वया नामसूच्चरितेषु,
मधुचूतारम्भा मधु भकरन्दं चूतम् आम्रफल रम्भा रसवती कदली रामाधर
कामिनीविम्बाधरश्च एते ते तव रुचये अभिरुचये स्मर्येदि भवेयुर्यदि, वदामः ।
त्वया देवीनामसु कीर्तितेषु मध्वादयस्ते न रोचेयुरिति वयं दृढं विप्र इति
भावः । 'नगकन्यकाया' इति च पाठः ॥२३॥

आक्षेपमिक्षोरपिर्कं विधत्ते पीयूषदोषान्भितोऽभिधत्ते ॥
कान्ताधरारण्यदुरन्तवादः कपदिकान्तावरनामनादः ॥२४॥

आक्षेपेति— कान्ताधरारण्यदुरन्तवादः कान्ताधरेण अङ्गनाधरोष्ठेन
आरम्भो दुरन्तवादो दुस्मानवादो यस्य नः, कपदिकान्तावरनामनादः पार्वती-
प्रशम्भनामध्वनिः, इक्षो रमयन् इक्षुखण्डस्याधिकम् आक्षेपं निषेधं विधत्ते
करोति । अभिनः मर्वनः पीयूषदोषान् अभिधत्ते अमृतस्य दोषान् कृते ।
देवीनामनादामृतस्य कान्ताधरेणोपम्यवादो दुस्मान एव । नामामृतेन परा-
भूतवातस्येति भावः ॥२४॥

विदवातहीनस्मृतरामबोध्यं नामानुभावं जगत्कन्यकायाः ॥
अपन्तु सिद्धैरपि गीयमानं गायन्त्य एता उपजातयो नः ॥२५॥

विश्वामेति— विश्वामहीनैः श्रद्धामून्यैः। मुनिरामबोध्यम् अघातं, मिदं-
 रपि गीयमानं नगवन्धकायाः पर्वतपुण्याः नामानुभावं नामप्रभावं गायन्त्यः
 कीर्तयन्त्यः न अम्माकम् एता उपजातयः उपजानिवृत्तवद्धाः मृतयः
 जयन्तु ॥२५॥

एकविंशः स्तवकः सप्तम्यः समाप्तः ॥

द्वाविंशः स्तवकः

द्वाविंशोऽस्मिन् स्तवके योगिनो भक्तस्य च भेदम् उपन्यस्य अध्यात्मं हृदय-
भेदान् निरूपयति ॥

विदधातु सम्पदं मे सकलजगन्नायनयनहारिज्योत्स्नः ॥

शीतोष्णप्रकारहारी हासशशी कश्चिदङ्कुरहितो मातुः ॥१॥

विदधातिवति— सकलजगन्नायनयनहारिज्योत्स्नः सकलजगन्नायस्य सर्व-
लोकेश्वरस्य नयनान्यपहरति इति नयनहारिणी ज्योत्स्ना चन्द्रिका यस्य सः,
मनोहरतया सर्वेश्वरनेत्रप्रीणनचन्द्रिकेति यावत्, अन्धकारहारी शीतः शीतल
तापहर इति यावत्, तिमिरध्वमी अविद्यापट् कश्चित् अङ्कुरहितः अकलङ्कः
मातुरुमाया हासशशी हासः शशीव चन्द्र इव मे मम सम्पदं विदधातु ।
हासशशीत्यत्रोपमितसमाम्, पूर्वपदार्थप्राधान्यात् । हासस्य सम्पद्विधायकत्वो-
पपत्तेः । अङ्कुरहितः शशीत्यनेन व्यातिरेकः । अत्र विषयिणः शशिनः विषय-
भूतहामारमक्तया परिणमनादेव सम्पद्विधानरूपप्रकृतोपयोगित्वसिद्धेः परिणामा-
लङ्कारः ॥१॥

कदणारगात्रंहृदया हृदयान्तरनिर्यदच्छवीचिस्मेरा ॥

प्रमथेदवरप्रियतमा पादप्रेष्यस्य भवतु कल्याणाय ॥२॥

वर्णनेति— कदणारगात्रंहृदया दयामरितचिन्ता, हृदयान्तरनिर्यदच्छवीचि-
स्मेरा हृदयान्तरान्निर्यन्तीभिः अच्छाभिः वीचिभिः स्मेरा उल्लसिता प्रमथेदवर-
प्रियतमा भूतेशप्रेयसी पार्वती पादप्रेष्यस्य चरणकिङ्कुरस्य कल्याणाय मङ्ग-
लाय भवतु कल्याणम् । हृदयान्तरेण्यत्र उत्तरङ्गितदयारसः हृदयान् वदने
विश्रम्भने अत्र श्लेशश्च तस्य बोध्यम् ॥२॥

वारणवार्यविभेदाद् वारणवार्यं तस्याम्ब यदुपिप्रोक्तम् ॥

तत्रैवं भर्तुमिदं विहर्तुमन्यत्तु भूतभर्तुलंसने ॥३॥

वारणेति— अम्ब ! वारण-वार्यविभेदान् वारणं वार्यं च वारण-वार्यं

तयो. विभेदात् भेदान् ऋषिप्रोक्तम् ऋषिभि. द्रष्टृभि. प्रोक्त यत् तव रूप-
द्वितयं रूपस्य द्वौ अवयवौ अस्तेति द्वितयं द्वे रूपे इत्यर्थः, भवतीत्यभ्याहार्यम् ।
भूतभर्तुः भूतेशस्य लन्दने सुन्दरि पार्वति, तत्र रूपद्वितये एकं रूपमिदं जगद्भूतं
धातुं भवतीति शेषः । अन्यद्रूप तु विहर्तुं विलासाय भवति कारणरूपम् इदं
भर्तुं, कार्यरूपमिह विहर्तुमिति भावः ॥३॥

धोतुं स्तोत्रविशेषं भक्तविशेषं च बोद्धुमयमोद्गति ॥

धातुं च वाञ्छितार्थं तव मातश्चन्द्रलोकस्थं भवति ॥४॥

धोतुमिति— मातः अम्ब ! स्तोत्रविशेषं धोतु भक्तैर्गीता स्तुतिमाकर्ण-
यितुम्, अयम् ईदृक् अयमिव दृश्यत इति ईदृक् अय भक्त. एवंविध इति भक्त-
विशेषं यापातप्येन बोद्धुं जानु च वाञ्छितार्थम् अभीप्सितम् अर्थं दानु च तव
चन्द्रलोकस्थ कार्यरूप भवति । अध्यात्म चन्द्रलोक महामारमिति स्ववर्णनम् ।
'वाक्युवतिरूप भवति' इति पाठान्तर भवति ॥४॥

कीशकिशोरन्यायात् कारणरूपं तवाम्ब योगी धत्ते ॥

भोतुकिशोरन्यायाद् भक्तं परिपासि कार्यरूपेण स्वम् ॥५॥

कीशेति— अम्ब ! कीशकिशोरन्यायात् मर्कटशिगुन्यायेन 'मर्कटो वानर.
कीश.' इत्यमरः । तव कारणरूप मूलम्बरं योगी धत्ते धारयते । मर्कट-
शिगुः स्वप्रयत्नात्माहारं गृह्णाति, तद्वत् स्वात्मबलेन योगी तव स्वरूपं गृह्णाति ।
भोतुकिशोरन्यायात् मार्जारशिगुन्यायेन, 'भोतुविहातो मार्जार.' इत्यमरः ।
त्व कार्यरूपेण स्वीयेन पूर्वश्लोकोक्तेन चन्द्रलोकस्थेण वाक्युवतिरूपेण वा भक्त
परिपासि । यथा मार्जारी निज शिगु गृहीत्वा रक्षति तथा भक्तस्य भार
देव्येव विभ्रति । भक्तस्य योगिनश्च भेदं निरूपयितुं इन्द्राणीमन्त्रादयः गीत
मदलेखादयमिहोदाहरामः— 'गन्धर्व्यं स्वरधीने निस्नेयापंजनूरम् । विभ्राणा
नयमि त्वं मार्जारीव किशोरम्' ॥ 'गृह्णन्मन्त्रनायामम्बामम्बरवन्ध्र. । कीश-
न्येव किशोरो योगी गच्छति गम्यम्' ॥ इति ॥५॥

दृढधारणा न चेत्त्व- क्ययवते योगी महेश्वरनयनज्योत्स्ने ॥

नायं भमेति भाव- स्तव यदि सद्यः सवित्रि भक्तं त्यजति ॥६॥

दुर्दंति- महेश्वरनयनज्योत्स्ने ईश्वरनयनचन्द्रिके भगवति ! दृढधारणा दृढ

अप्रयत्ना धारणा धृतिः न चेत् न भवति चेत् योगी त्वन् त्वत्तः च्यवने च्युतो भवति । स्वल्पेनापि प्रमादेन स्वबलाबलम्विनो योगिनः भ्रंशो भवति । सवित्रि मान ! अयं मम न, मदीयो न भवतीति यदि भावो भवति, सद्यः सपदि भक्तं त्यजसि, यः सम्पूर्णम् आत्मार्पणं न करोति सः भक्तः सविश्रया नायं मदीय इति त्यक्तुं शक्यः । आत्मार्पणसूत्रे भक्तं विषये नायं मदीय इति भावो न जायते मानु ॥६॥

सिधिलक्ष्मिर्योगी स्याद् बाह्यविषयनिस्तान्तामकृष्टो यः ॥

स्वीयमतिर्लुप्यति ते भक्तेऽहन्ताप्रसारकलुषे मातः ॥७॥

सिधिलेनि— मातः ! सिधिलक्ष्मिः सिधिला अदृढा धृतिः धारणा यस्य न., यो योगी बाह्यविषयैः शब्दादिभिः मोक्षनिस्तान्तमधिकमाकृष्टः गृहीतो भवतीति तेन बहिराकृष्टस्य योगिनः धारणा दृढा न भवति. अनो भ्रंशो भवतीति भावः । अहन्ताप्रसारकलुषे अहन्तायाः अहङ्कृते, प्रसारेण व्यापनेन कलुषे अगुची भक्तेः ते तत्र स्वीयमतिः. स्वीय इति मतिः धीः. लुप्यति लुप्ता भवति । पूर्णममर्पणलक्षणाया भक्तेर्लोपवन्ती अहन्ता । सत्या तस्या मानु भक्तविषये स्वीयताधीर्विरमति । एव भक्तस्य भ्रंशो भवति ॥७॥

साहङ्गकृतिर्न भक्तिः सबाह्यविषया धृतिर्न सर्वेश्वरि ते ॥

अविज्ञानतावेनद् भक्तो योगी च नैव सिद्धो स्याताम् ॥८॥

साहङ्गकृतिरिति— सर्वेश्वरि ! अहङ्कृत्या सह वर्तने इति साहङ्गकृतिः नैव भक्तिः न भवति । बाह्यविषयैः सह वर्तने इति सबाह्यविषया ते तत्र धृतिर्धारणा न भवति । एतत्स्वम् अविज्ञानिनी अबुद्धवन्तो भक्तो योगी च सिद्धो नैव स्याता भवेनाम् । भक्तिः अहङ्कृत्या अगम्युक्ता धृतिः बाह्य-विषयैश्चेति भक्तो योगी च जानीयानाम् । न चेन् सिद्धिः न द्रष्टव्यः इति भावः ॥८॥

व्यक्तित्वादपि यस्य प्रियं त्वदीयं सवित्रि पादाम्भोजम् ॥

सोऽद्भुतजिह्वर्भक्तो भगवति किं किं करोति नास्मिन् जगति ॥९॥

व्यक्ति-वादिनि— सवित्रि मान ! यस्य व्यक्तित्वादपि स्वस्य पुष्पा-म्भोजं त्वदीयं तवेदं पादाम्भोजं पादारविन्दं प्रियं भवति, सः भक्तः. अद्भुत-

शक्तिः अद्भुताः आश्चर्यकर्यः शक्तयः यस्य स सन् अस्मिन् जगति लोके किं किं न करोति ? सर्वं कर्तुम् अर्कतुम् अन्यथा कर्तुं वा प्रभवतीति भावः ॥९॥

व्यक्तित्वलोभविषये सिद्धः कामोऽपि भवति समवच्छिन्नः ॥

प्राप्तोऽपि सलिलराशि सलिलानि घटः कियन्ति सद्गृह्णीयात् ॥१०॥

व्यक्तित्वेति— व्यक्तित्वलोभविषये व्यक्तित्वे स्वायत्तपुण्यमात्मत्वे यः लोभः अभिलाषः तेन विषये पराधीने जने काम मनोरथः सिद्धोऽपि पूर्णोऽपि सम-
वच्छिन्नः सर्वथा परिच्छिन्नो मितो भवतीति यावन् । सलिलराशि सागरं
प्राप्तोऽपि घटः कुम्भः कियन्ति किम्प्रमाणानि सलिलानि जलानि सद्गृह्णी-
यात् आददीत ? 'स्वल्पमेवाभ्यु लभते प्रस्थं प्राप्यापि सागरम्' इति प्रसिद्धोऽप्य-
न्यायः । सर्वकामसम्पूर्तानां निधानमूर्तं देवप्रसादं प्राप्यापि अहङ्कारलोभिनः
कामविशेषः पूर्णो भवन्नपि अवच्छिन्न एव भवति न तु परिच्छेदरहितस्य
प्रसादमाहात्म्यस्य वैभवं गृह्णाति । अवजालङ्कारः । अन्यस्य कामस्य अन्य-
धीयदेवीप्रसादगुणप्रयुक्तगुणाधानाभावादवज्ञा । 'ताभ्यां तौ यदि न स्यातामव-
जालङ्कृतिस्तु सा' इति चन्द्रालोकः । (ताभ्यां गुणदोषाभ्यां तौ गुण-
दोषौ) ॥१०॥

जीवन्नेव नरो यः सायुज्यं ते प्रयाति शम्भोः प्रपदे ॥

सर्वे कामास्तस्य प्रयान्ति वशमाशु वीतविविधभ्रान्तेः ॥११॥

जीवन्नि— शम्भो' शिवस्य प्रपदे काले भगवति ! यो नर जीवन्नेव
ते तव सायुज्यं सयुक्तं प्रयानि गच्छति जीवन्मुक्तो भूत्वा त्वया मन्त्र-
युक्तो भवतीत्यर्थः । वीतविविधभ्रान्तेः वीता विगता विविधा नामाप्रवृत्ता
भ्रान्तिः मिथ्याभ्यवगतिः यस्मात् तस्य वशं सर्वे कामा मनोरथाः प्रयान्ति
गच्छन्ति । जीवन्मुक्तस्य त्वत्सायुज्यमप्यग्रस्य वदित्वं मिदं भवतीति
भावः । 'आयुर्माणमन्त्रप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यदन् । तद्वत्त्वामा
प प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥' इति हि स्मर्यते ॥११॥

व्यक्तित्वं तुभ्यमिदं मनोवशा मे प्रदत्तमधिकारिण्या ॥

बहुकालभोगबलतो विवदति देहो मदम्ब किं करवाणि ॥१२॥

व्यक्तित्वेति— मदम्ब मम मानः ! अधिकारः योग्यता अस्या अस्मीति

अधिकारिणी तथा भम मनीषया बुद्ध्या इदं मदीयं व्यक्तित्वं पृथगात्मत्व
प्रदत्त समर्पितम् । बुद्धेः संस्कारविशेषजन्यो बलविशेष एव व्यक्तिवार्पणे-
ऽधिकारः । देहस्तु ता बुद्धिं नानुसरतीति तत्र हेतुमाहोत्तरार्धेन । देहः अयं
पाञ्चभौतिकपिण्डः बहुकालभोगबलतः चिरन्तनभोगपरिचयवशात् हेतोरित्यर्थः
विवदति विवादं कुरुते व्यक्तित्वमर्पयितुं बुद्धिं नानुवर्तते । किं करवाणि ?
तत्र स्वमेव शरणमिति भावः । 'विभाषा विप्रलापे' इति विप्रलापार्थकस्य
विपूर्वकस्य वदतेरात्मनेपदविकल्पः । तस्माद्विवदतीति साधु ॥१२॥

स्थूलेन वर्मणा सह सूक्ष्मा कलहं मतिर्षं कर्तुं शक्ता ॥

सुतरां बलवति मात- बलाद् गुहाय स्वयं स्वमस्मात्स्वीयम् ॥१३॥

स्थूलेति- स्थूलेन पुष्टेन वर्मणा वपुषा सह सूक्ष्मा मतिर्धीः कलहं वि-
वादं कर्तुं न शक्ता समर्था भवति । मातः ! सुतरामत्यन्तं बलवति बला-
वपे, स्वयं त्वम् अस्मात् मत्तः स्वीयं त्वदीयं यद्वर्तते तत् बलात् प्रमह्य
गुहाय आदत्स्व । व्यक्तिवार्पणे भया बुद्धिः त्वदधीना कृता । शरीरं तु
तंभं सहते, तस्मात्स्वमेव मदीयं शरीरगतं व्यक्तित्वं च बलात्कृत्य कृपा
कुरु ॥१३॥

सर्वेषां हृदि यस्मा- स्वमसि प्राणात्मिकांश्च हेतोस्तस्मात् ॥

अतिलप्राप्याराधन- आराधननिविशेषमगपुत्रि तव ॥१४॥

सर्वेषामिति- अम्ब ! यस्मादेनो. त्वं सर्वेषां भूतानां हृदि हृदये प्राणा-
त्मिका प्राणः आत्मा स्वरूपं यस्यां सा प्राणात्मा सैव प्राणात्मिका अस्ति,
तस्मादेनोः अगपुत्रि पर्वतपुत्रि ! अतिलप्राप्याराधनं सर्वप्राणिनां प्रीणनं तवा-
राधननिविशेषं त्वदाराधनादनतिरिक्तं भवति । सर्वेषु प्राणस्वरूपेणासि, ततः
प्राणिनाम् आराधनं त्वदाराधनमेवेति अगमयम् ॥१४॥

बुद्ध्यति केऽपि ज्ञानो तस्मात्प्राप्तिस्तवेति सम्पश्यन्तः ॥

अपरे प्राणिषु बुद्ध्यति साक्षात्प्राणात्मिकाऽस्ति तेऽप्यन्तरिति ॥१५॥

बुद्ध्यतीति- केऽपि जनाः ज्ञानो अग्नौ बुद्ध्यति त्वत्वं बुवंति । तस्मान्
अग्नौ त्वनात् नव प्राप्तिं पृथिव्यः भवतीति सम्पश्यन्तः ते तथा बुद्ध्यतीति

सम्बन्धः । अग्नौ हुत त्वां प्राप्नोतीति दृष्ट्वा अग्निहोत्रं कुर्वन्तीत्यर्थः । अपरे अन्ये प्राणिषु प्राणवत्सु जन्मिषु जुह्वति । तेषु प्राणिषु अन्तः अन्तरे माधान् प्रत्यक्षं प्राणात्मिका प्राणस्वरूपिणी असीति हेतोः प्राणिषु जुह्वति इति सम्बन्धः । इदमेकः प्राणाग्निहोत्र भवति ॥१५॥

प्राणिष्वपि यः प्राणं भूतादिमनादिमात्मनि स्थितमनघम् ॥
सततमुपास्ते योगी तस्मिन् होमेन तेऽम्ब तृप्तिस्तुलभा ॥१६॥

प्राणिष्विति— भूतादि भूतानाम् आदि कारण, अनादिम् अविद्यमान-कारणम् आत्मनि स्थितम् अनघ पवित्रं निलोपमिति यावत्, प्राणिषु भूतेषु प्राण योर्ऽपि योगी सततम् अमवरणम् उपास्ते, तस्मिन् योगिनि विषये, होमेन प्राणोपास्तिरूपेण हवनेन, अम्ब ! ते तृप्तिः तुलभा भवतीति शेषः ॥१६॥

आत्मनि योऽम्ब श्रेष्ठे प्राणे प्राणान् जुहोति दहराभिमुखः ॥
त्वद्रूपे हतपापे तेन जितं सकलमीशचित्तारामे ॥१७॥

आत्मनीति— ईशचित्तारामे ईशचित्तम् ईश्वरहृदयम् आराम विहारो-पवनं यस्यास्तत्स्याः सम्बुद्धिः अम्ब ! यः दहराभिमुखः हृदयाकाशमिमुखः तन् त्वद्रूपे तव स्वरूपभूते हतपापे अपहतपाप्मनि आत्मनि स्वात्मनि श्रेष्ठे प्राणे मुख्यप्राणे प्राणान् जुहोति, तेन पुण्यात्मना सकलं जितं भवति ॥१७॥

उपसहृतमखिलेभ्यो विषयेभ्यो निनिमेषमन्तःकृष्टम् ॥
हृदि दृढपदेन चक्षुः स्वरूपे हूयते मदम्ब प्राणे ॥१८॥

उपसहृतमिति— मदम्ब मम मान ! अखिलेभ्यो निनिमेषेभ्यो विषयेभ्यः बाह्येभ्यः रूपेभ्यः उपसहृतं निवारितं निनिमेषं निमीलनरहितम् अन्तःकृष्टम् अन्तर्मुखं इति इत्यर्थः, चक्षुर्नेत्रं हृदि हृदये दृढपदेन दृढं ग्राह्यं पदं स्थानं यस्य तेन योगिना त्वद्रूपे तव स्वल्पे प्राणे हूयते । हृदये लक्ष्म्यनिकः योगी शून्य निविष्य निमेषवज्रम् अन्तर्मुखदर्शनं त्वद्रूपे प्राणे जुहोति । इदं दहर-निष्ठस्य प्राणाग्निहोत्रं भवति ॥१८॥

अन्तर्मखरं निगूढं श्रेष्ठप्राणस्य देवि तव भागव्यम् ॥
शृण्वदिव प्रणवारयं ध्वजं तत्रैव भवति जगदम्ब हृतम् ॥१९॥

अन्तरिति— अम्ब देवि ! तव भागस्य ब्रह्मस्य ध्येष्ठप्राणस्य, अग्नेर्विष्णु-
मिन्द्रश्रुते मृत्युप्राणस्य ब्रह्मणांशत्वं सिद्धम् । तस्मात् इह देव्याः भागः
ध्येष्ठः प्राण उक्तः । तस्य निमूढ नितरा गुप्तं प्रणवात्म्यम् अन्तस्त्वरम्
अन्तरनाद शृण्वदिव आकर्णयदिव श्रवण श्रोत्रेन्द्रियं भवतीत्यध्याहार्यम् । तत्रैव
ध्येष्ठप्राणान्तस्वरे जगत् हुतं भवति । सर्वम्वा अपि जगद्विषयकवृत्तेः शब्द-
रूपेणान्तरवस्थानात् सर्वशब्दमूलप्रकृतौ प्रणवात्म्यं प्राणस्यान्तस्वरे जगतो
हवन् भवतीत्यभिप्रायः । इदं च प्राणोद्गीयोगासनमाहुरीपनिषदाः ॥६९॥

सर्वेषां मन्त्राणां स्तोत्राणां चेशचित्तनायं प्रकृतौ ॥

गूढं सदा स्वरन्त्या प्राणन्त्या त्वयि जुहोति मौनी वाचम् ॥२०॥

सर्वेषामिति— ईशचित्तनाये शिवहृदयेस्वरि । सर्वेषां मन्त्राणां स्तोत्राणां
च प्रकृतौ मूलस्वरूपभूतायां गूढं गुप्तं सदा स्वरन्त्या नदन्त्या प्राणन्त्या श्वत-
न्त्या त्वयि देव्या मौनी शान्तिमम्पन्नं वाचं जुहोति । सर्वेषां वाचामुप-
सहारन्त्यप्रकृतौ प्राणोद्गीये भवति । इह मन्त्रोद्गीयोगासनमाहुः ॥२०॥

देहे स्तलति मनश्चेत् विषयेषु हुतं दधामि विषयात्मकम् ॥

आवृत्तं यदि देहाद् सूक्ष्मायां त्वयि हुतं त्वदाकृतिं भवति ॥२१॥

देह इति— 'मनः देहे स्तलति चेत्' मानसम् अन्तरात् च्युतं सद् शरीर-
गतं भवति चेत् विषयेषु शब्दरूपादिषु हुतं तन्मनः विषयात्मकत्वं विषयरूपतां
दधाति विभक्तिं । देहात् शरीरात् आवृत्तं निवृत्य अन्तर्मुखं जातं तदेव
सूक्ष्मायां त्वयि देव्या हुतं त्वदाकृतिं तव आकृतिरिवाकृतिः यस्य तत् त्वद्रूपं
भवति । बहिः विषयप्रपन्नं मनो विषयरूपम्, अन्तः त्वद्गतं त्वद्रूपं च भव-
तीत्यर्थः ॥२१॥

स्वप्नसन्ध्यापाना- मनुभूतौ प्राणशक्तिस्तत्तुर्वारिणः ॥

कं नार्पयते भोगं भगवति ते सर्वलोकाधिपवनिने ॥२२॥

स्वप्निति— सर्वलोकाधिपवनिने सर्वलोकेन्द्रवरदानं भगवति । स्वप्नसन्-
ध्यापानां त्वयः स्पर्शेन्द्रियस्य, रसनस्य चित्तेन्द्रियस्य, घ्राणस्य गन्धेन्द्रियस्य
वानुभूतौ प्राणशक्तिगान् प्राणशक्त्यधीनं तुर्वारिणं योगी कं भोगं ते तुभ्यं न

अर्पयते ? सर्वमपि भोगम् अर्पयते । सर्वात्मानुभूतीनां प्राणशक्तिरेवाधार-
भूता प्रकृतिर्भवति । अवस्तदधीना क्रियन्ते सर्वा अनुभूतयः । प्राणशक्ते-
स्त्वत्स्वस्यात्वात् त्वय्येव सर्वभोगसमर्पणं करोति योगीत्याशयः ॥२२॥

गच्छन्कुर्वन्विसृजन् रममाणश्चाश्व सकललोकाधीशे ॥

यः केवलां क्रियामपि चिन्तयते तेन नित्ययज्ञः क्रियते ॥२३॥

गच्छप्रति- सकललोकाधीशे, सर्वलोकेश्वरि अश्व । य. गच्छन् पद्भ्यां
क्रममाणः, कुर्वन् हस्ताभ्यां कर्माणि कुर्वन्, विसृजन् पायुनोत्सृजन्, रममाणः
मुरारे प्रवर्तमानश्च, केवला क्रिया गमनादिरमणान्तेषु पादादिकर्मेन्द्रियव्यापा-
रेषु यत् क्रियासामान्यं वर्तते तदित्यर्थः, चिन्तयते अविशिष्टा क्रिया ध्यायति,
तेन पुरुषेण नित्ययज्ञः क्रियते तस्य जीवनमेव यजनं भवति । तस्मात्स
नित्ययाजी ॥२३॥

सर्वेषामग्नीनां प्राणाग्निस्तव विभूतिरुतः श्रेष्ठः ॥

तस्मिन्हृतं तु मुहूर्तं द्रव्याणि धियः क्रियाश्च मन्त्रः प्रणवः ॥२४॥

सर्वेषामग्नि- सर्वेषामग्नीनां धीनानां म्पार्तानां भौतिक-वैद्युत-मौख्या
वा तव विभूतिः कला प्राणाग्निः श्रेष्ठ उत्तमः । तस्मिन् प्राणान्गो मुख्य-
प्राण इत्यर्थः हृतं तु मुहूर्तं मुष्टु हृतं भवति । धियः बुद्धयः क्रियाः कर्माणि
५ द्रव्याणि होमद्रव्याणि भवन्ति । मन्त्रस्य प्रणवः योजनःस्वरस्रुद्गीय
उच्यते ॥२४॥

आर्यागीतीनामथ- अधरीकृतमधुमुधारिमापुर्मरतः ॥

दगो गणपतिवदना- शिष्कान्तो भवतु शर्वमुदयः प्रीत्यै ॥२५॥

आर्येति- गणपतिवदान् गणपते कवे वदनात् मुखात् निष्क्रान्तः,
अधरीकृतमधु-मुधादिमापुर्मरतः अधरीकृता नीचैः कृता मधु-मुधादीनां मव-
रन्दाम्पारीनाम् आदिशब्देन द्राक्षादयो ग्राह्याः, मापुर्मरतः माधुरीदिव येन सः
आर्यागीतीनाम् एतद्वृत्तनिबद्धानां नृतीनां चर्षः गण शर्वमुदयः शर्वाण्याः
पावण्या प्रीत्यै मुदे भवतु वत्पनाम् ॥२५॥

इति श्रीमहर्षिरमणभगवत्पादान्तेवासिनो वासिष्ठस्य नरसिंहयूनोः गणपति-
मुनेः कृतावुभावहस्ये द्वात्रिंशः स्तवकः समाप्तः ॥

समाप्तं च अष्टमं शतकम् ।
प्रभाष्या व्याख्या च समाप्ता ॥

त्रयस्त्रिंशः स्तवकः

प्रयस्मिन्नेस्मिन् स्तवके मन्त्रमूर्तिभेदानां स्वरूपफलोपन्यासेन तन्त्रदानां मन्त्रयोगे पर्यवसानं प्रदर्श्य, जपो योगोऽर्थपम् इति त्रयं न प्रतिपादयति ॥

मुधां किरन्तोऽखिलतापहारिणो तमो हरन्तः पटलेन रोचिषाम् ॥

धियं विद्वान्तो विदि विष्यत्तद्गतां जयन्ति शीताद्रिमुतास्मिताऽङ्कुराः ॥१॥

मुधामिति— अखिलतापहारिणी सर्वदुःखशमनी तापत्रयशमनी पक्षे धर्मो-
पशमनी मुधां किरन्तः विक्षिपन्तः, रोचिषां महता पटलेन समूहेन तमं निमिरं
बाह्यं पक्षे आन्तरम् अज्ञानं हरन्तः निवारयन्तः विदि विदि सर्वत्र विद्म
अमलशया क्षयरहिता धियं गोमा पक्षे सम्पदं दिशन्तः प्रदशयन्तो शीताद्रि-
मुतास्मिताऽङ्कुराः पर्वतराजपुण्या मन्दहामाः जयन्ति उत्कर्षेण वर्धन्ते । मुधा-
नम-श्रीपदेभ्यु . छेपः । तेन स्मिताऽङ्कुरार्थमाश्रय्यान् शीताद्रिमुतावदनस्य
चन्द्रत्वमाश्रियते । शिलष्टं रूपकमलङ्कारः ॥१॥

वृषाकटाक्षस्तव केन वाऽप्यते महेशशुद्धान्तपुराण्य कर्मणा ॥

निरन्तरं मन्त्रजपेन वा मते- विगोपनेन वा मनोर्पणेन वा ॥२॥

वृषेति— महेशशुद्धान्तपुराण्य महेश्वरान्तपुराण्यहि ! तव वृषाकटाक्षः
वरणादुगन्तवान् केन वा कर्मणा अनुष्ठितेन आप्यते नम्यते ? निरन्तरम्
अनवरतं मन्त्रजपेन मन्त्रपुरस्चरणेन वा, उत मतेः विगोपनेन वित्तगोपनेन
वा, मनोर्पणेन वा, आर्द्रास्मिन् चित्तम्येव सम्पूजापणेन वा इति विकल्पेन
प्रस्तः क्रियते । एवम् उपायत्रयम् उपन्यस्य, तस्य अन्येकं फलमाह विगो-
पनादित्यादिना ॥२॥

विगोपनादेषि मतेः प्रगृह्यते मनोर्पणेनैव प्रमीदमि ॥

जपेन मन्त्रस्य शुभस्य वर्धने जगत्प्रसीधात्रि क्लेशरान्तरे ॥३॥

विगोपनादिनि— जगत्प्रसीधात्रि त्रिजोत्तमत्रि देवि ! मते ब्रूतेः विगो-

घनात् प्रगृह्यसे प्रकर्षेण गृह्यसे, विचारेण मतीं परीक्षिष्यामि अमद्वैतय
पलायिता भवन्ति सद्वृत्तिरेका बोधस्वरूपिण्यवशिज्यते । ' तत्र बोधे देवी
गृहीता भवति । ईशवधु ईश्वरकान्ते ' मनोर्पणेन मनस एव सम्पूर्णदानेन
प्रसीदसि प्रसन्ना भवामि । मनोर्पणेन देव्यामेव सर्वो भारो न्यस्तो भवति ।
ततः प्रीता माणा प्रसन्ना स्वयं कर्तव्यं कर्तुं भारं वहतीत्यभिप्रायः । शुभस्य
मन्त्रस्य महामन्त्रस्य श्रीविद्यादे पञ्चाक्षराष्टाक्षरादे प्रणवस्य वा न तु क्षुद्र-
मन्त्रस्य जपेन कलेबरान्तरे जप्युः जरीरान्तरे यर्पणे वृद्धिं प्राप्नोषि । मोक्षं
जपमहिमा येन जप्युः क्षरीरे भगवती पुरश्चरणबलानुगुण्येन स्वयम् अभि-
व्यज्यते ॥३॥

मनःप्रतापस्य भवत्यसंशयं प्रबर्धनं वैदिकमन्त्रचिन्तनम् ॥

प्रशस्यते प्राणमहःप्रदीपने दयान्विते तान्त्रिकमन्त्रसेविता ॥४॥

मन इति— दयान्विते कृपाली अम्ब । वैदिकमन्त्रचिन्तनं वैदिकाणां
तत्सर्विगुरित्यादीना मन्त्राणाम् ऋषिदृष्टानां चिन्तनं ध्यानं मनःप्रतापस्य चित्त-
प्रभावस्य प्रबर्धनं भवति, अर्पणं नेह मन्देहो भवति । वेदमन्त्राणां वाक्य-
बन्धात्मकतया तान्त्रिकमन्त्रापेक्षया विशिष्टम् अर्पणप्राधान्यं बोध्यम् । मन्त्रा-
र्वविनाराद्वयो जायते । अतः मनःप्रतापबर्धनम् इत्युक्तम् । तान्त्रिकमन्त्र-
मेविता तान्त्रिकमन्त्रान् श्रीविद्यादीन् सेवितुं क्षीलमस्येति तान्त्रिकमन्त्रमेवी
तस्य भावः तान्त्रिकमन्त्रमेविना तान्त्रिकमन्त्रोपासनमित्यर्थः, प्राणमहःप्रदीपने
प्राणमहम् प्राणनेत्रम् प्रदीपने प्रज्वलने विषये प्रशम्यते प्रशस्ततया कीर्त्यते
इति भावः । तान्त्रिकमन्त्राणां ह्रींङ्कारादिबीजाक्षराणां पुरश्चरणेन प्राण-
नाडीविगुह्यिद्राग नादाभिव्यक्तौ जाताया प्राणप्रभावो विजृम्भते । तया च
प्रागुक्तम्— 'वैदिकमन्त्रे भाववती तान्त्रिकमन्त्रे नादवती' इति (स्त. २०
श्लो. १७) ॥४॥

तवाम्बिके तान्त्रिकमन्त्रमुत्तमं तवातिथं यः कनकाङ्गु सेवते ॥

विधिवन्त्रादिव संघृतं मह- स्तनो विनियंद् भुवनं विगाहते ॥५॥

तवेति— कनकाङ्गु स्वर्णनारी अम्बिके । यः कनकानिगं स्तोत्रानीतम्
उत्तमं श्रेष्ठं नव तान्त्रिकमन्त्रं सेवते उपासते, ततः सम्पादुपासकान् विधिव-

यन्त्रादिव अद्भुतयन्त्रादिव वंशुन विंशुनस्मटिन इदं महो ज्योतिः विनिर्यत्
विनिर्गच्छद् भुवनं जगत् विगाहने विगिष्य प्रविशति । पूर्वश्लोके तान्त्रिक-
मन्त्रस्य प्राणज्वलने प्रगस्तिस्त्वा । मेह उभया व्याख्याता । यथा लोके
भौतिकमामयीभिरद्भ्यो विशुच्छदिनं जनयितुं यन्त्रविशेषो निर्मायते तस्मान्
यन्त्राद्विशुच्छकिराविष्कृता वह्निर्जगति प्रसरति, तथा तान्त्रिकमन्त्रमाधनेन
माधनात् वंशुनज्योनिराविष्कृतं मन्त्रं वहिः सर्वत्र प्रसरतीत्यभिप्रायः ॥५॥

न तस्य चेतो विहृतेर्वशं भवे- न तस्य दृष्टिर्विषयविहृष्यते ॥

न तस्य रोगैरपहृष्यते वपुः सवित्रि यस्ते भजते महामनुम् ॥६॥

नेति— सवित्रि भावः । यः न तव महामनुं महामन्त्रं भजते मेवने, तस्य
चेतः मनः विहृतेर्वशं न भवेत् विकाराधीनं न स्यात्, न विक्रियत इति यावत्
धीरो भवति इत्याशयः । तस्य दृष्टिः विषयैः न विहृष्यते, दृष्टिरिति
सुदृढपल्लवं तस्य बुद्धिं बलान् आकृष्टं न प्रभवति । तदाविधो बलवान् न
भवति इत्याशयः । तस्य वपुः शरीरं रोगैः व्याधिभिर्नानिहृष्यते । व्याधि-
भिरवाधितं भवति तस्य शरीरम् । योगान्निभयं भवति तस्य देहमिति भावः ।
'न तस्य रोगो न जरा न मृदुः प्राप्नोम्य योगान्निभयं शरीरम्' इति हि
श्रूयते । कस्महि न महामनुः यस्य माधनेन चेतोविकार-विषयादृष्टि-रोगाणां
निरन्वारो भवति ? आहोत्तरश्लोकेन ॥६॥

स्मरन्ति मायां गगनाग्निशान्तिभिः सहाच्छभासा सहिताभिरम्बिके ॥

तथा रमतां द्रुहिणाग्निशान्तिभिः भजन्ति दोष्घ्नीं तु खण्डबिन्दुभिः ॥७॥

स्मरन्तीति— अम्बिके अम्बः । अच्छभासा द्युभक्तिरूपेण चन्द्रेण पूर्णानु-
स्वारेणेति यावत्, सहिताभिः युक्ताभिः गगनाग्निशान्तिभिः गगनम् आकाशो
हजारः, अग्निः रेफः, शान्तिरीकारः आभिः सह मायां स्मरन्ति अनुस्वार-
मुत्पद्यन्-रखन्-ईवर्णं ह्रीम् इत्यक्षरेण इत्यर्थः मायां वदन्ति । मायावीज
ह्रीद्धारमाहूः । तथा अच्छभासा चन्द्रेण अनुस्वारेण सह द्रुहिणाग्निशान्तिभिः
द्रुहिणो ब्रह्मा क्वारः अग्निः रेफः शान्तिरीकारः आभिः क्वार-रेफ-ईवार-
त्रीम् इत्यक्षरेण रमन्ताम् आहूः रमन्तावीजं त्रीम् इति तन्त्रप्रसिद्धम् । दोष्घ्नीं
पेन्दुवीजं तु खण्डबिन्दुभिः यम् आकाशं षष्ठः स्वरः ऊकारः, बिन्दुनुस्वारः

एभिः हूम् इत्यक्षरेण भणन्ति । महामनुग्रयमुक्त्वा तद्देवताः प्राहोत्तर-
श्लोकेन ॥३॥

अभ्यस्यताद्या भुवनेश्वरी बुध- रन्तरा मातरादि कालिका ॥

प्रचण्डचण्डी परिकीर्तितापरा त्रयोऽप्यमी ते मनवो महाफलाः ॥८॥

अभ्यस्येति- मान ! आद्या माया ह्रींकारवाच्या बुध भुवनेश्वरी अभ-
ष्यन् अभ्यसायि । यथा वैदिक प्रणव ओकारः, तथा तान्त्रिकः प्रणवो ह्रीं-
कारो बोध्यः । अगन्तरा रमज्ञा श्रीकारवाच्या कालिका अगादि अवोचि ।
अपरा तृतीया दोष्घ्नी हंकारवाच्या प्रचण्डचण्डी परिकीर्तिता । अमी त्रयो-
ऽपि ते नव मनवः, मन्त्राः, महाफलाः । प्रचण्डचण्डीमेव छिन्नमस्ता वज्र-
धरोचनीमाहुः ॥८॥

उपाधिभूतं क्षुचि नाभसं रजो वपाति साक्षाद् भुवनेश्वरीपदम् ॥

तदाश्रया ध्यापकशक्तिरद्भुता मनस्विनी काचन कालिकेरिता ॥९॥

उपाधिभूतमिति- क्षुचि दुद्धम् अल्पमम्पकं रहितम् स्वतःसिद्ध, उपाधिभूतं
सर्वस्यापि लोकस्योपादानयः । आश्रयभूत नाभसं नभस आकाशस्येदं नाभसं
रजः, रेणुरणुः इत्यर्थः । सर्वजगदुपादानमूलद्रव्यभूताकाशाणुरित्यर्थः ।
'आकाशो गोलेभ्यो यद् विनरति निजरजश्चयादन्नम्' इत्यादौ प्रथमस्तदके
तद्द्रव्यान्मानं चायमर्थः प्रपञ्चितः । तत्राविर्धं नाभसं रजः, भुवनेश्वरीपदं
भुवनेश्वरी इति पदम् अभिधानं माक्षाद्वपाति विभति । भुवनमूलस्वरूपम्
आकाशरजः भुवनेश्वरीत्यभिधीयत इति भावः । तदाश्रया नाभसरजःसमा-
श्रया मनस्विनी प्राज्ञा काचन अनिर्वाच्या अद्भुता ध्यापकशक्तिः कालिका
ईरिता प्रोक्ता । सर्वस्यापिनी विच्छिन्ना, कालिकेत्युच्यत इति भावः ॥९॥

अथ तृतीया भूति स्वरूपं आह ॥

अमर्त्यसाग्राग्न्यभूतः प्रवर्तिता विज्ञानलोकत्रयरङ्गनर्तिता ॥

पराश्रमागामाधिनापिबोध्यते प्रचण्डचण्डीति काला रुचिश्च ते ॥१०॥

अमर्त्येति- गर्विनि मान ! अमर्त्यसाग्राग्न्यभूतः देवसाग्न्यभरणं इन्द्रस्य
परमेश्वरस्य प्रवर्तिता, न भुवने प्रवर्त्यन्ती, विज्ञानलोकत्रयरङ्गनर्तिता विज्ञानं

भूर्भुवः स्वरिणि लोकत्रयमेव रङ्ग- रङ्गम्यन् तत्र नर्तिका गङ्गा, परात्मणां विविधविक्रमाणाम् अचिनायिका अधिदेवता ते कला प्रचण्डचण्डी इति उच्यते । अनेन अस्या दायी इन्द्राणी इति नामान्तरम् उक्तं भवति । त्रि- शक्तिरेव प्रधानं प्रचण्डचण्डिका, व्यापिनी ज्ञानशक्तिः कात्याः, उभयमूलं मुदनेश्वरीति अत्र महामन्त्रत्रयदेवताविभूतयः परदेवतायाः प्रतिपादिताः ॥१०॥

स्मरन्मनुं रोदिति भक्तिमांस्तव प्रगृह्य पार्श्वं मुनिरम्ब लम्बते ॥

फलं चिराय प्रथमः समाप्नुयात् परो मरन्दं पद एव विन्दति ॥११॥

स्मरप्रति- अम्ब ! तव मनुं मन्त्रं स्मरन् ध्यायन् भक्तिमान् रोदिति, रोदनं च प्रमादाम्यर्थेनोपलक्षणम् । मुनिः तपस्वी नैष्टिकः पार्श्वं स्वचरणं प्रगृह्य गृहीत्वा लम्बते, लम्बनं चाश्रयणलक्षणम् । प्रथमः मन्त्रध्यायी चिराय फलं समाप्नुयात् लभेत न तु मद्य फलं लभते । परः मुनिः पदे एव मरन्दं पदारविन्दरमं विन्दते प्राप्नोति मन्त्रजायी चिराय फलं लभते, तदनन्तरमेव फलस्थान्तसारं, पदे लम्बमानः मुनिस्तु रमं मद्य एव लभत इति पादलम्बिनो मुनेः वैशिष्ट्यं बोध्यम् ॥११॥

पदं तवान्विष्टमनेकदा मुदा हृदन्तरे स्पृष्टमिवेदमम्बिके ॥

पलायतेऽप्योद्भूतमन्तरं दृष्ट्वा परात्परे रोदिमि मन्त्रशाब्दतः ॥१२॥

पदमिति- परात्परे अम्बिके ! अनेकदा बहुवारं मुदा प्रीत्या हृदन्तरे हृदयस्यान्तः अन्विष्टं गवेष्टितम् इदं तव पद चरणं स्पृष्टमिव भवतीत्यम्बा- हार्यम् । मुहूर्तमात्रं बहुकृत्वः स्पृष्टं न तु मम्मगृहीत्वा घृणमित्यर्थः । तथा- विद्यस्पर्शफलमाह 'अहम् अयः पलायने' अहृषीः स्वल्पदस्पर्शमात्रेण अयो पण्डति, स्वयं गलतीत्यर्थः । अनन्तरं पुनः पदस्पर्शाभावे दृष्ट्वा शोकेन मन्त्र- शाब्दतः मन्त्ररागदेन साधनेन मार्गविभक्तिरन्तर्हित् रोदिमि । किं करवाणि ? आत्मनिष्ठा मन्त्रयोगं च पर्वणिण अनुष्ठितवान् आचार्यः कवि, इत्यस्मात् भवगम्यते ॥१२॥

भजन्ति सन्तो भयतां सवित्रि ते महामनुं स्वल्पदमास्करातपम् ॥

ततो हि मूलास्त्वर एष निर्गत- स्तपत्यघोषं जलधन्महोदयः ॥१३॥

भजन्तीति- भयतां सवित्रि इन्द्रस्य मन्त्रनिष्ठान् इन्द्राणी मरुसवित्री

तस्याः सम्बोधनम् इन्द्राणि, प्रचण्डचण्डि ! सन्नः विद्वांसः ते तव महामनु त्व-
त्पदमास्करानपं त्वत्पदं त्वञ्चरणमेव भास्करानपः सूर्यप्रकाशस्त भणन्ति वय-
यन्ति । हि यस्मात् हेतोः, ततः तस्मात् पदात् मूलात् स्थानात् निर्गत-
महोमयः ज्योतिर्मयः एषः स्वरः मन्त्रनादः अधोष पाप्मसमूहं जरयन् क्षपयन्
तपति ज्वलतीत्यर्थः । त्वन्महामन्त्रस्य स्वरः त्वत्पदज्योतिर्मयो भवति । अत्र
एव पापानि तापयन् दीप्यति ॥१३॥

सवित्रि साक्षाच्चरणस्य ते प्रभां विधारयैस्तज्जनिमूलमार्गणे ॥
मुहुर्मुहुस्तोऽहमजे घृतोद्यमः पथा महर्षी रमणो वभाण यम् ॥१४॥

सवित्रीति— सवित्रि जननि, अजे स्वयम्भु ! साक्षात् प्रत्यक्ष ते तव चर-
णस्य पदस्य प्रभा दीप्ति 'महोमय एष स्वरः' इति पूर्वश्लोके प्रोक्तं, तस्मात्
मन्त्रस्वरमित्यर्थः, ता विधारयन् धारयमाणः सोऽहं बहो. कालाम्मन्त्रसाधन
कुर्याणोऽहं मुहुर्मुहुः अमीक्षणं पथा मार्गेण तेनेत्यध्याहार्यम् उत्तरवाक्ये यच्छब्द-
स्थितः । घृतोद्यमः घृतो मूहीतः उद्यमः प्रयत्नो येन सः भवामि । यं पन्थानं
रमणो महर्षिः वभाण । जप्यमानस्य मन्त्रस्य मूलान्वेषणं मूलस्वरूपं प्राप-
यति, तदेव तपस्स्वरूपमिति श्रीमहर्षिणा दर्शितः पन्थाः इति भावः ॥१४॥

अहम्पदार्थो यदि चित्तता तता किमेव दोग्ध्रीमनुभावतोऽपरः ॥
अहं यदि प्राणनिनादवर्गरी न कूर्चं आख्यातुमर्सेति शक्यते ॥१५॥

अहमिति— अहम्पदार्थः अहमिति पदस्य अर्थः शक्यसम्बन्धी लक्ष्योऽर्थः
तता विष्णुता चित्तता प्रज्ञावन्ती भवति यदि, एषः अहमोऽर्थः दोग्ध्रीमनु-
भावतः दोग्ध्रीमनुः हृद्धारणस्य भावनः अर्थात् परः अन्यः किम् ? नेत्यर्थः ।
अहम् इति पदं प्राणनिनादवर्गरी प्राणनादस्य स्थूलावृत्तिर्यदि भवति कूर्चं
हृद्धारणस्य कूर्चं इति सज्ञा दोग्ध्रीमनु अमा न मा, न प्राणनिनादवर्गरी
इति आत्मानं वक्तुं न शक्यते । अहम्पदस्य अर्थः यदि, दोग्ध्री-
मनोऽप्यर्थः चित्तिरेव । एवम् अहम्पदं प्राणनादः हृद्धारोऽपि प्राणनाद
एव । तस्मान् शक्यतोऽर्थगतत्वं न भेदो भवत्युभयोरहम्पद-दोग्ध्रीमन्वोः इति
आशयः ॥१५॥

परे तु यां चेतनशक्तिमामन- न्यभाणि सा कुण्डलिनीति तान्त्रिकैः ॥

विलक्षणा नाम चमत्कृतिजडान् प्रतारयत्यागमसाररूपरगान् ॥१६॥

पर इति— परे ऊनरे तु पक्षान्तरे, या चेतनशक्तिम् आमनन्ति कीर्तयन्ति, सा तान्त्रिकैः शक्ततागमिकैः कुण्डलिनी इति अभाणि अवोचि । विलक्षणा विगतलक्षणा असाधारणी चमत्कृतिः वैचित्र्य आगमसाररूपरगान् तन्त्रशास्त्राणां सारमञ्जनतो जडान् प्रतारयति वञ्चयति ध्यामोहयतीति यावन् । नाम कुत्सायाम् । तान्त्रिकैः चितिशक्तेः कुण्डलिनीति नामकरणं विलक्षण-स्वभक्तारः । कुण्डलिनीपदश्रवणात् शब्दबोधे सर्प एव उपस्थितो भवति न चेतनशक्तिः । अत एव विलक्षणोऽयं चमत्कारः ॥१६॥

भवत्यखण्डानुभवः प्रबोधिना- मतीव सूक्ष्मानुभवश्च योगिनाम् ॥

करं गतास्तर्कविषादश्च शरीरे महेश्वरीमन्त्रपरस्य सिद्धयः ॥१७॥

भवतीति— प्रबोधिना प्रबोध एवामस्तीति प्रबोधिना जानिन तेषाम् अखण्डानुभवो देशेन कालेन वा अपरिच्छिन्नोऽनुभवः भवति । योगिना पद-चक्रनेशनमार्गानुयायिनाम् अतीव अत्यन्तं सूक्ष्मानुभवश्च भवति । सूक्ष्मत्वं स्थूलसूक्ष्मशरीरावस्थितस्य योगमार्गिणः अन्तर्दृष्टिगम्यत्वं, न तु अल्पत्वम् । प्रबोधिनास्तु बाह्याभ्यन्तरभेद एव न अस्तीति बोध्यम् । महेश्वरीमन्त्रपरस्य देवीमन्त्रसाधकस्य सर्वविधाः सकलप्रकाराः सिद्धयः अद्भुताः शक्तयः करङ्गताः हस्तगताः शरीरे हस्ते उपिता भवन्ति, वशङ्कता इति यावन् ॥१७॥

सहस्रसङ्ख्यानि जनूषि वा मम प्रियाणि भक्तिस्तव चेद्भूवे भवे ॥

तव स्मृति चेद् गलयेन सम्मदं करोति मोक्षोऽपि भवेत्तवत्तमे ॥१८॥

सहस्रेति— ईशवल्ग्वे ईश्वरप्रिये अम्ब ! भवे भवे जन्मनि जन्मनि प्रतिजन्मेति यावन् । तव सम्बन्धिनी भक्तिरवेत् भवनीत्यप्याहार्यम् । मम त्वयि भक्तिः प्रतिजन्म स्थिता चेदित्यर्थः । सहस्रसङ्ख्यानि सहस्रं सङ्ख्या येषां तानि जनूषि जन्मानि अमङ्गलानि जन्मानि वा मम प्रियाभ्येव स्युः, मोक्षोऽपि तव स्मृति त्वद्गणं भदीयं ध्यानं गलयेन् व्यावयेत् चेन् मम मम्मद-मानन्दं न करोति । मम मुक्तेरपि त्वयि भक्तिरेव गरीयसीत्यर्थः ॥१८॥

विनेव दृष्टिं यदि सत्प्रशिष्यते न सत्तयाऽयं फलहीनया तया ॥

इदं तु सत् किन्त्वसतो विशिष्यते न तात मुक्तोपलयोस्तदा भिदा ॥१९॥

विनेति— दृष्टिं विनेव प्रज्ञा वर्जयित्वा सत् प्रशिष्यते यदि सम्मोक्षमव-
शिष्यते भवति यदि, तया फलहीनया सत्तया अर्थो न, किमपि प्रयोजनं न
भवति । इदं तु सत् अप्रज्ञनायामप्यवशिष्यते च सत् असतः विशिष्यते किं
नू ? ईदृशः सनः भावस्य अमनः अभावस्य च दूष्यत्वेत्यर्थः, को विशेषः ?
नानं, अङ्गं तदा तथाविधायां दशाया मुक्तोपलयो. मुक्तस्य पुरुषस्य उपलस्य
पापाणस्य च न भिदा भेदो न भवनीत्यर्थः । तस्मात् सर्ववृत्तिविरहितायां
मुक्तावस्थायाम् अवशिष्यमाणायो मत्तायां स्वादेव प्रज्ञा, न चेत् सा निरर्थेति
भावः ॥१९॥

शुचा निवृत्तिर्वादि मुक्तिरिष्यते सुखप्रवृत्तिर्वादि नात्र विद्यते ॥

सदेव चेत्तत्र मतिर्न भासते जडं विमुक्ताद्वचसं विद्यते ॥२०॥

शुचामिति— शुचा लोकानां निवृत्तिः मुक्तिः इष्यते यदि, सर्वदुःख-
निवृत्तिर्मुक्तिः उच्यते चेत् अत्र मुक्तो मुखप्रवृत्तिर्न विद्यते यदि, आनन्दानुभवो
नास्ति चेत्, सदेव केवलम् अवशिष्यते, तत्र मतिः बुद्धिः न भासते चेत्, जडं
वस्तु विमुक्तान् पुरुषान् वचना एव वचनमात्रेण विद्यते । जडस्य मुक्तपुरुषस्य
च भेद एव न भवति । मुक्तो न केवलं ध्यनिरेकेण दुःखनिवृत्तिः अन्व-
येन आनन्दप्रवृत्तिरिव भवति । तथा न केवला सत्ता अवशिष्यते, तत्र
विद्यपि वर्तते, मन चित्स्वरूपात् ॥२०॥

मतिः पराधी व्यवहारकारणं भवेत्प्रतीची परमार्थसम्पदि ॥

उभे दिग्गो यस्य मतिर्विगाहने यदा च मूर्च्छा च स सिद्ध इष्यते ॥२१॥

मतिरिति— पराधी बहिर्मुखी मतिर्बुद्धिः व्यवहारकारणं लोके व्यवहृति-
हेतुर्भवति । परमार्थसम्पदि परमपुरुषार्थप्राप्ती प्रतीची भवेत्, मतिरन्तर्मुखी
भवेत् । अस्य मतिः प्रज्ञा उभे दिग्गो पराधी प्रतीची च विगाहने
प्रवृत्तिः, न योगी यदा च पादेन मूर्च्छा च निरामा च गिद्धः इष्यते ।

पादो हृदयकाशः मूर्धा सहस्रारम् । हृदयेन सिद्धः प्रत्यग्दृष्टिसिद्धः
सहस्रारेण पराग्दृष्टिसिद्धः पराग्दृष्टिः सर्वेषाम् अवशतया वर्जते । प्रत्यग्-
दृष्टिसिद्धस्यैव पराग्दृष्टौ स्ववशतया सिद्धेः सम्भवः । जीवन्मुक्तस्य पुरुष-
स्यैव प्रतीच्यपि प्रज्ञा स्वां स्थितिमवहती वहिर्नवहारक्षमा भवति; इम-
मेवागम प्रकारान्तरेण बाङ्गमुनेयिनां श्रुतिराह- 'विद्या चाविद्या च मरतद्वेदो-
भयं सह । अविद्याया मृत्युं तीर्त्वा विद्याया अमृतमश्नुते ॥' इति ॥२१॥

बुद्धं पदं यस्य मतेः सदाऽन्तरे स ना धियोऽप्रेण बहिःस्तरन्नपि ॥

सवित्रि मग्नस्त्वायि सम्प्रकीर्त्यते न तस्य भीः सञ्चरतोऽपि समृतेः ॥२२॥

बुद्धमिति- सवित्रि जननि । यस्य मतेः बुद्धेः पदं लक्ष्यं स्थानम् अन्तरे
हृदये सदा अनवरतं बुद्ध गाढं भवतीत्यध्याहार्यम् । स ना मनुष्यः, विषयः बुद्धेः
अप्रेण, न तु मूलेन, अत्यन्तबाह्यागेनेत्यर्थः, बहिर्विषयेषु चरन् सञ्चरन्नपि
त्वमि वित्स्वरूपिण्यां मग्नः गाढं प्राप्नोति स्थितिकः सम्प्रकीर्त्यते । हृदये स्थिति-
पदं प्राप्तस्य पुरुषस्य बुद्धिः बहिः प्रवृत्ताऽपि विषयैर्न बाध्यत इति भावः ।
अन एव 'सञ्चरतोऽपि तस्य समृतेः भीः न' जनन-मरण-मंसरणजन्मभयं न
भवति । सिद्धस्य पुरुषस्य हृदयस्थाने बुद्धस्थितिपदस्य परमात्मसाक्षात्कारा-
दमृतस्वरूपप्राप्तिः निगमागमपुराणेतिहासेषु प्रमिता । तस्य जीवतो मुक्तस्य
न कुतोऽपि समृतिः संभवति । तस्मात् मंसृतिमीतिरपि न जानु भवति ॥२२॥

विचिन्तने चिन्तनशक्तिमद्भुतां विलोकने लोकनशक्तिमुग्धत्वान् ॥

प्रभाषणे भाषणशक्तिमृतां निभालयंस्त्वां विषयं न जीयते ॥२३॥

विचिन्तन इति- विचिन्तने ध्यानकर्मणि अद्भुता चिन्तनशक्तिं ध्यान-
शक्तिं त्वा निभालयन् पश्यन्, विलोकने दर्शनकर्मणि उग्धत्वा लोकनशक्तिं
दर्शनशक्तिं त्वां निभालयन्, प्रभाषणे प्रवचनकर्मणि उत्तमा भाषणशक्तिं
वचनशक्तिं त्वां निभालयन् नैष्ठिकः पुरुषः विषयः इन्द्रियाकर्षकः, न जीयते
न पराभूयते । एकंवाग्वा आदवर्षकरी चिन्तनकर्त्री, प्रदीप्ता दर्शनकर्त्री,
उत्तमा वाक्छक्तिश्चेति त्रिवीर्याम्यमाना त्रितेन्द्रियत्वम् आवहृत्पुण्यमवश्येति
भावः ॥२३॥

विलोकमानस्य विलोकनं कवे- विलोक्यमानेषु विहाय सक्तताम् ॥
विलोचने सन्निहिता निरन्तरं विधूतभीतिविबुधस्तुता शिवा ॥२४॥

विलोकमानस्येति- विधूतभीतिः विधूता अपहृता भीतिः मृत्युशिरस्का
संकलविधा भीतिराश्रितजनस्येति शेषः यथा सा, विबुधस्तुता विबुधैर्विद्वद्भि-
र्देवैर्वा स्तुता नृता शिवा भगवती, विलोक्यमानेषु दृश्येषु विषयेषु सक्तता
सङ्गं विहाय त्यक्त्वा विलोकनं दर्शनकर्म विलोकमानस्य पश्यतः कवेः क्रान्त-
दर्शनः काव्यबद्धः, विलोचने दृष्टौ सन्निहिता कृतसन्निधाना भवतीति शेषः ।
विषयमङ्गवर्जं विषयेषु प्रवर्तमानायाः दृष्टेः द्रष्टा भवति कविः । तस्य दृष्टौ
नित्यसन्निहिता सर्वभयापहा भगवतीति भावः ॥२४॥

। अयं भयानां परिमार्जकस्ततां समस्तपापौघनिवारणक्षमः ॥
मनोऽवशस्यगणो गणेशितु- मनो महेशाब्जदृशो धिनोत्वलम् ॥२५॥

अयमिति- मता सृजनानां भयानां नानाविधानां परिमार्जकः निवारकः
समस्तपापौघनिवारणक्षमः समस्तानां पापानाम् औघः समूहः तस्य निवारणाय
प्रध्वसनाय क्षमः मन्त्रः, सकलपापसमूहविध्वसनसमर्थः इत्यर्थः, गणेशितुः कवेः
मनोऽवशस्यगणः मनोऽज्ञो रमणीयः वंशस्थगणः वंशस्थवृत्तरचितपद्मवर्गः महेश-
ाब्जदृशः महेशस्य महेश्वरस्य अब्जदृशः पद्मजाख्याः महादेवमुन्दर्याः पार्वत्याः
धनः चेतः अलः पर्याप्तः अत्यन्तमिति यावन् धिनोतु तर्पयतु ॥२५॥

त्रयस्त्रिंशः श्लोकः सव्याख्यः समाप्तः ॥

चतुस्त्रिंशः स्तवकः

चतुस्त्रिंशोऽस्मिन् भवके मानुष्यकमाङ्गल्याय भरतखण्डश्रेमविधित्तया
भगवती बहुधा प्रार्ययते ।

विदितमहिमा विश्वाधानादनेकविधाद्भुतात्
प्रयितचरितः शर्वालोकप्रतापविवर्धनात् ॥
प्रकटितगुणः पापध्वान्तप्रसारनिरोधनात्
प्रदिशतु शिवाहासो भासां निधिः कुशलानि मे ॥१॥

विदितेति- अनेकविधाद्भुतान् अनेकविधानि नामाप्रकाराणि अद्भुतानि
आश्चर्याणि यस्य तस्मान् विश्वाधानात् विश्वस्य सकलस्य जगतः आधानात्
उत्सादनान् विदितमहिमा विदितो ज्ञानो महिमा प्रभावो यस्य मः । नाना-
विधाद्भुतममृद्वज्जगत् । राज्ञान् देवाहासस्य महिमा स्पष्टं ज्ञायन इत्यर्थः ।
शर्वालोकप्रतापविवर्धनात् धर्मस्य इन्द्रस्य आलोकस्य दर्शनस्य प्रतापस्य विव-
र्धनात् पोषणान् प्रयितचरितं प्रयितं विख्यातं चरितं चेष्टितं यस्य मः ।
देव्याः हामः परमेश्वरदृष्टः वीर्यवर्धन इति तस्य चर्या प्रमिद्वेति भावः ।
पापध्वान्तप्रसारनिरोधनात् पापान्येव ध्वान्तानि तेषां प्रसारस्य व्यापनस्य
निरोधनात् प्रनिरोधनात् प्रकटितगुणः प्रकटितः प्रकाशितः गुणः तेजो-बल-
वीर्यादिः यस्य मः । भासां निधिः एवाम् आकरः शिवाहासः पार्वतीहासः
मे मम कुशलानि क्षेमाणि प्रदिशतु विदधातु । अत्र विविधाद्भुतविश्व-
धानात् साधनान् साध्यस्य महिम्नो ज्ञानं प्रतिपादिनम् । एवं शिवदेववीर्य-
वर्धनात् साधनान् चरितस्य साध्यस्य, पापप्रसारनिरोधनात् गुणस्य चैव्यो-
न्मनानालङ्कारः, तदुक्तं साहित्यदर्पणे 'अनुमानं तु विच्छित्त्या ज्ञानं साध्यस्य
साधनम्' इति । विच्छित्तिरिह वैचिकीति बोध्यम् । यद्यन्यनुमितिस्वरूपम्
अनुमानमिति अनुमानालङ्कारलक्षण रत्नगङ्गाधर्याहंरत्नं, तथाप्रति अनुमान-
स्यालङ्कारवैमिश्रये स्यादेव चमत्कृतिः । नविप्रतिभोन्दमिनन्देन चमत्कारिन्दे,
अनुमानस्य आध्यात्मलङ्कारता भवति । कुबलदानन्दकारेस्तु लक्षणमनुक्त-

मपि तैरदाहूतेन पद्येन लक्षणं सुबोधं भवति— 'विलीयमानं विहगं निमीलद्विस्व-
यङ्कजैः । विक्रमन्त्या च मालत्या गतोऽस्त्वं जायते रविः !' इति ॥१॥

हृदि कण्ठया पूर्णा बाह्वोर्बलेन महीयसा

पदकमलपौलेक्ष्म्या भक्तेर्जनैरुपजीव्यया ॥

मुलसितकरे लावण्येन त्रिणेत्रदृशां बलं

बहु विदधता काली माताऽवतात्पदसेविनम् ॥२॥

हृदीनि— हृदि हृदये कण्ठया पूर्णा, बाह्वोः भुजयोः महीयसा महत्तरेण
बलेन पूर्णा, भक्तेर्जनैरुपजीव्यया आश्रयणीयया लक्ष्म्या, पदे शोभया सम्पदा
या, पदकमलपौः पादारविन्दयोः पूर्णा, त्रिणेत्रदृशां हरस्य नेत्राणां त्रयाणां बहु
बलं विदधता लावण्येन रामणीयकेन मुलसितकरे वक्त्रचन्द्रे पूर्णा माता काली
पदमेविनं पादभञ्जकम् अवताद्रस्तु । अत्र कण्ठादीनां हृदयाद्याश्रयभेदेन एक-
स्या एव भानुः काल्या बहुधौल्लेखनादुल्लेखोऽलङ्कारः ॥२॥

जगदधिपया सिद्धं दोग्धपाऽवचोत रसतया

भुनिजनमृतं देवीमग्नं जपेद्यदि मानवः ॥

अमृतमलदीभूतः पूतः प्रयोगविशेषवित्

स इह वमुपालोके धारा गिरामभिवर्षति ॥३॥

जगदिनि— जगदधिपया भुवनेश्वर्या अथवा दोग्धपा प्रवण्डवण्डपा, उत
रसतया चान्द्या वा इदं भुनित्रय तद्दीत्रय च अनीले स्तवके व्याख्याते सिद्धं
मग्नमत्र भुनिजनमृतं तपस्विभिः मृतं देवीमग्नं मानवो मनुजः जपेद्यदि, सः
अमृतमलदीभूतः अमृतमलदः अमृतमलदः सम्पत्तमानो भूतः अमृतवर्षी जग-
त्पथः पूतः पवित्रः प्रयोगविशेषवित् प्रयोगविशेषान् साध्वेषु दिपये प्रयोप-
भेदान् वेति ज्ञानातीति प्रयोगविशेषवित् मन् इह वमुपालोके मूलोके गिरां
वापा धाराः अभिवर्षति । सर्वमुपावह्य अमृतप्राया वापीः वर्षतीति यावत् ॥३॥

इममभिममोभूता शानोदरी कमलाक्षया

हृद्यमग्नपटापूर्णाभ्यर्षं समेत्य निषेधने ॥

सविबुधमिदं विश्वं तस्य प्रयाति पुनर्वसम्

प्रयितयशसां सिद्धीनां चाप्यमुं भजतेऽष्टकम् ॥४॥

इममिति— इमं देवीमन्त्रजापिनम् अनभिमुखी अभिमुखी सम्प्रद्यमाना भूता अभिमुखीभूता शानोदरी कुशोदरी कमलालया लक्ष्मी. हृदयजघटापूर्णां हृय-
रस्वः गजाना घटया करिममूहेन च पूर्णां सनी अभ्यर्थ समीप निषेवते ।
'करिणा घटना घटा' इत्यमरः । पुन. किं च विबुधैर्देवै. मह वर्तन इति
सविबुधम् इव विश्वं जगत् तस्य वस प्रयाति वसङ्गनं भवति । अमुम् उपा-
गकं प्रयितयशसां विश्रुतस्यानीनां सिद्धीनामष्टकं अणिमारिमिदष्टकं चापि
भजते मेवते ॥४॥

सुविमलप्रियस्तस्य क्रोधाद् द्रुगम्युपुनद्युती

रिपुजनवधूगण्डाभोगो भवेदुत पाण्डुरः ॥

सपदि भुवनध्याप्तं क्षान्तेः प्रमाणपुरस्सरं

भणितमजरं भद्रं ज्योतिः परं हृदि भासते ॥५॥

सुविमलेति— सुविमलप्रियः अत्यन्तविशुद्धबुद्धेः तस्य देवीमन्त्रमूनः क्रीपान्
रोपान् रिपुजनवधूगण्डाभोगः शत्रुस्त्रीणां कपोलवेगविम्भारः द्रुगम्युपुनद्युति.
सन् अधुजलापहनफालिः सन् पाण्डुरः विच्छाद्य. शुक्लं भवेत् । तस्य
क्रोधान् शत्रूणां प्रध्वनेन तत्स्त्रीणां वधव्यापनेरधुवारया वदनवर्षाहरणं भव-
तीत्याशयः । भुवनव्याप्तं विश्वं व्याप्य स्मिन्म आनै. वयोविद्यावृद्धं प्रमाण-
पुरस्सरम् अनुभवजन्यवाक्यपूर्वकमित्यर्थ. भणितं प्रतिपादिनम् अत्रयम् अवि-
कार्यम् भद्रं सांभनं परं ज्योतिः सपदि मय हृदि तस्य हृदये भासते । तस्य
क्रोधे जायमाने क्षणान् तस्य हृदये सर्वव्यापि पारमेश्वरं ज्योतिः ज्वलति ।
अन एव स क्रोयः शत्रुस्त्रीवधव्याघापिवित्रमी भवति । अत्र समर्पणीयस्य
पूर्ववाक्यार्थगनस्य रिपुवधूगण्डाभोगप्राप्तिश्च. उत्तरवाक्यार्थेन हृदयगनसारमे-
श्वरज्योतिर्भासमेव समर्थनान् वाक्यार्थहेतुक. वाक्यरिक्तमन्त्रद्वार. । लक्षण
प्रागुक्तम् ॥५॥

अदयमरिभिः क्षान्ते राष्ट्रं त्वमोऽवरि रक्षिष्य

भुवनारमुत्तपूने चित्ते त्वमोऽवरि रक्षिष्य ॥

प्रबलदुरितं ग्रस्ते वंशे त्वमोऽश्वरि रक्षिका

अप्यमृजति जलं मेघे मोघे त्वमोऽश्वरि रक्षिका ॥६॥

अदयमिति— राष्ट्रं देशं अरिभिः शत्रुभिः अदयं निष्करणं यथा तथा क्रान्ते आक्रान्ते सति, ईश्वरि ! त्वं रक्षिका शरणमित्यर्थः । चित्ते मनसि मुमशरमुखैः कामादिभिः कामक्रोधादिभिरिति यावत् धूते चालिते सति, अपहृत इति यावत्, ईश्वरि ! त्वं रक्षिका असि वंशे मानवकुले प्रबलदुरितैः बलिष्ठपापैः ग्रस्ते गृहीते सति ईश्वरि त्वं रक्षिका भवसि, मेघे मोघे विफले, जलम् अमृजति अवपेति ननि अवग्रहे इत्यर्थः ईश्वरि ! त्वं रक्षिका । सर्वत्र त्वमेव रक्षा भवसि ॥६॥

भगवति निजौ साक्षात्पुत्रौ बृहस्पतिपावकौ

गणपतिगुहावेतौ वेपान्तरप्यवहारतः ॥

भरतधरणीखण्डे हेतोः कुतः कृतसम्भवौ

कलकलयुते काले देवि व्यथाः कथय द्रुतम् ॥७॥

भगवतीति— भगवति अम्ब ! निजौ स्वीयौ साक्षात्पुत्रौ तनूजौ बृहस्पति-पावकौ बृहस्पतिर्ब्रह्मणस्पतिः पावकोऽग्निश्च एतौ वेपान्तरप्यवहारत अन्यौ वेप. वेपान्तरं तेन व्यवहारं तेन मार्गविभक्तिरुक्तसित् गणपतिगुहौ बृहस्पति-रेव गणपतिवेप, पावक एव गुहवेपः, तत्रौ च भरतधरणीखण्डे भारत-भूखण्डं कलकलयुते कालाहलयुते अस्मिन् काले कुतः कृतसम्भवौ स्वीकृतजन्मानौ विषयेविशेषणं व्यथा अकार्षीं, द्रुतं कथय वद ॥७॥

समयमपि ते धृत्वा पादाम्बुजं रमणः मुनो

गिरिवरगुहास्थन्तः शान्तौ नयेद्यदि नाद्भुतम् ॥

स्थलविरहतः स्वीयस्थाने किमत्र समागतो

तं वदसि कुतः कार्यं तत्र मे कुलाचलकन्यके ॥८॥

समयमिति— अयि अम्ब ! मुनः पुनः रमणः तस्य गुहावनारोहणे पुत्रत्वं, ते पादाम्बुजं धृत्वा गृहीत्वा, जय एव जलः शान्त आत्मनिष्ठया शान्ति-मग्नत्वं इत्यर्थः । गिरिवरगुहाम् गिरिवरस्य अरुणाचलस्य गुहाम् यदुपवनान् नैवा गुहा कामभूरित्याशयः, समयं कालं नयेद्यदि यापयेद्यदि न अद्भुतम् इदं

नाश्चर्यजनकम् । स्वीयस्थाने जन्मभुवि स्थलविरहः वासस्थलविभोगात् स्थलाभावाद्धेतोरिति यावत्, अत्र समागतः किम् ? भोः कुलाचलकन्यके पार्वति ! तस्मै कुतो हेतोः कार्यं यत् कर्तव्यं तत् न वदसि ? वासभुवं विहाय कार्यविशेषार्थवेहागतः, न तु नत्र वासस्थलाभावात् । तस्मै त्वं कार्यं न वदमि, तस्मात्तव पादं धृत्वा शान्तिसमृद्धो अयमि । नवादेशं ज्ञापयसि चेत्, सत्यं तत् करिष्यत्येव निस्सङ्कल्पो महामना. न महर्षि. ॥८॥

परिभणति चेच्छिष्यव्यूहे महाद्भुतसङ्गती-

जननि रमणो योगीशानस्ततो बहु नो फलम् ॥

अमिततमया दृष्टेः शक्त्या कदा सरणि नये-

वपयपतितं धात्रीलोकं तदेव वदाम्बिके ॥९॥

परिभणतीति- जननि ! योगीशानः योगीश्वर रमण शिष्यव्यूहे शिष्याणां उपदेशयोग्यानां व्यूहे वृन्दे महाद्भुतसङ्गतीः महतीः अद्भुताः आश्चर्यकरीः सङ्गतीर्षटना. परिभणति कथयति चेत्, ततो तथा भणितात् न. अस्माकं बहु फलं भवति इति अध्याहार्यम् । अम्बिके, अपयपतितं न पन्थाः अपयं तत्र पतितं मार्गभ्रष्टमिति यावत् धात्रीलोकं भूलोकम् अमिततमया अनिवहलया दृष्टेः शक्त्या वीक्षितबलेनेत्यर्थं कदा सरणि नयेन् पन्थानं प्रापयेत् तदेव वद । नयतेद्विकर्मत्वात् सरणिम् अप्रधानम् कर्म धात्रीलोकं प्रधानम् ॥९॥

अहमिह कुतो हेतोर्जातो विवर्णतमे स्थले

चरणकमलच्छायां मायाधिराति विहाय ते ॥

परमकरुणो घोरोः शापः किमेव सवित्रि ते

किमपि भुवि वा कार्यं कर्तुं नियोजितवत्यसि ॥१०॥

अहमिति- मायाधिराजि मायेदवरि अम्ब ! ते तव चरणकमलच्छायां विहाय इह भूलोके विवर्णतमे शोभूकयिष्ठे स्थले अहं कुतो हेतोः जात. जन्म प्राप्तवान् । सवित्रि मान ! एष. परमकरुण, परम. अत्यधिकः कष्टः शोकः यस्मात्प न नत्र शापः किम् ? वा अथवा भुवि भूमी किमपि कार्यं कर्तुं नियोजितवती प्रचोदितवत्यसि । किमहं तव ज्ञापविभोगादिह पतित, उन कार्यविभोगं कर्तुं त्वया प्रेषित. ॥१०॥

व्रजति विलयं स्नेहो दूरप्रवासवशादिति

प्रवदति ब्रुधः कश्चित्सत्यं प्रमाति तदम्बिके ॥

भगवति निजे कुक्षौ जातं दिवो घरणीगतं

स्मृतिसरणिनो दूरे हा हा करोषि दया यथा ॥११॥

व्रजतीति— अम्बिके ! दूरप्रवासवशात् प्रियजनवियोगजनकस्यलान्तरस्या-
साद्येतो' इत्यर्थः, स्नेहः प्रेमा विलयं नास्तं गच्छतीति कश्चिद्ब्रुधः बुद्धिमान् लोके
प्रवदति तत् सत्यं प्रमाति प्रतिभाति । भगवति अम्ब ! दिवो द्युलोकान्
घरणीगतं भुव गतं, निजे स्वीये कुक्षौ उदरे जान दया यथा रोपेणेव स्मृति-
सरणिनः स्मृतिपवात् दूरे करोषि, हा हा महत् कष्टम् इदं । न मा स्मरसि,
कोपेनेव मा दूरोकुक्षये ॥११॥

मम तु विमला हृद्या विद्या महेद्वरि याऽभव-

न्मनसि च परा विद्या शक्तिश्चिरन्तनि याऽभवत् ॥

व्रजति च महद्भूयसं इन्द्राय्यं यदीदृशतमेऽभवत्

तदपि गलितं मतो विज्ञानं भवतो भुवि ॥१२॥

ममेति— महेद्वरि ! मम या विमला गुढा हृद्या मनांता विद्या तु अव-
धारणे, निश्चिन्तनम् अभवत् । शक्तिश्चिरन्तनि, मनसि च या परा श्रेष्ठ्या विद्या
अद्विष्टा शक्तिश्च अभवत् । ईदृशतमे अत्यन्तं सुखे, व्रजति व्रजने वाचि
केत्यर्थः, यत् इन्द्राय्यं प्रगत्य महत् भाग्यं वीभवम् अभवत्, तत् इदं वित्तव्यं
हृद्या गुढविद्या, मानसी विद्या शक्तिः, वाचि वीभवमिति यत् सम्पत्तय मम
इह जन्मनः पुरा आसीद् तत् भुवि भूमी भवतः जन्मन हेतोः मतः मत्तम
मत्तानादित्यर्थः, अपि अम्ब ! गलितं विग्रहम् । दिव्या मम सहस्रोक्ता
सम्पत्तयः नूनम्यवन्तो गलितः । अधुना तद्भगवन्वावदित्येति गम्यम् । गुढ-
विद्या शिष्टममनःशक्तिर्वाचीर्वाग्मिष्येनैव त्रयस्य वदिराज इन्द्राय्यीवित्तवाने
इति निवेष्टारणां सत्वेन विदितमेवेदम् । तस्माद् गलितसत्त्वेन त्रयमपि
वागनामानावदिष्टमिष्टुवन्नम् ॥१२॥

इदमपि मया पार्श्वं पौरं नुकर्तुं गच्छन्तं

परमहंसो विघ्नं नृणां धृष्टं दुराचरम् ॥

अतिकटु फलं तस्यादनामि धिनो नरविग्रहं

प्रमथनृपतेर्जाये जाये जनन्यव मामिमम् ॥१३॥

इतिमिति— अयि अम्ब ! मया घोर मयङ्कुरं पात्रं दुष्टं कृतमाचरितम् । यन् यन् अहमदयोऽङ्कुरेण मुरमंनु मत्कर्मानुष्ठानेषु मङ्गिताम् काम-
काना नृणा मुहुर्महुः ददन् विघ्नम् आचरम् अकम्बम् । ततो मया पाप-
माचरितमिति सम्बन्धः । विघ्नेश्वरो विघ्नकारिणि प्रमिद्विः । वस्तुनस्तु
पूजितः स विघ्नविषानको भवति । नय्य विघ्नकर्मणं अतिकटु अत्यन्तम-
स्वादु फलम् अदनामि भुनक्ति अनुभवामि । नरविग्रहं मानवगरीरं धिनः
प्राप्नोऽमीनि दैवः । प्रमथनृपतेः भूतेशस्य शिवस्य जाये प्रेममि, जाये महा-
नाये, जननि ! इमम् ईदृभावस्य माम् अब रक्ष ॥१३॥

न भवति दृशोर्मार्गे लोकाधिरासि कुतो विरो

न च बहुकृपे स्वप्ने वा त्वं प्रयच्छसि दर्शनम् ॥

अपनयसि नो सन्देहं वा परोक्षकृपावशा-

दपि मुरनुते लग्ना कार्यान्तरे किमुतादया ॥१४॥

नेति— लोकाधिरासि जगदीश्वरि, बहुकृपे प्रभूतकरणे, अम्ब ! दृशो
मार्गे कुतो न भवति, दृक्पथ न गच्छसि, को हेतुः ? स्वप्ने वा गिरः वाचं
दर्शनं वा न प्रयच्छसि ददासि, वाचं दर्शनं वा स्वप्नदशायामपि न ददामि ।
परोक्षकृपावशाद्वा अप्रत्यक्ष वा कृपावशात् यत् केनापि निमित्तेन सन्देहं नो
न अपनयमि निवारयसि । मुरनुते देवस्तुते ! अपि प्रश्ने, कार्यान्तरे लग्ना,
किं त्वम् अन्यस्मिन् कार्ये गत्वा गती मम सन्देहं नापनयमि उत अदया ?
किं तव नास्ति करुणा अत एवेयम् उपेक्षा ? ॥१४॥

निरवधिनिवे माहात्म्यं ते भणन्ति महर्षयो

मनांसि करुणा न न्यूना ते यथा प्रथिताः कथाः ॥

तदिदमलिलं मिथ्या स्यादित्यसाध्यमुदीरितुं

यदसि विमुखो पुत्रे कथा भवेद्विह कारणम् ॥१५॥

निरवधीति— निरवधिनिवे अपरिमितव्याप्ये ! महर्षय ते तव माहा-
त्म्यं भणन्ति । यथा कथाः त्वत्सम्बन्धिन्यः प्रथिताः प्रख्याताः नयेत्यर्था-

हार्यं, ते तव करुणा न न्यूना, अधिकैव भवति । तव कारुण्यमधिकमिति चरित्राणि विधुतानि । तत् तस्मादिदमखिल महर्षिभिः भणितं कारुण्यप्रयन-
कयाश्चेत्येतन्ममस्तं मिथ्या अनृतमिति उदीरितुं वक्तुम् असाध्यं असक्यम् ।
पुत्रे गणपतौ मयि विमुखी पराङ्मुखी भवतीति यत् इह अस्मिन् विषये
किं वा कारण भवेत् ? कारणं भण ॥१५॥

भुवनभरणं नात्थं कार्यं न देवि तव क्षणो

गुरुं च बहुलं कृत्यं नित्यं तवास्ति न तन्मूषा ॥

न तव कठिनं मौनं नित्यं तयाऽपि न पार्वति

स्मर सकृद्विमं दीनं पुत्रं तदेव ममाधिकम् ॥१६॥

भुवनेति— देवि ! भुवनभरणं जगत्पोषणम् अत्थं कार्यं न, तत्सुमहदेव
भवति, तव क्षणो न, निर्व्यापारता कदाऽपि नैव भवति । 'निर्व्यापारस्थितिः
कालविशेषोत्सवयो क्षणे' इत्यमरः । तव नित्यं कृत्यं गुरुं दुर्भरं बहु बहुलं
च अस्ति । न तन्मूषा मिथ्या भवति । यद्यप्येवं ममस्तं तद्यमेव तथापि
तव कठिनम् अविचाल्य मौनम् अवचनतेत्यर्थः, न नित्यं न, दूष्यमेव । पार्वति
अम्ब ! इमं दीनं दुर्बलं पुत्रं सकृन् एकवारं स्मरं चिन्तय, तदेव मम अधिकं
भवेदिति शेषः ॥१६॥

न भवति मुधापारावर्षादयं मुदितस्तनी

मधुमदमुषा वाचा सर्गाग्र चाप्ययमुदतः ॥

तव पदयुगे निष्ठाश्लाभात् तृप्यति चाप्ययं

भगवति विरात् सन्देहं ते मुतः प्रतिबीक्षते ॥१७॥

नेति— अयं तव भक्तः पुत्रः तनौ शरीरे मुधापारावर्षात् सहस्रारामृतमम्पा-
तात् न मुदितः न गन्तुः । शरीरे योगबलादमृतवर्षेण मन्त्रोपहेतोः सत्यपि
न भवति मे मन्त्रोप । मधुमदमुषा मधुनो अकरन्दस्य मदं गर्भं मृज्जन्ति
चौर्यन्तीति मधुमदमुषाः नामा वाचा सर्गाग्र चाप्ययमुदतः, 'अयं ब्रह्मोदतः
प्रगल्भः, रसोमरुकाश्चनिर्मय्या इत्यप्योदित्यहेतौ ओदित्यं मे न भवति । तव
पदयुगे चरणागबिन्दे निष्ठाश्लाभात् च स्थितिप्राप्तेरित्यर्थः, अयं न तृप्यति
पदयुगनिष्ठाश्लाभेन तृप्तिहेतौ मर्त्यापि नास्ति मे तृप्तिः । भगवति ! सन्देहः
तव वाचा विरात् बहोः वाग्धात् ते तव पुत्रः प्रतिबीक्षते प्रतिपालयन्नास्ते ॥

अत्र आद्यपादत्रये, कारणेषु शरीरेऽमृतवर्षादिषु मन्स्वपि, कार्याणां मुदि-
त्वादीनामदर्शनान् विशेषोक्तिरलङ्कार, 'कार्याजनिविशेषोक्तिः मति पुष्कल-
कारणे' इति तत्त्वक्षणात् । चतुर्थपादगतवाक्यार्थेन देवीसत्त्वानां मन्देश-
प्रतीक्षणेन हेतुना आद्यपादत्रयगतवाक्यार्थानां तनी मूढित्वाभावादीनां समर्थ-
नान् काव्यलिङ्गम् । तस्य विशेषोक्तिरन्वङ्गम् । नीरक्षीरव्यापेनोनयोर्मेलनान्
अङ्गाङ्गिभावेन मङ्कुरः ॥१७॥

किमिह भुवने कर्तव्यं मे किमर्थमिहागतो-

ऽस्म्यवनि जगतां कं बोधार्थं अथे निमगस्तये ॥

किमपि किमपि स्वान्ते ध्वान्ते यथा परिदृश्यते

स्फुटमभवदे वक्तुं किञ्चिच्छब्दं त्वमुरीकुर ॥१८॥

किमिति- अगम्यदे सर्वभयेभ्यो रक्षिके ! इह भुवने भूलोके मम मे कि
कर्तव्यम् ? इह किमर्थम् आगतः, जन्म प्राप्तवान् ? जगताम् अवनि रक्षिके !
निजगत्तये स्वीयशक्तिप्रदर्शय कं वा उपाय माधनं श्ये आश्रये ? किमपि
किमपि यत्किञ्चित् भया चिन्तयितुम् अशक्य त्वया तु दर्शयितुं शक्यं तत्त्व-
मित्यर्थः, यथा येन प्रकारेण मम स्वान्ते मनसि ध्वान्ते अन्वयकारे अपि परि-
दृश्यते तथा स्फुटं प्रकाशं निम्नन्देद् वक्तुं किञ्चिदीपत् अर्थं प्रयामन् उगी-
कुर अङ्गीकुर ॥१८॥

न मम परमे मुक्तावाशा न वा विमवाष्टके

न च गजघटापूर्णायां वा महेश्वरि सम्पदि ॥

न च मधुमुखां वाचां सर्गो निरगलवैभवे

भुनिभुवि कुतो जातः सोऽहं तदेव समीर्यताम् ॥१९॥

नेति- परमे श्रेष्ठे अम्ब ! मम मुक्ती मोक्षे इत्यर्थः, आशा दीर्घा तृष्णा
न अस्ति इति दोषः, 'आशा तृष्णाऽपि चाशना' इत्यनन्तरः । विमवाष्टके अणि-
माष्टकेऽवर्षे वा नास्त्याशा । महेश्वरि ! गजघटापूर्णाया गजसमूहममूढाया
सम्पदि यियां च नास्ति आशा । मधुमुखा मकरन्दनिःसृजन्दिनीनां वाचां गिरां
निरालम्बनवे निष्प्रतिबन्धनमूढसम्पत्तेि सर्गे मर्जने च इत्यर्थः, नास्त्याशा ।

मुनिभुवि ऋषीणां भूषण्डे अस्मिन् भारतभूमौ न त्वत्पुत्रोऽहं कुतो जान' ?
ममेह जनने किं कारणम् ? तदेव कारणं समीर्यनाम्, उच्यता त्वयेति शेषः ॥१९॥

प्रथममनघं वाञ्छाम्यन्नं सदारमुतातिथे-

भंगवति ततः पादद्वन्द्वे तवाविचलां स्थितिम् ॥

अथ सुरजगद्भार्ताज्ञानं सवित्रि ततः पर

मुनिभुवि भवे हेतुं ज्ञातुं मृगाक्षि पुरद्विपः ॥२०॥

प्रथममिति- भगवति ! प्रथमम् आदौ सदारमुतातिथेः दाराः भार्या मुता-
पुत्रा अतिथय आगन्तवश्च तैः सह वर्तन्ते इति सदारमुतातिथिः तस्य ममेति
शेषः, अनघम् अदुष्टं पावनम् अन्नं वाञ्छामि, इच्छामि । ततः अनन्तरं तव
पादद्वन्द्वे अविचला स्थिरां स्थितिं निष्ठां वाञ्छामीति शेषः । पुरद्विपः
मृगाक्षि पुरारिमुन्दरि पार्वति ! अथ तदनन्तरं सुरजगद्भार्ताज्ञानं देवलोकवृत्तान्त-
ज्ञानं वाञ्छामि । ततः परं मुनिभुवि भारतदेशे भवे मम जन्मनि विषये
हेतुं ज्ञातुं वाञ्छामि । एवं मम वाञ्छापरम्परा भवति ॥२०॥

यदि तव कृपा पुत्रे भक्ते पदाम्बुजवन्दिनि

व्रतशतकृशे शीर्षाम्भोजामृतं त्वयि जुह्वति ॥

भरतधरणीसेवालोलै भवप्रियभामिनि

स्वयमुपविशामुष्मै योग्यं विधानमनाविलम् ॥२१॥

यदीति- भवप्रियभामिनि शिवप्रियजाये अम्ब ! पदाम्बुजवन्दिनि पारा-
रविन्दस्तोतरि, व्रतशतकृशे व्रतशतैः व्रतानां नियमानां शतैः बहुभिः कृच्छ्र-
राहारादिनियमैः कृशे शरीरे शीर्षाम्भोजामृतं सहस्रारनिप्यन्दि अमृतं त्वयि
देव्या जुह्वति होमं कुर्वति, भरतधरणीसेवालोलै भारतभूमिकेन्द्र्यनिरते भक्ते
पुत्रे तव कृपा वरुणा अस्ति यदि, स्वयं त्वम् अमुष्मै पुत्राय अनाविलम्
अवलम्ब्य स्वच्छमिति यावत्, योग्यम् उचितं विधानं विधिं पद्धतिमित्यर्थः
उपदिश ॥२१॥

जननि जगतां स्वल्पे कामेऽप्ययं त्वयि सम्भते

पुरनिहवले मध्यं कामेऽप्ययं त्वयि सम्भते ॥

बहुलकरणे श्रेष्ठे कामेऽप्ययं त्वयि लम्बते

भगवति परे नीते कामेऽप्ययं त्वयि लम्बते ॥२२॥

जननीति- जगता जननि मातः । अयं जनः कामे स्वल्पेऽपि त्वयि लम्बते त्वाम् एव आश्रयते । पुरभिदवले इन्द्रमुन्दरि । कामे मध्येऽपि नाल्पे नानल्पे वा त्वयि लम्बते । बहुलकरणे बहुकृपे । श्रेष्ठे उत्तमे कामेऽपि अयं जनः त्वयि लम्बते । भगवति परे अम्ब । कामे नीतेऽपि विगतेऽपि अयं त्वयि लम्बते । सकामो वा निष्कामो वा स्वामेवाश्रितोऽस्मि । सर्वोऽपि भारो मया त्वत्पादारविन्दयोरेव न्यस्य इति भावः ॥२२॥

तनुभुवि मयि प्रीत्या चाऽम्ब त्रिलोकविधायिके

पदयुगरते चात्सल्याद्वा पुरारिपुरन्धिके ॥

स्वविमलयशोगानासक्ते कृपावदानोऽयवा

परममजरे भोन त्यक्त्वा स्फुटीकुरु मे गतिम् ॥२३॥

तन्विति- त्रिलोकविधायिके त्रिजगद्भावि । मयि तनुभुवि पुन्रे प्रीत्या वा, पुरारिपुरन्धिके शिवप्रेयसि ! पदयुगरते चरणभक्ते, चात्सल्यात् भक्ता-नुरागाद्वा, अयवा स्वविमलयशोगानासक्ते त्वदीयपाशवशीर्तितानरते कवी कृपावशतः कारुण्याद्वा अयवा, भोः अजरे जरारहिते देवि । परमं कठिन धोरं वा मौनम् अवचनत्वं त्यक्त्वा मे मम गतिं गन्तव्योपायं स्फुटीकुरु प्रकाशय । 'गतिस्तु गमने मार्गे दशाय' बुद्धपुपाययोः' इति नानार्थरत्नमाला ॥२३॥

जयतु भरतशोणीखण्डं विषादविचर्जितं

जयतु गणपस्तस्य क्षेमं विधातुमना मुनिः ॥

जयतु रमणस्तस्याचार्यो महर्षिकुलाचलो

जयतु च तयोर्माता पूता महेशविलासिनी ॥२४॥

अथत्विति- भरतशोणीखण्डं भारतखण्डं विषादविचर्जितं दुःखशून्यं सन् जयतु उत्तरेण वर्तन्ताम् । तस्य भारतखण्डस्य क्षेमं कल्याणं विधातुमनाः विषातुं ननु मनः यस्य सः मुनिस्तत्सर्वं गणयः गणयति जयतु । नम्य गण-पतेर्भुनेराचार्यः महर्षिकुलाचलः महर्षिः कुलाचल इव हिमवानिव धृत्यादिगुण-

गणोद्भवत्वोपमेवो रमणः जयतु । तयोर्माता गणपति-रमणयोर्माता जननी
 पूता महेशविलासिनी महेश्वरकृदुम्बिनी जयतु । अत्र उत्तरोत्तरस्य पूर्व-
 पूर्वविरोपणभावेन अरतधण्ड-नत्सेमविधायि-तदाचार्य-तन्मात्रन्तानां गृहीत-
 मुक्तरीतेरेकावलिरलङ्कारः । 'गृहीतमुक्तरीत्याज्यंश्रेणिरेकावलिरमता' ॥२४॥

गणपतिमुनेरेषा भाषा विदां हृदयङ्गमा

सुकविमुहुरः शब्दैरत्युज्ज्वला हरिणीततिः ॥

ललितचतुरैर्भाव्यान्ती मुरुपवनान्तरं

मदयतु मनः कामारातेर्निगन्तमृगीदृशः ॥२५॥

गणपतीति- सुकविमुहुरः सुकवीनां सरससत्कवीनां मुहुरः प्रियतमस्य
 गणपतिमुनेः एषा भाषा वाणी विदां विदुषां हृदयङ्गमा रमणीया शब्दैः प्रयुक्तैः
 अत्युज्ज्वला बहुशोभमाना हरिणीततिः हरिणीवृत्तिनिबद्धस्तुतिविततिः ललित-
 चतुरैः ललितैः कोमलैः चतुरैः पटुभिः भावैः अभिप्रायैः मुरुपवनान्तरं मुरुपा-
 वुधाः वनानीव मुरुपवनानि तेषाम् अन्तरं हृदयं यान्ती गच्छन्ती 'प्राज्ञरूप-
 मुरुपामिरूपा बुधमनोज्ञयोः' इत्यमरः । कामारातेः शिवस्य निगन्तमृगीदृशः
 गृहमुन्दर्याः मनः मदयतु हर्षयतु ॥

अत्र श्लेषः । तस्मान् पक्षे हरिणीततिः मृगीणां ततिः ललितचतुरैः
 कोमलैः कुशलैश्च भावैः रमणीयभावैः मुरुपवनान्तरं मुरुपम्य मनोसस्य वनस्य
 अन्तरं अन्तः यान्ती प्रविशन्ती मृगीदृशः मनो मदयतु । यथा हरिणीततिः
 कोमलचतुरभावैः मुन्दरं वनं प्रविशन्ती मृगीदृशः मनो मदयति तथा एषा
 हरिणीततिर्माया पार्वतीमनो मदयतु इति भावः । अन्यद्व्याख्यातम् । एवं
 श्लेषोत्पादित उपमाध्वनिः ॥२५॥

चतुरिन्द्राः श्चतुर्वक्त्राः मय्याख्यः समाप्तः ॥

पञ्चत्रिंशः स्तवकः

पञ्चत्रिंशोऽस्मिन् स्तवके भगवत्याः वटाञ्जं प्रापयमानस्तस्या भक्तिं
तत्प्रभावसङ्कीर्तनेन पुण्याति । शयवरीप्रम्वारगनेन इन्दुपदनावृत्तेन निवद्धोऽयं
स्तवकः ॥

अन्यतमतां दशविधाभामविदधाना

कान्तिमलमास्यकमलस्य विदधाना ॥

अन्यकविरोधिदयितास्मितलवधौ-

भानु भुवनस्य सकलस्य कुशलाय ॥१॥

अथेति- दशविधां चन्द्रप्रभाम् अन्वगमसं पादालम्बकारम् अविदधाना भग-
नी, मास्यकमलस्य मुखपद्मस्य वान्ति गोभाम् अलं विदधाना अलङ्कुरुषाणां
अन्यकविरोधिदयितारिमनलवधौः अन्यकविरोधिनो हरस्य दयितायाः पार्वत्या
स्मितस्य मन्दहामस्य लवस्य लेगस्य धीः द्योभा सकलस्य भुवनस्य कुशलाय
शेमाय भानु भामताम् । मन्दहामशोभायाः पुरस्तात् चन्द्रस्मितमिराजने । अपि
च मा मुखपद्मकान्तेर्भूषायने । उभयत्र तेजसोऽपि मूलतेत्रो देवोस्मितलवधौ-
रिति द्योत्यते ॥१॥

भाहि विविधा कृतिमती द्वित्रिमूहे

वाहि पतिहोनमस्तिलेखरि कुलं नः ॥

देहि बहुकालभजकाय वरमेतं

याहि नगनन्दिनि यशः शशिवलजम् ॥२॥

भार्हति- अखिलेश्वरि दिग्वाधिराजि नगनन्दिनि पार्वति ! द्वित्रिमूहे
द्विजाता द्वित्रिमता जन्मना सम्कारेण च द्वित्रिजाना वाराधयाना ममूहे ममानं
विविधा नानाप्रकारा मनी कृतिमती कृतिः प्रयन्तोऽस्या अस्मीति कृतिमती
भाहि भामस्य । द्वित्रिमूहे तव भानान् मज्ज्यापि लोकस्य धेयो भवेत् ।

गतिहीनम् उपायहीनं न अस्माकं कुलं पाहि रक्ष । बटुकालभजकाय दीर्घ-
कालभक्त्याय मह्यम् एतं वरं देहि । गतिहीनस्य अस्माकं मानवकुलस्य
भारतकुलस्य वा रक्षादानमेव वरं प्रार्थये । यशिवल्गुं चन्द्रधवलं यश-
पाहिं प्राप्नुहि । तेन वरदानेन तव शुभं यथा स्यात् ॥२॥

वारयति घोरतरपातकसमूहं

वर्धयति धर्ममपि धर्मकरमन्ते ॥

किङ्कुरजनस्य न किमावहति भयं

शङ्कुरपुरन्धि तव पादपरिचर्या ॥३॥

वारयतीति— शङ्कुरपुरन्धि निवमहिपि ! तव पादपरिचर्या पादयोः
परिचर्यां शुश्रूषा घोरतरपातकसमूहम् अतिभयावहपापनिबहं वारयति निवार-
यति । अन्ते परिणती धर्मकरं सुखकरं धर्ममपि वर्धयति पोषयति । धर्मश्च
हृदयाभ्यनुज्ञानमम्पन्नः सत्तामानारो बोध्यः । किङ्कुरजनस्य भक्तस्य किं भयं
कुशलं नावहति ? सर्वाणि कुशलानि धत्ते इत्यर्थः ॥३॥

यस्य मनुजस्य हृदयेऽस्ति सवये ते

नाकचरसेव्यमपि पादसरसीजम् ॥

तं भजति पद्ममुखि पद्मवनवासा

लाभभवने भवतु नामरपुरोधाः ॥४॥

यस्येति— मदये कारुण्यवति अयि अम्ब ! यस्य मनुजस्य हृदये नाकचर-
सेव्यं नाकचरं स्वर्गमन्धारिभिः देवैः सेव्यं पूज्यं ते तव पादसरसीजं चरण-
कमलम् अस्ति, भो. पद्ममुखि कमलवदने । तं पद्मवनवासा कमलालया
लक्ष्मीः भजति भवने । लाभभवने प्राप्तिगृहे लक्ष्मीप्राप्तिस्थले अमरपुरोधा
देवपुरोहितः बृहस्पतिः न भवतु । तस्य पादभजकस्य देवगुरोरनुग्रहो न
भवतु । मन्दबुद्धिमपि तं लक्ष्मीः प्राप्नोतीति भावः ॥४॥

यद्यलिलमौनिगणनीतगुणजालं

कालभयहारिकन्दनारसमरन्दम् ॥

अद्रितनयाद्विजलजन्म हृदये स्या-

दष्टमगतोऽपि विदधतु रविजः किम् ॥५॥

यदीति- अखिलमीनिगणगीतगुणजालम् अखिलेन समस्तेन मौनिना नैष्ठिकानां गणेन वर्गेषु गीतं कीर्तनं गुणानां काव्यादीनां जालं पटलं यस्य तत्, कालभयहारिकरुणारसमरन्दं कालान्मृत्योर्भयं हर्तुं शीलमस्येति कालभयहारी स कारुणारसमरन्द. करुणारस एष मरन्द मकरन्दः यस्य तत्, अद्रितनयाद्विजलजन्म पावन्तीपादपङ्कज हृदये स्याद्यदि भवेद्यदि, अष्टमगतोऽपि चारवगात् जन्मराशेरष्टमस्थानं प्राप्नोऽपि रविजः सनैस्वर. किं विदधतु कुरुताम्? न किमपि कुरुत शतं प्रभवतीत्यर्थः। चारवगात् चन्द्रराशेरष्टमगो मन्दी विविधान्यशुभानि ननोनीति ज्योतिषप्रसिद्धम्। हृदयस्य देवीचरणग्रहगतिवीर्यमपि जेतुं प्रश्विनि भावः ॥५॥

लेखललनाकचमुर्मैः कृतर्चलि ते

यो भजति पादपूणिमालिनमनन्ते ॥

निस्तरति नूनमयमस्तमितमोहः

शोकतिमिरं सकललोकगणमातः ॥६॥

लेखेति- सकललोकगणमानः, सर्वमयज्जालजननि! लेखललनाकचमुर्मैः देवाङ्गनाजनशिरोजालद्वारमाल्यैः कृतवर्चलि कृतः आचरितः बलिः पूजा यन्मै तं ते तव पादपूणिमालिन पाद एव पूणिमाली अशुभादी भूयस्त्वं यो भजति मेवने अयं म भजकः अस्मिन्मोहः अस्मिन्मोहः नाशङ्कतः मोहः अज्ञानमित्यर्थः यस्य सः, शोकनिमिरं शोकः एव निमिरम् अन्धकारः तं निम्नरति अतिगच्छति, नूनं ध्रुवम्। पादे पूणिमालिनः शोके निमिरस्य चारोपणान् रूपकमलङ्कारः ॥६॥

श्रीतकरदपंहरवक्त्रजलजाने

श्रीतगिरिनन्दिनी तवाऽधिजलजानाम् ॥

यः स्मरति देवि हृदि यिस्मरति सोऽयं

विष्टपमशेषमपि वष्टततिगुणैः ॥७॥

श्रीतकरेति- श्रीतकरदपंहरवक्त्रजलजाने चन्द्रगर्वाहृदयदनकमने, श्रीत-

गिरिनन्दिनि हिमवत्पुत्रि । तव अद्भिजलजातं पादपद्मं यः हृदि हृदये स्मरति ध्यायति सोऽथ कष्टनतिमुक्तः कष्टनतिभिः दुःखसन्ततिभिर्विमुक्तः सन् अयोग ममस्त विष्टप लोभमपि विम्भरति । पदभ्यामनजपरमानन्दपारवत्यात् जगद्विस्मृतिः, न तु निद्रा-भदादिपारवस्यादिव । कष्टततेनिद्रादौ विस्मरणमेव भवति, न तु सा विमुक्तिः भवति ॥७॥

सक्तिरयि यस्व तव पादसरसीजे

शक्तिपरमातरनलाक्षगृह्णाये ॥

पूर्णशशिजेनमूलि पुण्यपुरुषोऽसौ

स्वर्णशिलरोव बुधलोकशरणं स्यात् ॥८॥

सक्तिरिति— अयि शक्तिपरमातः सुवह्मण्यजननि, अनलाक्षगृह्णाये अनलाक्षिणि भालनेत्रे यस्य, यद्वा जनलोक्षिण्युत्तीय यस्य तस्य हरस्य गृह्णाये गृहिणि, पूर्णशशिजेनमूलि पूर्णचन्द्रजित्वरवदने ! यस्य तव पादसरसीजे चरणकमले सक्तिः सङ्गः असौ पुण्यपुरुषः स्वर्णशिलरोव मेरुगिरिरिव बुधलोकशरणं विद्वत्लोकशरणं स्यात् भवेत् ॥८॥

वैरिगणनिर्दलनलङ्घनरपाणे

वाससि पदोर्ध्वनवाससि च शोणे ॥

नेत्रमिषपावकविशेषितललाटे

पापमखिलं जहि भृगाधिपतिघोटे ॥९॥

वैरीति— वैरिगणनिर्दलनलङ्घनरपाणे शत्रुममूहच्छेदनसङ्ग्रहस्ते । वाससि वसने पदोर्ध्वरपाणे दशनवाससि अधरे च शोणे रक्ते, रक्ताम्बरा अरण्य-चरणा विम्बाधरा चेत्यर्थः । नेत्रमिषपावकविशेषितललाटे नेत्रस्य मियेण म्यात्रेण यः पावकोऽग्निस्तेन विशेषितं भूपिनं ललाटं मालं यस्याः तस्या सम्बुद्धिः, अग्निनेत्रस्य शिवस्य पत्न्याः अपि अग्निनेत्रं भवति । भृगाधिपतिघोटे ! भृगाधिपतिः मिहः घोटक एव घोटो बाहो यस्याः तस्याः सम्बुद्धिः मिहबाहने इत्यर्थः । 'घोटके वीनिनुरगनुरङ्गाश्वनुरङ्गमाः । वात्रिवाहावं गन्धर्वहृषगन्धर्वमन्त्रपः' इत्यमरः । अखिलं सभस्तं पापं जहि ह्येव नृह ॥९॥

तव राज्यकौशल भास्तीति वक्तव्यम् । यथार्हकरणीयकृतिनित्यं यथार्हः
योग्याः करणीयाः कृतयस्तामु नित्य स्थिर चरणाम्बुरुहमृत्यं पादारविन्दभटम्
आदिश आजापय ॥१२॥

पञ्चसु विहाय मनसः कमपि सङ्गं

पुत्रधनमित्रजनबान्धववधूषु ॥

एष भजते जननि पादजलजं ते

पालय नु मुञ्च नु तवोपरि स भारः ॥१३॥

पञ्चस्विति— जननि मात । पुत्रधनमित्रजनबान्धववधूषु पुत्रे धने मित्र-
जने बान्धवे वध्वा च एवं पञ्चस्वपि कमपि यथार्हं वृत्तं सङ्गं विहाय त्यक्त्वा
एषोऽयं जन ते तव पादजलजं भजते सेवते । पालय नु रक्ष वा मुञ्च नु
त्यज वा तवोपरि स भारः । पुत्रादिपूजितमङ्गस्त्वय्यहं भार निक्षिप्त-
वान् । अतः पर त्वमेव प्रमाणम् ॥१३॥

वज्रधरमुख्यमुरसञ्चयकिरीट-

स्थापितमहार्घमग्निरञ्जितनखाय ॥

जीवितमदायि जगदीश्वरि मदीयं

पादजलजाय तव पालय नु मा वा ॥१४॥

वज्रेति— जगदीश्वरि वज्रधरमुख्यानाम् इन्द्रादीनां मुराणां सञ्चयस्य
ममूहस्य किरीटैर्मुकुटैः स्थापितैर्निहिनैः महार्घैः अधिकमूल्यैः मणिभिः रत्न-
विशेषैः रञ्जिताः अग्निवर्णाः नखाः पदरुहाः यस्य तस्मै तव पादजल-
जाय पादारविन्दाय मदीयं जीवितम् अदायि दत्तमित्यर्थः । पालय नु रक्ष
वा मा वा त्यज वेत्यर्थः ॥१४॥

देहि जगदीश्वरि न वा मदभिलाषं

पाहि कदणावनि न वा कुलमिदं नः ॥

शूलधरवार्मानि शुरामुरनिषेयं

पादकमलं तव परे न विजहायि ॥१५॥

देहीति— जगदीश्वरि ! मदभिलाषं मम अभिलाषं मनोरथं देहि वा न

वा, करुणावति ! नः अस्माकम् इदं भारतीयं कुलं पाहि रक्ष वा न वा ।
मूलधरकामिनि रुद्रकान्ते परे अम्ब ! मुरामुरनिषेव्य देवामुरमेव्यं तव पाद-
कमलं न विजहामि त्यजामि ॥१५॥

पाप्ति किल पादयुगकिङ्कुरसमूहं

हंसि किल पापततिमापदि नुता त्वम् ॥

दन्तिवदनप्रसु वदन्ति भतिमन्तो

नानृतमिदं भवतु नाकिजनवर्ष्ये ॥१६॥

पाप्तीति— पादयुगकिङ्कुरसमूहं त्वच्चरणभजकलां क पाप्ति किल रक्षति,
किल वार्तायां, रक्षतीत्याहुस्त्वयं । 'वार्ता सम्भाव्ययां किल' इत्यमरः ।
आपदि विपदि आपत्तिनाया नुता मनुता त्व पापनतिं दुरितमहन्ति हिमि किल
ध्वस्तयमीनि वार्ता, भो' दन्तिवदनप्रसु गजमुखमानः । भतिमन्त वदन्ति एव
भणन्ति । नाकिजनवर्ष्ये स्वर्गवासिभिर्देवैः स्तुन्ये ! इदं भनिमद्भिरुध्यमानम्
अनृतं न भवतु मूपा मा भूत् ॥१६॥

शक्रमुखदेवततिवन्दितविसृष्टे

वक्रघनकेशि चरणे तव लुठन्तम् ॥

आपदि निमग्ननिममाधितमनायं

नन्दिहयमुन्दरि न पालयसि केन ॥१७॥

शङ्केति— वक्रघनकेशि कुटिलमेषभ्यामलकचे ! शक्रमुखदेवततिवन्दित-
विसृष्टे इन्द्रादिदेववन्दैर्वन्दिते विसृष्टे मुक्ते च तव चरणे लुठन्त सदिलप्यन्तम्
आपदि दुरवस्थाया निमग्न, भो' नन्दिहयमुन्दरि वृषवाहनस्य शिवस्य कान्ते,
अन्य ! आधित एवा प्रपन्नम् अनाय नायरहितम् इमं जनं केन हेतुना न
पालयसि न रक्षसि ? ॥१७॥

धोपमयमम्ब विदधाति पदलम्नो

नारसि पुराणि किमु नारि बधिरासि ॥

वन्दिमुरन्दनुतिभाषितहृतं वा

कर्णयुगलं तव कपालिकुलयोषे ॥१८॥

धोपमिति— अम्ब ! पदलम्नः पदयोः चरणयोः लम्नः सक्तः अथ धोप

विदधाति क्रन्दतीत्यर्थः, पुराणि नारि पुरातनपुरुषि ! नावसि न पासि, वधिरा
प्रहतथवणेन्द्रियाऽसि किमु ? कपालिकुलयोपे शिवाङ्गने ! तव कर्णयुगलं श्रोत्र-
युग्मं वन्दिसुरबृन्दनुतिभाषितहृतं वा स्तुतिपाठकदेवबृन्दस्तोत्रवचनैरपहतं वा ?
मम घोषस्य अनाकर्णनस्य किं कारणम् ? किं बाधिर्यम् ? उत सुरजनस्तोत्रे
चित्तं सबाधितम् ? ॥१८॥

अम्ब भव विम्बफलकल्परदचेले

शम्बरसपत्नबलकारिवहुलीले ॥

प्राग्मृतभानुमुकुटस्य मदयित्री

तं कुरु ततः परमुरीकृतमदयम् ॥१९॥

अम्बेति— विम्बफलकल्परदचेले । ईषदून विम्बफल रक्तफलं विम्बफल-
कल्प रदचेलं दशनवामोऽधर इत्यर्थः, यस्यास्तस्या. सम्बुद्धिः, शम्बरसपत्न-
बलकारिवहुलीले । शम्बरसपत्नस्य मन्मथस्य बलकारिण्यो बह्वधो लीला
यस्यास्तस्या' सम्बोधन, प्राक् प्रथमम् अमृतभानुमुकुटस्य चन्द्रचूडस्य शिवस्य
मदयित्री हर्षयित्री भव । ततः अनन्तरं तं परम् ईश्वरम् उरीकृतमदयम्
उरीकृतः अङ्गीकृतो मदयः मम विषय. यस्य तं विधेयविशेषणं कुरु । शिव
मदयिन् प्रमुरसि त्व, तस्मात् प्रथमं तं हर्षयित्वा वधाय, अनन्तरं मत्प्रस्तावः
विनया तदङ्गीकाराय ॥१९॥

निर्मलमुषाकरकलाकलितमस्ते

धर्मरतपालिनि दयावति नमस्ते ॥

एतमव देवि धरणाम्बुदहबन्धुं

दीनधरणीधरमुते गमय नागधुम् ॥२०॥

निर्मलेति— निर्मलमुषाकरकलाकलितमस्ते । निर्मलया स्वच्छया मुषा-
करकलाया चन्द्रकलाया कलितं बद्धम् अलङ्कृतमिति यावन्, मम शिरो यस्या-
स्तस्या सम्बुद्धिः । धर्मरतपालिनि धर्मात्मकानां रक्षिणे, दयावति ! ते नमः ।
देवि । धरणाम्बुदहबन्धुं धरणाम्बुदहपादारविन्दबन्धुः यस्य मम एतं भक्तम्
जयं गतं । दीनधरणीधरमुनिं पार्ष्णि । अन्यं रूपं न गमय प्रापय, माञ्जु
ममापार्श्वे ॥२०॥

अद्रिकुलपालककुलध्वजपताके

भद्रगजगामिनि दरिद्रमयि भत्या ॥

क्षुद्रमिव शोच्यमिन्द्राधिजलजाप्तं

रुद्रदयिते जननि पाहि न जहीहि ॥२१॥

अद्रिकुलेति— अद्रिकुलपालककुलध्वजपताके हिमवद्वंशवैभवन्ति ! ध्वज-
पताकयोः सामान्यविशेषरूपयोः झटिति बोधनार्थं गोवलीवर्दन्यायेनायं प्रयोगः ।
नेह पुनरुक्तिः । भद्रगजगामिनि मत्तगजगमने ! 'भद्रश्चापि गजान्तरे' इत्य-
मरः, अयि अम्ब ! भत्या दरिद्र, चर्मकौशल्यादापेक्षितायाः प्रमायाः ऊनता
मतिदार्ष्टिक्यं बोध्यम् । शोच्यम् अनुकम्पनीयम् अद्रिजलजाप्तं पदार-
विन्दवन्धुम् इमं मा, रुद्रदयिते पार्वति ! पाहि पालय, क्षुद्र नीचमिव न
जहीहि न त्यज ॥२१॥

अस्तु तव पादकमले स्थितिरजस्रं

नास्ति परदुःखविषये हृदि तु शान्तिः ॥

अस्तु करणेयमयमस्तु मतिलोपः

कष्टमिदमम्ब मम भूरि परिशिष्टम् ॥२२॥

अस्तिवति— अम्ब ! तव पादकमले अजस्रं नित्यं मम स्थितिः । पर-
दुःखविषये परेषाम् अन्वेषामस्मादूनां दुःखैः विषये महानुभूत्या परेषां हृदि
हृदये तु मम शान्तिः नास्ति । इयं वरुणा मम परदुःखपारवश्यजनी अस्तु ।
इयं वरुणा बुद्धिहीननैवेति चेत्, अयं मतिलोपः बुद्धिलोपश्च अस्तु भवतु ।
मम इदं भूरि अमित्रं कष्टं दुःखं परिशिष्टम् अवशिष्टम् । मतिलोपः,
वरुणा, अन्ते अवशिष्टं कष्टमित्येतानि सन्तु । हृदये शान्त्यभावात् तस्य
तव पादकमले स्थितिं प्रायये ॥२२॥

दुःखमुल्लभेदरहिता न मतिरामोत्

साधुल्लभेदरहिता न मतिरामोत् ॥

नाप्यमतिमान्यमय वा मम तदेत-

न्मातरिह सङ्गमजर्बं यदवकाशः ॥२३॥

दुःखेति— मानः ! दुःखमुल्लभेदरहिता दुःखं प्रतिकूलानुभवः, सुखम् अनु-

कूलानुभवश्च तयोर्भेदेन रहिता वज्रिता मतिर्विभ्रम नासीत्। साधुसलभेद-
रहिता सज्जन-दुर्जन-भेदरहिता मतिर्मम नासीत्। शास्त्राणि समबुद्धिमुप-
दिशन्ति, मम तु तादृश्यभेदधीः नास्तीत्येष दोषः स्यादिति चेन्मास्तिवत्याह।
अथवा तदेतत् अतिमान्यम् अतीव पूज्यं मम भाग्यम्। यत् यतः इह भुवि
सङ्क्षमभङ्गने जनसमुदायसेवने अवकाशो भवति, तन्मम भाग्यमिति सम्बन्धः।
असत्या सुखदुःखसाधुसलभेदबुद्धौ न स्यात्सङ्क्षसेवावकाशः। भेदबुद्धिर्भाग्य-
मिति समर्थनं दुष्करम्। तस्य सङ्क्षमजनावकाशलाभरूपेण वाक्यार्थेन सम-
र्थनात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥२३॥

अस्तु मम भेदमतिरस्तु मम पक्षो

यत्नपरतास्तु मम मास्तु च विमोक्षः ॥

मोक्षमपि वेत्ति कुलकष्टततिमोक्षं

प्रेषय सङ्क्षममहेद्वरि कटाक्षम् ॥२४॥

अस्तिवति— मम भेदमतिः भेदबुद्धिः साध्यमाध्यादिभेदबुद्धिरस्तु। मम
पक्षः साधनयोग्यार्थः अस्तु भवतु। 'पक्ष. पतत्रे कुचयो. पार्श्वे सम्ब्योनूप-
स्य च। गजे म्याञ्चुल्लिरग्रे च बले साध्यविरोधयोः' इति त्रिकाण्डशेषः।
मम यत्नपरता अस्तु उद्योगो भवतिव्यर्थः। विमोक्षश्च ज्ञानलभ्यो जन्म-
बन्धविनिर्मोक्षश्च मास्तु मा भूत्। अपि, महेद्वरि अस्य ! कुलकष्टतति-
मोक्षं भारतीयश्रुतदुःखमन्त्रितविमोचनमेव मोक्ष वेत्ति जानामि। तस्मात् तव
कटाक्षं वृणन्तान् न हृत् एवकार प्रेषय। येन मदभिमतम् उक्तं मोक्षं कुल-
कष्टनिवृत्तिरूपम् लभेयेति भावः ॥२४॥

शास्त्ररक्षणनेन मुल्लेखेन गणनाये

विष्णुपदासोऽथयु जिष्णुमुखवन्द्ये ॥

अथ्य करणां बुरि शिवशूरि निरशू-

स्वच्छकिरणार्थविभूषितमलाटे ॥२५॥

शास्त्ररक्षणनेन— ईश्वरयु ईश्वरपुण्ड्रं जिष्णुमुखवन्द्यं विष्णुवादिभिः श्रु-
त्यं निरशूस्वच्छकिरणार्थविभूषितमलाटे निरशूण्ण अलङ्कृतं स्वच्छकिरणा-
भरणं शुभाशयानेन अर्थवन्दनेन यावत्, विभूषितम् अलङ्कृतं मलाटं यथा-

स्तम्याः सम्बुद्धिः, शिवद्वुरि धर्मकारिणि अम्ब । शास्त्ररक्षणं, चतुर्दशाक्षरा
शक्वरी, शक्वरीः शक्वरीछन्दसः । इमे शास्त्रराः तेषां गणनं समूहेन मुनये
शब्दायमानं विष्णुयशसि विष्णोर्यश इव यशो यस्य तस्मिन् गणनायं गणपतौ
भयि करुणां कुरु सदया भव । विष्णुयशसीत्यत्र विष्णुयशो विष्णेश्वर-
वाचितया ग्राह्यः । 'शुक्लाम्बरधरं विष्णुम्' इति सृष्टिनिर्देश्योक्तेन अवयवार्थ-
मज्ञात् विष्णुपदं विभुत्वादिघ्नेश्वरम् अमिचने ॥२५॥

पञ्चविंशः श्लोकः सप्तम्यः समाप्तः ॥

पद्त्रिंशः स्तवकः

अथ पद्त्रिंशो स्तवके प्रतिभवरो प्रस्तावनेन तूष्णकृतेन निबद्धा रमणीय-
गद्यार्था भगवतोस्तोत्रमीनिः ॥

उन्नतस्तनस्य लोबिलोलहारमौस्तिक-

प्रातदोषितिप्रतानबद्धसौहृदा तदा ॥

अन्धकारिकाभिनीदरस्मितघृतिर्धुनो-

त्वन्धकारमन्तरङ्गवासिनं घनं मम ॥१॥

उन्नतेति— मदा सर्वदा उन्नतायामुत्तुङ्गाया स्तनस्यस्या विलोकना हार-
मौस्तिकाना कण्ठमालामुक्तामणीना श्रान्तस्य समूहस्य दीक्षिता विधुनीनां
प्रताने विन्नारे बद्ध सौहृद मस्य यथा सा, अन्धकारिकाभिनीदरस्मितघृति-
अन्धकारे, निषम्य कामिण्या पार्वत्या, दरस्मितस्य मन्दहामस्य धुनिर्भाः अन्-
तरङ्गवासिनम् अन्तरङ्गे अन्तरवने वसतीति अन्तरङ्गवासी त मम घनम्
अन्धकारं निभिरम् अज्ञानमिति यावन् धुनेषु प्रहन्तु ॥१॥

अम्बरस्थले पुरा पुरन्दरो ददर्श मां

मां वदन्ति पर्वणप्रसूतिमैतिहासिकाः ॥

सा परा पुरामरेः पुरग्निष्काऽलिलाम्बिका

पुत्रकाय मग्गने ददातु दक्षिणं करम् ॥२॥

अम्बरेति— अम्बरस्थले आशाने पुरा पूर्वं पुरन्दरः इन्द्रो या ददर्श, 'स
तस्मिन्नेवावर्त्तते शिवधामात्रगाम बहूनोभमानामुभा हंसवतीम्' इति वेनोपनिषदि
धुना देवीं सामिन्द्रो दृष्टवानित्यर्थः । अन्वन् प्रथममन्त्रके व्याख्यानम् । याम्
ऐतिहासिकाः पुराणवर्त्तिकाः पर्वणप्रसूति पर्वणत्रया पार्वती वदन्ति । सा परा
दक्षिणः पुरामरेः त्रिपुरान्तकस्य शिवस्य पुरन्धिका महिषी अग्न्याम्बिका

विश्वमाता, मञ्जते अपः आपञ्जन्तर्वा मञ्जते इत्यर्थः, पूतकाय मह्य दक्षि-
णम् अभयदानदक्षं करं हस्तं मञ्जन्तमुद्धतुमित्यर्थः, ददातु ॥२॥

पादपङ्कजे घृता नरैरबाह्यमक्तिभिः

पाणिपङ्कजे घृता नवेन्दुलङ्घधारिणा ॥

चारुहेमहंसका मनोज्ञरत्नकङ्कणा

लोकजालपालिनी पुनातु मां विलासिनी ॥३॥

पादेति— नरैः मानवैः अबाह्यमक्तिभिरन्तरङ्गमन्त्रैः पादपङ्कजे घृता
गृहीता, नवेन्दुलङ्घधारिणा चारुचन्द्रमेष्वरेण शिवेन पाणिपङ्कजे घृता गृहीता,
शिवस्य पाणिगृहीतीत्यर्थः, चारुहेमहंसका रमणीयस्वर्णनूपुरा, मनोज्ञरत्नकङ्कणा
रुचिरमणिमयहस्तवल्या लोकजालपालिनी सर्वलोकरक्षिका विलासिनी रामा
मा पुनातु पवित्रं करोत्वित्यर्थः ॥३॥

उक्षराजवाहनस्य जीविताद् गरीयसी

पक्षिराजवाहनादिवर्ष्यमानवैभवा ॥

केकिलोकचक्रवर्तिवाहनेन पुत्रिणी

वारणारिसार्वभौमवाहना गतिर्नम ॥४॥

उक्षेति— उक्षराजवाहनस्य वृषभवाहनस्य शिवस्य जीवितात् प्राणेभ्योऽपि
गरीयसी अधिकतरप्रियेत्यर्थः, पक्षिराजवाहनादिवर्ष्यमानवैभवा विष्णवादिभिः
स्तूयमानैर्दवर्षा, केकिलोकचक्रवर्तिवाहनेन मयूरसार्वभौमवाहनेन सुब्रह्मण्येन
पुत्रिणी पुत्रवती, गुहाम्बा इत्यर्थः, वारणारिसार्वभौमवाहना निहराजवाहना
दुर्गा मम गतिः शरणम् ॥४॥

बालकुन्दकुटुमलालिकान्तदन्तपद्मवित्का

कुण्डलानुबिम्बशोभिषुद्धगण्डमण्डला ॥

बिभ्रतो रतीशवेत्रविभ्रमं श्रुवोर्ध्वं

शुभ्रभानुजोक्षरस्य सुन्दरी प्रणम्यते ॥५॥

बालेति— बालकुन्दकुटुमलालिकान्तदन्तपद्मवित्का बालानाम् अप्रवृद्धानां
कुन्दकुटुमलानां माध्यमकुलानाम् आलिः पट्टकिनरिव माध्यमलिकावलिरिव-

त्यर्थः, कान्ता कमनीया दन्पद्भित्तयस्याः सा, कुण्डलानुविम्बशोभिमुद्गण्ड-
मण्डला कुण्डलयो ताटङ्कयोः अनुविम्बाभ्या प्रतिविम्बाभ्या शोभिनी भ्रात्र-
मानी गण्डमण्डलौ कपोलविम्बौ यस्याः सा, तावती दर्पणस्वच्छता गण्ड-
म्यलयोः । रतीशवेत्रविभ्रम रतीशवेत्रस्य मन्मथदण्डस्य विभ्रमो विलास इव
विभ्रमो यस्य तन् भ्रुवोर्युगं भ्रुयुगल विभ्रती धारयमाणा शुभ्रभानुरीलरस्य
चन्द्रचूडस्य मुन्दरी देवी प्रणम्यते ॥५॥

आजिदक्षबाह्वरियातुधानबाधितं

या ररक्ष देववृन्दमिन्दिरादिवन्दिता ॥

सा कटाक्षपातपूतभक्तलोकपातका

पावकाक्षमुन्दरी परात्परा गतिर्मम ॥६॥

आजीति— आजिदक्षबाह्वरियातुधानबाधितम् आजी सङ्ग्रामे दशो
निपुणो बाह्वरी महिषः यातुधानो राक्षसः महिषामुर इति यावत्, तेन
बाधितं देववृन्दम् इन्दिरादिवन्दिता लक्ष्म्यादिस्तुता मती या ररक्ष । सा कटाक्ष-
पातपूतभक्तलोकपातका कटाक्षपातेन दुःखान्पातेन धूतानि निर्धूतानि भक्त-
लोकपातकानि भक्तवन्द्यलोकपातानि यस्याः सा । पावकाक्षमुन्दरी वल्लिनेत्रस्य
रश्म्य मुन्दरी परात्परा अम्बिका मम गतिः शरणम् ॥६॥

तारवाधिनायचूडचित्तरङ्गनर्तकी

मन्दहासमुन्दरात्म्यपङ्कजा नगात्मजा ॥

दीनपोषकृत्पनिम्यवटवृद्धिरम्यया

गृह्यते गणाधिपेन सर्वतो नृणां पदे ॥७॥

नारखेति— तारवाधिनायचूडचित्तरङ्गनर्तकी तारवाधिनायः नक्षत्रपति-
चूडाया शिवाया यस्य तस्य चित्रमेव रङ्गः नाट्यम्वल यत्र नर्तकी नृत्य
कुर्वती, शिवहृदयविष्णुमिनीत्यर्थः । मन्दहासमुन्दरात्म्यपङ्कजा मन्दहासेन द-
म्बिनेन मुन्दर मनोहरम् आम्बिकाङ्कज वदनकमल यस्याः सा, नगात्मजा
गार्वती, दीनपोषकृत्पनिम्यवटवृद्धिः दीनजनपोषकृत्ये नित्य वट्टा निहिता बुद्धिः
यस्या सा, प्रम्यया अक्षया पदे धरणं नृणां गणाधिपेन सर्वतः मार्वाभ्येन
गारव्येनेति यावत् गृह्यते, ॥७॥

अष्टमीशशाङ्कुसण्डदर्पमञ्जनालिका

विष्टपत्रयाधिनायमानसस्य डोलिका ॥

पापपुञ्जनाशकारिपादकञ्जधूलिका

धेयसे ममास्तु शैललोकपालबालिका ॥८॥

अष्टमीति— अष्टमीशशाङ्कुसण्डदर्पमञ्जनालिका अष्टम्याम् अष्टमीतिथौ यः शशाङ्कुसण्डः अर्धवृत्ताकारः तस्य दर्पस्य मञ्जनम् अलिकं ललाट यस्याः सा चन्द्रार्धाकारललाटस्यैतत्पर्यः । विष्टपत्रयाधिनायमानसस्य त्रिलोकेनायस्य दिवग्य पित्तस्य डोलिका आन्दोलनभूता । अस्यां शिवचित्तं शोलायत इत्यर्थः । पापपुञ्जनाशकारिपादकञ्जधूलिका सकलदुरितविध्वंसिनोऽस्याः पादा-
रविन्दरेणवः । शैललोकपालबालिका पर्वतराजपुत्रिका मम श्रेयसे अस्तु ॥८॥

सानुमत्कुलाधिनायबालिकातिकुन्तला

जङ्गमेव काऽपि तप्तहेमतालभञ्जिका ॥

भक्तियुक्तलोकशोकवारणाय वीक्षिता

शीतशीतवीक्षिता लघु स्थितादर्थं मम ॥९॥

सानुगविति— सानुमत्कुलाधिनायबालिका भानुनकुलं पर्वतकुलं तस्याधि-
नायस्य हिमवतः बालिका, अलिकुन्तला काऽपि तप्तहेमतालभञ्जिका तप्त-
वाञ्चनपाञ्चालिका जङ्गमा चरा इव दृश्यमानेत्यर्थः । भक्तियुक्तलोक-
शोकवारणाय भक्तजनदुःखध्वंशाय वीक्षिता धृतव्रता । शीतशीतवीक्षिता
अग्निशीतलदृक्पाता, मम अर्थं दुरितं लघु द्रुतं स्थितात् खण्डयतु ॥९॥

पुष्पनामसंहतिः पुरारिचित्तमोहिनी

पुष्पवाणचापचाक्षितिलिकाऽखिलाम्बिका ॥

पुष्पवैरिपुष्टदुष्टदंत्यवन्शनाशिनी

पुत्रकस्य रक्षणं पुरातनी करोतु मे ॥१०॥

पुष्पेति— पुष्पनामसंहतिः पुष्पा नाम्नां महतिः यस्याः सा । पुरारि-
चित्तमोहिनी निबहदयमममोहिनी । पुष्पवाणचापचाक्षितिलिका पुष्पवाण-
चापः सम्बधनुः चारु रमणीये त्रित्यौ भ्रुवौ यस्याः सा । पुष्पवैरिपुष्ट-

दुष्टदैत्यवंशनाशिनी पुण्यस्य शुभस्य 'पावनकर्मणः वैरिणः शत्रवः पुष्टाः दुष्टाः
दैत्याः असुराः तेषां वंशस्य नाशिनी । पुरातनी पुराणपुरुषी पुत्रवत्स्य मे
भम रक्षण करोतु ॥१०॥

क्षाममध्यमस्थली सुषापटोपमस्तनी

कुण्डसारलोचना कुमुदतीप्रियानना ॥

ध्रुविलासधूतर्धयंकाञ्चनाद्रिकार्मुका

काचिद्विष्णुकार्मुकस्य जीविका जपत्युमा ॥११॥

क्षामेति— क्षाममध्यमस्थली क्षामा कृशा मध्यमस्थली यस्याः सा तनु-
मध्येत्यर्थः, सुषापटोपमस्तनी सुषापटोपमौ अमृतकुम्भसन्निभौ स्तनी यस्याः
सा, कुण्डसारलोचना हरिणाक्षी, कुमुदतीप्रियानना कुमुदनीप्रियश्चन्द्रः स इवा-
ननं यस्याः सा चन्द्रवदनेत्यर्थः, ध्रुविलासधूतर्धयंकाञ्चनाद्रिकार्मुका ध्रुविलासेन
निर्धूत ध्वं यस्य साः काञ्चनाद्रिकार्मुकः मेरुधन्वा रुद्रः यस्याः सा,
इक्षुकार्मुकस्य इक्षुधन्वनो मदनस्य काचित् जीविका जीवमोपायभूता उमा
जयति ॥११॥

लोहिताचलेश्वरस्य लोचनत्रयीहिता

लोहितप्रभानिमग्जदम्बजाण्डकन्दरा ॥

हासकान्तिवर्धमानसारसारिमण्डला

वासमत्र मे करोतु मानसे महेश्वरि ॥१२॥

लोहितेति— लोहिताचलेश्वरस्य अरुणाचलेश्वरस्य शिवस्य लोचनत्रयी-
हिता नेत्रत्रयस्याप्यनुकूला, लोहितप्रभानिमग्जदम्बजाण्डकन्दरा लोहितप्रभायाम्
अरुणान्तो निमग्जम् यम्बजाण्डं यद्भाण्डं कन्दरं दरी इव यस्याः सा, हास-
कान्तिवर्धमानसारसारिमण्डला हासरान्त्या स्मितप्रभया वर्धमानः पोष्यमाणः
सारसारिमण्डलः सारसारो पद्मजद्विधो चन्द्रस्य मण्डलो यस्याः सा, महेश्वरी
अत्र मे मम धानये धानं करोतु ॥१२॥

दक्षिणेश्वरप्रभावित्प्रभाप्युसम्भवा

वाममित्रवामनेत्रधामनृपतैरया ॥

एकतः परः पुमान्परा वराङ्गनाऽन्यतः

शुभ्रकीर्तिरेकमूर्तिरावधातु नदिशवम् ॥१३॥

दक्षिणेति— दक्षिणैक्षणप्रभाविजृम्भिताम्बुसम्भवा दक्षिणैक्षणस्य प्रभया विजृम्भित विकसितम् अम्बुसम्भव पद्मज यस्याः सा, दक्षिणनेत्रस्य मूर्धात्म-
कत्वप्रसिद्धेः, काममित्रवामनेत्रधामनृप्तकैरवा काममित्रस्य मन्मथहितकारिणः
वामनेत्रस्य धाम्ना तेजसा तृप्त कैरव कुमुदं यस्याः सा, वामनेत्रस्य चन्द्रा-
त्मकताप्रसिद्धेः, शिवार्धेशरीरिण्या उमाया दक्षिणाक्षि त्रिवभागे वर्णते, तच्च
उग्ररश्मिरित्युपपन्नं, वामार्धे तु शीतरश्मिरिति युक्तम् । एकतः दक्षिणभागे
परः पुमान् पुरुषः अन्यतः वामभागे परा वराङ्गना स्त्री, अत एव एकमूर्तिः
एकविग्रहा शुभ्रकीर्तिः विमलयना. सर्वकल्याणाधायित्वान्, नः अस्माकं शिर्वं
कल्याणम् आदधातु आतनोतु ॥१३॥

शुम्भदंष्ट्यमारिणी सुपर्वहर्षकारिणी

शम्भुचित्तहारिणी मुनीन्द्रचित्तचारिणी ॥

कामितार्थदायिनी करिप्रकाण्डगामिनी

वीतकल्कमादधातु विघ्नराजभम्बिका ॥१४॥

शुम्भेति— शुम्भदंष्ट्यमारिणी, शुम्भामुरसहारिणी सुपर्वहर्षकारिणी सुपर्वणां
शैवता हर्षकारिणी सन्तोषकारिणी, शम्भुचित्तहारिणी शिवस्य मनसः अप-
हारिणी, मुनीन्द्रचित्तचारिणी ऋषिजनमानसेषु विहारिणी, कामितार्थदायिनी
इष्टार्थदात्री, करिप्रकाण्डवत् गजश्रेष्ठवत् गच्छतीति करिप्रकाण्डगामिनी भम्बिका
विघ्नराजं गणपतिं वीतकल्कं विघ्नवन्मपमादधातु करोतु ॥१४॥

देवतापत्न्यवसकाननानलच्छटा

वारणारिसार्वभौमवाहना घनालका ॥

नन्दिवाहनस्य काञ्चि नेत्रनन्दिनी मुष्ण

नेत्रलाञ्छितालिका मुतं पुनातु कालिका ॥१५॥

देवनेति— देवतापत्न्यवसकाननानलच्छटा देवतापत्न्यानाम् अमुराणां वंशः
कुलं, पक्षे वेणुः स एव काननम् अरण्यं तस्य अनलच्छटा अग्निज्वाला, अमुर-

कुलमहर्षीत्यर्थः । वारणारिमावंभोमवाहना मिहेन्दवाह्य दुर्गा, घनालका पन
इव श्यामला अलका यस्याः सा, यद्वा सान्द्रकचभारा । नन्दिवाहनस्य वृष-
वाहस्य शिवस्य नेत्रनन्दिनी नयनानन्दिनी काश्रपि चन्द्रिका । नेत्रलाञ्छि-
तालिका नेत्रेण लाञ्छितम् अङ्कितम् अलिक ललाटं यस्याः सा, ललाटेनेत्र-
मुक्तेत्यर्थः, कालिका मुतं पुत्रं गणपतिं पुनातु दुष्टं करोतु ॥१५॥

राजमुन्दरानना मरालराजगामिनी

राजमौलिवल्लभा मृगाधिराजमप्यमा ॥

राजमानविग्रहा विराजमानसद्गुणा

राजते महीधरे मदम्बिका विराजते ॥१६॥

राजेति— राजमुन्दरानना राजा चन्द्र इव सुन्दरम् आननं यस्याः सा
इन्दुमुखी इत्यर्थः, मरालराजगामिनी राजहंसगमना, राजमौलिवल्लभा चन्द्र-
शेखरप्रिया, राजमानविग्रहा देवीप्यमानशरीरा, विराजमानसद्गुणा शोभमान-
काश्यादिभूभगुणा, मदम्बिका समाम्बा राजते रजतस्यार्थं राजतस्तस्मिन्
महीधरे पर्वते कैलासे विराजते विजयने ॥१६॥

पर्वचन्द्रमण्डलप्रभाविदम्बनानना

पर्वताधिनायवशापावनी सनातनी ॥

गर्वगन्धनादिनी विभावरीविचारिणा

शर्वचित्तनायिका करोतु मङ्गलं मम ॥१७॥

पर्वेति— पर्वचन्द्रमण्डलप्रभाविदम्बनानना विदम्बयतीति विदम्बनं परिहासः
इत्यर्थः, पर्वचन्द्रमण्डलप्रभायाः पूर्णेन्दुविम्बशोभायाः विदम्बनं परिहासि आननं
मुखं यस्याः सा, पर्वताधिनायवशापावनी पर्वताधिनायस्य हिमाचलस्य वशास्य
पावनी स्वजन्मनेति शेषः । सनातनी नित्या । विभावरीविचारिणा रात्रि-
ञ्चराणां राक्षसानां गर्वगन्धं दर्पलेजं नाशयतीति गर्वगन्धनादिनी । शर्वचित्त-
नायिका शिवहृदयेऽम्बरी भयं मङ्गलं भद्रं करोतु ॥१७॥

ओजसश्च तेजसश्च जन्मभूमिरप्युता

नोऽसकञ्जयन्धुबद्धमोलिरागमस्तुता ॥

वीतरागपापजालनाशवद्वक्त्राणां

विश्वपालिनी मया महेश्वरी विचिन्त्यते ॥१८॥

वोजम इति— वोजमः दीप्ते. 'वोजो दीप्तो बले' इत्यमरः, तेजसः प्रना-
पस्य च अच्युता ध्युतिरहिना म्यिरा जन्मभूमिः उद्भवम्प्यङ्गी, नीलकञ्च-
वन्धुवदमोलिः नीलकञ्चस्य नीलांशस्य वन्धुरित्तुः तेन वृद्धा मीलिः चूडा
यस्याः मा, आगमस्तुता वेदं स्तुता । वीतरागपापजालनाशवद्वक्त्राणां वीत-
रागाणां पापजालनाशाय वद्वक्त्राणां धृतप्रता । विश्वपालिनी जगद्वशिका
महेश्वरी मया विचिन्त्यते ध्यायते ॥१८॥

अण्डमण्डलं यथा निरन्तरं च पच्यते

संस्फुरत्यगोपभूतहार्वपीठिकासु या ॥

श्वासदृष्टिसंविद्रूपमनादवारिवर्त्मभि-

र्वामुपासते विदो नमामि तां परात्परां ॥१९॥

अण्डेति— यथा च अण्डमण्डलं ब्रह्माण्डजालं निरन्तरं पच्यते परिणमन
नीयते, सर्वं विश्वम् अनर्थं परिणामवर्णं गतं भवतीत्यर्थः । अगोपभूतहार्व-
पीठिकासु सकलप्राणिहृदयपीठेषु या संस्फुरन्ति ज्वलन्ति अहमस्मीति संविद्रूपेण
जयन्तीत्यर्थः । श्वासदृष्टिसंविद्रूपमनादवारिवर्त्मभिः श्वासः प्राणवायुः दृष्टिः
दृक् संविन् चित् ऊष्मा जीवाग्निः नादः शब्दः वारि षल रस इति पावन्
एतेषां वर्त्मभिर्मार्गैः विदः विद्वांसः याम् उपासते परात्परां तां नमामि ।
स्वामादिवर्त्मनिस्पातितामित्यर्थः । अवेदमवधेयम् । स्वागोपामनं प्राणोपासनं
सर्वगविद्या, दृष्टिरित्यनेन अक्षिपुष्पविद्या, संविदित्यनेन वैश्वानरविद्या, ऊष्मे-
त्यनेन मुख्यप्राणविद्या, नादित्यनेन उद्गीयविद्या, वारित्यनेन रमोपास्मिन्, इमा-
मेव सहस्रासामुतास्वादनं चन्द्रकलाविद्येति तान्त्रिकाः प्राहुः ॥१९॥

पञ्चपुष्पवेषभूतपरात्परा मुखाचिता

पञ्चवक्त्रवक्त्रपञ्चवक्त्रवक्त्रकलोरुना ॥

पञ्चकान्तरङ्गनाभुसञ्चयप्रणाशिनी

प्रेतमञ्चजायिनी भुक्तं चिराय पातु मे ॥२०॥

पञ्चेति— पञ्चयुग्मवेषभून् दशवेषभून् दशमहाविद्यात्मिका हि देवी, यथा
दशावतारपञ्चमखात् दशवेषभून् । परात्परा मुखाचिता देवपूजिता,

पञ्चवक्त्रपञ्चचञ्चरीकलोकना पञ्चवक्त्रस्य शिवस्य वक्त्र पञ्चभिः तत्र
चञ्चरीक इव लोकन दर्शनं यस्याः सा, शिववक्त्रपद्मे देव्याः दृष्टिः चञ्च-
रीकापत इत्यर्थः । वञ्चकान्तरङ्गसन्नुसञ्चयप्रणाशिनी वञ्चकानां द्रोहिणाम्
अन्तरङ्गशत्रूणां कामत्रावलोकनमोहमदमात्सर्याणां सञ्चयस्य विनाशिनी, प्रेतो
मञ्चः पर्यङ्क इव प्रेतमञ्चस्तस्मिन् श्वेते इति प्रेतमञ्चशायिनी 'पञ्चप्रेतासना-
सीना' इति कीर्तिता देवी, रुद्रप्रेतादुपरि नग्ना म्रिता कालिका आराध्यते,
सर्वसंहारे कृते सा तत्प्रेतमविशते इति वा बोध्यम् । मे मम कुलं चिराय
पातु रक्षतु ॥२०॥

कर्मणा यथाविधि द्विजातयो यजन्ति या
ब्रह्मणा यथाश्रुतं स्तुवन्ति यामधीतिनः ॥
चेतसा यथागुरुक्तिं चिन्तयन्ति यां विदः
सा परा जगत्प्रयोजनन्यज्ञा जयत्युमा ॥२१॥

कर्मणेति— या द्विजातयः त्रैवर्णिकाः यथाविधि विविधनतिश्रम्य शास्त्रो-
क्तविधिनेत्यर्थः, कर्मणा यजन्ति पूजयन्ति । याम् अधीतिनः स्वाध्यायिनः
यथाश्रुतं श्रुतमनतिश्रम्य ब्रह्मणा वेदेन स्तुवन्ति कीर्तयन्ति, यां विदः विज्ञाः
यथागुरुक्तिं गुरूपदेशानुसारेणेत्यर्थः । चेतसा मनसा चिन्तयन्ति ध्यायन्ति ।
सा परा शक्तिः जगत्प्रयोजननी त्रिलोकमाना उमा जयति ॥२१॥

वामुदेवजायया विनम्रया निषेविता
वामदेवचाटुचित्रवाक्पद्मलालिता ॥
वासवादिदेवताजयप्रणादहृषिता
वारपत्वपानि मे वसुन्धरामृतस्मुता ॥२२॥

वामुदेवेति— विनम्रया प्रहृष्टया वामुदेवजायया लक्ष्म्या निषेविता । वाम-
देवचाटुचित्रवाक्पद्मलालिता वामदेवस्य शिवस्य चाटुना मधुरेण चित्रेणा-
द्भूतेन वाक्पद्मेन स्पर्शिता प्रीणिता । वामवादिदेवताजयप्रणादहृषिता
हन्तादिमुत्तमविजययोगेण हृषिता । वसुन्धरामृतं भूभूतः गुता पार्वती मे
मम अपानि पापानि वारयतु ॥२२॥

पूणिमानुषामरीचिमुन्दरास्थमण्डला
 पुत्सपत्रपत्रदीर्घसम्प्रसन्नलोचना ॥
 पुण्यभूनिषेवणाय पुत्रमेतमुद्यतं
 पूर्णकाममादधानु पादलग्नमम्बिका ॥२३॥

पूणिमेति— पूणिमानुषामरीचिमुन्दरास्थमण्डला रक्तेन्दुमुन्दरमुखी । पुत्स-
 पत्रपत्रदीर्घसम्प्रसन्नलोचना स्वच्छविकसितकमलद्वयायताक्षी अम्बिका पुण्यभू-
 निषेवणाय पुण्यभूको भारताभूमेः निषेवणायोद्यतम् एत पादलग्नं चरणलम्बित
 पूर्णकामम् अनाप्तमनोरथम् आदधानु विवत्ताम् ॥२३॥

लालयन्ति बालकं वतंसशीतदीर्घाति
 शीलयन्ति सूक्ष्मतां मनांसि योगिनामिव ॥
 कालयन्तु पापिनां कुलानि संहतोस्ततां
 पालयन्तु च स्मितानि योषितः पुरद्विपः ॥२४॥

लालयन्तीति— वतंसशीतदीर्घाति निवशितोभूपपचन्द्रं बालकं लालयन्ति
 प्रेम्णा कामयमानानि प्रीणयन्तीति भावः, योगिना मनानि इव सूक्ष्मताम्
 अस्पृष्टतां तनुतां शीलयन्ति अभ्यस्यन्ति, योगिना मनानि यथा अभ्यासबलात्
 श्रमतां यान्ति तथा मन्दतां यान्ति इति स्मितविशेषणम् । पुरद्विपः पुरा-
 नवस्य हृदस्य योषितः पावंत्याः स्मितानि पापिनां कुलानि कालयन्तु अन्त-
 यन्तु । मया सज्जनानां सहतीः समूहान् पालयन्तु ॥२४॥

पादसेविनः कवेर्मनोहरातिगणेश्वरी-
 वर्ग एव नाट्यकारिनिर्बरीगणो यथा ॥
 लोकजालवक्त्रतिपुण्ययोषिनो मन-
 हसम्मताय साधुवृष्टवारणाय कल्पनाम् ॥२५॥

पादेति— पादसेविनः चरणनजस्य कवेः गणेश्वरेः एव मनोहराति-
 गणेश्वरीकाः मनोहरः रमणीयोऽप्रिगतवरीछन्दोनिबद्धमुक्तिरसः, यथा नाट्यकारि-
 निर्बरीगणः तथा नाट्यकारिणां निर्बरीणां अमरमुन्दरीणां गणः

अप्सरोगण इवेति यावत् । लोकजालचञ्चलपुण्ययोषितः त्रिलोकसार्वभौम-
स्य परमेश्वरस्य सुन्दर्याः मनस्सम्मदाय चित्ताह्लादनाय साधुकष्टवारणाय
सज्जनानिष्टनिवारणाय कल्पना प्रभवतु ॥२५॥

इति श्रीमहर्षिरमणभगवत्पादान्तेवासिनो वासिष्ठस्य नरसिंहमूनी. गण-
पतिमुनेः कृतावुमासहस्रे षट्षिंशः स्तवकः समाप्तः ।

समाप्तं च नवमं शतकम् ।

प्रभाष्या व्याख्या च समाप्ता ॥

सप्तत्रिंशः स्तवकः

सप्तत्रिंशोऽस्मिन्नाचार्यस्तत्त्वदर्शी स्वाभिमानं न त्वसिद्धान्तमनिमूरमगभी-
रागयाभिः कारिकाभिः मङ्गलेपतः प्रतिपादयति । स्तवकादौ मन्दहास देव्याः
सङ्कीर्तयन् तस्य स्वरूपं साक्षात् परतत्त्वमेवेति प्रस्तौति ॥

उद्दीपयतु नञ्जाकित- आदिशक्तेर्दरस्मितम् ॥

तत्त्वं यस्य महत्सुखम्- मानन्दो वेति संशयः ॥१॥

उद्दीपयत्विति- आदिशक्तेः सर्वसां शक्तीनाम् इच्छाज्ञानश्रियात्मिकानां
सृष्टिस्थितिलयतिरोधानानुग्रहकारिणीनां च या आदिः तस्याः मूलशक्तेः दर-
स्मितं मन्दहासितं वदन्निर्वासितमिति यावत्, न. अस्माकं शक्तिम् अस्मत्सत्ताया
अन्तर्गताम् अनभिव्यक्ता निद्रिताम् उद्दीपयतु उज्ज्वलयतु, अस्मांस्तु निमग्ना
शक्तिम् उद्दृश्य विजृम्भयतु । किं तत् दरस्मितं यदेव प्राप्यते ? आह । यस्य
दरस्मितस्य तत्त्वं स्वरूपं 'तत्त्वं विलम्बमाने स्यात् स्वरूपे परमात्मनि' इति
नानार्थरत्नमाला । सूक्ष्मम् अलीकिकम् अन्तर्दृष्टिगोचरं महो ज्योतिरानन्दो
वेति मंगमो भवतीति शेषः । तमोपहृत्वात् किमिदं मह इति दुःखापहरत्वात्
निमग्नमानन्द इति सन्देह इत्यर्थः । वस्तुतस्तु एकमेव तत्स्वरूपं ज्योतिः
आनन्दश्च भवति । तत्पुरस्तात् स्पष्टं भविष्यति ॥१॥

अथ प्रथमं परतत्त्वं प्रतिपादयति—

पूर्णं प्रज्ञातं सद्ब्रह्म तस्य ज्ञानं महेश्वरी ॥

महिमा तेज आहोस्त्वि- च्छक्तिर्वा प्राण एव वा ॥२॥

पूर्णमिति- पूर्णं पूर्णत्वावच्छिन्नं, पूर्णत्वं च स्वेतरान्यूनानतिरिक्तत्वा-
वच्छिन्नप्रतियोगितारुम्, असमाम्यधिकम् अद्वितीयमेकमित्यर्थः । प्रज्ञानं प्रज्ञान-
धमि विषयिषेत्तन्याभिव्यञ्जकं, सत् सत्ताप्रत्ययबोचरं ब्रह्म भवनीत्यध्या-
हापम् । यस्यैवस्य पूर्णत्वं प्रज्ञानं सत्तेत्येतानि स्वरूपधर्मनया स्थितानि तन्
वस्तुन्यूनम् 'तस्य ज्ञानं महेश्वरी' तस्य धर्मभूतस्य ब्रह्मणः ज्ञानं महेश्वरी-

त्युच्यते । ज्ञानं च संवित् । यद्यपि ज्ञायनेऽनेनेति करणव्युत्पत्त्या वृत्तिज्ञानं भवति, तथाऽपि भावव्युत्पत्त्या ज्ञप्तिज्ञानमिति संविद्भूतम् । पूर्णं ज्ञानं सत्यम् इति ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणमुक्तम्, 'धर्मिणस्तस्य ब्रह्मणः ज्ञानं धर्मो महेद्वरीति च । तं च धर्मं नामान्तरतोऽभिधत्ते । महिमा महत्त्वधर्मः, तेजो ज्योतिः, आहोस्वित् शक्तिः प्राण एव वा, स धर्म उच्यते । ज्ञानेन प्रकाशकत्वं, महिम्ना व्यापकत्वं, तेजसा पाचकत्वं, शक्त्या विश्वधारणसामर्थ्यं प्राणेन जीवितरूपत्वं चेति प्रकाशकत्व-विभूत्व-पाचकत्व-विश्वजीवितधारण-सामर्थ्य-लक्षणलक्षिता महेद्वरी प्रज्ञातुः ब्रह्मणो ज्ञानम् इति सिद्धम् । अत्राचार्यप्रोक्ता इलोकी भवतः— 'ज्ञानं प्रकाशकत्वेन महिमा व्यापकत्वतः । सन्तनात्पचनात्तेजः शक्तिर्विश्वस्य धारणात् ॥ प्राणो जीवितरूपत्वात्सेममीशान्पापिनी । मूलं सर्वविकाराणां प्रकृतिः परिकीर्त्यते ॥' इति । प्रज्ञानं ब्रह्म तस्य ज्ञानं महेद्वरीति उक्तम् ॥२॥

अथ ज्ञातृज्ञानयोः अद्वैत सम्बन्धं दृष्टान्तेनोपपादयति—

प्रवक्षते चिदात्मत्वं ज्ञातृज्ञानस्य चोभयोः ॥

प्रदीपस्य प्रभायाश्च ज्योतिराकृतिता यया ॥३॥

प्रवक्षत इति— ज्ञातुः धर्मिणः ज्ञानस्य धर्मस्य चोभयोः चिदात्मत्वं संवि-स्वरूपत्वं प्रवक्षते आहुः । तत्र दृष्टान्तमाह । यया प्रदीपस्य प्रभायाश्च उभयोः ज्योतिराकृतिता ज्योतिराकृतिः स्वरूपं ययोस्ते ज्योतिराकृती तयो भावः ज्योतिराकृतिता ज्योतिस्वरूपता भवति तथेति पूर्वोक्तं सम्बन्धः ॥३॥

यथैव प्रदीपप्रभयोरिवान्युष्णतयोरिव वा ज्ञातृज्ञानयोः सम्बन्धो भवेत्तदा गुणगुणिसम्बन्धमनयोविशेष्यविशेषकभावो वाच्य इति चेन्नेत्याह—

यिन एकपदार्थत्वा- चिच्चिन्विता न विज्ञियते ॥

तस्माद् गुणार्थं ज्ञानस्य नादूरेण निराकृतम् ॥४॥

यिन इति— यिन. मविद. एकपदार्थत्वान् एव. पदार्थः पदनिष्ठवृत्ति-विषय अभिप्रेत इति यावत्, नन्य भावनामाम् चित्तादनिष्ठज्ञानविषयस्यैव-

स्वरूपत्वादित्यर्थः । चिन् मा चित्ता स्वयं न विनिष्पद्यते । विनिष्पद्यत्यस्य सम्बन्धान्तरसापेक्षत्वात् । स्वस्य स्वेन विनिष्पत्ता न भङ्गच्छेद इति भावः । तस्मान् ज्ञानस्य ज्ञातृस्वरूपत्वात् गुणत्वं शङ्करेण भगवता शङ्करावतारिणा अद्वैताचार्येण भगवत्पादैरिति यावन् निराकृतम् । भाष्यग्रन्थेषु उपपत्तिपूर्वकं तथा प्रकरणग्रन्थेषु च निरम्यम् ॥६॥

अथ ज्ञानज्ञानयोः प्रदीपप्रयोरिवैकस्वरूपानभ्युपगमे दोषमाह —

ज्ञानुज्ञानं स्वरूपं स्या- न्न गुणो नापि च क्रिया ॥

यदि स्वस्य स्वरूपेण वैशिष्ट्यमनवस्थितिः ॥५॥

ज्ञानुरिति— ज्ञातृविषयिर्चैतन्माभिध्यम्ब्रजस्य ज्ञानं चैतन्म्य स्वरूपं स्यात् । ज्ञानं ज्ञानगत्वं न भवितुमर्हति । नापि च क्रिया, ज्ञातृकर्तृका क्रिया वा भवितुमर्हति । 'महिमा तेज आहोम्विन् घाकिर्वा प्राण एव वा' इत्युक्ते । ज्ञानं ज्ञानगुणो मा भूत्, अस्तु ज्ञानृक्रियेति शङ्कायां तन्निरामाद्य न गुणो नापि क्रियेति निषेधोक्तिः । यदि स्वस्य स्वरूपेण वैशिष्ट्यं भवेत्, अनवस्थितिः स्यात् अनवस्थादोषः आपद्येत । अयं भावः । स्वस्य ज्ञातुः स्वरूपेण ज्ञानेन वैशिष्ट्यं विनोपपन्नप्रयुक्तत्वं यदि भवेत्, स्वरूपस्य ज्ञानस्य तत्स्वरूपतया वैशिष्ट्यं, तत्स्यापि पुनः तत्स्वरूपेणेति अनवधि भवेदुपपाद्योपपादकप्रपाह । तस्मादनवधिककार्यकारणप्रसाहापत्तिः । मा भूदिति ज्ञानुज्ञानेन स्वरूपेण वैशिष्ट्यं नेष्यते ॥५॥

अथ ज्ञानज्ञानयोरेक एव पदार्थश्चेत्, कुतो द्विधा व्यवहारः ? ज्ञानं च ज्ञानगत्वं, ज्ञातृ च ज्ञानवक्षितिं चेदमाह —

वार्ध्वं शक्यते कर्तुं विभागस्त्वस्वरूपयोः ॥

नानुभूत्या ततो द्वैतं सच्छक्त्योर्व्यावहारिकम् ॥६॥

वार्ध्वेति— स्वस्वरूपयोः स्वस्य स्वरूपस्य च उभयोः विभाग विवेकं वार्ध्वं कर्तुं शक्यते । वार्ध्वेति मनस उपलक्षणम् । यथा प्रदीपस्य प्रभायाश्च पृथक्करणं वाचा मनसैव वा शक्यते न तु चम्पुन । अनुभवेन, तथा ज्ञानुज्ञानस्य च विभजनं वाचिकमेव न धाम्निवम्, अनुभूत्या न कर्तुं शक्यते । उपलक्षणान् सच्छक्त्योः मनः शक्तेश्च, द्वैतं द्वितीयं द्वैतं, द्विधा पृथग्भागे इति

यावत्, व्यावहारिक व्यवहारसिद्ध, न तु चस्तुगतम् । अत्र अयमभिसन्धिः ।
द्रव्याश्रितगुणक्रियादीनां पृथक्पदार्थत्वं नाभिमतम् । शारीरकभाष्ये द्वितीया-
ध्यायस्य द्वितीयपादे 'अपरिग्रहान्वात्यन्तमनपेक्षा' इति सूत्रव्याख्याने भगव-
त्पादैः निपुणतरमिदमुपपादितम्— 'अथ भवति द्रव्याधीनत्व गुणादीनाम्' इति
प्रकृत्य 'तस्माद् द्रव्यात्मकता गुणस्य, एतेन कर्मसामान्यविशेषसमवायानां द्रव्या-
त्मकता व्याख्याता' इत्यादिना । अथ च क्वचिद् गुणः विशिष्टत्वं सतो ब्रह्मण
उच्यते श्रुतिस्मृतिपुराणेष्विति चेत्, गुणाः धर्मो उपचरिताः, धर्मपरतया प्राह्या
इत्याचार्यस्याशयः । अत्रायमस्य श्लोको भवति — 'प्रज्ञानस्य गुणत्वं यत्
प्रज्ञातुर्ब्रह्मता च या । धर्मत्वावपि धर्मत्वात्तद् द्वयं चाप्युच्चारिकम् ॥' इति ॥६॥

उक्तं ज्ञातृज्ञानयोरेकमेव स्वरूपम्; तयोः द्विधाभावः व्यवहारमात्रः;
वस्तुनो नन्ति । जानातेः सकर्मकत्वात् कस्तर्हि ज्ञानयोचरः ? यच्च ज्ञानस्य
विषयो भवति स ज्ञातुरन्य एव स्यात् । असति च ज्ञेये सतो ज्ञातृत्वमेव न
सिद्धयेत् इति शङ्कायामाह —

ब्रह्मज्ञानस्य पूर्णस्य विषयो द्यौर्दोष्यते ॥

सा ब्रह्मणो व्यापकत्वा- दस्तुतो नातिरिच्यते ॥७॥

ब्रह्मेति— पूर्णस्य अभिन्नस्य ब्रह्मज्ञानस्य ब्रह्मणः सतः ज्ञातुः ज्ञानस्य विषयः
द्यौः अन्तरिक्षम् आकाश इति यावत्, उदीर्यते उच्यते । सा च द्यौः वस्तुनः
सतो ब्रह्मस्वरूपत्वात् नातिरिच्यते न व्यतिरिक्ता । कुतः ? ब्रह्मणो व्याप-
कत्वात् । द्वितीयकारिकाया व्याख्याने च 'महिमा व्यापकत्वतः' इति प्रति-
पादितम् । ब्रह्मणो बृहत्त्वम् एव महत्त्वं भवति । तच्च व्यापकतया
आवारास्येण गृह्यते । तस्मादाकाशं विभुं ब्रह्म, स्वीय व्यापकत्वं ब्रह्मज्ञानस्य
विषयो भवतीत्यर्थः । तस्मादस्य वस्तुनः सतोऽप्यतिरेकः ॥७॥

आवारास्योऽतिविनाशो ध्रुयेते, कथं तन् नित्यम् अनाद्यनन्तं ब्रह्म भव-
तीति चेदाह —

विशक्तावपि सङ्कोचान् सगं प्रलययोरुभयोः ॥

प्रज्ञानस्य बुधेरन्यो जगन्नाशावुभौ द्विजः ॥८॥

विकासादिति— सर्वप्रत्यययोः सर्वस्य सृष्टेः प्रत्ययस्य च विलनस्य द्वयोः विकासाद्विजृम्भणात् सङ्कोचान् सङ्ग्रहादपि हेतोः प्रज्ञानस्य दिवः आकाश-
स्मिणो ब्रह्माणो जन्म-नामौ उत्पत्तिः नाशस्वोमौ बुवंस्तौ । विकासात्सृष्टिः
सङ्कोचाच्च प्रत्ययः । जगत्, सृष्टिप्रत्यययोः सत्त्वान् तन्मूलस्य आकाशस्यापि
उत्पत्ति-अप्युत्तिर्भवति । सम्पुनन्तु स, आकाशो ब्रह्मवैभवमेव भवति, तत्रो-
त्पद्यते । तृत्तिरीयाणामुत्पत्तिर्युत्तिष्णु जगत्सृष्ट्यपेक्षया ॥८॥

अनुत्पन्नमाकाशं ब्रह्माननिरेकादित्याह—

धर्मभूतं परस्परं न कार्यं परमं नमः ॥

अक्षण्डत्वान्न विहृति- विश्वस्मिन्नप्रकृतित्वतः ॥९॥

धर्मभूतमिति— परस्य ब्रह्माणो धर्मभूतं धर्मता यत्तम्, इह भूतद्यत्तः स्व-
रूपवाची, न तूपमार्थ, इह परमम् उत्तमं नमः परमव्योमपदवाच्यम् अन्तरिक्षम्
न कार्यं, नम्यैव ब्रह्मत्वान् किञ्चकारणत्वाच्च । यत् एव छान्दोग्ययुति-
राकाशम्यानुत्पत्तिं श्रावयति प्राणस्य च । कुनोजुत्पत्तिः ? पूर्णं ब्रह्म तन्-
महत्त्वं चाक्षण्डम् । अक्षण्डत्वान् हेतोः न विहृतिः । विहृतित्वे तु कार्यं
स्यात् । तत्र । प्रच्युत विश्वस्मिन् सर्वत्र विश्रियमाणे अवशिष्यमाणस्य विमो-
ग्यकाशस्य प्रकृतित्वं भवतीति हेतोः न विहृतिरित्यर्थः । प्रकृतित्वं च उदा-
दानकारणं बोध्यम् । एवं परस्य ब्रह्माणो धर्मिणो धर्म एव आकाशमिति
न्यिक्तम् । धर्मस्य भावादनन्यः 'यस्मिन्भूतत्वं न विहृत्त्वं स भावो धर्म' इति
महामाध्यकारः । एवम् अनुपपद्यते— 'आकाशशरीरं ब्रह्म' इत्यादियुक्तिः ।
प्रज्ञानुः सतः परमात्मनः प्रज्ञानस्य विषयतया व्यापकमाकाशं स्वं वपुरित्यु-
क्तम् । अनेन धर्मिणो वैभवं प्रतिपादितम् ॥९॥

अथ धर्मस्य वैभवमाह—

आकाशो परमे दीप्यन् प्रज्ञानं परमात्मनः ॥

एकाग्रत्वात्प्रबुद्धोष्म- यमोरमभवन्महः ॥१०॥

आकाश इति— आकाशे विषये स्वशरीरभूते दीप्यन् ज्वलन् परमात्मनः
अग्नौति नित्यं स्फुरतः अहम्पदपरमार्थस्य आत्मनः सतः प्रज्ञानम् एकाग्रत्वान्
स्वतोऽन्यस्याभावात् स्वस्मिन्नेव घनतया स्थितेहेतोः स्वाम्यादिति यावत्,

प्रवृद्धोष्णगभीर प्रवृद्धेन ऊष्मणा धर्मेण तपसेत्यर्थः गभीर गम्भीरं महस्तेजः
अभवत् । प्रज्ञानस्य व्यापकत्वे एकाग्रतया अवस्थानात् तपोविजृम्भणेन
पाचकत्वलक्षणं तेजस्त्व समपद्यतेत्यर्थः ॥१०॥

एतावतोक्तमर्थं सन्निक्षिप्य प्रज्ञानस्य त्रिधाऽवस्थानं निष्कृष्टमाह —

त्रिधैवं धर्मभूतस्य ज्ञानस्य विकृतिं विना ॥

शुद्धत्वविषयत्वाभ्यां महस्त्वाच्च दशान्नयम् ॥११॥

त्रिधेति— धर्मभूतस्य विकृतिं विना विकृतिं वर्जयित्वा स्वस्थस्य अत एव
प्रकृतिभूतस्य ज्ञानस्य प्रज्ञानस्य, एवम् उक्तप्रकारेण विधा त्रिप्रकारेण दशा-
न्नयम् अवस्थान्नयं भवतीति शेषः । कुत शुद्धत्व-विषयत्वाभ्यां शुद्धत्वान्
प्रकृतित्वेन स्थिते, विषयत्वाच्च व्यापकत्वेन स्थिते, महस्त्वात् विकृति-
निमित्तस्य तपोवैभवस्य तेजसः पाचकत्वेन स्थितेः च इति तिस्रो दशाः प्रज्ञान-
स्य भवन्ति इत्यर्थः । अनेन प्रज्ञानस्य धर्मस्य प्रज्ञातुगता स्वरूपेणावस्थितिः
शुद्धा दशा । आकाशे विषये व्यापकता विषयदशा, तपोवैभवजा पाचकता
महस्त्वदशा चेत्युक्तं भवति । एव दशान्नयवत् प्रज्ञान सतः प्रज्ञातुर्ब्रह्मणो
धर्मो भवति, स एव महेश्वरी परा दक्षिणस्थित इति बोध्यम् । प्रथमस्तवके
ध्याय्याया च निर्विलज्जगत्कारणप्रसङ्गे आकाश उपादानकारणं, निमित्त-
कारण तु तपः उभेऽपि कारणे एक एव सर्वशक्त इत्युपपादितं द्रष्टव्यम् ।
प्रज्ञानस्य दशान्नयमित्यत्र वतिपर्यायदशापदार्यसामर्थ्याय एवस्य दीपस्य एक-
स्मिन्नेव काले तिस्रो वर्णयः वर्तन्ते, तथा एकस्यैव प्रज्ञानस्य समानकालं दशा-
न्नयमिति गम्यते । तस्मान् प्रज्ञान त्रिमुखतया शुद्धा स्वस्थितिम् अत्रहत्
आकाश ध्याय्य तपसा विश्वपरिपाकं विधत्त इति फलितम् । आनन्दो ब्रह्म,
आकाशगभीर ब्रह्म, यदेष आकाशो आनन्दो न स्यादित्यादिश्रुतयः आकाशस्य
ब्रह्मण दिव्योपादानकारणता प्रणिपादयन्ति । 'तद्वैशान, स तपोऽप्यत, सो-
ऽनामयन' इत्यादिवाक्यानि अनन्तमन्ततो द्रष्टुर्ब्रह्मणः अगतिमित्तकारणता-
मुद्घोषयन्ति । 'गोऽहम् अस्मीति ध्याहरन् मनोऽहम् नामामवत्' इत्यादिश्रुति-
न्तु विश्वकारणकारणनावमागममपि स्वन कार्यकारणवर्जितं शुद्ध मद्ग्रहोति
तस्य निष्कमुदना बोधयति । एवमपि दशान्नयम् उपादन इत्यलम् ॥११॥

अथ तत्र दशभाषाभाषाणादिर्विभिन्नु विवर्तिने, तत्र अस्मदादीनां जन्मयु

च निष्पादितेषु, सर्वं जगत् स्वतन्त्रमिव स्वतःसिद्धमिव सामान्यप्रतीतिः. स्थूल-
धियां साधारणी भवति । तत्र विचारः क्रियते विज्ञान इति—

विज्ञाने भाति ये भान्ति भावा द्रव्यगुणादयः ॥

न किञ्चिदनुभूयन्ते विज्ञानोपरमे तु ते ॥१२॥

विज्ञान इति— विज्ञाने विशिष्टज्ञाने वृत्तिविशिष्टज्ञाने भाति सति ये
भावा. पदार्थाः द्रव्यगुणादयः आदिशब्देन कर्मसामान्यविशेषसमयायाः ग्राह्याः
भान्ति भासन्ते धीगोचरा भवन्ति । ते भावाः विज्ञानोपरमे तु विज्ञानस्या-
भावे निद्रादौ न किञ्चित् नाल्पमपि अनुभूयन्ते । विज्ञानभानाधीनमेव द्रव्या-
विभाषाणां भागमित्यर्थः ॥१२॥

अथ विज्ञानं वृत्तिविशिष्टज्ञानं विपरिपयितं बोध्यम् । तेन विपरिज्ञानस्य
प्रकाशकत्वं ज्ञेयस्य विपरयस्य प्रकाश्यत्वं चोक्ते भवतः । तदाह विपरयः स्वतः
प्रकाशो न भवतीति—

एवं स्वतः प्रकाशत्वं विपर्याणां न दृश्यते ॥

सिद्धिश्च परतो न स्यात् सम्बन्धं कञ्चिदन्तरा ॥१३॥

एवमिति— विपर्याणां स्वतः प्रकाशत्वं न दृश्यते । सत्येव प्रकाशके
विज्ञाने विपर्या. प्रकाशा. भवन्ति । परतः अन्यतः स्वतोऽयम्मान् कञ्चित्
सम्बन्धमन्तरा केनापि सम्बन्धेन विना सिद्धिश्च न, विपर्याणां विपरयत्वेना-
वस्थितिः न स्यात् । अयमर्थः । विपर्याणां विपरयत्वसिद्धिः विपरिण.
सम्बन्धं विना न भवति । ज्ञातुं सम्बन्धं वर्धयित्वा विपर्याणां ज्ञेयत्वं न
भवति । तस्मात् इदं द्वयं बोध्यम् । विपर्याणां नास्ति स्वतः प्रकाशः, प्रका-
शत्वं तु विज्ञानभानायत्तम् । स्वतो विपरयत्वसिद्धिश्च न भवति, विपरिज्ञातु-
सम्बन्धान् तु भवति ॥१३॥

भवत्वेवं स्वतोऽप्रकाशत्वं स्वतःसिद्धमभावरच्च । विपरिणिणो ज्ञातुः निद्राः
भावा. वर्तन्त एवेति चेदाह—

दृश्यते विपर्याकारा ग्रहणे स्मरणे च यीः ॥

प्रतापिपयतादात्म्य- मेवं साक्षात्प्रदृश्यते ॥१४॥

दृश्यते इति— ग्रहणे पदार्थावबोधने, स्मरणे अवबुद्धानां भावानां स्मरणे च, धीः बुद्धिः वृत्त्यात्मकं ज्ञानमित्यर्थः विषयाकारा विषयरूपेणावस्थिता दृश्यते । एव ग्रहणस्मरणात्मकस्य विज्ञानस्य विषयाकारतयाऽवस्थानान् हेतोः प्रज्ञाविषयनादात्म्यं प्रज्ञायाः धीवृत्तेः विषयस्य च तादात्म्यं तदाकारतासम्बन्धः साक्षात्प्रदृश्यते, सर्वेषामनुभवसिद्धम् इति भावः । प्रज्ञाया वृत्तेः विषया-
द्विभूतत्वे सति विषयादभिन्नत्वेन स्थिते वृत्तिविषययोः तन्तुपटयोरिव तादात्म्यमम्बन्धो बोध्यः । सद्भावस्य विषयाकारतया भावं वृत्ति-
बैभवान्, यथा तन्तूनां पटात्मकता तन्तुवायेच्छासामर्थ्यात्, तथा एकस्यैव सत् आकाशस्य ब्रह्मणः नानाभावेन विषयात्मकता नपौर्बभवदुत्पत्त्यव-
गन्तव्यम् ॥१४॥

तदाहोत्तरकारिका—

न चेत्समष्टिविज्ञान- विभूतिरक्षितं जगत् ॥
विषयव्यष्टिविज्ञान- तादात्म्यं नोपपद्यते ॥१५॥

न चेदिति— अक्षितं जगत् सर्वत्र विषयाकारेणावस्थितम् इदं विद्वत्सम-
ष्टिविज्ञानविभूतिर्न चेत्, समष्टेः समुदायभावापन्नस्य पूर्णस्य सतो मूलवस्तुन
दृश्यते. विज्ञानस्य नपौर्बहिम्ना व्याप्य स्थितस्य विशिष्टज्ञानस्य विभूतिर्वैभव
न भवति चेत्, विषयव्यष्टिविज्ञानतादात्म्यं विषयस्य ग्रहणध्यानगोचरस्य पदा-
धेयस्य, व्यष्टिविज्ञानस्य पृथगवभासमानविज्ञानस्य च उभयोः तादात्म्यं भेदे-
ऽप्यभेदमाश्रित्य. शोणयते न युक्तो भवति । अस्मददीनां प्रज्ञाविषय-
तादात्म्यं प्रागुक्तम् । इह तस्य हेतुदृश्यते । समष्टिविज्ञानस्य जगत्स्य
तादात्म्यादेव समष्टेरन्य पृथगवभासमानस्य व्यष्टिविज्ञानस्य तद्विषयस्य च
तादात्म्यं सम्भवतीत्याशयः । उभयोस्तादात्म्यमम्बन्धे प्रतिपादमाने तत्र
भेदोभेदव स्यात्ताम् । न चेत् सम्बन्धो न सम्भवेत् ॥१५॥

विहत्या भेदं ग्रहत्या अनेद इति तमाचष्टे—

यथाऽस्मदविज्ञाने ध्येयं बुद्धिरिति इयम् ॥
दुर्ध्वं जगद्विज्ञाने विहतिः प्रहतिगमया ॥१६॥

यदेति— अम्मदादिविज्ञाने अम्मदादीना विज्ञाने व्यष्टिविज्ञाने धीवृत्ता-
विनि यावन्, ध्येयं व्यानगोचरं जेवं विषयभूतं वृद्धिः ज्ञानम् इति यथा द्वय
भवति, तथा पूर्णं अवष्टे ममष्टिविज्ञाने विहृतिविश्व्यात्मिका विषयाकारा
जेया, प्रकृतिजनाकारा मूलज्ञानम् इति द्वय भवति ॥१६॥

अथ ज्ञानस्यैव जेयाकारणया परिणामो भवतीत्याह—

परिणामो यथा स्वप्नः सूक्ष्मस्य स्थूलरूपतः ॥
जाग्रत्प्रपञ्च एव स्यात् सत्येस्वरमहाचितः ॥१७॥

परिणाम इति— यथा सूक्ष्मस्य ज्ञानस्य स्थूलरूपेण स्थूलाकारतया परि-
णामः विकारः स्वप्नो भवति, तथा ईश्वरमहाचितं ईश्वरस्य महाचितः
महत्या सूक्ष्मवमायाः कारणभूताया चित्र प्रज्ञायाः ममष्टिविज्ञानस्येति यावन्,
परिणाम एव एव जाग्रत्प्रपञ्चः स्यात् । अम्मदादीना जाग्रदवस्थाया यो
विश्वविस्मरोः स्थूलतया गोचरो भवति, स सूक्ष्मतमस्य ममष्टिविज्ञानस्य
परिणामविशेषोऽम्मदादीना धीपरिणामः स्वप्न इव भवति इत्यर्थः ॥१७॥

अथ प्रकृतिविहृत्योविशेषं ज्ञापयति—

विहृतिस्तत्सर्वभूतानि प्रकृतिः परदेवता ॥
सतः पादस्तपोराधा त्रिपादी गीयते परा ॥१८॥

विहृतिरिति— सर्वभूतानि सर्वाणि भूतानि जानानि सुवनानि प्राणिनो वा
विहृतिरुच्यन्ते । विहृतिस्त्वं च प्रकृतिपरिणामन्वम् । परदेवता परा देवता
मती शक्तिः महेश्वरीति वाच्या परम्ब वराणो धर्मभूता प्रकृतिर्भवति । प्रज्ञा-
नस्य दगात्रयं प्राग्ब्याख्यातम् । तत्र तिमेषु दगामु एका व्यापकता आशान-
स्मिनात्युक्तम् । तदिह परदेवतायाः सर्वभूतप्रकृतिस्त्वं स्पष्टं प्रतिपादितम् ।
यद्यपि सर्वाणि भूतानि मनो व्याकृतानि विहृतिरित्युक्तम्, तथात्रि अवष्टस्य
पूर्णस्य मनो वराणोऽप्ययन्वम् अविकार्यन्तं च चोत्पत्तिनुम् अगत् एवेदं सर्वं
विहृतिर्भवतीति मन्त्रवर्णं स्मारयति । तयोः द्वयोराद्या विहृतिः सर्वभूतान्मिका
मनो वराणः । पादोऽप्यागो भवति 'पादोऽप्य विश्वा भूतानि' इति श्रुतेः । परा
अग्रा प्रकृतिः परदेवता त्रिपादी भूयिष्ठभागा गीयते भवति 'त्रिपादस्यामृत
रिबि' ॥१८॥

अथ प्रकृतेः पादतः विश्वविकृतिप्रादुर्भावे कथं तस्या एकस्मिन्नेव काले अविकार्यत्वं विकारहेतुत्वम् उभयमप्युपपद्यते ? तदाह—

कबलीकृत्य सङ्कल्पा- नैकाऽपि स्याद्यथा मतिः ॥

भूतानि कबलीकृत्य देवताऽपि तथा परा ॥१९॥

कबलीकृत्येति— यथा मतिः भस्मदादीना बुद्धिः एकाऽपि सङ्कल्पाननेकान् कबलीकृत्य अस्तित्वा आत्मसात्कृत्य स्यात्, तथा परा देवताऽपि भूतानि सर्वाणि जातानि कबलीकृत्य स्यादिति सम्बन्धः । यथा सङ्कल्पाना बहुत्वे भिन्नत्वेऽपि, ते सर्वेऽपि पृथक् साकल्येन च बुद्धेः परिणामा भवन्ति, बुद्धेश्च सङ्कल्पात्मकपरिणामेन न हानि ॥१९॥

एव परस्या देवताया जाताना भूताना बहुत्वे भिन्नत्वेऽपि सर्वाणि च पृथक् साकल्येन च परदेवतापरिणामा एव भवन्ति, तरयामेव तदाकाराणि भवन्ति इत्यर्थः । तस्माद्भेदलक्षणस्य सर्वस्य सार्गं संहृतिश्चैकैकैवेति हेतोरैकानेकयोरविरोध इति उपपादयति भूतानामित्यादिना—

भूतानामात्मनस्तर्गं संहृती च तथाऽऽमनि ॥

प्रभवेद्देवता श्रेयसा सङ्कल्पाना यथा मतिः ॥२०॥

भूतानामिति— आत्मनः सत्, पूर्णान् परमात्मनः भूताना सर्गं मृष्टिविषये, तथा तस्मिन्नेवात्मनि महती मंहारविषये च श्रेयसा देवता प्रभवेत् समर्थः स्वर्गः । आत्मनः सर्वस्य भूतजातस्योत्पत्तिरात्मन्येव लयश्च भवतः, परदेवतायाः प्रभावादित्यर्थः । तच्च दृष्टान्तेन द्रष्टव्यम् । यथा मतिः स्वात्मनः सङ्कल्पानामुदये स्वात्मन्येव विलये च प्रभवति, तथेति पूर्वेण सम्बन्धः । समष्टे, स्पष्टैर्वा विज्ञानस्य सङ्कोच-विकानावेव सर्ग-प्रलयौ बोध्यौ । तथा च प्रागुक्ता कारिका । सङ्कोचे प्रज्ञा दून्यवद्भवनीति हेतोः, वस्तुनः पूर्णाऽपि प्रज्ञा दून्यमिदमुच्यते कैश्चित् । आचार्यवृत्तस्तदेव द्योकोक्तो भवति— 'सङ्कोचे दून्यवत्प्रज्ञा विधाना स्वाधये भवेत् । तस्माच्छून्याम्यया मेयमुच्यते कैश्चिदीश्वरी' ॥ इति ॥२०॥

कथं तर्हि परा देवतयं स्वरूपतो जायतेऽस्मदादिभिरिति प्रश्ने, ब्रूते-

अनुभूत्यात्मिका सेय- मौशशक्तिः परात्परा ॥

आधारचक्रे पिण्डेषु विराजति विभिन्नवत् ॥२१॥

अनुभूत्येति- अनुभूत्यात्मिका अनुभूतिरात्मा स्वरूप यस्या मा, एवं कीर्तिता प्रज्ञानुः सगो धर्मभूता प्रज्ञानान् प्रकृते विश्वविद्वन्निहेतुः विज्ञानमयी इयं परातारा ईशशक्तिः ईश्वरशक्तिः महेश्वरी एकैव पिण्डेषु पाञ्चभौतिकेषु देहेषु विभिन्नवत् विभिन्नया तुल्य पृथक् एकैकस्मिन् देहे विभक्तेव आधारचक्रे देहधारणस्य आधारभूते मूलाधाराख्यस्थाने विराजति। सर्वेषामपि देहेषु प्रत्येकं विभक्तेव अविभक्ता कुण्डलिनीशब्दवाच्या परात्परा विभामने। अनुभूत्यात्मिकेत्यत्र इदमवधेयम्। अनुभूति साक्षाद्वेदनम्। विगलितवेद्यान्तरो यनोजुभवः। यद्यपि वृत्तिविषयग्रहणस्मरणादिभ्योऽयम् अनुभवो निष्पाद्यने-ऽभिप्यग्यने वा तथाऽपि निष्पन्नोऽनुभवस्तु वृत्तिविषयनिरपेक्षो भवति। अत एव विगलितवेद्यान्तरोऽनुभव इति कीर्तते। ॥२१॥

एव विश्वकारणभूतायाः परस्याः चक्रेरधिपिण्ड मूलाधारे कुण्डलिनी-रूपेण अवस्थानं प्रतिपाद्य तस्याः कारणभूताया मूक्षमस्थूलभेदेन पिण्डे शाखा-द्वयीनि शक्तिद्वय निरूपयति-

मूक्षमस्थूले ततः शाखे विद्युच्छक्तिसमीरवत् ॥

तत्राद्या ज्ञानशक्तिसस्यात् त्रिव्याशक्तिरनन्तरा ॥२२॥

मूक्षमेति- ततः तस्या आधारचक्रेऽवस्थितायाः परस्याः चक्रेः मूक्षमस्थूले मूक्षमा च स्थूला च शाखे द्वे विद्युच्छक्तिः समीरवत् विद्युच्छक्ति आकाशे सर्वत्र व्यापिनी मूक्षमा शक्तिः समीर- वायुः जगत्प्राणदेव ताम्या तुल्यं, ता- विवेक्यः। यद्यपि समीरोऽपि मूक्षम एवाम्माक, विद्युच्छक्त्यपेक्षया समीरस्य स्थूलत्व स्पर्शगम्यत्वात्। तत्र तयोः शाखयोराद्या मूक्षमा विद्युच्छक्तिम्यागीया ज्ञानशक्तिः स्यात्। अनन्तरा तदनुपनिनी स्थूला शाखा त्रिव्याशक्तिः स्या-दिति शेषः। अत्रैव श्रीमहर्षेः उपादेशसारल्लोको भवति- 'चित्तवायव-स्त्रिचक्रियायुताः शाखयोर्द्वयी शक्तिमूला' इति ॥२२॥

अथ शक्तिद्वयी विवृणोति—

ज्ञानेन्द्रियाणि प्रथमा विभूतिर्मनसा सह ॥
कर्मेन्द्रियाणि त्वपरा विभूतिस्सहसा सह ॥२३॥

ज्ञानेन्द्रियाणीति— मनसा सह ज्ञानेन्द्रियाणि चक्षुरादीनि प्रथमा विभूतिः।
मूढया ज्ञानशक्तिः भवति, मनमेति अन्तःकरणस्योपलक्षणम् । सहसा सह
बोधेन ओजसेति यावत्, कर्मेन्द्रियाणि वागादीनि अपरा विभूतिः स्थूला क्रिया-
शक्तिरिति बोध्यम् ॥२३॥

एवं परस्याः देवतायाः तत्त्वमुपादिश्य, तत्प्राप्त्युपायमाचष्टे—

क्रियामूलमुत ज्ञान- मूलं किमिति चिन्तयन् ॥
आत्मशक्तिमितो विद्वा- नमृतत्वाय कल्पने ॥२४॥

क्रियामूलमिति— क्रियामूलं क्रियापावने, मूलम् उत समुच्चये ज्ञानमूलं
ज्ञानशक्तेर्मूलं च विमिति चिन्तयन् ध्यायन् उभयोः मूलं क्वेति एकाग्र-
ध्यानेन जिज्ञासमानः पुरः आत्मशक्तिं स्वशक्तिम् इतः प्राप्नोति विद्वान्स्त्वं
अमृतत्वाय कल्पने प्रभवति अमृतो भवति इत्यर्थः ॥२४॥

उपमहरति स्वकम्—

गभीरास्मृतरामेताः कालिकातत्त्वकारिकाः ॥
पिप्यो भामो गणपते- भवन्तु विदुषां मुदे ॥२५॥

गभीरा इति— गणपतेः मम मुद्राया पिप्यः मुद्रे भागः घृतयः एताः
स्वयमेक उवाच, स्मृतं गम्भीरा अत्यन्तं गम्भीरा अगाथाः कालिकातत्त्वकारिकाः कालि-
कायाः परदेवतायाः तत्त्वस्य स्वरूपस्य प्रतिपादिकाः कारिकाः विदुषां मुदे
प्रीत्यै भवन्तु ॥२५॥

गणपतिः शिवः मया मया मया ॥

अष्टत्रिंशः स्तवकः

दममहाविद्या. पूर्वमुल्लिखिताः, तामा स्वल्पं निम्नं ननुगान्त्रिकानि
व्याचष्टे अस्मिन्नष्टत्रिंशे स्तवके ॥

दूरीकुप्लाद् दुःखं निलिलं दुर्गायास्तद्वहसितं नः ॥
रचितस्याम्भोमृद्भ्यां यदभू- स्तेपनममलं ब्रह्माण्डस्य ॥१॥

दूरीकुप्लादिति— दुर्गाया अम्बाया नन् दरहसितं मन्दस्मितं न अस्माकं
निबिलं दुःखं दूरीकुप्लाद् दूरीकरोतु अपहरत्विति यावन् । यन् दर-
हसितम् अम्भोमृद्भ्याम् अम्भमा मृदा च रचितमस्य निमित्तमस्य ब्रह्माण्डस्य
अमलं स्वच्छं लेपनं वर्णविलेपनं तेजः अभूत् । अम्भोमृद्भ्यामित्यनेन ब्रह्मा-
ण्डस्य भाण्डत्वमाश्लिष्यते । ब्रह्माण्डं तेजोऽजरीस्त्रिभिः घातुभिः मृष्टमिति
छन्दोगानां श्रुतिः । तस्मादम्भमा अद्भिः, मृदा अग्नेन च मृष्टस्य अणिष्ठं
घातुस्तेज एव मूलं सृष्टिपूरकं व्यापकं च भवति । तच्च तेजः दरहसितेना-
मम् । तेजसा बिना अवग्रमयस्य ब्रह्माण्डस्य शोभैव न स्यात्, शोभाविशे-
षेण रहितं च निस्तेजो भवेत् ब्रह्माण्डं, अत एव न दृश्यं स्यात् । तस्मात्
ब्रह्माण्डस्य दृश्यत्वमिदं शोभावहं भवति व्यापकं दरहसितम् । मृगज-
निमित्तस्य यथा भाण्डस्य वर्णलेपेन शोभावहत्वं तथा अवग्रमृष्टस्य ब्रह्माण्डस्य
व्यापकं शोभावहं तेजो भवति दरहसितमित्युपमाध्वनिः ॥१॥

जन्तो जन्ती भुवि खेलन्ती भूते भूते नभसि लसन्ती ॥
देवे देवे दिवि दीप्यन्तो पृथगिव पूर्णा संविग्जयति ॥२॥

जन्ताविनि— भुवि भूलोके जन्तो जन्ती जन्तुषु प्रत्येकं खेलन्ती प्रीदन्ती,
नभसि अन्तरिक्षे भुवर्लोके भूते भूते भूतेषु देवयोनिविशेषेषु प्रत्येकं लसन्ती
विन्दसन्ती, दिवि नृलोके मन्त्रलोके देवे देवे प्रविदेव दीप्यन्ती ज्वलन्ती, पूर्णा
सजित् चितिः एकाग्रं पृथगिव भिन्नेव जयति ॥२॥

दहरसरोजाद् द्विदलसरोजं द्विदलसरोजाद्दशशतपत्रम् ॥
दशशतपत्राद्देहं देहात् सकलं विषयं संविद् व्रजति ॥३॥

दहरेति—सवित् चिति. दहरसरोजात् हृदयकमलान् द्विदलसरोजं भ्रूमध्य-
कमलम् आशाचक्रं, तस्य द्विदलत्वं तन्त्रेषु प्रमिदम्, व्रजति प्राप्नोति । द्विदल-
सरोजान् आशाचक्रात् दशशतपत्रं महेश्वरं व्रजति । दशशतपत्रात् देहं शरीरं
व्रजति, देहात् सकलं बाह्यं विषयं व्रजति । अत्र वितो मूलस्थानं हृदयमिति
तत्र प्रारम्भात् स्पष्टं भवति । स्वबुरोर्महर्षेण देहोऽयं श्रीरमगीतायां सवि-
स्तरमुक्तः । 'तस्मात्प्रवहति ज्योति महेश्वरं मुमुक्षुषा । सर्वं देहं सह-
स्रारात् तदा लोकानुभूयः' ॥ (तस्मात् हृदयात्) (रमगीता अ. ५, श्लो
६-७.) ॥३॥

वह्निज्वाला समिधमिर्वया सकलं देहं सविद्याप्ता ॥
पृथगिव भूता व्यपगतवीर्या भवति सयूमा संसाराय ॥४॥

वह्नीति—एषा सवित् हृदयनिलया वह्निज्वाला अग्निज्वाला समिधमिव
इन्धनम् इवेत्यर्थः । सकलं देहं व्याप्ता पृथगिव भूता वस्तुतोऽप्यपि मित्रेव
जाना अत एव व्यपगतवीर्या शीतवत्या गयूषा जलवच्छा जडतन्माकांक्षुदा
भावतेति यावत्, संसाराय बन्धाय भवति । सविद स्वस्थानात् हृदयात् देहं
स्खलनं संसारहेतुरित्युक्तम् ॥४॥

अथ प्रज्ञास्वलनं हेतुकमसारस्य रवदपमाह—

अप्रानुभवस्तुलङ्घनानां मन्त्राहङ्कृतिरनुता भवति ॥
अत्रैवं सकलं मित्रं प्रतिभासेत प्रज्ञास्वलने ॥५॥

अत्रेति—अत्र अस्मिन् प्रज्ञास्वलने निमित्तगजयो, गुणदुःखानामनुभवः ।
अत्र अहङ्कृतिः अनुता मृषा भवति । सत्या अहङ्कृतिस्तु पूर्णाहम्मावस्थितिः
अहमाश्रयस्वस्त्वस्त्वि, मा नैवाहङ्कृतिरदवाच्या । अहङ्कृतेरनुतत्वं तु इद-
न्त्याम्बुदे देहादौ अहन्ताश्रयिणीति चेन्न बोध्यम् । अत्रैव इदं सकलं जगत् मित्रं
भेदवत् पृथग्वर्धितं प्रतिभासेत । प्रज्ञाया अस्वलने नैव दुःखानामनुभवः
संसारः स्यादित्यर्थः ॥५॥

तस्मादस्य समारस्य निवृत्त्युपायो नित्यया निष्ठया भवतीति तत्प्रकारमाह—

दशशतपत्राद् द्विदलसरोजं द्विदलसरोजोद्गहसरोजम् ॥

अवतरतीशा येयामेषा तेषामन्तर्निध्या निष्ठा ॥६॥

दशशतपत्रादिनि— ईशा ईश्वरी यन्त्रि येषा योगिना दशशतपत्रान् सह-
सारात् द्विदलसरोजम् आज्ञाचक्रम् अवतरति, द्विदलसरोजोद्गहसरोजम् दहर-
सरोजं हृदयचक्रम् अवतरति, तेषा नित्या अन्तः अचञ्चला मित्रा निष्ठा
भवतीति शेषः । सहस्रारं मनःस्थानं, स्वोदयस्थानं हृदयं विहाय निरमि-
स्थितस्य विश्वेषस्तस्मान् समारो भवति । तस्य प्रतिक्रिया सहस्रारादाज्ञाचक्र-
द्वारा स्वमूलस्थानप्राप्तिरेव । तत्र निष्ठा नित्येत्युक्तम् ॥६॥

अथ उपासनप्रकारान्तराण्याह—

अथवा देहादावृतस्त- अन्त्यतमस्यामामु स्वल्पाम् ॥

आधारस्थे कुलकुण्डे वा स्थितपीनित्या निष्ठां लभते ॥७॥

अथवेति— अथवा पश्चान्तरे, देहान् शरीरादावृतः परावृत्य अन्तर्मुखं गन्-
वश्यमाणामु म्यलीषु अन्यतमस्याम् आमु बह्वीप्वेकस्या स्थित्या स्थाने इत्यर्थः ।
आधारस्थे मूलाधारस्थे कुलकुण्डे कुण्डलिनीनिवासिनि कुण्डे वा स्थितपी. स्थित्या
पी. प्रज्ञा यस्य मः प्राप्तिश्चिन्तिपदः नित्या निष्ठा लभते ॥७॥

अथ ललितात्रिपुरसुन्दरीना महाविद्याना स्वरूपाप्पुपास्तीश्वाह —

दशशतपत्रे शक्तिर्ललिता वर्यवती सा द्विदलसरोजे ॥

दहराम्बुरहे भद्रा काली मूलाधारे भैरव्यास्या ॥८॥

दशेति— दशशतपत्रे सहस्रारे महानक्ति ललिता त्रिपुरसुन्दरी राजने ।
सा शक्तिः द्विदलसरोजे भान्ते आज्ञाचक्रं वर्यवती ऐन्द्री शक्तिः वर्यवरोचनी
छिप्रमन्त्रा प्रचण्डचण्डी इति नामभिराख्याना विलसति । दहराम्बुरहे हृदय-
चक्रे दहरावामे भद्रा काली माङ्गल्यावहृत्वात् भद्रवाली ग्रायते । मूला-
धारे कुलकुण्डे भैरव्यास्या भैरवी आख्या नाम यस्याः सा नक्ति त्रिपुर-
भैरवीत्यर्थः उच्यते ॥८॥

खेलति ललिता द्रवति स्थाने छिन्नग्रन्थिनि राजत्यन्त्री ॥
 बद्धकवाटे भद्रा काली तपसा ज्वलिते भैरव्याख्या ॥९॥

खेलतीनि— द्रवति अमृत वर्षन्ति स्थानं महेश्वारे ललिता त्रिपुरमुन्दरी
 खेलति विलम्बिनि । महेश्वारे ललिताविलाभात् मोमरसो निःस्पन्दन इत्यर्थः ।
 छिन्नग्रन्थिनि छिन्नो ग्रन्थि यस्मिन् तस्मिन् स्थाने आज्ञाचक्रे इत्यर्थः, 'आज्ञा-
 चक्रान्तरान्दस्या रुद्रग्रन्थिविभेदी' इत्युक्तेः, भाले रुद्रग्रन्थिविभेदे मति ऐन्द्री
 वज्रवरोचनी राजति विद्योतते । बद्धकवाटे बद्ध कवाटम् अरर यस्य तस्मिन्
 हृदये भद्रा काली भवति । स्वस्थल विहाय वेहावी व्याप्य व्यपगतवीर्या न
 भवति, किंतु हृदये संवित्स्थानं गुप्ता स्फुरतीत्यर्थः । तपसा ज्वलिते मूला-
 निबुण्डे भैरव्याख्या त्रिपुरभैरवी दीप्यतीत्यर्थः ॥९॥

अथ कालीछिन्नमस्तयोरधिपिण्ड भेदे सत्यपि अध्यण्ड नेत्याह—

यद्यपि कालीवज्रेश्वरी स्माता भिन्ने इव पिण्डेषु ॥
 ओजस्तत्त्वस्यैक्यादण्डे न द्वौ शक्तेर्भेदो भवतः ॥१०॥

यद्यपीनि— यद्यपि कालीवज्रेश्वरी भद्रा काली छिन्नमस्ता च उभे पिण्डेषु
 गिन्ने पृथगिव स्याता भवेताम्, तथापीनि अध्याहार्यम्, ओजस्तत्त्वस्य वीर्य-
 स्वस्वस्य ऐक्यान् एकरवादभेदान् अण्डे ब्रह्माण्डे शक्ते द्वौ काली, वज्रेश्वरीनि
 भेदो न भवतः ॥१०॥

एवमभेदो यद्यपि कर्म- द्वैधाद् द्वैषं तत्रापि स्यात् ॥
 संव पचन्ती भुवन काली संव दहन्ती शत्रून्नेत्री ॥११॥

एवमिति— यद्यपि एवम् ओजस्तत्त्वस्यैक्यान् उभयोरभेदो भवति, तथा-
 पीनि कर्मद्वैधान् कर्मणो द्वैधान् द्विप्रकारत्वात् तत्रापि ब्रह्माण्डेऽपि द्वैषं द्विप्रकार-
 त्वं स्यात् भवेत् । किं तन् कर्मद्वैषम् ? आह । सैव शक्ति भुवनं पचन्ती
 शक्ती भवति । सैव शक्ति शत्रून् अगुणादीन् दहन्ती ऐन्द्री प्रगण्डवर्षी
 भवति । इदं च प्रागुपन्यस्तम् ॥११॥

पिण्डे चाण्डे जङ्गमसारः शुद्धा प्रज्ञा मुन्दर्युक्ता ॥
विषयदशायां देवीभूता मेघं भुवनेश्वर्यास्याता ॥१२॥

पिण्ड इति— पिण्डे शरीरे अण्डे ब्रह्माण्डे च जङ्गमसारः जङ्गमाना चरागा भूताना सारः रयः शुद्धा निर्मला प्रज्ञा संविन् मुन्दरी त्रिपुरमुन्दरी उक्ता । अन्तर्बहिश्च सर्वत्र मूलाद्यनया स्थिता चित्तिरेव मुन्दरी । विषयदशाया विषयाकारनया अवनिष्ठमानाया देवीभूता आकाशाकारा भूत्वा सर्व व्याप्ता सा इयं चित्ति भुवनेश्वरी आस्थाना । शुद्धा सविन् मुन्दर्येव विषयाकारनायाम् आकाशदेवता भुवनेश्वर्यस्त्युक्तम् ॥१२॥

शून्यप्रस्था या चित्तीना प्रत्ये ब्रह्मणि जन्मिषु सुप्ती ॥
कवत्तितकलब्रह्माण्डां तां कवयः श्रेष्ठां ज्येष्ठामाहुः ॥१३॥

शून्येति— या शून्यप्रस्था शून्याभा शून्यवन् प्रतीरने वस्तुनन्दु न शून्ये-
त्यर्थः चित् मक्तिन् प्रत्ये विश्वविन्दवदशाया ब्रह्मणि लीना उपसंहृता, सुप्ती
निद्राया जन्मिषु देहिषु लीना गता भवति, कवत्तितकलब्रह्माण्डा श्रमिन-
ममललोका तां चित् कवयः श्रान्तदशिनः श्रेष्ठा प्रगल्भा ज्येष्ठा देवी-
माहुः ॥१३॥

निद्राविस्मृतिमोहालस्य- प्रविभेदस्ता भवमग्नेषु ॥
एषैव त्वाद्युज्जानेषु ज्वलन्निवृत्तः कोऽपि समाधिः ॥१४॥

निद्रेति— सा ज्येष्ठा देवी भवमग्नेषु भवे जन्मनि मग्नेषु अन्तर्गतितेषु
मगारिषु निद्राविस्मृतिमोहालस्यप्रविभेदं निद्रा सुप्तिः विस्मृतिः स्मृतिध्वंसः
मोहः मूढता अज्ञानम् आलस्य मान्द्यं च एषा प्रविभेदं भेदं महत्प्रभमो
विकारविशेषैरिति यावन्, वर्तन इति शेषः, एषैव देवी ज्येष्ठा युज्जानेषु योग
कुवांगेषु योगिषु इति यावन्, ज्वलन्निवृत्तः निवृत्तः कोऽपि समाधिः
स्यात् । प्राक् जगत मृष्टे या चित् शून्येव स्थिता तस्याः ज्येष्ठात्वम् उच्य-
ते । तदर्थं 'जगतेन मृष्टे' 'नागशङ्का' नो मदानीन' 'नम आसी-
तमहा गूढहृदये' इत्यादयो मन्त्रवर्गा भूयन्ते ॥१४॥

ऐन्द्री शक्तिर्व्यक्तबला चेद् भिन्ने स्यात् शीर्षकपाले ॥
तस्मादेता चतुरवचस्का परिभाषन्ते छिन्नशिरस्काम् ॥१५॥

ऐन्द्रीनि— ऐन्द्री शक्तिः प्रचण्डचण्ड्याख्या व्यक्तबला चेत् योगिनि विम्पटविग्रहा चेत् शीर्षकपाले शिरःकपाले द्वे भिन्ने विभिन्ने स्याता भवेताम् । योगिना कपालभेद प्रसिद्धः । इदं च प्राग्ग्र्याख्यातम्— 'व्यपोह्य शीर्ष-
कपाले भूरित्यग्नौ प्रतितिष्ठति' इति श्रुतेरप्यौ योगिजनानुभवेकवैद्यः । जीव-
त्स्वाचार्यपादेपु आसीत् कपालभेद इति प्राक्प्रपञ्चितम् । तस्मात् हेतोः
एताम् ऐन्द्री चतुरवचस्का चित्रभाषणा. छिन्नशिरस्का छिन्नमस्तां परिभाषन्ते
परिभाषया ब्रुवते ॥१५॥

भवति परा वाग्भरण्याख्या पश्यन्ती सा कथिता तारा ॥
रसनिधिमाप्ता जिह्वारङ्गं मातङ्गीति प्रथिता तेषाम् ॥१६॥

भवतीति— परा वाक् आधारचक्रनिलया तुरीया वागिति प्रसिद्धा भैर-
व्याख्या त्रिपुरभैरवी भवति । सा पश्यन्ती वाक् मणिपूरनिलया कारणावस्था
वागिति तन्त्रशास्त्रेषु विद्युता तारा देवी कथिता । मेघ वाक् रसनिधि रमाना
निधि निधानभूत जिह्वारङ्ग रसनाभुवम् इत्यर्थः, प्राप्ता वैखरी मातङ्गी इति
प्रसिद्धा दशमहाविद्याम् ॥१६॥

पिण्डे वाण्डे स्तम्भनशक्ति- बंगला मातस्तव महिमेकः ॥
सर्वे व्यक्ताः किरणाः कमला बाह्यो महिमा भुवनान्ध तव ॥१७॥

पिण्डे इति— मात. । पिण्डे देहे अण्डे ब्रह्माण्डे च, एक एव महिमा, ॥
च स्तम्भनशक्ति. बगला भवति । भुवनान्ध जगन्मान ! सर्वे व्यक्ता.
स्पष्टा. किरणाः अंधवः कमला लक्ष्मीर्भवति । गा च तव बाह्यो महिमा ।
त सर्वत्र अन्तर्बहिश्च स्तम्भनशक्ति बगलामुखी, जगति स्पष्टा सर्वत्रापि
शोभा लक्ष्मी ॥१७॥

एव दशमहाविद्याना उत्त्वानि स्थानानि च सङ्ग्रहतः प्रोक्तपाद्य, तासां

प्रमादलाभोपायोपास्तिविवाः उपदिशन् ललितादिकमलान्ता विद्या वर्णयन्-

बोधे बोधे बोद्धुश्चास्ति सङ्कल्पानां पश्चाद्भ्रान्तीम् ॥

अविमुञ्चन् यो मनुते धीरो यत्किञ्चिद्वा ललिताञ्जलि तम् ॥१८॥

बोध इति- 'सङ्कल्पानां पश्चाद्भ्रान्तीम्' उदिताना प्रत्येक पुरः प्रवृत्तानां चित्तवृत्तीनां पश्चात् नदाधारतया माशित्वेन च स्फुरन्तीम्, अत्र एव बोधे बोधे प्रतिबोध बोद्धुं ज्ञातुं शक्तिं ग्रहणसामर्थ्यामित्यर्थः, अविमुञ्चन् अत्यजन् यो धीरो यत्किञ्चिद्वा यत्किमपि मनुते चिन्तयन्, तं ललिता त्रिपुरमुन्दरी अवति रक्षति । प्रतिसङ्कल्पं पश्चात् स्थिता बोधशक्तिं दृढं धृत्वा यः सङ्कल्पाननुमन्यते तस्य ललितायाः प्रसादो भवतीत्यर्थः । ललितानिपुरमुन्दर्युपास्तिरुक्ता ॥१८॥

दृष्टौ दृष्टौ द्रष्टुश्चास्ति लोचनमण्डलमध्ये भान्तीम् ॥

अविमुञ्चन् यः पश्यति धीरो यत्किञ्चिद्वा तमवत्यङ्गी ॥१९॥

दृष्टाविति- लोचनमण्डलमध्ये अक्षिपुरुषविम्बमध्ये भान्तीं विद्योत्पन्ना दृष्टौ दृष्टौ प्रतिदृष्टि द्रष्टुः शक्तिं दर्शनशक्तिम् अविमुञ्चन् अजहन् दृढं गृह्णन् यो धीरः यत्किञ्चिद्वा यत्किमपि पश्यति, तम् अङ्गीं प्रचण्डचण्डी अवति रक्षति । दर्शनशक्तिं दृढं धृत्वा यः दर्शने व्याप्रियते तस्य छिन्नमस्तायाः अनुग्रहो भवतीत्यर्थः ॥१९॥

प्राणसमीरं विदधानमिदं नित्या यात्रामत्र शरीरे ॥

चरणे चरणे परिशीलयति स्थिरदृष्टिर्यस्तमश्नति काली ॥२०॥

प्राणंति- अत्र शरीरे नित्याम् अथान्ता यात्रां जीवितयात्रां विदधानं समर्थयन्तम् इमं प्राणसमीरं प्राणवायु चरणे चरणे एनैवस्मिन् यात्रायां मञ्चरणे यः स्थिरदृष्टिः अचञ्चलजागरूकः सन् परिशीलयति अन्ववेष्टते, न काली अवति रक्षति । उच्छ्वासान्निद्रागमनिमनुसरन् गन्मूल प्राप्नुवन् न यात्रामुत्पत्तेः, न कालीप्रसादात्पदं भवति ॥२०॥

स्थूलविकारान्परिमुञ्चन्त्या निर्मलनभसि स्थितया दृष्ट्या ॥
मज्जन्त्या वा दहराकाशे लोकेऽवर्षाः कृष्णा लभते ॥२१॥

अथूनेति- स्थूलविकारान् सर्वत्र वहिर्दृश्यमानान् परिमुञ्चन्त्या वर्ग्यन्त्या निर्मलनभसि शुद्धे रूपरहिते आकाशे स्थितया दृष्ट्या, दहराकाशे हृदये मज्जन्त्या अन्तः प्रविशन्त्या दृष्ट्या वा, उपानकं लोकेऽवर्षा भुवनेऽवर्षा कृष्णा कृपा लभते । वहिर्भूमानम् अन्तर्दहर वा उगगमानः भुवनेऽत्रौप्रमाद- भाग्भवति ॥२१॥

सर्वविकल्पान्परिभूयान्त- विमलं मौनं महदवलम्ब्य ॥
केवलमेकस्तिष्ठति योऽन्त- स्तं सा ज्येष्ठा कुर्वते मुक्तम् ॥२२॥

मवेति- सर्वविकल्पान् सर्वान् विकल्पान् विसृज्यतीरित्यर्थः, परिभूय निर- स्कृत्य अन्तः विमलं प्रमत्तं महत् गुरु मौनं निश्चयदभावम् अवलम्ब्य आश्रित्य यः केवलम् एक एव निरात्म्यतया तिष्ठति स सा ज्येष्ठा देवी मुक्तं मोक्ष- मप्स्यन्तं कुर्वते विधत्ते । निर्विकल्पनिष्ठया ज्येष्ठानुग्रहो भवति ॥२२॥

मूले स्थित्या भैरव्याख्या तारा देवीमुद्गोयेन ॥
सेवेतायो विदितरहस्यो मातङ्गी तां गुणगानेन ॥२३॥

मूलं इति- विदितरहस्य उपास्तिरहस्यज्ञानवान् आर्यः मूले मूलाधारे स्थित्या तिष्ठत्या भैरव्याख्या निपुर्भैरवी सेवेत भजेत । उद्गोयेन सर्वनाद- प्रकृतिभूतेन केवलस्वरेण ओमित्युपास्येन, तारा देवी सेवेत । गुणगानेन स्तो- त्रेण वा मातङ्गी मेवेत । परया मूलवाचा भैरवी, कारणवाचा उद्गोयेन तारा, वैखर्या मातङ्गी च प्रसन्ना भवन्ति ॥२३॥

आसनबन्धादचलो भूत्वा रुद्रप्राणो बगलां भजते ॥
अभिमतो व्याप्तं व्यक्तं तेजः कलयन्कमलाकृष्टां लभते ॥२४॥

प्रागर्णेति- आसनबन्धान् आसनस्य स्थिरमुत्तरस्य योगशास्त्रप्रगिद्वेषा- सनाद्यन्यतमस्य वा बन्धात् अवलो दुतां भूत्वा रुद्रप्राणः सिद्धकुम्भवः सः

वगलां वगलामूर्त्तीं भजते उपाम्ने । अमितः सर्वतः व्याप्य व्यस्तं स्पष्टं तेजः
कान्तिं कन्दयन् गूह्यन् कमलाकरुणां लभते लक्ष्मीकृपा प्राप्नोति । आमन-
बन्धेन स्थितो वदितप्राणो वगलाप्रमादलाभवान् भवति । सर्वतो व्यापिनी
शोभा ध्यायन् लक्ष्मीकटाक्षपार्श्वं भवति ॥२८॥

स्तवकानुसमहरति—

एकविंशदो बहुभेदाऽथो दक्षिणरन्ता परमेशस्य ॥
सभजनमार्गं गणपतिमुनिना पादाकुलकंदेवं विवृता ॥२९॥

एकेति— आदौ एकविंशदो एकप्रकारा मूललक्ष्मि अथो तत बहुभेदा
अनेकभेदा परमेशस्य अनन्ता अन्तर्गहिना दक्षिण गणपतिमुनिना पादाकुलकं
वृत्तैरेवं सभजनमार्गं भजनमार्गं, उपामनोपायं सह वर्तत इति सभजनमार्गं
यथा तथा विवृता व्याख्याता ॥२९॥

अष्टविंशः स्तवकः समाप्तः समाप्तः ॥

प्रचण्डचण्डी-काल्योरोजस्त्वसाम्यादेकं तत्त्व, कर्मद्वैधाश्रामभेद इति बोध्यम् ।
काली पाचकशक्तिं सम्बोधयति—

गोलानि कान्यप्यधुनोद्भवन्ति जीर्यन्ति कान्यप्यल्लिलेदशकान्ते ॥
यान्यप्यम्बिके कान्यपि वृद्धिमत्र पाके भवत्याः परितः प्रवृत्ते ॥३॥

गोलानीति— अल्लिलेदशकान्ते भवेद्वरमुन्दरि, अम्बिके । भवत्या. तव अत्र
अस्मिन् पाके परिणमनविधाने परितः सर्वतः प्रवृत्ते प्रचलन्ति मतिः, कान्यपि
गोलानि गोलाकाराणि भुवनानि ब्रह्माण्डानीति यावत्, अधुना मद्य उद्भवन्ति
जायन्ते । कान्यपि गोलानि जीर्यन्ति क्षयं यान्ति । पुनः कान्यपि गोलानि
वृद्धिं यान्ति वर्धन्ते । सकलभुवनजन्मवृद्धिक्षयकारी तव पाक इत्यर्थः । केपुषिद्
भुवनेषु जायमानेषु, अग्न्यानि क्षीयमाणानि, पुनरितराणि वर्धमानानि च
भवन्ति । स ते पाकस्य महिमा येन एकस्मिन् काले देशभेदेषु त्रिविधं कर्म
निष्पाद्यते ॥३॥

भासां विनेत्रा महता ग्रहेश्च भूरिप्रमाणैर्वृतमीशकान्ते ॥
एकैकमण्डं तव लोमवच्चे- त्वक्स्ते महद्भाग्यमिह ब्रवीतु ॥४॥

भामामिति— ईशकान्ते ईश्वरप्रिये ! महता बहुप्रमाणेन भामा रया विनेत्रा
सूर्येण, बहुमहत्त्वगुणितभूमण्डलप्रमाणं सूर्यं इति मणोल्लसत्त्वशा प्राट् । भूरि-
प्रमाणं. प्रभूतप्रमाणं : कुजादिग्रहैश्च युतम् एकैकम् अण्डं युतं ब्रह्माण्डं तव लोमवत्
लोम्ना तुल्यं त्वत्तनूग्रहवत् भवति चेत्, ते नव महन् भाग्यम् ऐश्वर्यम् इह अम्मामु
को ब्रवीतु ? न कोऽपि वक्तुं शक्तः । यथा पृथिव्या लोमवत् वनस्पतयो
जायन्ते, तनूग्रहाश्च अस्मदादिशरीरेभ्यः, तथा देवीशरीरान् परमावासान् तत्र
तत्र रोहन्ति ब्रह्माण्डानि अमहद्भेयानि । 'एतावान् अग्न्य महिमा' ॥४॥

नायस्य ते रूपमणोरणीयो मातस्त्वदीयं महतो महीयः ॥
जानाति यो देवि रहस्यमेतद् व्याख्यातुमेव प्रभवत्यतोयम् ॥५॥

नायस्येति— मातः ! नैतव नायस्य ईश्वरस्य रूपम् अणोरणीयः सूक्ष्मात्
गूढतर भवति । त्वदीयं रूपं महतो महीयः, गुरोर्मुष्टरम् अग्न्यन्तं बृहदित्यर्थः

‘अणोष्णीयान् महतो महीयानान्मात्रम्य जन्तोर्निहितो गुहायाम्’ इति उभे अणो-
रणीयस्त्व मूढमत्वात् चित्स्वरूपत्वादन्निहितत्वाच्च, महतो महीयस्त्व तु
विकासित्वान् बृहत्त्वात् सर्वान्भवत्वाच्च । देवि ! य एतद्रहस्यं जानाति स
एष अशेष समस्तं व्याख्यातुं विशेषेण वक्तुं प्रभवति शक्नोति । आत्मनः
पुरुषस्य द्रष्टुः अणोरणीयस्त्वम्, आन्मशक्तेः वैभवाविष्कारान्महतो महीयस्त्वं
चेति बोध्यम् ॥५॥

यद् गर्जितं वारिदघर्पणेषु शब्दस्तवायं सुगभीरघोषः ॥
यल्लोकराणि स्फुरितं तदेत- दुज्जम्भितं किञ्चन कान्तिबीजेः ॥६॥

यदिति— अम्ब ! वारिदघर्पणेषु मेघानां सङ्घर्पणेषु यद् गर्जितं स्तनितं
भवति, अयं सुगभीरघोषः सुतरां गम्भीरनिर्घोषः तव शब्दो भवति ।
स्तनितमुद्दिश्य विधेयस्य शब्दस्य प्राधान्यात् अयमिति पुल्लिङ्गः । लोकराणि
जगदीश्वरि ! यत् स्फुरितं क्षणं ज्वलितं मेघेष्विव शेषः, तदेतन् कान्तिबीजे.
तव प्रभौर्मे किञ्चन उज्जम्भितम् उत्लमितं भवति ॥६॥

इन्द्रस्य वज्रं ज्वलितं कृशानो- ज्योतिस्सहस्रच्छदवाग्वदस्य ॥
पीयूषभानोर्हसितं विसारि जीवस्य चक्षुर्मम तात दैवम् ॥७॥

इन्द्रस्येति— तात अङ्ग ! इन्द्रस्य वज्रं विद्युद्रूपं तेजः, कृशानोरग्ने ज्वलि-
तं ज्वलनं, सहस्रच्छदवाग्वदस्य पञ्चवन्धो मूर्धस्य ज्योतिः, पीयूषभानोरमृता-
गोश्चन्द्रस्य विमारि प्रसरत् हसितं प्रकाश इत्यर्थः, जीवस्य देहिनि. चक्षु इष्ट
तेजः, मम दैवम् सर्वत्र ज्योतिर्मयं मम देवस्वरूपमिति भावः । एकमेव ज्योति
इन्द्रस्य वज्रं कृशानोर्ज्वलितं मूर्धस्य ज्योतिः. चन्द्रस्य महं चक्षुषस्तेन इति
उपाधिभेदाप्राप्तमप्यपारमेदो भवनीन्यनं तत्परं ज्योतिरेकं ममोपास्यं दैवमित्यु-
क्तम् ॥७॥

यत्पदं तेजः प्रविभक्तमर्क- विद्युच्छजाङ्गुललोचनेषु ॥
गूढं तवचाङ्गुहे समस्ता- दन्तानभिर्गणप्रणमामि दैवम् ॥८॥

यस्येति— यस्य दैवस्यैव नेत्रः अर्कविद्युच्छशाङ्कानललोचनेषु अर्के मूर्धे
विद्युनि क्षणप्रभाया यशाङ्के सोमे अनलेऽग्नौ लोचने चक्षुषि च श्रविमर्कं पूय-
णिव मिश्रं, आकाशगृहे आकाशमेव गृहं तस्मिन् समन्तात् सर्वत्र गूढं गुप्तम्
अन्नानभिज्ञं अन्तस्य अवधे. अनभिज्ञम् अविदितावचित् अनवविक्रमिति यावत्,
नन् दैवं प्रणमामि ॥८॥

१

जायतु बुद्धिनिमित्तस्तु निद्रा शुष्केषु पक्षितस्तद्वेषु बुद्धिः ॥
घोरेषु निष्ठा चपलेषु चेष्टा देवी ममापत्तिमाकरोतु ॥९॥

जायति— जायतु बुद्धिः बोधरूपेण स्थिता निमित्तम् गुप्तीकृतमपनेषु
निद्रा मुष्टित्वेन स्थिता, शुष्केषु विगतस्त्वेषु पक्षिण पाकूपिमी, तद्वेषु
पावनमप्येषु बुद्धिः पुष्टिस्त्वह्ना, घात्रेषु विवित्रमनोविकारेषु निष्ठा दृढा
स्थितिः, चपलेषु चञ्चलेषु चेष्टा चञ्चलयात्रस्थिता, देवी ममापत्तिमाकरोतु
भयाकरोतु हरीकरोतु । एकस्या एव बुद्धिनिद्रादिभिः बहुषोऽन्त्येवमादुन्दत्या-
नङ्कृतः ॥९॥

विद्यावतो वादविधानशक्ति- बौरस्य सद्ग्रामविधानशक्तिः ॥

नारीमणेर्मोहविधानशक्ति- लैलाययं किञ्चिदपारशक्तः ॥१०॥

विद्यावत इति— विद्यावतः विदुषां वादविधानशक्तिः वादनिर्वाहमयंता,
बौरस्य शक्तिमयः सद्ग्रामविधानशक्तिः बृद्धकण्ठकुशलता, नारीमणेः स्त्रीरत्न-
स्य मोहविधानशक्तिः सम्मोहनपटुता इति शक्तिश्रमम्, अपारशक्ते. अनन्ताया
महाशक्तिं किञ्चित् अल्पं शक्तयः तयो लया एव भवन्तीत्यर्थः ॥१०॥

उत्साहयन्ती तपतां मनांसि सञ्चोदयन्ती च महाक्रियासु ॥

महसोमयन्ती हृदयं सलानां सम्मोहयन्ती च पराव्यवसायः ॥११॥

उत्साहयन्तीति— मयता तपसि निष्ठा मनांसि उत्साहयन्ती उद्योदयन्ती
तेषा मनसु उत्साहशक्ति विद्वन्तीत्यर्थः, महाक्रियासु महर्ष्यासु क्रियासु नानि
सञ्चोदयन्ती प्रेरयमाणा, अलानां हृदयं महसोमयन्ती धर्मयन्ती, सम्मोहयन्ती

तेषां हृदये व्यामोह विदधाना परा अम्बिका नः अम्मान् अवनात् रक्षतु ।
तपोनिष्ठानामनुग्रहं श्रुत्वा निग्रहं च कुर्वाणा परा शक्तिरत्नमद्रक्षा
भवति न भावः ॥११॥

सञ्चालयन्ती सकलस्य देहं ध्यानस्य शक्त्या परितो लसन्त्या ॥
जेतुः प्रतापेऽस्ति पलायनेऽस्ति भीतस्य धैर्यं निखिलेशशक्तिः ॥१२॥

सञ्चालयन्तीति— परितः सर्वतः लसन्त्या विलसन्त्या ध्यानस्य बाधो
व्यापनशीलस्य प्राणस्येत्यर्थः, शक्त्या सकलस्य जनस्य देहं चालयन्ती निखिलेश-
शक्तिः सर्वेश्वरशक्तिः जेतुः युद्धे जयितुं प्रतापे अस्ति । भीतस्य युद्धान्
इति शेषः, पलायने पराजयेन घातनेऽप्यस्ति । जयितुः प्रतापे, जितस्य भीम्या
पलायने च, उभयत्र सर्वं चालकशक्तिः इति भावः ॥१२॥

एकं स्वरूपं बहुविधयोगात् सन्दर्शयन्ती विविधं जनेभ्यः ॥
सम्पादुने स्व विभुमर्पयन्ती सर्वादिभावेन महेशजाया ॥१३॥

एकमिति— एक स्वरूपं निज रूपं बहुविधयोगात् बहुभिः चित्रकलाभिर्यो-
गान् सम्बन्धात् अनेकादभुनक्त्यनेनेत्यर्थं विविधं नानारूपं जनेभ्यः सन्दर्श-
यन्ती एकमेव स्वरूपस्य अदभुनविशेषं नानारूपतामाश्रय प्रदर्शयन्तीत्यर्थः,
यथा यथा चित्रकलाविशेषं एकमेव बहुविधं प्रदर्शयते, तथा स्वरूपमेव बहु-
रूपं प्रदर्शयन्ती, जनेभ्यः इत्यनेन मूलस्वरूपात्तानिभ्यः इत्यर्थः । सम्पादुने
साधुदृष्टये यथार्थदर्शनाय शान्तिने स्व विभु प्रभुम् ईश्वरम् अर्पयन्ती ददती सम्पा-
दयन्तीत्यर्थः । एवम्भूता सर्वादिमाया सर्वस्य विश्वस्य आदिमाया मूलमाया
शक्तिरेव महेशजाया महेश्वरप्रेयसी भवतीति शेषः ॥१३॥

यस्मिन्धरोताशिलसङ्गतिस्त्वा ध्यानेन मन्त्रेण गुणस्तवेर्वा ॥
त्रैलोक्यसाग्राग्यधुरन्धरस्य शृङ्गान्तबान्ते स कृती यनुष्यः ॥१४॥

य इति— अम्ब ! त्रैलोक्यसाग्राग्यधुरन्धरस्य त्रिभुवनराज्यभारवहस्य सर्व-
स्वस्य शृङ्गान्तबान्ते अन्तपुरमुन्दरि । यः अतिलम्बज्ज्ञानिः अग्नितेन सत्कलेन

विश्वेन मङ्गलिः हृदयङ्गमना संवाद इति यावत्, यस्य मा, अग्निदेन मङ्गल.
मन् त्वां ध्यानेन अन्तर्मननेन मन्त्रेण जपेन गुणमन्त्रैः गुणमङ्गीर्तनैर्वा संश्रयेत्,
म मनुष्यः कृती धन्यः ॥१४॥

मूलाग्निमुदीप्य शिरदशाक्षां सन्द्राप्य यस्तपयते कृती त्वाम् ॥
तस्मिन्महाधोदरकन्यके त्वं प्रादुर्भवन्ती न किमादधाति ॥१५॥

मूलेनि- मूलाग्निं मूलाधारे कुलकुण्डालिम् उदीप्य उग्ग्राह्य शिरदशाक्षां
महत्वारनाम सन्द्राप्य त्वदमित्वा य कृती धन्यस्त्वा नर्पयते प्रीता करोति,
महाधीश्वरकन्यके पार्वति । तस्मिन् प्रादुर्भवन्ती प्रकाशा भवन्ती स्व किं न
आदधाति ? सर्वमपि तस्मिन् उत्पादयतीत्यर्थः ॥१५॥

यस्मां सहस्रारसरोजमध्ये सोमरश्म्यां भजतेऽम्ब योगी ॥
तस्यान्तरः शान्तिमुपैति तापो बाह्यस्य वा नाम कथाऽप्यकस्य ॥१६॥

य इति- अम्ब ! यो योगी सहस्रारसरोजमध्ये शिरसि महत्वारपद्यान्तरे
सोमस्वरूपा चन्द्ररूपिणी त्वां भजते भुवने, तस्य योगिन आन्तरः आध्यात्मिकः
तापः शान्तिम् उपैति शान्तो भवति । अथकस्य कुत्साया वन्, कुत्सितस्य अप्य-
स्य बाह्यस्य तापस्य धर्मस्य वा नाम कथा ? बाह्यतापः शान्तो भवतीति
विम्बु वक्तव्यम् ? ॥१६॥

दण्डेन योज्ज्वलदहरेऽवतीर्णः प्राणेन वाचा महता प्रिया वा ॥
प्राप्नोति सोऽयं पुरमद्वितीयं यत्र त्वमीशा सह चित्रलोला ॥१७॥

दण्डेनेनि- यः दण्डेन वीणास्त्रिदण्डेन पञ्चान्नागैः, पुरोपायैः पञ्चान्नाग
इति मार्गद्वयं प्राक् प्रतिपादितम् । प्राणेन वायुना वा वाचा मन्त्रेण महता
तेजसा प्रिया बुद्ध्या वा भाषनेन दहरे हृदयाकाशे अवतीर्णो भवति, सोऽयम्
अद्वितीयम् एकं पुरं ब्रह्मपुरं प्राप्नोति, यत्र त्वम् ईशा ईश्वरेण सह चित्रलोला
विषा अद्भुता नीलाः यस्याः मा भवमि इति शेषः ॥१७॥

तन्त्रोदितं, विश्वविनेत्रि मन्त्रं यस्ते नरः संयमवानुपास्ते ॥
 रुद्राणि सान्द्राम्बुदकेशपाशे पाशैर्विमुक्तः स जयत्यशेषम् ॥१८॥

तन्त्रेति- विश्वविनेत्रि जगन्नायिके । तन्त्रोदित तन्त्रशास्त्रप्रतिपादितं मन्त्रं
 वीर्यवन् अक्षरात्मकं यः नरः संयमवान् 'संयमश्च धारणाध्यानसमाधय' इति
 पानञ्जलाः, अत्र मनोबल इत्यर्थः, तद्वान् मन् उपाम्ते भजते । रुद्राणि रुद्र-
 पत्नि, सान्द्राम्बुदकेशपाशे घनमेघकचभारे, अम्ब । म पाशं, अविद्यावासने-
 रितपुत्रदारावितङ्गनैः बन्धैः विमुक्त अशेषं समस्त जयति ॥१८॥

अथ तन्त्रोदित श्रीविद्यास्य मन्त्रराजं द्वाभ्याम् उद्धरति । श्रीविद्यायां
 पञ्चदशाक्षरमन्त्रस्य ऋण्डप्रधानमवस्थं प्राधान्यात् पञ्चदशीमाह —

पद्मासतो द्वादशवर्णशान्ती वृष्मोलिपाणिर्भुवनाधिनाया ॥
 गीर्वाणभागो भृगुरञ्जयोनि- रन्ते तयाप्रे च हलां विराजी ॥१९॥
 जम्भस्थ हस्ताऽनलशान्तिचन्द्रैः समुक्त ऊष्मा गलदेशजन्मा ॥
 हस्तस्थलीसम्भवे ऊष्मवर्णो वाणीपतिर्वैश्वरदक्ष लज्जता ॥२०॥

एवम् उपास्यमानानां सर्वेषां मन्त्राणां प्राणेन मायुज्यं भवतीति तत्त्वम् । तत्र विशेषतः पञ्चदशाक्षर्याः सिद्धिः । नस्या मन्त्राक्षराण्येव देव्याः अवयवताम् भजन्ते इति आगमः । तमनूय आनन्दलहर्ष्या—‘शिवः शक्तिः काम’ इति मन्त्रोद्धारदलोके—‘भजन्ते वर्णास्ते तव जननि नामावयवताम्’ इत्युक्तम् । सहस्रनामसु च—‘मूलमन्त्रात्मिका मूलकूटत्रयकलेवरा’ इत्यादि च कीर्तितम् ॥२३॥

एकाक्षरीः पञ्चदशाक्षरीं वा विद्याः प्रकृष्टाः सकलेशशक्तेः ॥
यो भक्तियुक्तः प्रजपेदमुष्य प्राणो वशं निस्तुलसिद्धियोनिः ॥२४॥

एकेति— एकाक्षरीः ‘ह्रीं श्रीं ह्रूं श्रीम्’ इत्याद्याः क्रमशो भुवनेश्वरी-वाली-प्रचण्डचण्डी-ललितादीनां बीजाक्षररूपिणीः, पञ्चदशाक्षरी वा, सकलेशशक्तेः परमया देवतायाः प्रकृष्टा विद्याः वक्ष्यमहाविद्या वा यां भक्तियुक्तः प्रजपेत् निस्तुलसिद्धियोनिः अनुपमसिद्धिनाम् उदयक्षेत्रभूतः प्राणः अमुष्य तस्य वशे भवेत् । वक्षिताया प्राणशक्ती सर्वा सिद्धयो हस्तगताः भवन्ति ॥२४॥

एताः कवीनां पदकिङ्कुरस्य पूताः प्रमोदं परमावहन्तु ॥
गीतास्तभक्तिद्वयमिन्द्रवज्राः श्वेताचलाधीश्वरवल्गभायाः ॥२५॥

एता इति— एताः पूताः पवित्रा भक्तिद्वयेण भक्तिरसेन सह वर्तन्ते इति सभक्तिद्वय गीताः कवीनां पदकिङ्कुरस्य चरणभञ्जवस्य गणपतैः इन्द्रवज्रा इन्द्रवज्रावृत्तबद्धाः स्तुतयः श्वेताचलाधीश्वरवल्गभायाः कलामपतिप्रेमस्याः पार्वत्याः पर श्रेष्ठं प्रमोदम् आनन्दम् आवहन्तु आदयन्तु ॥२५॥

(एकोनवत्कारिणः, समवकः गद्यान्वयः समाप्तः ॥)

चत्वारिंशः स्तवकः

चत्वारिंशोऽस्मिन्नुपसंहारस्तवके परदेवताया विश्वस्मिन्नन्नर्वादिष्व श्रीम-
त्पूजितेषु स्थानेषु विभूतिषु समुपास्यत्व मुबोधं प्रतिपादयन्ति, वेदवेदान्त-
तान्त्रिकयोगमारभूतानि तत्त्वानि प्रकाशयन्ति, विबुधानामबुधानां च मुपशान्ति-
रमणीयगानानि देवगीतानि गीयन्ते ।

शमयतु पापं दमयतु दुःखं हरतु विमोहं स्फुटयतु बोधम् ॥
प्रययतु शक्तिं मन्दं हसितं मनसिजशासनकुलमुदुशो नः ॥१॥

शमयति- शमयति- मनसिजशासनकुलमुदुशः कामारिकुलज्जनाया मन्द हसित
दरस्मित नः अस्माकं पापं शमयतु निवारयतु, दुःखं दमयतु ध्वमयतु,
विमोहं व्यामोहं भ्रमं हरतु अपहरतु, बोधं ज्ञानं स्फुटयतु विकामयतु, शक्तिं
प्रययतु आविष्करोतु ॥१॥

आर्द्रा दयया पूर्णा दक्षत्या दृष्टिवशंवदविष्टपराज्ञा ॥
अमिलपुररघ्नीपूज्या नारी मम निःशेषां विपदं हरतु ॥२॥

आर्द्रा- दयया कृपया आर्द्रा, दक्षत्या पूर्णा, दृष्टिवशंवदविष्टपराज्ञा
दृष्टेः दृष्टः वशंवदः वशज्ज्ञतः विष्टपराज्ञा लोकानां राज्ञा विष्टपराज्ञा यस्या
या दर्शनवशितसर्वद्वरा उत्पद्यते, अमिलपुररघ्नीपूज्या मकन्दस्त्रीरत्नमाल्या नारी
स्त्री निःशेषा ममस्मा मम विपदम् आपदं हरतु ॥२॥

इतः प्रभृति गूढ ब्रह्मेत्यारम्भ सृष्टौ सर्वत्र तत्र तत्र उपाधिभेदेषु उपा-
स्यतया गीतं देवम्य स्वरूपं पायति —

गूढब्रह्मणि गोरो रैवं तत्र सिसृक्षति कामो रैवम् ॥
मूर्धनि पदार्थान्वृष्टिरैव तान्निभाने महिमा रैवम् ॥३॥

शुद्धेति— शुद्धब्रह्मणि शुद्धे सन्नलनिष्कलविभजनाविषये द्वन्द्वार्तं स्व-
सिद्धे वस्तुनि ब्रह्मणि मोद आनन्दो देवम् । तत्र आनन्द स्वरूपं देवस्ये-
त्यर्थः । सिसृक्षति सृष्टुमिच्छति तत्र तस्मिन् ब्रह्मणि काम इच्छा देवम् ।
'सोऽङ्गामयन् बहु स्या प्रजायेय' इति श्रुतिप्रतिपादिता ब्रह्मणि या सर्जनेच्छा
सैव स्वरूप देवस्य । एवं मोद कामः इत्यादि देवस्य स्वरूपमिति उत्तर-
त्रापि बोध्यम् । पदार्थान् भावान् वस्तूनीति यावन्, मृजति उत्पादयति ब्रह्मणि
दृष्टिः देवम् । ईक्षणादिप्रवेगान्ता सृष्टिः 'तदैक्षत' 'तदनुप्रविश्य' इत्यादिश्रुति-
सिद्धा । ईक्षणात् सृष्टिर्निर्वाह्य इति हेतोः सर्जने प्रचलति दृष्टिः देव-
मित्युक्तम् । सृष्टेः प्राक् तत्कामो देव, मृष्टी तु दृष्टिः, उभयतः पूर्वम् आनन्द-
यस्मादेव सृष्टेः सम्भवः । तान् सृष्टान् पदार्थान् विभागे धारयमाणे ब्रह्मणि
महिमा सर्वत्र व्याप्य धारणात् महत्त्वं देवम् ॥३॥

विकृतो विकृतो प्रकृतिर्देव विषये विषये सत्ता देवम् ॥

दृष्टी दृष्टी प्रमितिर्देव ध्याने ध्याने निष्ठा देवम् ॥४॥

विकृताविति— विकृतो विकृतो एकैकस्या विकृतो प्रकृतिः अविक्रियमाणा
देवम् । वस्तुषु नामरूपाभ्या अविक्रियमाणेषु या अविक्रियतयाऽविक्रियते सा
प्रकृतिः देवम् । विषये विषये सर्वेषु गोचरेषु अस्तित्वेनावभासमानेषु तत्र तत्र
या अस्तित्वप्रतीतिर्हेतुर्भवति सा सत्ता देवम् । दृष्टी दृष्टी प्रतिदर्शनकर्म
प्रमिति प्रमा बुद्धिरिति यावन् देवम् । ध्याने ध्याने प्रतिध्यान निष्ठा बुद्धि
स्थितिः देवम् ॥४॥

स्फूर्तो स्फूर्तो माया देव चेतने चेतने शक्तिर्देवम् ॥

तेजसि तेजसि लक्ष्मीर्देव शब्दे शब्दे बाणी देवम् ॥५॥

स्फूर्तीविति— स्फूर्तो स्फूर्तो स्फूर्तिः स्फुरण स्पन्दनं कम्पनमिति यावन्
प्रतिबन्धन तदङ्गु या माया महानाविः सा देवम् । कम्पनहेतुत्वं ब्रह्मणः
श्रुतिषु प्रसिद्धम् 'भीष्माग्मादात् पवने' 'भयादस्यान्मन्मपति' इत्याद्याः । 'कम्प-
नात्' इति कम्पनाधिकरणस्यैव ब्रह्मगुणस्य शरीरकभाष्ये शब्द एव ग्रा-
ह्यः व्याख्यान इष्टव्यम् । चेतने चेतने शक्तिरावर्तनी, या

विना चलनं न सम्भवति, सा दैवम् । तेजनि तेजनि प्रतिनेत्रः प्रतिगोत्र
नक्षत्रीः या कान्तिः भवति सा दैवम् । गच्छे गच्छे प्रतिगच्छ वाणी वाक्
ययोच्चार्यमाणः श्रवणपिपयो भवति गच्छ सा दैवम् ॥५॥

हृदये हृदये जीवद्देवं शीघ्रं शीघ्रं ध्यायद्देवम् ॥

चक्षुषि चक्षुषि राजद्देवं मूले मूले प्रतपद्देवम् ॥६॥

हृदय इति— हृदये हृदये प्रतिहृदय जीवन् प्राणन् आपश्चिनि भावः, दैवम् ।
शीघ्रं शीघ्रं गिरस्तु ध्यायन् चिन्तनकारि दैवम् । चक्षुषि चक्षुषि राजन् ज्द-
लन् दैवम् । मूले मूले मूलाधारचक्रे प्रतपन् प्रज्वलद् दैवम् ॥६॥

अभितो गगने प्रसरद्देवं पृथिवीलोके रोहद्देवम् ॥

दिनकरबिम्बे दीप्यद्देवं सितकरबिम्बे सिञ्चद्देवम् ॥७॥

अभित इति— अभितः गगने आकाशे प्रसरन् व्याप्नुवन् दैवम् । पृथिवी-
लोके भूमौ रोहद् भूजं वृक्षादिरूपेण जायमान दैवम् । दिनकरबिम्बे सूर्य-
मण्डले दीप्यन् भास्वरं दैवम् । सितकरबिम्बे चन्द्रमण्डले सिञ्चन् अमृत
सिञ्चन् दैवम् ॥७॥

श्रावश्राव वेद्यं दैवम् नामनामं राध्यं दैवम् ॥

स्मारस्मारं धार्यं दैवं वारवारं स्तुत्यं दैवम् ॥८॥

श्रावमिति— श्रावश्राव श्रुत्वा श्रुत्वा वेद्यं पुनः पुनः श्रवणेन आवृत्ति-
बलान् वेद्यं ज्ञेयं दैवम्, नामनामं नत्वा नत्वा राध्यं साध्यं शब्दवत्प्रत्ययाराध्यं
दैवम्, स्मारस्मारं स्मृत्वा स्मृत्वा स्मरणवृत्तिबलान् धार्यं धारणयोग्यं दैवम्,
वारवारं वृत्वा वृत्वा बहुधा वरणेन स्तुत्यं स्तोत्रमयं दैवम् ॥८॥

शुनिशु वटूनां प्राह्यं दैवं गृहिणामनौ तप्यं दैवम् ॥

तपना शीघ्रं पुष्टं दैवम् यतिनां हृदये जिष्टं दैवम् ॥९॥

शुनिध्वनि— वटूनां वृक्षचारिणा स्वाध्यायिना शुनिषु स्वाध्यायेषु ग्राह्यं
शौच्यं, तेषां स्वस्वाद्य एव तपः जायमानः, नामानुगत्य दैवम् । गृहिणां

गृहमेधितान् अग्नीं तप्यं अग्निहोत्रेण नर्पयितुं योग्यं दैवम् । नमता तपोनिष्ठानां
गोपं शिरमि पुष्टं वृद्धं दैवम् । यतिना हृदये दहरे शिष्टं निर्वृत्तिकनवास्व-
रूपेणावशिष्टं दैवम् ॥९॥

नमता पुण्यं पूज्यं दैवं कविना पद्याराध्यं दैवम् ॥

मुनिना मनसा ध्येयं दैवं यतिना स्वात्मनि शोध्यं दैवम् ॥१०॥

नमतेति— नमता जनेन पुण्यं पूज्यमर्च्यं दैवम् । कविना काव्यनिर्मात्रा
पद्याराध्यं पद्यैः आराध्यं तप्यं दैवम् । मुनिना मननशीलेन ध्यायित मनसा
ध्येयं ध्यातुं योग्यं दैवम् । यतिना यमवना नैष्ठिकेन स्वात्मनि शोध्यं शोध-
यितुं शक्यं दैवम् । स्वमूलस्वरूपमूर्तं दैवम् । नित्यकालुष्यवर्जितं शुद्धम् उपा-
सितुं युक्तं हि यती ॥१०॥

स्तुवतां वाचो विदधद्दैवं स्वरतां चेतः स्फुटयद्दैवम् ॥

जपतां शक्तिं प्रययद्दैवं नमतां दुरितं दमयद्दैवम् ॥११॥

स्तुवतामिति— स्तुयतां स्तोत्रं कृत्वा वाचं गिरौ विदधत् स्तुतिसमर्पा-
दुत्वं दैवम् । स्मरतां ध्यायतां चेतं चित्तं स्फुटयत् विकासयत् दैवम् । जपतां
मन्त्रजपं कृत्वा शक्तिं प्रययद्ब्रह्मसमयं दैवम् । नमतां नमि कृत्वा दुरितं
पापं दमयत् प्रणामयत् दैवम् ॥११॥

वाचो विनयदुहोतुं दैवं प्राणान्धिनयद्विद्वति दैवम् ॥

शामान्धिनयदध्वरं दैवं बुद्धीधिनयत्पूये दैवम् ॥१२॥

वाचं इति— वक्त्रो अग्नीं स्थितं गन् वाचो गिरः विनयत् दैवं शिक्ष-
दुपदिशदिति यावत् । 'अग्निर्वै आभूत्वा मुखं प्राविशत्' इति अग्निर्वाग्देवतो-
क्ता । विद्वति गतिरिति अन्तरिक्षं व्याप्ते ज्योतिर्विद्युतः स्थितं गन् प्राणान्
निनयत् शिक्षयत् दैवम् । अध्वरं स्थितं आमान् विनयत् शिक्षयत् दैवम् । इति
प्रेता गताः अन्धकोऽन्धः मन्देऽन्धः । 'शितं मुपावत् गतान् पितृन्निर्गन्तुमर्हते'
इत्यन्धः गीष्म (१. १० : ४१०) । अ एव अन्धस्थ आमान्धिनयद्दैवम् ।

सूर्ये स्थितं बुद्धोर्विनयन् उपदिशन् देवम् । मूर्धन्य धोर्विनेतृत्वं विधुत वरं ।
नय 'धियां यो नः प्रचोदयान्' इति सविनुमन्त्र एवाहम् ॥१२॥

हृदये निवसद् गृह्णद्देवं वस्त्रो निवसद्विसृजद्देवम् ॥
कण्ठे निवसत्प्रवदद्देवं कुक्षौ निवसत्प्रपचद्देवम् ॥१३॥

हृदये इति— हृदये निवसन् हृदयस्य मन् गृह्णन् बुध्यमानं देवं माश्रि-
या विद्यमानत्वान् । वस्त्रो नाभेरघप्रदेने वसन् मन् विसृजन् नैर्मन्याय
उत्सर्गं कुर्वन् देवम् । कण्ठे निवसन् मन् प्रवदन् प्रवचनं कुर्वन् देवम् । कुक्षौ
उदरे निवसन् प्रपचन् भुक्तं पक्वं कुर्वन् देवम् ॥१३॥

देहे निवसद्विचलद्देवं पञ्चप्राणाकारं देवम् ॥
भागे समस्तस्याग्रे देवं स्वाहाकारे नृप्यद्देवम् ॥१४॥

देह इति— देहे निवसन् स्थिरं मन् विचलच्च देवम् । देहे अस्य न
चेदाम्, देहस्य चलनं न भवेत् । पञ्चप्राणाकारं प्राणायानी समानञ्चोदान-
ध्यानी च पञ्चप्राणाः तेषामाकार इव आकाशे यस्य मन् देवम् । समस्तस्य
सर्वस्यापि भोक्तुरग्रे भोग्यं भागे भागवन् देवम् । अन्नस्य भोक्तुमुन्म्वस्त्वे
निष्ठन् न भोजयति । तस्मादस्य भुज्यमाने सर्वस्याग्रे भागो भवति । स्वा-
हाकारे देवनृपिवाचने नृप्यत् प्रापमाणं देवम् ॥१४॥

अथ स्त्रीरुपनया देवं ग्रन्थज्जलवेन गायति —

विभ्रप्रारोवेवं देवं शुभ्रदरस्मितविभ्राद् देवम् ॥
अग्रमवापहृत्किरुं देवं विभ्रमवास्तस्यानं देवम् ॥१५॥

विभ्रदिनि— नारीवेवं स्त्रीमयं विभ्रन् देवम् । शुभ्रदरस्मितविभ्राद्
शुभ्रेण मित्रेन दरस्मितेन मन्दस्मितेन विभ्राजने इति विभ्राद् देवम् । अग्र-
मवापहृत्किरुं गेयद्वयं हृत्किरुं देवम् । विभ्रमवास्तस्यानं विभ्रमवास्तस्यानं
देवम् ॥१५॥

शीतज्योतिर्वदनं दैवं रुचिबिन्दूपमरदनं दैवम् ॥
लावण्यामृतसदनं दैवं स्मररिपुलोचनमदनं दैवम् ॥१६॥

शीतज्योतिरिति— शीतज्योतिर्वदनं शीतज्योतिश्चन्द्रः स इव वदनं यस्य तदैवम् । रुचिबिन्दूपमरदनं रुचिना कान्तीना बिन्दुभिः पूषतः उपमा गावृ-
क्ष्य येषां ते रुचिबिन्दूपमा, ते रदना दन्ता यस्य तदैवम् । लावण्यामृत-
मदनं लावण्यं रामणीयकमेवामृतं तस्य मदनं गृहं दैवम् । स्मररिपुलोचन-
मदनं स्मररिपो कामारे, हरस्य लोचनानां मदनं हर्षणं दैवम् ॥१६॥

लक्ष्मीवीचिमदलिकं दैवं प्रज्ञावीचिमदीप्तं दैवम् ॥
तेजोवीचिमदधरं दैवं सम्मदवीचिमदास्यं दैवम् ॥१७॥

लक्ष्मीति— लक्ष्मीवीचिमदलिकं लक्ष्म्या श्रियः वीचयः ऊर्मयः अस्मि
सन्तीति लक्ष्मीवीचिमत् तत् अलिकः सलाहः यस्य तत् दैवम् । प्रज्ञावीचि-
मदीप्तं प्रज्ञावीचिमती चिद्रमिमती ईक्षा दृष्टिर्यस्य तत् दैवम् । तेजो-
वीचिमदधरं तेजोवीचिमान् तेजस्तदङ्गवान् अधरः अधरोष्ठो यस्य तदैवम् ।
सम्मदवीचिमदास्यं सम्मदवीचिमत् आनन्दोर्मिमत् आस्यम् आननं यस्य तत्
दैवम् ॥१७॥

कृष्णोत्थोलितनेत्रं दैवं श्रीकाराभधोत्रं दैवम् ॥
कुसुममुकोमलगात्रं दैवं कविवाग्देववपात्रं दैवम् ॥१८॥

परमंति— कृष्णोत्थोलितनेत्रं कृष्णोत्थोलिते कृष्णोत्थोलिते नेत्रे यस्य तत्
दैवम् । श्रीकाराभधोत्रं श्रीकारस्य नागरलिपी आन्ध्रलिपी वा
अभ्यमानस्य 'श्री' इत्यक्षरस्य आभा इवाभा यवो ते श्रीकाराभे ते श्रीने
यस्य तत् दैवम् । तदेव इन्द्राणीसज्जत्वा 'श्रीलिङ्गिद्युतिमुन्दरकणां' इति
गीतम् । कुसुममुकोमलगात्रं कुसुमम् इव मुतरा कोमलं अलितं गात्रं वपुः यस्य
तत् दैवम् । कविवाग्देववपात्रं कवेर्वाचो देववपस्य ऐश्वर्यस्य पात्रं कविवर्णना-
त्तदं दैवम् ॥१८॥

हिमवति शीले व्यक्तं देवं सितगिरिनिखरे क्रीडद्देवम् ॥

तुम्बुलनारदगीतं देवं सुरमुनिसिद्धध्यातं देवम् ॥१९॥

हिमवतीति— हिमवति शीले पर्वतराजे व्यक्तं स्पष्टम् उमाह्वयेन प्रकाशं देवम् । सितगिरिनिखरे कैलाभाद्रिगुह्ये क्रीडन् रममाणं देवम् । तुम्बुलनारदगीतं तुम्बुलना गायकभक्तेन नारदेन भक्ताप्रेमरेण च गीतं देवम् । सुरमुनिमिद्ध-
ध्यानं सुरैः देवैः मुनिभिः ऋषिभिः मिद्धैश्च ध्यानम् एकाग्रतया प्रणिहितं देवम् ॥१९॥

क्वचिदपि रतिघातललितं देवं क्वचिदपि मुतरां चण्डं देवम् ॥

भक्तमनोनुगवेपं देवं योगिमनोनुगविभवं देवम् ॥२०॥

क्वचिदिति— क्वचिदपि रतिघातललितं रतीनां क्रीडानां घनं ललितं मीम्य देवम् । क्वचिदपि मुतराम् अत्यन्तं चण्डम् उग्रं देवम् । भक्तमनोनुगवेपं भक्त-
मनोनुगः भक्तजनमनोनुमारी वेपः बाह्याकारः यस्य तन् देवम् । 'यो यो या या तन् भक्तं श्रद्धयार्जितुमिच्छति । तस्य तस्याचला श्रद्धा तामेव विदयाम्यहम् ॥' इति । योगिमनोनुगविभव योगिमनोनुगो योगिजनमनो-
नुवागी विभव ऐश्वर्यं यस्य तन् । उपपत्तये चैतदमोषत्वायोगिजन-
मङ्गलस्य ॥२०॥

चरिते मधुरं स्तुवतां देवं चरणे मधुरं नमतां देवम् ॥

अपरे मधुरं शम्भोर्देवं मम तु स्तन्ये मधुरं देवम् ॥२१॥

चरिते इति— स्तुवतां स्तौतॄणाम् अर्थे, चरिते श्ववर्षाया मधुरं देवम् । रमणीयवृत्ता भगवती स्तौतॄषु विषये कारुण्यप्रदर्शनान् । नमता नमस्कुर्वता-
मर्थे, चरणं स्वीये पादे मधुरं रमणीयं देवं, नमस्कुर्वता चरणमाधुर्यं विदि-
तम् । शम्भोः शिवस्य अर्थे, अचरे मधुरं देवं, उमादेवस्य शिवरमणी-
त्वान् । मम तु गणपतेः पुत्रस्य अर्थे, स्तन्ये मधुरं देवं मातुः स्तन्यरसं शिवयुवेति ॥२१॥

भुजभूतविष्टपभारं दैवं पदधृतसम्पत्सारं दैवम् ॥
लालितनिर्जरवीरं दैवं रक्षितसात्त्विकधीरं दैवम् ॥२२॥

भुजभूत इति — भुजभूतविष्टपभार भुजाभ्यां बाहुभ्यां भूतः वीरः
विष्टपभारः लोककार्यभारः यस्य तत् दैवम् । पदधृतसम्पत्सार पदाभ्यां धृत
सम्पदा सार बलं यस्य तत् । लालितनिर्जरवीर लालितः निर्जरवीराः
देववीरा येन तत् । रक्षितसात्त्विकधीरं रक्षिताः सात्त्विका, धीरा येन
तत् दैवम् ॥२२॥

चिच्छत्त्यात्मकमधितनुं दैवं तद्विदाकृत्यधिभूतं दैवम् ॥
श्रुतिषु शिबेति प्रथितं दैवं जयति जगत्त्रयविभुतं दैवम् ॥२३॥

चिदिति — अधितनु तनो शरीरे चिच्छत्त्यात्मकं चितिशक्तिस्वरूपं दैवम् ।
अधिभूत भूते बाह्ये वस्तुनि तद्विदाकृति विद्युदाकारं दैवम् । श्रुतिषु वेदेषु
शिवा इति प्रथितं विश्रुतं दैवम् । जगत्त्रयविभुतं त्रिलोकसंस्तुतं दैव जयति,
प्रकर्षेण वर्तते ॥२३॥

रमणमहर्षेरन्तेवासी मध्यमपुत्रो नरसिंहस्य ॥
वासिष्ठोऽयं मर्त्या मातु- गणपतिरहोऽत्र धारणमुपैति ॥२४॥

रमण इति — रमणमहर्षेः अरुणाबलवासिनः अन्तेवासी निव्यः तेनानुगृहीत-
रवान्, नरसिंहस्य मध्यमपुत्रः, अनेन कजे. पितृभ्योः आत्मना सह त्रय पुत्राः
इति ज्ञायते । तत्र मध्यमोऽस्मी वासिष्ठः बसिष्ठगोत्रजः अयं गणपतिं मर्त्या
मातुरित्वाण्या अर्धं चरण धारणमुपैति प्राप्नोति ॥२४॥

त्रिभुवनभर्तुः परमा शक्ति- स्सकलसवित्री गौरी जयति ॥
तद्भुतिरेषा गणपतिरचिता पादाकुलकृपान्ता जयति ॥२५॥

त्रिभुवनेति — त्रिभुवनभर्तुः त्रिलोकेश्वरस्य परमा सर्वोत्कृष्टा शक्ति
सकलसवित्री विश्वजननी गौरी उमा जयति । गणपतिरचिता गणपतिनिबद्धा

पादाकुलकप्रान्ता पादाकुलकानि एतदाम्यवृत्तनिबद्धानि पद्यानि प्रान्ते प्रकृष्टे
अन्ते यस्याः सा एषा नष्ट्रुति तस्या गौर्याः नुनिः उमामहन्मनुनिः जयनि
उत्कर्षेण वर्तते । तदिदमुमामहन् वामिष्ठगणपनिमुनिप्रणीतं विजयनेतराम्
विजयतेतराम् ॥२५॥

इति श्रीमहर्षिरमणभगवत्पादान्जलिर्नाम्निनो वामिष्ठस्य नरसिंहमूनो गणपति-
भूतेः कृतावुमामहन्ने चत्वारिंशः स्तवकः समाप्तः ।

समाप्तं च दशमं शतकम् ।

॥ उमामहन् समाप्तम् ॥

मया म्नुनिरुमा देवीमधिरुत्य महात्मना ॥

पानकंदंशभिर्गीता चतुस्तवकस्तस्मिन्तं ॥१॥

भद्रस्यविषयान्मर्वाङ्गुस्तानि च यथाक्रमम् ॥

गङ्गुर्नीयामः पठ्या कण्ठस्थपदलब्धये ॥२॥

आर्याभिराद्ये स्तवके व्योमात्मा श्रीतनुर्नुगा ॥

मर्गादिवर्णनं प्रोक्त द्वितीये पञ्चचामरं ॥३॥

तृतीये तनुमध्याभिः सदेहायाश्च साधनम् ॥

चतुर्थे गीतिभिर्गीता आध्यात्मिकविभूतयः ॥४॥

उपजातिभिरुद्राह पावंत्याः पञ्चमे स्मृतः ॥

पष्ठे तु मदन्त्रेणाभिर्माहाभाग्य जगत्सुखः ॥५॥

मातुराकाशदेहाया मातृकादिविभूतयः ॥

सप्तमे स्तवके नृणाः सप्तमे स्तवके नृणाः ॥६॥

अष्टमेऽनुष्टुभः दृग्भाः प्रणतामीष्टदामिनीम् ॥

अष्टिकामुपनिष्ठन्ते चरित्रत्रयमामिनीम् ॥७॥

नवमे स्तवके रम्यं तमस्तापहरं परम् ॥

मन्दस्मितं महेश्वर्या आर्याभिरुचिबर्ष्यते ॥८॥

वृत्तैः केचादिपादान् मोन्दर्यं ललिताभिर्धैः ॥

तथा पादादिवेगान्त्रम् आर्याभिर्भुवनोत्तरम् ॥९॥

अभिवर्णितभम्बाया द्वयोः स्तवकयोस्तनतः ॥
 रथोदताभिः शृङ्गारवर्णनं द्वादशे कृतम् ॥१०॥
 त्रयोदशे जगन्मातुः कटाक्ष उपजातिभिः ॥
 चतुर्दशेऽथ स्तवके अस्तामिष्यगीतिभिः ॥११॥
 काली गौरी परा देवी गीता कुण्डलिनी तथा ॥
 उदीर्णं स्वागतं देव्या स्वागताभिरनन्तरे ॥१२॥
 कुमारललितावृत्तैरध्यात्म शक्तिवैभवम् ॥
 षोडशे विवृतं सर्वमथ सप्तदशे परा ॥१३॥
 शक्तिश्चम्पकमालाभिर्दिव्या मदकरी स्तुता ॥
 प्रहृषिणीभिर्धाराभिर्गिरामष्टादशे त्वथ ॥१४॥
 कुण्डलिन्याः समुत्सासश्चित्रो व्याख्यायते मनाम् ॥
 तथा रूपविशेषाणाम् साक्षात्कारश्च कीर्त्यते ॥१५॥
 एकोनविंशे स्तवके ललिताया महत्तरम् ॥
 प्रमाणिकाभिरग्रघामिध्यैष रूपं प्रगीयते ॥१६॥
 मणिवन्धैस्तथा विंशे सर्वसारमयी स्तुता ॥
 एकविंशं हरार्पाङ्गी सम्प्रगायन्त्यनुष्टुभ ॥१७॥
 वियोगिनीभिर्द्वाविंशे गीतं हरकुटुम्बकम् ॥
 अथ प्रकीर्णकौ तत्र त्वेका नरमनोरमा ॥१८॥
 गायत्रीगमिताऽस्या तु सुप्रतिष्ठा नरत्प्रभा ॥
 क्षेत्रमालेन्द्रवशाभिः पञ्चविंशे प्रगीयते ॥१९॥
 षड्विंशे द्वाषड्विंशे गीता माताऽशीतकुचाम्बिका ॥
 प्रचण्डचण्डीं गायन्ति शिखरिष्यस्त्वनन्तरे ॥२०॥
 वमन्ततिलकावृत्तैरष्टाविंशे मनोहरैः ॥
 उज्ज्वलं स्तवके गीतं रेणुकाद्यभिवर्णनम् ॥२१॥
 मदलेखाभिरेकोनत्रिंशे नवविधं लघु ॥
 अनर्थं भजनं गीतं भक्तलोकमुदावहम् ॥२२॥
 त्रिंशे प्रमाणिकावृत्तैर्मातुर्मनिमपूजनम् ॥
 एवत्रिंशेऽम्बिकानाम्ना माहात्म्यमुपजातिभिः ॥२३॥

आर्यागीतिनिराख्यानी भक्तिद्योगोऽनन्तरे ॥
 त्रयस्त्रिंशो तु वंशस्यैवसो योगोऽनन्तं तथा ॥२४॥
 हरिर्गोमयवरीभ्यां तु कर्मणः प्रार्थना द्वयोः ॥
 तथाविश्ववरीभिस्तु षट्त्रिंशो तु प्रयोगैश्च ॥२५॥
 व्यावर्धनेऽथ तत्त्वानि मनस्विने त्वनूद्युतम् ॥
 ततो दधनहाविद्याः पाशकुम्भपत्नीतः ॥२६॥
 एकोनशतार्धं तु स्रवणे जगतीनुवः ॥
 महिमा व्योमदेहाया इन्द्रवज्राभिरीडितः ॥२७॥
 चत्वारिंशेऽग्निमे श्रोत्रे पुष्ट्यायंकरं परम् ॥
 दीवगीतं महाभार पावनाना च पावनम् ॥२८॥
 इत्थं मन्त्रं पद्यानामप्रिहृत्यालितेऽवरीन् ॥
 गीतं प्रशस्तं महतां माननीयेन गूरिणा ॥२९॥
 वृत्तेन रत्या भारत्या प्रतिभाजनहोषसा ॥
 नयसोऽङ्गनया कण्ठं गलया काव्यवेषसा ॥३०॥
 मिमिता रतिनिःप्रतिभूरम्बापदपद्मयो ॥
 स्तुतिः कामदुता सैषा वृत्तिर्गणपतेर्गुरोः ॥३१॥
 वेदगास्त्रादिविद्याविबलोऽनेन महात्मना ॥
 श्रोत्रमाहित्यममूर्तं भूसुरेष समाहृतम् ॥३२॥
 मेघ्यना काव्यरसिकैर्मंज्यना भवनाधिभिः ॥
 महत्त्वकाटक्षिभि मद्भिरिदमादीयतामिति ॥३३॥
 व्याख्या महायामावध्य प्रभाषेना मुनेर्गिराम् ॥
 वृत्तवृत्त्योऽस्मि तस्यान्तेवामी पुत्र इव श्रियः ॥३४॥
 श्रेयं प्रणीता साहित्यमुष्णालङ्कारसारणा ॥
 जगदम्बापदप्रेमरसाविर्भावजीवना ॥३५॥
 आनुष्यं लेखतो वाऽपि गुरोर्गन्तु प्रवत्पताम् ॥
 इति यत्नोऽप्रमारव्यस्ममूर्णस्तत्प्रमादनः ॥३६॥
 न पाण्डित्यप्रवर्धोऽत्र न वा तस्य प्रवासानम् ॥
 विद्यामन्तानविच्छेदवारण मूलकारणम् ॥३७॥

अधीतस्नातपादेभ्यस्स्थाध्यायस्सामञ्चाशिना ॥
 घाल्ये काव्यानि शास्त्रं च तथा शब्दानुशासनम् ॥३८॥
 श्रीविद्या च मया लब्धा तथैव पितृपादत ॥
 अथ दैवप्रसादेन प्राप्ताद् गणपतेर्मुने. ॥३९॥
 साहित्यशास्त्रविज्ञानं दर्शनानां गतीरपि ॥
 देवतातत्त्वमीमांसा मन्त्रयोगस्य साधनम् ॥४०॥
 वेदायंपद्या गृह्णा रमण परमं गुरुम् ॥
 सर्वोप्येनानि सम्प्राप मुक्तायाद् गिरा प्रभोः ॥४१॥
 तदत्र गुणलेभाश्चेद्विचिन्ताया कपालिना ॥
 ममर्च्यस्तत्र गुरवो हेतव पुरुषास्त्रय. ॥४२॥
 गुरुर्विश्वेश्वरो जीयाञ्जीयाद् गणपतिर्गुरुः ॥
 रमणो मुनिराद् जीयाञ्जीयात्स परमो गुरुः ॥४३॥
 इदमग्रम् परा जीयादुमा जीयात्पुरातनी ॥
 उमामहेश्वरमग्र्यं जीयाञ्जीयात्प्रभोज्ज्वलम् ॥४४॥

इति श्रीमहर्षिरमणभगवत्पादानुध्यातश्रीभगवद्वासिष्ठगणपतिमुनिप्रवरान्ते-
 वामिन पूर्णयोगाचार्यश्रीमदरविन्दभगवत्पादानुध्यातस्य भारद्वाजस्य विश्वेश्वर-
 मूनो. कपालिना इति उमामहेश्वरप्रभाव्या उमासहस्रव्याख्या समाप्ता ॥

उमासहस्रश्लोकसूचिका

श्लोकः		पादवम्
अगेनाविद्यादी	...	५८
अम्बुजधारया	३२४
अम्बिलजगन्मानोमा	...	१९
अम्बिलम्प	...	२४४
अम्बिलामर	... - ...	२५०
अम्बिलस्त्वं	...	१७१
अम्बुजः	...	१४०
अम्बुजुपे	...	२८६
अम्बुजया	...	२५७
अम्बुज	...	१६०
अम्बुजपिण्ड	...	०००
अम्बुजम्प	...	२४५
अम्बुज	...	२९४
अम्बुजम्प	...	३८९
अम्बुजम्प	...	१७६
अम्बुजम्प	...	२३
अम्बुजम्प	...	१२६
अम्बुजम्प	...	४०६
अम्बुजम्प	...	४०७
अम्बुजम्प	...	३६१
अम्बुजम्प	...	१८९
अम्बुजम्प	...	३७९
अम्बुजम्प	...	५१
अम्बुजम्प	...	१२०
अम्बुजम्प	...	१२१

श्लोकः			पार्श्वम्
अम्बरस्यन्दे	३८०
अम्ब विधूय	२८३
अम्बावृणोति	३१०
अम्बिकामुप	११३
अम्बेव	३०६
अम्भोजोपम	३१८
अयं कटाक्ष	१६३
अयं तवाग्रिमः	३३०
अयं भयानां	३५८
अपि त्वामेवेन्द्र	२९७
अपि मुदाम्बुदं	०६०
अर्पणा शीर्षेषु	०८१
अर्चन	२२७
अल्पमप्यधिक	१७८
अल्पया	१५०
अब जहीहि	२५६
अवनम्यनुपार	०४१
अवनम्यगुणद	१३८
अवनसित	२४१
अवनरप	६०
अविमल	०४३
अप्यस्त	९६
अष्टर्मा	३८५
अम्बु तव	३७९
अम्बु नगोज्वर	०८५
अम्बु भम	३८०
अम्बु विरेके	००३
अम्बिषु	१८६
अम्बु त्वदीय	३१२
अम्बु मन्दनं	२६७

श्लोक			पादवम्
अहकृति	१९४
अहमिति	२६०
अहमिह	३६३
अहम्पदार्थो	३५४
अहम्मति	१९१
अहम्मतिताया	१९१
आकाशस्य	२६
आकाशे	३९७
आकाशो	२९
आक्षेप	३३८
आगमवि	२८०
आजिदक्ष	३८४
आत्मनि यो	३४५
आत्मनि स्थिते	२६४
आत्मन्युता	३३२
आद्यौ	४८
आधारचक्र	६७
आनन्ददेहा	२७८
आपदामप	१७८
आपन्नहोष	३११
आपीन	२१३
आग्नेहित	७२
आयतलोचन	२८०
आयतवक्र	२८२
आयम	१८१
आयुष्या	३१५
आराधय	५४
आराध्यते	२७६
आरोहण	६१
आर्त्ता	४२३

श्लोकः			पादसं०
आर्षांगिनी	३४३
आलोक्षने	२३६
आलोक्षमात्र	११८
आगा रे	३१९
आशिरो	२६६
आश्चर्यं	८७
आमनबन्धा	६१०
आहार	९३
इवः पीत्वा	२३५
इदं शरी	३२९
इन्द्रस्य वज्रं	४१६
इममभिमुखी	३६०
इमामपि	३०३
इयं च	१९७
इयद्बहुलगोलं	१८९
इष्ट	१९८
ईशं च	४९
ईश्वरिणा	१६०
ईशानमुन्दरि	१०३
इक्ष्वाकु	१०
उग्ररात्र	३८३
उच्चारयो	३३८
उग्रवल्ग्वारे	१९८
उग्रवल्ग्वरे	३०३
उपाहो	३०१
उन्माहयन्ति	६१३
उद्गीर्णधूम	२६
उद्गीर्णधु	३९३
उद्धनं	२१६
उद्याने	८०

श्लोक.			पाद्वंम्
एवमादि	१५३
एय प्रीदो	१७६
ऐन्द्रो भक्ति.	४१०
ओत्रमन्त्र	३८८
कञ्जमवाण्डे	७३७
कष्ट	२०२
कन्याकुमारी	७३०
कदलीवृक्ष	४०७
कमनीय	११७
कनकाविलाम	१४६
कमलामन	७६५
कम्बुमुद्गमन्त्र	१४०
करनारम्भा	३४०
करगोल्लोल	६२८
करोति या	३३
करोदिवय	१९५
कणपुटे	२८४
कर्गान्त्रिक	१६३
कर्मणा यथा	३९०
कश्चिदपि	१७१
कष्ट पुनोतु	३१०
कम्पाति	१६३
काकली	१५०
कानिदमून्या	२०५
काप्त्वा	२७३
कान्दार्प	२४१
कानि मोद	१८३
कान्दह्मनि	७६७
काम	९२
कारद्वार	८८

श्लोक.	पार्वम्
एवमादि	१५३
एष प्रोक्तो	१७६
ऐन्द्री शक्ति	४१०
आंजमस्न	३८८
कञ्जभवाण्डे	२३२
कण्ठ	२०२
कन्याकुमारी	२७०
कवलीकृत्य	४०२
कमनीय	११७
कमलाविलास	१४४
कमलासन	२४५
कम्बुसदृशम्ब	१४०
कण्ठारसा	३४०
कण्ठोलोल	४२८
करोति या	३३
करोतिवय	१९५
कर्णपुटे	२८४
कर्णान्तर	१६३
कर्मणा यथा	३९०
कश्चिदपि	१७३
कष्ट धुतोरु	३१०
कम्पायि	१६३
काकली	१५०
काचिदमून्या	२०५
काञ्ची	२७३
कान्तार्थ	२४१
कात्री मोद	१८३
काप्यहमनि	२६७
काम	९२
काट्यार	८८

श्लोकः	पादवम्
एवमार्द्र	१५३
एष प्रोक्षो	१७६
ऐन्द्री यस्मिन्	४१०
औजसदय	३८८
वज्रमवाण्डे	२३०
वष्ट	२०२
वत्याकुमारी	२७०
वदानीकृत्य	४०२
वमनीय	११७
वमलाविनाम	१४४
वमलामन	२४५
वम्बुमदुग्ध	१४०
वरणारमा	३४०
वरणोन्मूल	४२८
वरोति या	३३
करोत्विष	१९५
कर्णपुटे	२८४
कर्णान्तर	१६३
वर्मणा यथा	३९०
वदिवदति	१७३
कष्ट धुनोनु	३१०
वम्पाति	१६३
वाहली	१५०
वाविदमूल्या	२०५
वाध्या	२७३
वान्ताय	२४१
वादीय मोद	१८३
वाप्यहर्मान	२६७
वाम	९२
वारम्भार	८८

इन्दोकः

पाश्चवम्

केचित्तनुहीन	४९
केचित्पि यज	२०४
केनादि	१३६
कोचित्पि मह्यं	१९९
को भायना	१०९
कियामूल	४०६
कवचिदपि	४०९
कव उयोनिः	८४
भानं	१७२
धाममध्य	३८९
य श्रीहामवनं	८०
खण्डवप्रणा	०६८
खिद्यन्ति	२४०
खेलन्ति	४०८
गगनाविल	२४३
गच्छन् कुर्वन्	३४३
गजवर्म	०६८
गजपतये	१६६
गगरनिमुने	३३०
गगरनेः	२५६
गगेनिनु	३३०
गम्बूना	८३
गमीराः	४०४
गानरदूना	०३०
गिगिगाद्गग	१२२
गोर्वागवृत्ता	०३६
गोर्वागवृत्ता	१०८
गुणगण	२५९
गुणमन्त्र	२२६
गुहमुत्तम	२६९

श्लोक.			पादवृत्तम्
गुहावनार	---	---	३२७
गोपालिनी	---	---	२७६
गोलानि	---	---	४१५
गोरि	---	---	२००
घनीनव	---	---	२२०
घोरं	---	---	७७
घोषमय	---	--	३७७
बधुविधाय	---	---	४२१
बधुपः	--	---	१५२
बधुया	---	---	२६६
बधुपि	---	---	२२८
बन्धन	---	---	२८१
बन्धविरीडा	---	---	२३६
बन्धं	---	---	१४१
बन्धातप	---	---	७०
बन्धिका	---	---	२६२
बरमादि	---	---	१६६
बरिने	---	---	४२९
बामुग्ग	---	---	११२
बार ग्या	---	---	२१०
बिभीषणि	---	---	१८
बिच्छरुपा	---	---	४३०
बिज एव	---	---	३९६
बिनि परेव	---	---	१७
बिलमर्गीया	---	---	६५
बिलमणु	---	---	६४
बिन्मरी	---	---	१८२
बेगोहरो	---	---	१२६
बिह्वानि	---	---	१०७
उत्तराव ब	---	---	१०५

श्लोकः

पार्श्वम्

जगतां माता	२७
जगदम्ब	१४०
जगदधिप	३६०
जगद्विधान	३६
जह्वायुगं	१३५
जडेधिबालमे	३३०
जननि जग	३६८
जननि पिशना	२५७
जन्तौ जन्तौ	४०५
जम्नगय	४२०
जयति त्रिपुरारि	२५२
जपनु भरत	३६९
जापस्त्रु	४१७
जानमि	१४०
जानीमो	२०९
जाने	९२
जीर्णरे	२८४
जीवप्रेव	३४३
जुह्वति	३४४
ज्ञान् या	३१६
ज्ञानुर्जान	३९५
ज्ञानग्याह्वय	२८७
ज्ञाने दृष्टा	२७५
ज्ञानेन्द्रिय	४०४
ग्यागिन्द्रियानि	३१०
ग्यच्छन्दो	३८
ग्यच्छन्ती	२९१
ग्यच्छेनुता	१३७
ग्य द्रव	११८
ग्यद्वाराह्वय	१३

श्लोकः			पादवंम्
दहरसरो	...	---	४०६
दातु नार्जित	...	---	१७३
दातु प्रभुः	...	---	७५
दानतो	...	---	२६४
दिलु	...	---	१३०
दिगदिनि	...	---	१७०
दिग्वल्ली	...	---	८१
दिवाकरायुतो	...	---	२२३
दिव्यं घन	...	---	५३
दिव्यं नव	...	---	५५
दिव्यं दुकूलं	...	---	७३
दिव्यपुमा	...	---	२७
दिव्यो घन	...	---	५३
दिनि दिनि	...	---	११५
दीपिनिपारा	...	---	२३०
दीपिनिष्पा	...	---	२३३
दुःखमुग	...	---	३७९
दुकूल	...	---	१९०
दुर्ग	...	---	१८४
दुर्जन	...	---	२३३
दुष्टाग्रिनि	...	---	९९
दूरीकुरगा	...	---	४०५
दूरीपुष	...	---	१४६
दुई पद	...	---	१५७
दुस्मन	...	---	१९९
दुष्टिरेष	...	---	१८५
दुष्टपारगा	...	---	१४१
दुर्गोर्ध्व	...	---	२९९
दुष्टी दुष्टी	...	---	१११
दुष्टा बन्ध	...	---	२७३

श्लोकः

देवता	३८७
देवि ते	१५४
देवी	८४
देवेन्द्राय	८६
देहि जग	३७६
देहीनि	३३३
देहे देहे	१३०
देहे निवम	६२७
देहेष्विय	६०१
देहे स्यादनि	३४६
दोषघ्नपा	७१३
दोर्वल्लिके	१३०
द्रविष्टेयु	२५१
द्रष्टु विश्व	८७
द्रादनात्	७६३
द्रारेयु	१६६
द्रिष्ट	७६९
द्रिष्टवदनेन	१३९
द्रव्यान्ते	३१९
धर्मभुज	३९७
धाम्नि प्रगिद्धं	७७५
धित्वन्तु	१०४
धुत्वन्तु	३१६
धुत्वन्तु	७०७
धुमान्तराज्य	७६
धर्मपात्रुचं	१११
नगान्तराज्य	१६०
न धेय	६००
न नग धेय	३५१

श्लोकः			पाठनम्
नदन्ति	३३२
न भवति	३६६
न भवसि	३६५
नमसः	६०
नमस्तुते	२२४
नमोज्ज्वल	२२३
नमोज्ज्वले	४५
नमोज्ज्वले हिर	४४
नमः शिवायै	३३१
नमता पुणैः	४२६
न मम परमे	३६७
नयनदु	२५९
नयनं	२४६
न वित्र	२५८
नव्याम्बु	५५
न ह्यान्	५१
नारी	१३९
नात्यर्पाणि	३१५
नाधर्य	४१५
नादंगि	९०
नाता	९६
नाभिहृ	१३४
नामानि	१३३
नार्थन	२०५
नार्थि	२३८
नार्थि	१६३
नार्थ्य	५३
नाममन्त्र	२०
निमित्तेषु	२४५
निम्नी	

श्लोकः

पान्चम

निजनुदान्	१०८
निजाद्	७६
नित्यं म	५०
निश्यमब्ज	१५३
निद्राविम्बुनि	४०९
निपीन्	१०८
निधेयवतो	३००
निरन्तर	३३
निरवधि	३६५
निरम्य	१९०
निर्मलमुषा	३७८
निर्माय	३०
नीलाचल	०३३
नृपत	१९७
नृपतुष्ट	५९
नेषाम्ना	०१५
नेष महा	२०४
नेमगिर	१७५
नो वैकुण्ठ्यानि	३७७
नोद्यमेन	०६५
पञ्चदशभय	०८३
पञ्चदशम	३८९
पञ्चगु	३७६
पदं तथा	३५३
पदमयी	०५६
पदमुने	०५८
पदार्थवन्दि	००५
पदानना	१९१
पदागो	६००

श्लोकः

पाठ्यम्

पुण्याम्ब	१३५
पूणे	३९३
पूणेयमाधि	२८६
पूणाम्बरे	२७९
पूणिमामुपा	३९१
पूणे विद्य	४१८
पूणे शरीर	५८
प्रचक्षते	३९६
प्रचक्ष्ते	२९८
प्रतिक्षणं	३०३
प्रयत्न	३३
प्रयममन्य	३९८
प्रपश्यति	१९०
प्रपुल्ल	२९८
प्रभा भाना	२९८
प्रभोः प्रभा	१६
प्रमथ्यमाना	६९
प्रमथो	२९०
प्रमून	३३०
प्रदृष्ट	३९
प्रागता	१८१
प्रागसमीर	४११
प्रागमनो	१९८
प्राणा च	३०३
प्राणान्न	९६
प्राणिशरीरं	२०१
प्राणिशरीर	३४०
प्राणेश्वरी	३०८
प्राणेषु	३०

श्लोकः

पान्वम्

भगवति	३६०
भजे भामां	०९०
भग निरन्तर	०५६
भगन्ति	३५३
भवं भगन्ति	३५
भवति परा	४१०
भवत्यक्षण्डा	३५५
भवत्यमावतो	३३
भवम्भ	२४३
भवाम्बुधि	१५३
भानि धीन	१५५
भारतभू	०८०
भाल्लवधुप.	०६०
भापे भुजङ्गा	३३५
भामा	११५
भामुर	०३
भाहि	३३१
भुजभूत	१३०
भुवनभरण	३६६
भुवि भट्ट	०५१
भूपर	०३०
भूखम्भ	९०
भूगाना	१००
भूमि	१११
भूयामु	३१
भूयाने	१३१
भूया	११५
भूमाकुञ्ज	००१
भूमन्	८६

श्लोक.			पाठवंम्
मात्रुयं	३३३
मा पुनानु	२६४
मायं	१०४
माहा	८५
मृस्तभोगि	१६३
मृक्ताभि	२११
मृत्	१०९
मृज्ज समस्य	२८१
मृधा	१६६
मृतीन्द्र	१९०
मृतीन्द्रमूल	२१८
मूर्धनि	१८६
मूर्धमोम	१८५
मृगानि	४१९
मूलाधारा	१७०
मूले त्व	२१५
मूले निधिया	४१७
मृग्युज्जयं	३१२
मृडीका	२१६
मोदकादन	१५६
मोदी	३०९
य मायका	१६५
य निरग्न	१००
यः सर्वशेर	३११
य बुद्धिनी	२३३
य प्राज्ञ	२०८
यमेन	३३५
यः. वाट	२९६
यमे वच	११०

श्लोक.			पाठ्यम्
या माधुरी	३३७
या व्यक्ति	६१
युवयो	२६९
युष्माक	१५९
ये बाली	३१८
येन विभु	२०२
ये नाम	३३२
येषा म्या	३१६
योगवृत्त	२६३
योगवराणा	२२९
यो मद	२०३
योऽन्व	२०८
योगरणे	१८१
यो रस	१८२
यो गवा	२०९
यो योगने	२७१
यत्नं दशाय	३२०
यथा स्ववेनां	२७०
यथा येना	१०७
यदवागमा	११९
यमगमज्ञे	४३०
यमेष्टव	२४८
यत्न	३३६
यथा	३०९
यगवान्तर	१५१
यत्न	१३२
यत्नमुद्रा	३८८
यत्न	२१०
यत्न	११६

श्लोक			पादसंख्यम्
यत्ते जग.	३३८
यत्प्रतापेन	१०६
यत्राचल	२७८
ययाम्ब	१६४
ययैव	१३५
ययाविधि	२१८
ययाज्म	४००
यदाज्मव	१९५
यदि तव	३६८
यदि त्व	२९३
यदीय	११२
यदेन	१९२
यद् गर्जन	४१६
यद् गीयते	३३४
यद्देवि	५५
यद्यल्लिल	३७२
यद्यपि काली	४०८
यद् द्रवति	१७१
यगोदा	११३
यस्मिन्नुत्तर	१०८
यस्य मनुजस्य	३७२
यस्त्वा	४१९
यस्या.	११२
यस्यैव	४१६
यस्मिन्प्रेता	४१८
यान्नायान	५९
या देवि	९३
वा निद्रा	१०५
यान्यद्वा	२११

श्लोकः

पादवर्म

वमिष्ठगोत्र	३२६
वस्त्रं स्यात्	२११
वह्निज्वाला	४०६
वाक्यानि	३३४
वाचैव	३९५
वाचो वितय	४२६
वाणीमगौह	९०
वातायामित	८५
वात्सल्यं	३२१
वारयति	३७२
वाराणसी	२७७
वाग्निसश्रित	२८२
वामव	१०६
वामस्तं	३१९
वामुदेव	३९०
विबले	२४४
विजामा	३९६
विबुर्वाणा	२९७
विकृति	४०१
विहृतौ	४२४
विविध	३२६
विचिन्तने	३५७
विज्ञाने	३९९
विडम्बन	२३७
विदधतु	३४०
विदिनमहिमा	३५९
विद्या त्वयं	४२१
विद्यानामसि	८३
विद्यावनो	४१७

श्लोकः

पादवेम

वमिष्टगोत्र	३२६
वस्त्रं स्यात्	२११
बह्निज्वाला	४०६
वाक्यानि	३३४
वाचैश्च	३९५
वाचो वित्तय	४२६
वाणीमगोष्ठ	९०
वातायामिन	८५
वात्सल्यं	३२१
वारयति	३७२
वाराणसी	२७७
वारितमश्विन	२८२
वामय	१०६
वामग्ने	३१९
वामुदेव	३९०
विषले	२४४
विकामा	३९६
विकुर्वाणा	२९७
मिहृनि.	४०१
विकृती	४२४
विचित्र	३२६
विचिन्तते	३५७
विज्ञाने	३९९
विहम्बित	७३७
विदधातु	३४०
विदितमहिमा	३५९
विद्या दिव्यं	४२१
विद्यानामसि	८३
विद्यावती	४१७

श्लोकः			पादवर्गम्
वैगिण	३७४
व्यक्तित्वं	३४३
व्यक्तिरवमम्ब	९७
व्यक्तिरपलोभ	३४३
व्यक्तिन्वादिपि	३४२
व्यक्तिन्वातक	६२
व्यर्थी	१२३
व्याख्यान	११५
व्याघ्राह्य	७७२
व्याप्तनक्षत्रम्	१८७
व्याप्तार्थि	३०
व्याप्येद	४१४
व्रजनि विन्द्य	३६४
वक्ति ननु	४९
वक्त्रनील	७३८
वक्त्रमुख	३७७
वङ्कुर	१६८
वमयतु	४२३
वस्तुमुखा	२२२
वर्धय	१४७
वर्धनार्थि	२६५
वर्धय	१६१
वर्वाणि	३१७
वस्त्रधराणां	२२९
वाक्वर	३८०
वाम्पनि	७००
वारदवल्ल	११४
विधिलघुति	३४२
विरोध	१९३

पार्वम्

श्लोकः

पष्टावतार	३०५
पुंशालनाय	१२५
संयमादध	२६५
संशोष्यायम	३२१
मकलमस्त्युमे	२५५
मकले घवल,	२४६
म किमिन्दु	२४८
मक्तः	१५८
मक्तिरमि	३७४
म गुहो	२५२
सङ्कल्परक्त	९९
मङ्कल्याना	१७३
सङ्कल्याभ	२१३
मङ्कल्ये	६६
सङ्कल्यैः	२१०
सङ्कीर्णय	८०
सङ्कीर्तना	३३५
सङ्कीर्णमान	२७६
स वेद भवो	३६
मग्जन	२२६
सञ्ज्वालय	४१८
सत्कवि	१८७
सत्यतो	२६४
सत्याः	२६
सत्यैव	२९
सन्तु	१५५
सन्मान	५०
सम्पदा	२६५
समयमयि	३६२

श्लोकः			पादवम्
नित्यविद	२८१
शिवहृदय	१२०
शिष्ट	१९७
गीतकर	३७३
गीतज्योति	४२८
गीताचला	१६६
गीर्णमरोजे	७२८
गुवां निवृत्ति	३५६
गुहः	१२३
गुह्यद्रक्षणि	४२३
गुह्यान्ते	८७
गुह्येन्दु	१४२
गुह्यग्निमन	४८
गुह्यं	१०३
गुह्यदैव्य	३८७
गुह्यद्रक्ष्या	४०९
गोणनगा	२८६
दमनान	७८
धार्ध धार	४७५
धीवर्ष	१३०
धीवर्ष	७७४
धीवर्ष	६८
धीवर्ष	७७६
धीवर्ष	११६
धीवर्ष	१११
धीवर्ष	४२५
धीवर्ष	८९
धीवर्ष	३६१
धीवर्ष	३६१
धीवर्ष	३६१

श्लोकः	पार्श्वम्
पष्टावतार	३०५
मंशालनाय	१२५
संपमादध	२६५
संशोध्यागम	३२१
मवलमस्त्युमे	२५५
मवले घवलः	२४६
म विमिन्दु	२४८
मत्तः	१५८
मत्तिरयि	३७८
म गुहो	२५२
मङ्कल्परक्त	९९
मङ्कल्पाता	१७४
सङ्कल्पात्र	२१३
मङ्कल्पे	६६
सङ्कल्पः	२१०
सङ्कीर्तय	८०
सङ्कीर्तना	३३५
सङ्गीयमान	२७६
म चेद् भद्रो	३६
मञ्जन	२२६
मञ्ज्वालय	४१८
गत्तवि	१८७
सत्यवो	२६४
सत्याः	२६
सत्यैव	२१
मन्तु	१५५
सन्मात्र	५०
सम्पदा	२६५
समयमयि	३६२

श्लोक.			पादवंम्
मारमोन्वरि	१८०
मारम	२२९
मिद्ध न या	७७
मुकोमलो	२२२
मुधा रिर	३४९
मुधा हम्	१६५
मुधाघटः	३३६
मुधाब्धि	१९५
मुपर्वमीलि	२१९
मुरालये	३३७
मुवर्णचल	२२५
मुवर्णमाल	२१९
मुविमलधिय.	३६१
मुस्वन्धो	२१०
मूधमस्वूले	७०३
मूरिवराणा	२३१
सेनान्या	२३७
नेयमुत्तम	१८३
मोमस्य	२१४
मोमाश	५४
स्कन्दजननी	११७
स्कन्दाम्वा	३१८
स्तुता दिशसि	१९२
स्तुता भयसि	१९२
स्तुवता	४२६
स्त्रीत्व	५२
म्याणु	८५
म्यापित	२८५
स्थितिमसा	२५८

संज्ञा.

पार्श्वम्

द्विं पारा	३०२
द्विं लोक	२९५
हृदये निवस	४२७
हृदये हृदये	४२५
हृदि कण्ठया	३६०
हृदगुह्यान्तरे	२६६

संस्करणम्

पान्वम्	पट्टसि.	अशुद्धम्	शुद्धम्
८	९	पदानि	पद्यानि
२८	३	नवलवार	नल्लववार
१०८	१५	पूर्वम्या-	पूर्वम्या
१२२	१५	मयनादेवेति पदे पट्टसि	आदौ पठनीये न त्वन्ते
१६२	२२	पावननाम्	पावनानाम्
१७८	२२	हेतूनाम	हेतूनाम
१८०	२७	विविधधा दाम	विविधा विद्वान्
२०३	१८	भावति	भवति
२१६	२१	मम्बन	मम्बर्न
२९९	२८	भेदादप्र	भेदाद्भिन्न
३०१	१३	मिद्यते	मिद्यते
३१७	१७	दुर्भाग्यम्य	दुर्भाग्यम्य
३१३	१२	म्मारमि	म्मगमि
३१९	५	ब्रह्म	ब्रह्म
३२७	६	विपा नि	विपातेनि
३५२	२३	प्रवतिका	प्रवतिका
३६३	२३	शोभूकयिष्ठे	शोकभूयिष्ठे
३७२	४	शुभ	शुभ
३७३	१०	मन्दी	मन्दो
४०२	१४	भूतानाम्	भूतानाम्
४१०	२	वचस्का	वचस्वाः

संस्करणम्

पान्वम्	पट्टि.	अगुदम्	गुदम्
८	९	पदानि	पद्यानि
२८	७	नवल्का	नवल्का
१०८	१५	पूर्वम्पा-	पूर्वम्पा
१२२	१५	मयनादेवेति पदे पट्टके	आदो पठनीये न न्वन्ते
१६२	२२	पावननाम्	पावनानाम्
१७८	३०	हेतूनाम	हेतूनाम
१८०	३७	विविधधा द्वाम	विविधा विद्वाग
२०३	१८	भावनि	भवति
२१६	२१	मम्बन	मम्बन्
२१९	३८	भेदादन्न	भेदाद्भिन्न
३०१	१३	मिच्छते	मिच्छते
३१०	१७	दुर्भाग्यम्य	दुर्भाग्यम्य
३१३	१२	म्मारमि	म्मगमि
३१९	५	अहम्	अहम्
३२७	६	विपा नि	विपाकेनि
३५२	२३	प्रयतिवा	प्रयतिरा
३६३	२३	शोभूवयिष्टे	शोभूवयिष्टे
३७२	४	गुम	गुम्भ
३७३	१०	गन्दी	गन्दी
४०२	१४	भनानाम्	भूतानाम्
४१०	२	वचम्का	वचस्काः